БЪЛГАРИЯ И ЕВРОПЕЙСКИТЕ СТРАНИ ПРЕЗ XIX-XX ВЕК

ACADEMIE BULGARE DES SCIENCES
Centre de science et de préparation de cadres d'histoire —
Société historique bulgare

LA BULGARIE ET LES PAYS EUROPEENS PENDANT LES XIXe — XXe S.

Recueil consacré an 75e anniversaire de Tuše Vlahov

Sofia . 1975
EDITIONS DE L'ACADEMIE BULGARE DES SCIENCES

БЪЛГАРСКА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ

Единен център за наука и подготовка на кадри по история — Българско историческо дружество

БЪЛГАРИЯ И ЕВРОПЕЙСКИТЕ СТРАНИ ПРЕЗ XIX-XX ВЕК

ПОСВЕЩАВА СЕ НА **ЧЛ.-КОР.** ТУШЕ ВЛАХОВ ПО СЛУЧАЙ 75-ГОДИШНИНАТА МУ

София · 1975

ИЗДАТЕЛСТВО НА БЪЛГАРСКАТА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ

Редакционна колегия

Проф. *Христо Несторов* (отговорен редактор), проф. *Христина Михова*, доц. *Милен Семков*, проф. *Любомир Панайотов*, доц. *Величко Георгиев*, ст. н. с. *Нико Ников*
Секретар на редакционната колегия *Лиляна Чифчиян*

941 Б (05)

УВОДНИ ДУМИ

Сборникът „България и европейските страни през XIX—XX в." съдържа научни изследвания на български историци по въпроси на новата и най-новата история. Той е съставен съобразно с облика на научната и преподавателската дейност на професор Туше Христов Влахов, член-кореспондент на БАН, заслужил деятел на науката. На неговото научно дело и заслуги за изграждането и развоя на българската марксистко-ленинска историческа наука и историческо образование се посвещава този сборник от научни изследвания по нова и най-нова история.

Трудът е дело на Сектора по нова и най-нова обща история при Единния център за наука и подготовка на кадри по история при БАН и на Секцията по нова и най-нова история на Българското историческо дружество. С него колективът на сектора се представя пред нашата общественост и започва активна дейност за обнародване на научни изследвания по основни въпроси на историческото развитие през ново и най-ново време.

Включените в сборника научни статии и съобщения са разработени както от известни български учени историци, така и от по-млади научни работници. В тях се разглеждат неизследвани или слабо изследвани страни, черти и моменти от историята на България и Европа в ново и най-ново време. Дванадесет от материалите осветляват различни страни и черти в политиката на европейските държави на Балканите и в Близкия Изток и връзките на България и българите с европейските страни в ново и най-ново време. Четири от статиите и научните съобщения засягат въпроси от вътрешното развитие на България. Четири други изследвания осветляват въпроси на работническото движение и на международната политика в ново и най-ново време. Поместена е и специална статия за живота и научното творчество на проф. Туше Влахов, както и библиография на неговите обнародвани трудове. Научните изследвания са подредени по хронологически ред във възходяща линия, т. е. от по-далечното минало към наши дни.

Редакторите, както и авторите на включените в сборника материали се надяват, че чрез него ще способствуват за напредъка на българската марксическа историческа наука и по достоен начин ще отбележат 75-ата годишнина на проф. Туше Христов Влахов.

БЪЛГАРСКА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ
Единен център за наука и подготовка на кадри по история —
Българско историческо дружество
България и европейските страни през XIX—XX в.
София . 1975

ТУШЕ ХРИСТОВ ВЛАХОВ — ЖИВОТ И ТВОРЧЕСТВО

Христо Несторов

На 3 юни 1974 г. проф. Туше Христов Влахов, член-кореспондент на БАН, навърши 75 години.

Животът, просветната и научната дейност на Т. Влахов са свързани здраво с освободителното движение на трудовия български народ против капитализма и фашизма, а също така и с неговото движение по пътя на социализма и комунизма. Т. Влахов става историк-марксист още като студент по история в Софийския университет (1922—1926). Затова и победата на Деветосептемврийската революция в 1944 г. го поставя на отговорно място в системата на българското образование и наука. Отначало като главен инспектор по история в Министерството на народната просвета, а после като доцент и професор по нова и най-нова обща история в Софийския университет Т. Влахов работи всеотдайно за изграждането и развитието на марксистко-ленинския исторически фронт в нашата страна.

Т. Влахов е роден на 3 (по нов стил на 15) юни 1899 г. в гр. Кукуш — Македония. По онова време този град е едно от главните средища на родолюбие и революционна доблест в освободителната борба на българския народ против османското владичество. Там е роден, израства и започва революционната си дейност Апостолът на свободата на Македония и Одрини ско, легендарният революционер Гоце Делчев. Оттам е пламенният български пролетарски поет Христо Смирненски. Там израстват и начеват революцион на дейност много български родолюбци и революционери.

Туше[1] расте и се възпитава в родолюбиво и бунтовно семейство. Баща му Христо Влахов е основател и член на ръководството на създадения от Гоце Делчев и Туше Делииванов революционен комитет в Кукуш.[2] Когато арестуват и заточват Т. Делииванов в началото на 1901 г., Христо Влахов става ръководител на комитета. В революционната организация на Кукуш участвуват занаятчии и търговци, които по това време бързо западат. Това се отразява върху политическите и социалните настроения в нея. Подкрепяна от цялото население на града, тя действува почти открито. Национа-

[1] Кръщелното име на Туше е Петър. Туше е галено име, широко разпространено в Македония.

[2] Т. Влахов. Кукуш и неговото историческо минало. Второ допълнено издание. С., 1969. с. 188, 198.

листическите и шовинистическите настроения и идеи са чужди на нейните членове. Много им допадат идеите и тежненията за социално освобождение на отрудените народни маси.

Скоро тази организация се издига като идеен и организационен център на освободителното движение в цяла Кукушка околия. Тя става здрава опора и сигурна база на солунския Централен комитет на ВМОРО. „Организацията — пише Т. Влахов — беше изградена върху крайно демократична основа. Чужда на шовинизма, тя беше организация на експлоатираната селска маса, на пропадащите градски еснафи, на народната интелигенция, с една дума — на угнетените и социално слабите, които се бореха за свобода, за земя, за по-сносен човешки живот.“[3] „Не Солун със своите тежки българи търговци и банкери, а сиромашкият Кукуш. . . беше постоянният финансов резерв на централния кометет.“[4] Активни дейци в организацията са и чичовците на Туше — Никола и Димитър Влахови.

Т. Влахов от люлката още заживява с радостите и тревогите на освободителната борба. Той е само на четири години, когато арестуват и осъждат баща му. Почти по същото време чичо му Никола е арестуван и осъден на 101 години затвор във връзка с нашумелия на времето Солунски атентат. Така в семейството на Влахови отеква бурната 1903 година — годината на героичното Илинденско-Преображенско въстание.

На девет години Туше става свидетел на буйната народна радост и на горчивото разочарование от тържеството и падението на Младотурската революция. Неговото семейство също споделя надеждите, стремежите и покрусата на борците за освобождение в Македония и Одринско. В паметта на малкия Туше дните на Хуриета (Свободата), както народът определя тогава Младотурската революция, оставят дълбоко впечатление. Него той споделя и в книгата си за историческото минало на Кукуш.[5]

На 14-годишна възраст Т. Влахов изживява радостите и горчивините на Балканските войни. Той наблюдава и сам изживява радостта на българите от настъпилата свобода, а също така и огорченията им от жестокостите и безчинствата на турците и на върховистите, горчивата съдба на бежанците и гибелта на родния си град. С тежестите и неволите на бежанството изживява и годините на Първата световна война. Тогава, едва 17-годишен младеж, Т. Влахов е вкаран заедно с хиляди други младежи в казармата, за да стане пушечно месо в империалистическата касапница. Там го заварва Великата октомврийска социалистическа революция в Русия, която възбужда надежди, бодрост и радост у будния младеж. (Тази радост той споделя с конвоираните от него пленници, като ги уверява, че скоро ще настъпи мир и правда на земята, ще спре кръвопролитието.)

След войната и втората национална катастрофа за България Т. Влахов заживява с болките и тревогите на прокудените от родните им места българи от Македония и Одринско. Настъпват трудни години за освободителното движение в Македония и Одринско. С лъжеавтономистки лозунги върховисткото ръководство на ВМРО начело с Т. Александров и Ал. Протогеров иска да увлече многохилядната македонска емиграция в България. Прогресивните сили сред бежанците твърдо отстояват демократичната революционна линия на ВМОРО. Кукушани, в тяхно число и Влахови, заедно със серчани

[3] Т. Влахов. Кукуш и неговото историческо минало. С., 1963. с. 161.
[4] Пак там, с. 164.
[5] Пак там, второ издание, с. 225—227.

се противопоставят решително на върховисткия национализъм и шовинизъм. Те стават здрава опора на левицата в освободителното движение на македонските българи, възглавявана от Димо Хаджидимов и Христо Янков. Левицата води люта борба срещу върховистите за разрешаване на македонския въпрос чрез революционни средства, чрез създаване на Балканска съветска социалистическа федеративна република. Сам Т. Влахов изпитва ненавист към върховизма и се обявява открито против неговите явни и замаскирани прояви. Заедно с това той се развива като горещ привърженик на революционното комунистическо движение и възприема комунистическата идеология още като ученик в III мъжка гимназия в София.

Студентските години на Т. Влахов (1922—1926) са години на идейно и политическо узряване. Марксистко-ленинските му разбирания се избистрят и затвърдяват. Той участвува активно в обществения и политическия живот като член на ръководството на студентите историци и активист на революционната левица сред студентите от Македония. След злодейското убийство на Димо Хаджидимов се отдава на дейна революционна работа. Става свръзка между ЦК на БКП и миналия в нелегалност заместник на Димо Хаджидимов — кукушанина Христо Янков. Същевременно поддържа връзки с видни дейци и войводи на ВМРО, заемащи леви политически позиции, като Михаил Шкартов, Димитър Хаджимитрев и др. По такъв начин оказва ценно съдействие на БКП в нейната работа сред македонското революционно движение.

Висшето си образование по история Т. Влахов завършва с пълно отличие. Заради комунистическите му убеждения обаче не е назначен веднага за гимназиален учител по история (въпреки крещящата нужда от такива учители), а за прогимназиален учител в Карлово. На държавния изпит за редовен гимназиален учител той показва отличната си подготовка като историк. И фашистките просветни власти са принудени да го назначат в гимназия — отначало във Видин, а по-късно в Сливен. Като гимназиален учител по история Влахов изпъква с умението си да преподнесе на учениците знания по родна и световна история в такава светлина, че те да разберат обективните закономерности на историческия процес. Към учениците се държи другарски, като се стреми да подпомага техните прогресивни разбирания и прояви. Заедно с това той нито за момент не изоставя работата за повишаване на научната си квалификация. Това му дава възможност с успех да издържи конкурсния изпит за Дриновата стипендия за специализация в чужбина.

Специализацията на Т. Влахов по Дриновата стипендия протича в Берлин и Париж в продължение на три години. Там той разширява и задълбочава знанията си по нова и най-нова обща история и опознава до известна степен живота на две високоразвити капиталистически страни. Особено привлекателна за него е историята на буржоазните и буржоазнодемократичните революции в Европа през XVIII—XIX в. С голяма любов и дълбоко разбиране Т. Влахов изучава ролята на трудовите народни маси в тези революции и разкрива прогресивните насоки и сили в техния ход. Голям интерес проявява и към бележитите френски просветители-демократи от XVIII в., изиграли видна роля за идейната подготовка на Великата френска буржоазна революция. Много внимателно и обстойно той изучава сложната биография и многостранната научна и идеологическа дейност на знаменития енциклопедист Дени Дидро, на когото по-късно посвещава цяла книга. При това Т. Влахов не се ограничава само с научните си занимания, а поддържа живи връзки с българите комунисти както в Берлин, така и в Париж. Работи всеотдайно сред

българските работници за тяхното идейно и политическо просвещаване и възпитание. Неговите беседи по въпросите за обществено-политическото развитие, за международното положение и развоя на международното комунистическо движение отекват дълбоко в съзнанието на слушателите. Те стават негови искрени приятели и другари. Заедно с това не прекъсва дейността му в подкрепа на левите дейци на македонската организация.

През 1934 г. Т. Влахов се завръща отново в България. Но тук не намира път за научна работа в университета, макар че по това време за специалността история няма подготвени преподаватели по нова и най-нова обща история. За него може да се намери място само в провинцията. Назначен е за гимназиален учител в Копривщица. Там отново се изявява като обаятелен учител и верен другар на прогресивните ученици от копривщенската гимназия. Заедно с други прогресивни учители той подпомага учениците от марксическите кръжоци. Стига се дотам, че в учителския съвет се прокарва решение за наказване на група ученици-легионери, което се основава на формалната забрана от закона и на легионерската организация. Точно тогава Т. Влахов става активен деец на учителската профопозиция, т. е. на прогресивното, на прокомунистическото учителство.

В София Т. Влахов идва през 1935 г. в резултат на успешно издържан конкурсен изпит за столични гимназиални учители по история. Тук учителствува до 9 септември 1944 г. последователно във II, III и VII мъжка гимназия. Изпъква като човек и учител с прогресивни възгледи, който умее в подходяща форма да приложи марксистко-ленинските си виждания в хода на учебната работа въпреки ограниченията на монархо-фашисткия режим. Неговият вълнуващ разказ за историческите събития веднага грабва вниманието и симпатиите на прогресивните ученици. Те разбират, че учителят по история е прогресивен човек. Най-активните участници в младежкото комунистическо движение сред учениците намират в негово лице добър помощник, съветник и сигурен съюзник. Разбира се, те никога не злоупотребяват с благоразположението на своя симпатичен учител. Животът и нелегалната организационна дейност са ги научили да бъдат предпазливи и да ценят високо помощта на прогресивните учители, като ги ограждат от подозренията на фашистките власти. А Влахов е увлекателен преподавател. Неговата отмерена, без излишни ефекти, но страстна реч предава много живо историческия процес, отделните исторически събития и личности. Те оживяват пред взора на любознателните ученици. Затова уроците по история при учителя Влахов са истински празници за тях.

През десетте години на учителска работа в София Т. Влахов прави първите си сериозни опити за самостоятелно научно творчество. Започва с полемични статии в защита на делото на българските национални революционери и се изявява с монографията си за Дени Дидро. Много активно работи като член на нелегалното партийно ръководство на учителската профопозиция. Там действува заедно с такива видни просветни дейци и комунисти като Тодор Самодумов, Кирил Драмалиев, Сава Гановски и др.

Когато избухва Втората световна война, Т. Влахов проявява дълбоко разбиране на обществените и политическите процеси в Европа и света. Още от самото начало той разкрива голямата опасност от агресивните действия на хитлеристка Германия и страстно спори с онези комунисти, които преувеличават значението на сключения през 1939 г. германо-съветски пакт за ненападение. В хода на въоръжената борба против монархо-фашистката

диктатура в 1941—1944 г. Т. Влахов според силите си подпомага революционните действия на БРП в София. Той поддържа тесни връзки с отговорни дейци на партията в София като Веселин Георгиев, Димитър Попов и др., оказвайки им помощ в тяхната нелегална дейност.

Веднага след победата на Деветосептемврийската социалистическа революция Т. Влахов се включва в работата за революционното преустройство на нашето просветно дело, за поставяне на обучението по история в училищата на марксистко-ленинска основа. Като главен инспектор по история в Министерството на народната просвета той работи енергично за внедряване на марксистко-ленинското виждане на историческия процес в преподаването на родната и общата история. В течение на пет години извършва огромна работа в тази насока. Под негово ръководство българските учители по история възприемат марксистко-ленинските възгледи и започват да ги прилагат в обучението на учащите се. Разработените от него „Ръководни начала за обучението по история" стават основа за коренно идейно преустройство на цялата учебна работа по история в училищата. Значението на тези ръководни начала в този момент е изключително голямо.

В университета Т. Влахов постъпва едва през 1949 г. и работи като преподавател, доцент и професор до есента на 1968 г., когато излиза в пенсия. Но и след това продължава да работи като хоноруван професор в катедрата по нова и най-нова обща история (до 1970 г.). От 1961 до 1968 г. той е ръководител на тази катедра. И в университета изпъква с образцовата си педагогическа работа и се изявява като голям учен. Неговите лекции привличат вниманието на студентите. В тях те намират отговор на своите интереси и стремежи и много умело поднесен разказ за сложната и противоречива история на света в ново и най-ново време. Успоредно с това Т. Влахов развива активна обществена дейност вън от университета и работи като лектор по обща история във Висшата партийна школа при ЦК на БКП. И там неговото лекторско майсторство го нарежда между най-интересните преподаватели. Спокойно и отмерено, с тънка емоционалност той рисува пред слушателите си събитията на буржоазните и буржоазнодемократичните революции, а също така и други събития от новата и най-новата обща история.

И след пенсионирането си Т. Влахов продължава да работи за напредъка на българската историческа наука. Като член на научния съвет на Единния център за наука и подготовка на кадри по история към БАН — СУ той подпомага израстването на нови квалифицирани кадри по история. С негова активна подкрепа са удостоени с високи научни звания и степени много способни български историци.

Развитието на Т. Влахов като виден учен историк-марксист е сложно. То протича при големи затруднения и несгоди. Възможност за пълноценна научноизследователска работа той получава едва на 50-годишна възраст, когато става доцент в Софийския университет. С оглед на обективните условия на неговата дейност като историк-марксист могат да се набележат три основни периода: първи — от 1922 до 1944 г., — когато се формира и изявява като учен историк-марксист при тежките условия на монархо-фашистката диктатура; втори — от 9 септември 1944 до 1949 г., — когато работи активно за преустройството на обучението и на научноизследователската работа по история на класово-партийна, марксистко-ленинска идейна основа; трети — от 1949 г. насетне, — когато неговото научно творчество като учен историк-марксист получава широк простор и реална възможност за пълноценна изява.

Различието в обективните условия и материалните възможности за научно творчество естествено се отразяват върху него. Докато през първите два периода Т. Влахов едва има възможност да се изяви частично като учен историк-марксист, през третия за много кратко време той изпъква като един от видните български учени историци и с пълно основание заема почетно, ръководно място на нашия исторически фронт. И през трите периода в неговото научно творчество изпъкват забележителните му качества на историк-марксист: класово-партиен подход, дълбок народен патриотизъм, последователен интернационализъм, враждебност към проявите на шовинизма, национализма и нихилизма.

Към първия период от научното творчество на Т. Влахов се отнасят монографията „Дени Дидро" и полемичните статии срещу реакционните и националистически буржоазно-фашистки извращения на българската история — „Числеността на народите като фактор за тяхната политическа и културна мощ", „Просветители и революционери", „Раковски" и „Освобождението на България".[6]

Самостоятелното и оригинално научно изследване на Т. Влахов за идейно-теоретическите възгледи и живота на знаменития френски енциклопедист е изградено върху всестранно проучване на неговите произведения и на литературата за френските просветители. Тук личат голямата широта на кръгозора и марксисткият подход на автора. От това произведение българският читател получава ясна представа за материалистическите възгледи на Дидро, а също така за дълбокия демократизъм на неговата идеология. Направена е сполучлива характеристика на възгледите на Дидро за историческото развитие, за отношението към историческите извори, за неговия последователен детерминизъм в обяснението на историческите събития и на действията на историческите личности.[7]

В полемичните статии Т. Влахов изразява прогресивните си антифашистки възгледи, като не се бои да ги изложи открито въпреки опасностите, които могат да го сполетят от страна на фашистките власти. В тях той ратува за славянско единство, за дружба на българския народ с великия руски народ. Така в статията за числеността на населението като фактор за политическата и културната мощ на народите Т. Влахов отстоява разбирането, че българският народ принадлежи към голямата славянска народностна общност, начело на която стои руският народ. Пред нея се откриват неограничени простори и светли перспективи за политически и духовен напредък. При тогавашните условия това разбиране означава пряк призив за дружба и приятелство със Съветския съюз. Затова и редакцията на списанието е сметнала за необходимо да се разграничи от тезата на автора, подчертавайки в забележка към статията, че руската култура била повече „азиатска", отколкото славянска![8] В другите статии авторът много ясно подчертава, че българските национални революционери са изразявали вярно и последователно жизнените интереси и стремежи на българския народ и са били чужди на шовинизма и национализма.

За втория период от научното творчество на Т. Влахов е характерно, че в него той се бори страстно за марксистко-ленински подход при изследване историческото развитие на България и света. Той отстоява разбирането, че е

---

[6] Вж. библиографията за трудовете на Т. Влахов.

[7] Т. Влахов. Дени Дидро. С., 1939. д. 107—143.

[8] Т. Влахов. Численността на народите като фактор за тяхната политическа и културна мощ. — Просвета, I, 1936, кн. 9, 1081.

необходимо коренно преустройство на марксистко-ленинска идейно-теоретическа основа както на обучението по история в училищата, така и на научноизследователската дейност по история. Израз на неговите позиции е докладът му пред Първото национално съвещание на българските историци, състояло се през пролетта на 1948 г. — „Състояние и задачи на българската историческа наука". В него чрез обстоен и задълбочен анализ на постиженията и методологията на българските буржоазни историци се прави сериозен опит за марксистко-ленинска оценка на буржоазното историографско наследство по проблемите на българската история. Решително и аргументирано се отхвърлят както буржоазно-идеалистическите схващания, така и националистическошовинистическите насоки в трудовете на буржоазните историци. Успоредно с това са изтъкнати постиженията на българската марксическа историческа мисъл и са подчертани големите заслуги на Димитър Благоев за нейното развитие. Прави се и опит за марксистко-ленинско, класово-партийно осветляване на основните моменти и черти в историческото развитие на българския народ от създаването на Първата българска държава през VII в. до победата на социалистическата революция. Определени са и основните задачи, които движението на българския народ по пътя на социализма поставя пред българските историци.

В наше време, почти тридесет години след това национално съвещание на българските историци, когато българската марксистко-ленинска историческа наука е направила голяма крачка напред, някои мисли и разбирания, изложени в доклада на Т. Влахов, могат да изглеждат недостатъчно издържани и обосновани. В своята цялост обаче докладът има не временни, а постоянни достойнства, които и сега не са загубили своята стойност.

Преди всичко много ярко изпъква класово-партийният подход на докладчика към проблемите на българската история, неговата непримиримост към проявите на национализъм, шовинизъм и идеализъм в произведенията на българските буржоазни историци. Изключително ярко е изразен интернационалистическият дух на българската марксическа историческа мисъл, нейната боева класово-партийна насоченост.

Изложените в доклада разбирания на Т. Влахов за основните задачи на българската историческа наука и сега звучат актуално. Докладчикът призовава българските историци да заработят енергично за решаването на такива основни задачи като: ликвидация на филологическия формализъм и идеалистическите схващания за историческото и общественото развитие; ликвидация на фашистко-шовинистическите наслоения в българската историография; разобличаване на извращенията, фалшификациите и антинаучните тези на буржоазните историци; разгръщане на изследвания по проблемите на родната и общата история на историко-материалистическа методологическа основа; насочване вниманието към пренебрегваните от буржоазните историци проблеми на стопанските и обществените отношения в историческия развой на българския народ, а именно — за стопанско-битовата култура на българските земи преди поселването на славяните, за стопанското развитие на средновековна България, за поземлените отношения по време на османското владичество, за развоя на стоково-паричните отношения през епохата на Възраждането, за стопанското и политическото развитие на България след освобождението от османско робство, за развитието на българската работническа класа, за външната политика на българската буржоазия, за революционната криза и управлението на БЗНС, за Септемврийското въстание в 1923 г., за монархо-

фашистката диктатура и народното антифашистко движение, за изучаване взаимоотношенията между славянските народи, за разглеждане историята на България в светлината на световното историческо развитие.

Творчеството на Т. Влахов през този период най-живо откликва на нуждите на обществено-политическото и идейното развитие на устремилия се към социализма български народ. В статията „Великобългарският шовинизъм и македонският въпрос" (1946) и брошурата „Върховизмът и великобългарските шовинисти — крепители на българския монархизъм" (1947) той разобличава и сурово осъжда противонародния характер на великобългарския шовинизъм. Наред с това много голямо идейно-теоретическо значение има неговата практическа дейност като главен инспектор по история в Министерството на народната просвета. Т. Влахов работи неуморно за насочване учителите историци към последователно класово-партийно обучение и възпитание на младежите и девойките в средните училища, за марксистко-ленинско осветляване на историческия и революционния процес. Тази негова дейност в дадения момент има много по-голямо идейно-теоретическо значение и практическа стойност, отколкото разработването и обнародването на най-крупни научни изследвания по отделни въпроси от родната и световната история.

Не по-малко значение има работата на Т. Влахов като автор на учебници по българска и обща — средновековна и нова и най-нова история. Това са първите български учебници по история, изпълнени с марксистко-ленинско идейно-политическо съдържание, даващи ясно марксистко-ленинско обяснение на историческия и революционния процес в света и в нашата страна. С пълно основание може да се каже, че трудът на Т. Влахов в това отношение — заедно с труда на неговите съавтори — най-непосредствено се включва в усилията на българския народ за изграждане основите на социализма в идейно-политическата област.

Творчеството на Т. Влахов през третия период на неговата научна и педагогическа дейност, от 1949 г. насетне, е най-голямо и най-зряло в научно и идейно-политическо отношение. Написаните и обнародвани тогава научни трудове засягат важни, неизследвани и интересни страни, черти и моменти от българската и световната история. И в тях авторът неизменно се придържа към линията — с научното си творчество и с цялата си дейност да служи всеотдайно на великото дело на социализма и комунизма. По съдържание трудовете му осветляват два основни проблема: националноосвободителното движение в Македония и международните отношения и външната политика на България в края на XIX и началото на XX в. Част от тях засягат и други въпроси на родната и световната история.

На първия проблем са посветени трудовете „Върховизмът и неговата роля по време на войните" (1950), „Революционните борби на македонския народ и Илинденското въстание през 1903 г." (1953), „Политиката на империалистическите държави и македонският въпрос" (1953), „Роднят град на Смирненски (Кратък исторически очерк за град Кукуш през XIX и началото на XX в.)" (1956), „Илинденското въстание" (1958), „Възраждането в гр. Кукуш" (1960), „Националноосвободителната борба в Македония и Тракия" и „Подем на националноосвободителното движение в Тракия и Македония" (1962), „Кукуш и неговото историческо минало" (1963, 1969), „България и младотурската революция" (1965). Те осветляват главните страни, черти и моменти в развоя на националноосвободителното движение в Македония и

Тракия. Чрез богат и свеж изворен материал Т. Влахов с голяма вещина разкрива основните движещи сили на движението — дребнобуржоазните слоеве в градовете и селячеството, а също така стремежа им не само към национално, но и към социално освобождение. Социалистическите идеи са им много близки. С особена любов се отнася Т. Влахов към създадената от Гоце Делчев Вътрешна Македоно-Одринска революционна организация (ВМОРО). Много сполучливо и ярко е обрисуван народният характер на тази организация. Изпъква стремежът на нейните дейци да търсят свобода и човешки правдини не по пътя на противопоставянето на българи, турци, гърци, власи и др., а чрез дружба и разбирателство между тях. Затова авторът говори с голямо съчувствие към проявите от този род по време на Младотурската революция в 1908 г.

В посочените трудове на Т. Влахов са разкрити и онези условия и сили, които се явяват главна пречка за успешното развитие на освободителното движение на народните маси в Македония и Тракия — грабителската и завоевателна политика на Балканите, провеждана от империалистическите държави, националистическо-шовинистическите стремежи на балканските династии и буржоазии. Особено е подчертана пакостната роля на великобългарския шовинизъм, на политиката на българските буржоазни партии и на цар Фердинанд. Разобличава се много страстно върховизмът като оръдие и проводник на тази именно политика. Същевременно Т. Влахов показва последователния интернационализъм и здрав народен патриотизъм на Македоно-Одринската революционна организация.

Много богата с факти и оригинални научни виждания за националноосвободителното движение в Македония и Тракия е книгата на Т. Влахов за историческото минало на Кукуш, особено нейното второ, разширено издание. В нея авторът е съумял чрез историята на един град да предаде основните страни, черти и насоки на националноосвободителното движение в Македония. Разкрити са конкретните прояви и насоки на българското национално възраждане в Македония. Много добре са обрисувани борбата на българския народ против османското робство и гнетът на фанариотското духовенство, завладяло църковната власт над християнското население в Османската империя и ограбващо най-безсрамно трудовите народни маси. Изяснени са икономическите и обществените основи на възрожденското движение — развитието на стоково-паричните отношения и формирането на българска национална буржоазия. При това авторът обръща справедливо внимание на голямото значение и изключителната роля на народната традиция — обичаи, бит и култура — за възникването и развитието на възрожденското движение. Тук е разказано твърде лаконично, но увлекателно за развитието на движението за културно-национално възраждане чрез борбата за независима българска църква, за униатството в Кукуш, за поминъка на населението и промените в него през XIX в., за първите прояви на революционна борба, за изграждането и развитието на революционната организация начело с Гоце Делчев. Много страници са посветени на героичната борба и на подема на революционното движение в началото на XX в. и в хода на Илинденското въстание. С голяма горчивина авторът разказва за трагедията на борците за народна свобода, за пакостните действия на върховистите и на българската шовинистическа буржоазия, за надеждите и разочарованията на Младотурската революция, за отражението на Балканските войни върху съдбата на Македония и за трагичната гибел на Кукуш.

Т. Влахов с голяма любов говори за величавия подвиг на Апостола на свободата в Македония, за неговите верни сподвижници. Всяка мисъл, всяка дума, всеки знак в неговата книга е израз на привързаността и любовта му към отрудените народни маси, на непримиримата му омраза към експлоататорските класи, потисниците и империалистите, към националистическошовинистическите клики и династии в балканските държави.

Въпросите на международните отношения и на външната политика на България в края на XIX и началото на XX в. са предмет на най-значителните научни изследвания на Т. Влахов. С тях той се занимава както в обнародваните вече трудове „Външната политика на Фердинанд и Балканският съюз" (1950), „Върховизмът и неговата роля по време на войните" (1951), „България и Централните сили в навечерието на Първата световна война" (1951), „Политиката на империалистическите държави и македонският въпрос" (1953), „Отношенията между България и Централните сили по време на войните 1912—1918 г." (1957), „България и Младотурската революция" (1965), така и в дадената за печат в Издателството на БАН негова книга „Криза в турско-българските отношения. 1895—1908".

В тези свои трудове Т. Влахов, като използува обилен изворен материал от архивите и документалните публикации, от класово-партийни позиции разкрива характера на международните отношения и на външната политика на българската буржоазия и на Кобургската династия, насоките и стремежите на австро-унгарската и германската империалистическа буржоазия на Балканите и в България, а също така на останалите империалистически държави. Без разточителство в изложението на документите и материалите, без излишни подробности, лаконично и образно той рисува маневрите, противоречията и характера на сговора между управляващата българска буржоазия начело с цар Фердинанд и империалистическите правителства на Австро-Унгария и Германия, отразили се така гибелно върху съдбата на българския народ. Много ясно е показана подчинената роля на България в империалистическия съюз на Централните сили по време на Първата световна война. Същевременно авторът много прецизно, от здрави интернационалистически позиции, разобличава националистическо-шовинистическата и авантюристична политика на буржоазните управници и династии в балканските страни — България, Сърбия и Гърция, — довела до братоубийствената Междусъюзническа война в 1913 г.

В трудовете си Т. Влахов много умело и безпощадно разобличава престъпната политика на цар Фердинанд и на правителството на В. Радославов, превърнала България в оръдие и сателит на германския империализъм за осъществяване на неговата завоевателна политика на Балканите и в Близкия Изток. Показва и господарското отношение на германските империалисти към България и нейните жизнени интереси. При това авторът не отминава с мълчание и империалистическата политика на съглашенските сили към България и на Балканите, макар че това не е предмет на неговите издирвания. Обрисуван е характерът и на взаимоотношенията между България, от една страна, и Румъния и Турция, от друга.

Забележителна особеност на трудовете на Т. Влахов е, че много умело разкрива тясната връзка и взаимозависимост на външната политика на българските буржоазни управници и борбите на народните маси в Македония и Одринско за освобождение от чуждо национално робство. Конкретно и безпощадно той разобличава пагубната роля на великобългарския шовинизъм,

станал удобно идейно-политическо прикритие на действията на немската империалистическа агентура в България.

Трудовете на Т. Влахов за международните отношения и външната политика на България от края на XIX и началото на XX в. са много сериозен научен принос в българската историография. Те представляват здрава научна основа за по-нататъшните издирвания на българските историци по този проблем.

Сред тези негови трудове се налагат със своята значимост монографиите му „Отношенията между България и Централните сили по време на войните 1912—1918 г." (1957) и „Криза в турско-българските отношения. 1895—1908" (под печат).

Книгата на Т. Влахов „Отношенията между България и Централните сили по време на войните 1912—1918 г." заема видно място в съвременната българска историческа литература. В нея правдиво и обстойно се проследява развитието на външната политика на България в тясна връзка с експанзията и империалистическата политика на Германия и Австро-Унгария на Балканите и в Ориента. Разкрита е много добре обективната диалектика на това развитие — от противоречията между завоевателните стремежи на буржоазномонархическа България и политиката на съхраняване на Османската империя на австро-германския империализъм към съюз между България и Централните сили в резултат на разпадането на Балканския съюз и Втората балканска война и към превръщането на България в оръдие на германския империализъм за осъществяване на неговата завоевателна политика на Балканите и в Ориента. Авторът много умело и убедително разкрива промените в австро-германската политика към България, когато по време на Първата балканска война управляващите кръгове на Австро-Унгария и Германия започват да разглеждат България начело с цар Фердинанд като сила, която може да бъде обвързана с тяхната империалистическа политика. В същото време Т. Влахов показва престъпните действия на националистическо-шовинистическите сили в България, насочени към обвързване на нашата страна с германския империалистически блок. Разобличена е напълно пакостната роля на стремежите и авантюризма на цар Фердинанд и на правителството на В. Радославов, подчинили България на интересите и стремежите на германския империализъм. Проследени са главните моменти във външната политика на България по отношение на австро-германския империализъм: икономическо и финансово обвързване на България с този империализъм, стремеж към създаване на съюз между България и Централните сили по време на Сараевската криза, проявен от двете страни, опитите на австро-германския империализъм да въвлече България във войната още в самото начало, истинската стойност на политиката на неутралитет на България в 1914—1915 г., въвличането на България във войната на страната на Централните сили и нейното поставяне във военно-политическа и икономическа зависимост от кайзерова Германия, която започва все повече да ограбва българския народ посредством съюза си с България.

Трудът на Т. Влахов „Криза в турско-българските отношения 1895—1908" е силно разобличение на пакостната роля на великобългарския шовинизъм в делото за освобождението на българите в Македония и Одринско. Като се проследяват отношенията между България и Турция от 1895 до 1908 г. в тясна връзка с все повече заплитащите се империалистически противоречия на Балканите и в Близкия Изток, а също с подема на освободителното движение

в Македония и Одринско, се разкрива хлъзгането на буржоазномонархическа България по пътя на националистическо-шовинистическите авантюри. Авторът много убедително показва неумението на българските буржоазни управници да използуват възможностите, които разкрива пред тях Младотурската революция, за да подкрепят освободителното движение на българите в Македония и Тракия чрез едно сближение между България и Турция. Заслепението от национализма и шовинизма не позволява на управляващите буржоазни кръгове да видят в истинска светлина интересите и възможностите на България за осъществяване на националното обединение на българския народ. Същевременно авторът показва развихрянето на националистическо-шовинистическите стремежи на управляващите буржоазни партии и династии в съседните балкански страни, което в немалка степен способствува за националистическо-шовинистическия курс в политиката на България.

Трудовете на Т. Влахов осветляват и други въпроси от българската и общата история: началото на международното работническо движение в края на XVIII и първата половина на XIX в., Парижката комуна в 1871 г., унгарската съветска република, развитието на България след Септемврийското въстание до падането на правителството на Ал. Цанков и др.

За всички научни трудове на Т. Влахов е характерно умението проблемите на българската история да се разглеждат в тяхната естествена връзка и взаимозависимост с общото европейско и световно историческо развитие. Това позволява на автора им да види по-правилно и да разкрие по-задълбочено диалектиката на историческия процес.

Приносът на Т. Влахов в развитието на българската историческа наука не се изчерпва с неговите научни трудове. Много съществен е този негов принос чрез работата му като редактор на сп. „Исторически преглед“ и на Кратката българска енциклопедия, а също така като рецензент на много кандидатски дисертации, научни трудове, при избор на доценти и професори, старши научни сътрудници. Голям е приносът му за развитието на българската историческа наука и като ръководител на катедрата по нова и най-нова обща история в Софийския университет.

Неотделима от научния принос на Т. Влахов е неговата заслуга за понататъшното развитие на историческото образование в средните училища и в университета. Като учител той оставя незаличима диря в нашето образователно дело. И досега учебниците по нова и най-нова история, от които се учат младежите и девойките в средните училища, са разработени с участието на Т. Влахов.

Дейността на Т. Влахов в течение на близо 50 години е свързана с развитието на марксическата историческа мисъл и наука в България. Неговият личен принос е значителен. Като професор в университета и ръководител на катедра той се проявява като грижовен учител и възпитател на младите историци в университета и в институтите по история и балканистика на БАН. С рядко умение Т. Влахов подпомага младите научни работници да овладяват марксистко-ленинската методология и да я прилагат в научните си изследвания. Особено ги пленява неговата голяма дисциплинираност като служител и комунист, неговото дълбоко отвращение към чуждите на марксизма-ленинизма прояви на култа към личността, догматизма и сектантството. Неговата подкрепа на смелите и дръзновени разбирания и мисли на младите научни работници оказва благотворно влияние върху тяхното развитие. И сега

Т. Влахов продължава да се труди според силите си за преуспяването на българската историческа наука.

Научното и общественото дело на проф. Т. Влахов получи висока оценка и признание. Той бе избран за член-кореспондент на Българската академия на науките, награден бе с орден „Георги Димитров“ и удостоен с високите звания „Заслужил деятел на науката“ и „Герой на социалистическия труд“. Българските историци виждат в негово лице неуморен радетел за напредъка на българската историческа наука и очакват от него нови научни трудове и подкрепа в тяхната работа за възхода на марксистко-ленинската историчека мисъл.

БЪЛГАРСКА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ
Единен център за наука и подготовка на кадри по история —
Българско историческо дружество
България и европейските страни през XIX—XX в.
София . 1975

БИБЛИОГРАФИЯ НА ТРУДОВЕТЕ НА ЧЛ.-КОР. ПРОФ. ТУШЕ ХР. ВЛАХОВ

Лиляна Чифчиян

Числеността на народите като фактор за тяхната политическа и културна мощ. — Просвета, 1936, кн. 6, с. 1025—1031.

Дени Дидро. С., 1939. 148 с.

Рец.: П. Кюркчиев. — Просвета, 1940, кн. 2, с. 245—247.

Освобождението на България. — Съвременна мисъл, 1939, кн. 6, с. 15—25.

Подпис: Петър Христов.

Просветители и революционери. — Народна просвета, 1939, кн. 3, с. 65—73.

Подпис: Петър Христов.

Раковски. — Просвета, 1939, кн. 9, с. 1077—1081.

Обучението по история. — Народна просвета, 1945, кн. 1, с. 14—19.

Ръководни начала на обучението по история. С., Държавно издателство, 1945. 80 с.

Великобългарският шовинизъм и македонският въпрос. — Съвременник, II, 1946, кн. 13, с. 751—758.

Върховизмът и великобългарските шовинисти — крепители на българския монархизъм. С., БРП(к), 1947. 28 с.

Състояние и задачи на българската историческа наука. С., 1948. 42 с.

Сталин и националният въпрос на Балканите. — Истор. преглед, V, 1949/1950, кн. 2, с. 173—205.

Външната политика на Фердинанд и Балканският съюз. — Истор. преглед, VI, 1949/1950, кн. 4—5, с. 422—444.

Върховизмът и неговата роля по време на войните. — Истор. преглед, VII, 1950/1951, кн. 4—5, с. 361—379.

Ценна книга за борбите на македонския народ. — Истор. преглед, VII, 1950/1951, кн. 3, 349—358. [За книгата на Д. Кьосев. Борбите на македонския народ за освобождение. С., 1950].

Политиката на империалистическите държави и македонският въпрос. — В: 50 години от Илинденското въстание. Статии и спомени. С., 1953. с. 16—25.

Реакционната роля на западните капиталистически държави в борбата за нашето освобождение. — Труд, бр. 49, 27 февр. 1953.

БИБЛИОТЕКА
проф. Милчо Лалков

Революционните борби на македонския народ и Илинденското въстание 1903 г. — Истор. преглед, IX, 1953, кн. 5, с. 486—508.

Борбата против фашистката диктатура след Септемврийското въстание. — В: История на България. Т. II. С., Наука и изкуство, 1955. с. 498—554; същото — История на България. 2. прераб. изд. в три тома. Т. III. С., Наука и изкуство, 1964. с. 134—187.

Турско-българските отношения през 1913—1915. — Истор. преглед, XI, 1955, кн. 1, с. 3—31.

Роднят град на Смирненски. Кратък исторически очерк за град Кукуш през XIX и началото на XX век. — Изв. Инст.ълг. литература, 4, 1956, с. 99—130.

Отношенията между България и Централните сили по време на войните 1912—1918. С., БКП, 1957. 291 с.

Материали по история на международното работническо и комунистическо движение. [С колектив]. С., БКП, 1957. 432 с.; 2. [непълно] изд., гл. I—IX. С., БКП, 1958. 267 с.; друго 2. изд. С., БКП, 1959. 899 с.

Илинденското въстание — История и география, 1958, кн. 5, с. 5—12.

Защо скопските ръководители честват пробива на Добро поле? — Раб. дело, бр. 264, 21 септ. 1958.

Унгарската съветска република. 40 години от създаването ѝ. — История и география, 1959, кн. 2, с. 15—20.

Конференция в Прага по случай 20 години от Мюнхенските събития. — Истор. преглед, XV, 1959, кн. 3, с. 116—117.

Безсмъртни революционери. Карл Либкнехт и Роза Люксембург. — Патриот, бр. 5, 15 ян. 1959.

. . .и В. Божинов. Научна конференция на историците в Берлин. — Истор. преглед, XVI, 1960, кн. 1, с. 110—116.

Die politische und wirtschaftliche Orientierung Bulgariens auf das imperialistische Deutschland. — Der deutsche Imperialismus und der Zweite Weltkrieg. B. 2. — Beiträge zum Tema: Die Vorbereitung des Zweiten Weltkrieges durch den deutschen Imperialismus. Berlin, Rüten—Loening, 1960. p. 521—527.

Ленинизмът и националноосвободителното движение в зависимите и колониалните страни. — Истор. преглед, XVI, 1960, кн. 3, с. 3—22.

Възраждането в град Кукуш. — Истор. преглед, XVI, 1960, кн. 6, с. 18—50.

Парижката комуна — пръв опит на пролетарската диктатура. — Истор. преглед, XVII, 1961, кн. 2, с. 5—10.

Димитър Миладинов — учител и просветител в Кукуш. — Раб. дело, бр. 113, 23 апр. 1961.

Националноосвободителната борба в Македония и Тракия; Подем на националноосвободителното движение в Тракия и Македония. — В: История на България. 2. прераб. изд. в три тома. Т. II. С., Наука и изкуство, 1962. с. 165—169; с. 225—231.

Рец.: П. Коледаров. — Народна култура, бр. 9, 27 февр. 1965.

История на България. 2. прераб. изд. в три тома. Главна ред. комисия: Д. Косев, Ж. Натан, Ал. Бурмов. Т. II. Ред.: Хр. Христов, Т. Влахов, Г. Д. Тодоров, В. Василев. С., Наука и изкуство, 1962. 270 с.

Кукуш и неговото историческо минало. С., Наука и изкуство, 1963. 115 с. 2. доп. изд., под загл. „Кукуш и неговото минало". С., Наука и изкуство, 1969. 272 с.

Рец.: Горан Тодоров. — Истор. преглед, XXI, 1965, кн. 6, с. 118—122.

Христоматия по нова история. (Ориг. загл.: Хрестоматия по новой истории.) Помагало за учителя. С., Народна просвета, 1964. Ч. I. 1642—1870. Под ред. Н. И. Молок и В. Н. Орлов. Превели от руски Т. Влахов и Хр. Михова.

Миладинов, Димитър и Константин Миладинов. Преписка. Издирил, коментирал и редактирал Н. Трайков. Отг. редактори: Ив. Снегаров и Туше Влахов. Подг. за печат Веселин Трайков. С., БАН, 1964.

България и Младотурската революция. Год. Соф. унив., Филос.-истор. фак., т. IX, 3, 1966, с. 1—80.

Рец. : Лилия Киркова. — Истор. преглед, XXIX, 1968, кн. 2, с. 88—92.

Опитът на австро-германския блок да привлече Турция след Младотурската революция. — В: В чест на акад. Д. Косев. Изследвания по случай 70 години от рождението му. С., БАН, 1974. с. 265—276.

УЧЕБНИЦИ

. . .и Ив. Орманджиев. Учебник по обща история за V гимназиален клас. С., 1942. 159 с.; 2. изд. С. (М-во нар. просвещение), 1943. 159 с.

История за III прогимназиален клас. [С колектив]. С., Държавно издателство, 1945. 152 с.

. . . , Ружа Иванова и Ив. Кепова. История на средните векове. Учебник за V клас на гимназиите. С., Държавно издателство, 1947. 221 с. 4. прераб. изд. С., Народна просвета, 1948. 204 с.

. . . , Д. Косев и К. Ламбрев. Нова история. Учебник за VI гимназиален клас. 2. прераб. изд. С., Народна просвета, 1947. 344 с.; 3. изд. С., Народна просвета, 1948. 348 с.; 4. прераб. изд. С., Народна просвета, 1950. 255 с. под загл. Нова и най-нова история. Учебник за VI клас на гимназиите; 5. прераб. изд. С., Народна просвета, 1951. 240 с. под загл. Нова и най-нова история. Учебник за X клас на общообразователните училища; същото на френски ез. под загл. Cours d'histoire moderne et contemporaine à l'usage des élèves de la X cl. du gymn. de langues étrangères. S., Nar. prosv., 1951. 336 p.; същото на немски ез. под заглавие Geschichte der neusten und jungsten Zeit. Lehrbuch für X. Klasse der Fremdsprachengymnasium. S., Nar. prosv., 1951. 322 S.

Обща история за VII клас на общообразователните училища. С., Народна просвета, 1951. 72 с.; 2. прераб. изд. С., Народна просвета, 1952, 72 с.

. . . , Бойко Браничев и Войн Божинов. Нова и най-нова история. За X клас на общообразователните училища. С., Народна просвета, 1952. 192 с.; същото на англ. ез. под загл. Modern and contemporary history. For the X cl. of the School for foreign languages. S., Nar. prosv., 1952. 264 p.

История. Учебник за X клас на общообразователните училища. [С колектив]. С., Народна просвета, 1957. 248 с.; 2. стереот. изд. С., Народна просвета, 1958. 248 с., под загл. История. Учебник за X клас на общообразователните трудово-политехнически училища; същото на немски ез. под загл. Geschichte. Für die X. Klasse der Fremdsprachengymnasium. S., Nar. prosv., 1958. 385 S.; същото на турски ез. под загл. Tarih. X simf. S., Nar. prosv., 1958; 3. стереот. изд. С., Народна просвета, 1959; същото на англ ез. под загл. History. A textbook for the 10th grad of general education schools. S., Nar. porsv., 1959. 331 p. Циклопечат.; същото на фр. ез. под загл. Livre d'histoire. Cl. de

Xe du Lycée français. S., Nar. prosv., 1959. 370 p. Циклопечат; 4. прераб. изд. С., Народна просвета, 1960; 5. изд.С., Народна просвета, 1961; същото на руски ез. под загл. История. [Учебник] для IX и X кл. общообраз. трудовой политехн. школы с преподаванием на русс. языке. С., Народна просвета, 1961.

Най-нова история (1870—1961). Учебник за II курс на техникумите и професионално-техническите училища. [С колектив]. С., Народна просвета, 1962; и под загл. История (1870—1961). Учебник за X и XI клас на общообразователните трудово-политехнически училища. С., Народна просвета, 1962; същото на англ. ез. под загл. History. A textbook for the IXth and Xth cl. of the polytechn. Schools for the Engl. language. S., Nar. prosv., 1962; същото на фр. ез. под загл. Histoire. Manuel pour les classes de X^{e} et XIe des écoles polytechniques. S., Nar. prosv., 1962; същото на руски ез. под загл. История. [Учебник] для IX и X кл. общообраз. трудовой политехн. школы с преподаванием на русс. языке. С., Народна просвета, 1962; 2. стереот. изд. С., Народна просвета, 1963; 2. прераб. изд. на руски ез. под загл. История. [Учебник] для IX и X кл. общообраз. трудовой-политехн. школы. С., Народна просвета, 1964; 3. основно прераб. изд. под загл. Най-нова история. Учебник за X клас на общообразователните трудово-политехнически училища. С., Народна просвета, 1964; същото и под загл. История. Учебник за IX—X клас на общообразователните трудово-политехнически училища; 4. изд. С., Народна просвета, 1965; същото на англ. ез. като 2. осн. прераб. изд. под загл. History. A textbook for the IXth and Xth cl. of the Engl. language. S., Nar. prosv., 1966; 5. изд. С., Народна просвета, 1966; 6. основно прераб. изд. под загл. История. Учебник за IX—X клас на общообразователните трудово-политехнически училища и I курс на техникумите. С., Народна просвета, 1967; същото на руски ез. като 3. под загл. История [Учебник] для IX—X кл. общеобраз. трудовой-политехн. школы с преподаванием на русс. языке. С., Народна просвета, 1967; същото на англ ез. като 3. изд. под загл. History. A textbook for the IXth and Xth cl. of the polytechn. Schools for the Engl. language. S., Nar prosv., 1967; същото на немски ез. под загл. Geschichte. Für die IX—X. Kl. der allgemeinbildenden polytechnischen deutschsprachigen Oberschulen. S., Nar. prosv., 1967; същото на фр. ез. под загл. Histoire. Livre de IXe et X^{e} cl. à l'usage des écoles polytechniques en langue française. S., Nar. prosv., 1967; 7. стереот. изд. 1968; същото на руски ез. [като ново — 1. изд.] под загл. История. [Учебник] для IX—X кл. общеобраз. трудовой-политехн. школы с преподаванием на русс. языке. С., Народна просвета, 1968; 8. изд. 1969; същото на немски ез. [като ново — 1. изд.] под загл. Geschichte für die IX—X. Kl. der allgemeinbildenden deutschsprachigen Oberschulen. S., Nar. prosv., 1969; същото на фр. ез. [като ново — 1. изд.] под загл. Histoire. De IX—X cl. à l'usage des écoles d'enseignement général en langue française. S., Nar. prosv., 1969; 9. изд. 1970; 10. изд. 1971; същото на фр. ез. като 2. изд. 1970; същото на англ. ез. [като ново — 1. изд.] под загл. Histoiry. A textbook for the IXth and Xth cl. of the Engl. language polytechn. Schools. S., Nar. prosv., 1970; същото на руски ез. като 3. изд. 1971; същото на немски ез. като 2. изд. 1971; 10. изд. 1972; същото на англ. ез. като 2. изд. 1972; 11. изд. 1973; същото на руски ез. като 3. изд. 1973; същото на немски ез. като 3. изд. 1973; същото на фр. ез. като 3. изд. 1973; 12. изд. 1974.

ЗА НЕГО

Научното дело на проф. Туше Влахов. — Хр. Несторов. — Софийски университет, бр. 8 (169), 28 апр. 1967.

Нови академици и член-кореспонденти на Българската академия на науките. В Отделението за исторически и педагогически науки. 1. Проф. Туше Христов Влахов — по история на България. — Научен живот, 1967, кн. 1, с. 31—32.

Професор Туше Влахов на 70 години. — Хр. Несторов. — Истор. преглед, XXX, 1969, кн. 5, с. 127—130.

Човекът, гражданинът, ученият. Проф. Туше Влахов на 70 години. (Историк). — Н. Генчев. — Отечествен фронт, бр. 7705, 3 юли 1969.

Изтъкнат учен-комунист. Проф. Туше Влахов на 70 години. (Историк). — М. Семков. — Народна младеж, бр. 152, 30 юни 1969.

Виден педагог и историк. Към 75-годишнината на чл.-кор. Туше Влахов. — Хр. Данева-Михова. — Векове, 1974, кн. 2—3, с. 114—118.

БЪЛГАРСКА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ
Единен център за наука и подготовка на кадри по история —
Българско историческо дружество
България и европейските страни през XIX—XX в.
София . 1975

БЪЛГАРСКИ ДИПЛОМАТИЧЕСКИ АКЦИИ ПРЕД ЕВРОПА В НАЧАЛОТО НА 40-ТЕ ГОДИНИ НА XIX В.

Крумка Шарова

Голямата Източна криза от 1839—1841 г., в центъра на която стоял турско-египетският конфликт и която предизвикала активната намеса на великите сили във взаимоотошенията на султана с непокорния египетски паша Мохамед Али, обхванала и европейските провинции на Турция. Докато Високата порта търпяла неуспехи в опитите си с военна сила да се справи със застрашаващото я укрепване на независимостта на Мохамед Али и усложненията в Сирия и Ливан, а великите сили водели мъчителни преговори за изработване общо становище по отношение на египетския паша и режима на Проливите, през ранната пролет на 1841 г. на остров Крит и в Нишкия пашалък избухнали въстания.[1] В същото време българската и сръбската емиграция оттатък Дунава,не без участието на свалените от престола княз Милош Обренович, започнала подготовка на въстание в България, като за целта замислила тайно да сформира голяма чета, която трябвало да се добере по Дунава до Сърбия и оттам да се присъедини към въстанието в Нишко, Пиротско, Лесковачко и Прокупленско.[2] Носели се слухове, че съществува заговор за вдигане на въстание във вътрешността на България и в Босна, в Епир и Тесалия. Неспокойно било положението и в Албания.[3]

През втората половина на 1841 и началото на 1842 г. вътрешните борби в Сърбия и в дунавските княжества разтревожили сериозно Турция и великите сили и ангажирали тяхното внимание. Сръбският княз Михаил Обренович бил свален от власт и неговото място било заето от сина на вожда на първото

[1] За Нишкото въстание вж. Ст. Романски. Австрийски документи по българското въстание от 1841 г. — СбНУНК, кн. XXVI/VIII, дял ист. - филол. и фолкл., 1912; Б. Цветкова. Френски дипломатически източници за въстаническото движение в Поморавието през 1841 г. — ИДА, т. 13, 1967; Турски документи за въстаническото движение в Поморавието през 1841 г. — Пак там, т. 14, 1968; Стр. Димитров. Сърбия и въстаническите движения в Западна България от 30-те и 40-те години на XIX в. — Студия балканика, т. 2, 1970; Ст. Дойнов. Нишкото въстание от 1841 г. — ВИС, 1970, кн. 5.

[2] К. Велики. Браилските бунтове 1841—1843. С., 1968. с. 55—56.

[3] Ст. Романски. цит. съч., с. 171; Браилски историйки 1841—1843. — СбБАН, кн. III, кл. ист.-филол. и филос.-общ., 2, 1914, с. 111—112.

сръбско въстание — Александър Караджорджевич, сменен бил и князът на Молдова Александър Гика.[4]

Така Източната криза се разширила и задълбочила и в Европейска Турция. Най-значителни по размерите и опасността си за Портата били въстанията на остров Крит и в Нишко. Но докато Критското въстание съставлявало в същност част и продължение на турско-египетския конфликт, въстанието в Нишкия пашалък, комплицирано от Браилските бунтове през 1841—1843 г., поставило пред нея и европейските й съюзници и противници въпроса за бъдещето на българския народ. Това обяснява екстрените и жестоки мерки, взети от Високата порта за потушаването на новото революционно огнище. Избухнало в съседство със Сърбия, със задкулисното съдействие на екскняза Милош и прикритата благосклонност на властвуващия княз Михаил,[5] Нишкото въстание представлявало сериозна опасност за Турция. След отделянето на част от сръбските земи в автономно княжество и на гръцкото кралство, което също не обхващало всички гръцки територии, въстанието на българите, подкрепено от сръбското население, означавало перспективата за загуба на още една, и то твърде невралгична част от европейските владения на Турция. И макар че то било смазано още в началото си, спокойствието във въстаналите области и във вътрешността на България не могло да бъде лесно възстановено.

Въстанието в Нишкия пашалък предизвикало нескрито безпокойство у европейските правителства. Дипломатическите представители на великите сили в Цариград и консулите на Балканите си давали ясна сметка за създалата се ситуация и опасните тенденции, които тя криела. При все още неприключилите преговори на силите за налагане покорство на Мохамед Али и за осигуряване влиянието им в работите на Османската империя излизането на българския въпрос на дневен ред било крайно нежелателно. Всяка една от силите по свои съображения се стремяла да подпомогне Портата в пресичането на новия извор за несигурност на интегритета на Турция.[6] Нещо повече. Опасността от задълбочаване на Източната криза с въстанията в европейските провинции обединила Англия, Австрия, Франция и Русия в решимост за час по-скорошно ликвидиране на египетския въпрос. Тази опасност накарала Портата да приеме по-бързо решенията на Лондонската конференция на силите за Мохамед Али и режима на Проливите. В дипломатическите кръгове се смятало, че избухналите вълнения на българите и сведенията за подготвяни нови въстания на Балканите са вразумили Турция да даде съгласието си за подписване на конвенцията на великите сили, приета от тях в началото на март, но подписана окончателно от всички на 13 юли 1841 г.[7]

В същото време потушаването на въстанието в Нишкия пашалък извадило наяве всички пороци на турското владичество над християнските народи.

---

[4] Др. Страњаковић. Влада уставобранитења 1842—1853. Београд, 1932.

[5] Б. Цветкова. Френски дипломатически източници... с. 258; Стр. Димитров. Сърбия и въстаническите движения... с. 267—269.

[6] Кр. Шарова. Българският национален въпрос пред Европа в периода на Източната криза. — Etudes historiques, т. VII; Ст. Дамянов. Франция и българската национална революция. С., 1956. с. 62 и сл.

[7] Френският посланик във Виена в един разговор през май 1841 г. казал направо на канцлера Метерних, че новината за въстанието в България е ускорила оформянето на общо становище за турско-египетския конфликт и че страхът на Дивана от разрастването на това въстание бил „началото на мъдростта" на последния. Вж. Archives du Ministères des Affaires Etrangèrs (по-нататък: AMAE), Paris, Correspondance Politique — Turquie, 1841, vol. 283, p. 9.

Европейското обществено мнение, особено това във Франция, която се ласкаела от съзнанието, че чрез насърчаването на реформите в Турция, прокламирани с Гюлханския хатишериф от 1839 г., става носителка на цивилизацията в Османската империя, било развълнувано и възмутено от убийствата, насилията над населението и от опустошението на цял район от Европейска Турция. Начинът, по който Портата се справила с разбунтуваните си поданици, показал на Европа, че обещанията за промени в режима на управление са останали на книга и че не само местните, но и централните турски власти не са направили реална стъпка за подобряване положението на християнските поданици.[8]

От друга страна, въстанието в Нишко, подготовката на въстанически чети в дунавските княжества и общото безпокойство в българските земи неизбежно давали на европейските сили да разберат, че заплахата за целостта на Турция става все по-реална и в България, че българският народ, най-многобройният в европейските й територии, също изявява открито и категорично нежеланието си да остане повече подвластен на султана.[9]

Единодушни в стремежа си да поддържат съществуващото положение в Европейска Турция и интегритета на разклатената империя, великите сили предприели — всяка по свой път — специални проучвания във въстаналите области, в дунавските княжества, в Сърбия и във вътрешността на България, за да установят действителното състояние на нещата, причините за недоволството на населението и методите, с които си били послужили турците за потушаването на въстанието.[10] Макар че не довели до промяна в политиката на съответните държави спрямо българското освободително движение, сведенията на специалните пратеници и ежедневната дипломатическа кореспонденция на дипломатическите представители разширили представите на правителствата и обществеността във Франция, Австрия и Русия за тежката участ на българския народ, за икономическото, политическото и културното му състояние в началото на 40-те години.[11]

*

Интересът на великите сили към българското въстание се обуславял не само от техните опасения, че то разширява и задълбочава Източната криза. От различни страни до европейските правителства достигали сведения, че българите, изтерзани от турския режим на управление и насърчени от обещанията на Гюлханския хатишериф, чието приложение срещало съпротива и в

---

[8] AMAE. vol 283, p. 23, 88, 108; vol. 284, p. 195—195a; Ст. Романски. Австрийски документи. . . с. 110, 113—114, 136—139.

[9] Османската империя е „заплашена от общо надигане на християнското население, на което въстанието в Крит и това в България са само прелюдия". . .; „ако силите не й помогнат своевременно, тя е в навечерието на пълно разчленяване" — твърди френският посланик в Цариград (AMAE, vol. 283, 36—37a).

[10] Само през 1841 г. в българските земи били изпратени следните лица със специални мисии: барон Ливен и държавният съветник Кодинец (Русия), дипломатическият чиновник Борисов, барон фон Хауер и майор Майерхофер Грюнбюлер (Австрия), Жером-Адолф Бланки, член на Френския институт. За информациите на австрийските пратеници вж. Ст. Романски, Австрийски документи. . .; за мисията на Бланки вж. Хр. Гандев. Европейски изучавания на България през време на Възраждането. — ИПр., III, кн. 2, с. 170—172; С. Дамянов. Пос. съч., с. 64 и сл.

[11] Кр. Шарова. Пос. съч.

столицата, и в провинциите, поставят сами пред Европа въпроса за положението си в Османската империя и искат от силите съдействие за неговото подобрение, а в някои случаи — и за генералното му изменение.

Още в навечерието на въстанието в Нишкия край руският пратеник барон Ливен бил посещаван многократно от български делегации, които му връчвали петиции до руския император. По време на пребиваването му в Крагуевац при него и княз Михаил Обренович се явили двама делегати от Лесковачко, които изложили оплакванията на населението от турците. И макар сръбският княз и руският пратеник да ги посъветвали да направят мирни постъпки до Портата, делегатите от Лесковац показали на барон Ливен и княз Михаил, че недоволството на населението ще се излее и във въоръжена борба, и в постъпки пред силите да поискат от Високата порта да промени политиката си спрямо българите.[12] По-нататък на руския пратеник били връчени още петиции от българите, които той представил на Николай I. Тези петиции изиграли важна роля в решението на императора да изпрати специален свой агент за проучване положението във въстаналите области.[13]

В навечерието на въстанието група български и сръбски първенци представили на барон Ливен „Жалба на представителите на пиротските, лесковацките и прокупленските сърби и българи срещу турските насилия", адресирана до сръбското правителство,[14] руския консул в Белград и турския паша в сръбската столица. Искането на българите и сърбите от областите, в които само няколко дни след връчването на „жалбата" избухнало въстание, се свеждали до следното: белградският паша, сръбският княз и руският консул да съдействуват за подобряване режима на управление и отстраняване на причините за недоволството на населението. Но руският пратеник, макар да съчувствувал на българите и сърбите и да разбирал, че Нишкият край е прѣд въстание, дошъл в Турция с инструкции да умиротвори Сърбия и закрепи положението на младия княз,[15] а на християнското население под турска власт да въздействува в дух на умереност, мъдрост, търпение и зачитане на султана. Тези инструкции определили и неговото поведение спрямо българските делегации,[16] както и позицията на руския консул в Белград.

Сръбският княз Михаил, чието положение било твърде несигурно поради недоволството на Високата порта от него, поради силната вътрешна опозиция на уставобранителите и подмолната дейност на баща му княз Милош и неговите привърженици, също не се отзовал на молбата на българите и сърбите от съседните на княжеството области за съдействие и покровителство. На 10 април 1841 г. той издал прокламация до сръбския народ, в която обявил, че Сърбия няма нищо общо с бунта в Нишко, Пиротско, Лесковачко и Прокупленско, и призовал своите поданици да изпълняват задълженията си, определени от султанските актове, и да не дават никакъв повод за съмнения, че сръбското княжество подкрепя размирниците.[17]

Още по-малко можело да се очаква от белградския паша и Високата порта, която той представлявал. Адресирането на „жалбата" на българите и сър-

---

[12] Ст. Романски. Пос. съч., с. 129.
[13] Пак там, с. 115—116.
[14] Нил Попов. Србија и Русија од Кочине Крајне до Светоандрејске скупштине. Т. II. Београд, 1870. с. 432 и сл.
[15] Ст. Романски. Пос. съч., с. 107.
[16] Пак там, с. 113.
[17] Пак там, с. 128.

бите до него имало по-скоро значение на предупреждение, отколкото на очакване някакви мерки за подобрение от страна на местната и върховната турска власт. Кямил паша се задоволил да съобщи на Портата и да иска указания за действие, а нишкият управител, до когото въстаниците отправили предложение да вземе мерки за ограничаване на безчинствата, като му предоставили двадесет души заложници за гаранция, че ще запазят мира до получаване нареждане от страна на Портата, отказал изобщо да преговаря с тях и отхвърлил предложението им.[18]

Наскоро след избухването на въстанието княз Михаил Обренович получил нова молба от християнското население в Лесковачко, скрепена с подписите на стотина души. Според тази молба потисничеството на турските власти било достигнало до такава степен, че повече не можело да се търпи, а и опитите на жителите от този край да убедят с оплаквания местните управители за намеса в тяхна полза останали безплодни; авторите на молбата заявявали, че са решили да се вдигнат на въстание и сами да се защитят от своите потисници. В същото време те изразявали надежда, че султанът ще вземе мерки за приложението на Гюлханския хатишериф, тъй като за нещастие, вместо да сложат край на техните страдания в изпълнение на султанския акт, местната администрация и мюсюлманите в Лесковачко са увеличили злодействата и грабежите, в резултат на което положението на християните е станало още по-тежко.

Княз Михаил свикал незабавно Министерския съвет, който решил да не се дава никакъв отговор на адреса и още по-малко да се оказва съдействие на бунтовниците. При сложното положение, в което се намирала Сърбия във вътрешно- и външнополитическо отношение, правителството сметнало за разумно да обяви публично на съседните турски управители, че ще остане непричастно в конфликта, ще засили кордона, установен на сръбско-турската граница, но че ще даде прибежище на всеки християнин или турчин, който поиска да мине на сръбска територия невъоръжен.[19] По такъв начин сръбското княжество отблъснало и този опит на въстаналите българи и сърби да намерят поне морална подкрепа в негово лице. То обаче изпълнило декларацията си, че ще дава убежище на въстаниците (включването на турците в тази декларация било формално), и приютило не само много от водачите на бунта, но и няколко хиляди участници и бежанци — жени и деца. Дори само тази постъпка, която облекчила донякъде съдбата на голям брой християни от въстаналите области и спасила живота на мнозина от тях, струвала твърде скъпо на Сърбия. Месеци наред след потушаването на въстанието князът и правителството били атакувани от Високата порта за това, водели се дипломатически преговори с посредничеството на представителите на великите сили за връщането на бежанците обратно на турска територия и се усложнявало и без това несигурното положение на княжеството.[20]

Но отказите, които срещали от руска и сръбска страна, не преустановили обръщенията на българите към двете славянски правителства. Бежанците в Сърбия продължавали да изпращат изложения за турските жестокости по време на въстанието. През 1841—1842—1843 г., когато вълненията в българските земи не били утихнали въпреки усилията на Портата и европейската

[18] Ст. Романски. Пос. съч., с. 110.

[19] Пак там, с. 109.

[20] Пак там, с. 130 и сл., 144 и сл.; Б. Цветкова. Френски дипломатически източници. . . с. 276—278; Стр. Димитров. Пос. съч., с. 269 и сл.

дипломация, българите отправяли нови и нови петиции до сръбските и руските власти, с които ги призовавали да им окажат закрила. За споменатите години броят на тези петиции надминавал 200.[21]

През 1842 г., по време на Браилските бунтове и на очакванията за ново въстание в България, при специалния императорски пратеник в дунавските княжества генерал Дюамел се явила българска делегация, която му представила „план за въстание с помощта на Сърбия". През 1841 и 1842 г. до Високата порта и дипломатическите представителства на европейските държави в Турция достигали много подобни слухове за общ план за въстание в България. В редица случаи източник на тези слухове били посещенията на български делегати при руските консули или срещите им със специалните пратеници на руския цар.[22]

Значението на изложенията, които българите представяли на руското и сръбското правителство, надминава далеч непосредствената информация за положението на българската нация под турско владичество, за жестокостите на турците и неограничената експлоатация, на която били подложени българските поданици на султана. Те свидетелствуват за повишената политическа активност на българите, за съзнанието, че по-нататъшното им съществуване и развитие са невъзможни под чужда власт. Някъде в по-определена, другаде в по-неясна форма българите издигали искане за политическо освобождение и независимост чрез петициите си до правителствата на съседна Сърбия и на велика Русия, доказала в не една война надмощието си над Османската империя. За целта те излъчвали свои „довереници", свои „представители", които изразявали общонационални искания. В много по-широк мащаб, отколкото през първите две десетилетия на XIX в. — времето на първото българско пратеничество в Русия на Ив. Замбин и Ал. Николаев, — българският народ поставял въпроса за своето бъдеще пред Русия и Сърбия. В атмосферата на четиридесетте години на XIX в., когато Европа се намесила съвсем пряко в в работите на Турция и решавала съдбата на подвластните ѝ народи, българите поискали от двете единствено свободни по онова време славянски държави подкрепа за разрешаването на българския въпрос.

*

Подемът на националноосвободителното движение на българския народ през 1841 г. и все по-голямата намеса на великите сили в работите на Турция по време на Източната криза насърчили и други акции в защита на българската национална кауза пред европейските сили. В сърцето на империята — в столицата Цариград — Стефан Богориди повдигнал въпроса за перспективата на политическия и административния режим на българските земи.

Стефан Богориди, „най-видният турски сановник-българин" през първата половина на XIX в.,[23] и неговата дейност в полза на сънародниците

[21] Стр. Димитров. Пос. съч., с. 268; Н. Попов. Пос. съч., с. 437.

[22] Сведенията за българската делегация при генерал Дюамел, получени в Цариград, били съобщени на агента на Ад. Чарториски на Изток — Михаил Чайковски, — който от своя страна ги предал на шефа си. Вж. Archiwum Czartoryskich (по-нататък: ACz), Kraków, 5404, 27—27a. Близкото участие на руските консули, особено на консула в Галац, Карнеев, в Браилските бунтове предизвикало шум в дипломатическия свят през 1841—1842 г. (AMAE, 1841—1842, p. 65—66a; Ст. Романски, Браилски историйки... с. 84—85, 94, 95, 98—99, 107—109.

[23] Н. Начов. Княз Стефан Богориди. — СбБАН, кн. XXIV, кл. ист.-филол., 1931, с. 73.

му представляват особен интерес за нашата тема. През кризисните 1839—1841 г. като княз на Самос той бил замесен в различни дипломатически комбинации на Великобритания на Изток, свързани с Франция и Русия.[24] Богориди участвувал и в интригите около свалянето на цариградския патриарх през май 1841 г., което предизвикало голямо възбуждение във Фенер, а в средите на руската дипломация — неприятна изненада. Като мотивировка за свалянето на патриарха послужил неговият отказ да препоръча на свещениците в България да проповядват възстановяването на реда, но в същност задкулисната подготовка на този акт, извършена от княза на Самос Богориди и „неговата партия"[25], се определяла от по-широки планове от политическо естество. Богориди използувал неблагоразположението на английската дипломация към патриарха, тясно свързан с Русия и смятан за проводник на нейната политика, за да го отстрани.

В началото на 40-те години виждаме Богориди в центъра на политиката на Турция по отношение на Египет и непокорния му управител. Богориди участвувал в официалните разговори на Портата и европейските дипломати по турско-египетския конфликт и бъдещето на остров Крит. Но зад позициите си по критския въпрос, за съдбата на Сирия и Ливан и другите актуални проблеми, сериозно застрашаващи устоите на Османската империя, той имал и свои, български съображения и планове. По времето, когато в дипломатическите кръгове се разисквало бъдещето на Ливан, Богориди пръв и отначало единствен между високите турски сановници поддържал гледището, че от тази област, присъединена от Мохамед Али, за чието възвръщане към империята Високата порта упорито настоявала, трябва да бъде образувано християнско княжество. Той подготвил специален проект в този смисъл, който предложил за разглеждане.[26] Независимо от това, доколко този проект отговарял на намеренията на Великобритания по отношение на Ливан в момента, неговият автор го поставял в тясна връзка със съдбата на своята родина. При един разговор между френския посланик Е. дьо Понтуа и Рифат паша за положението на нещата в Египет и необходимостта от единно становище на великите сили спрямо Мохамед Али взел участие и Богориди. Солидаризирайки се с турския министър и с френския дипломат по въпроса за необходимото единодействие на силите, той подкрепил мнението на Рифат паша, че след като автономията на Египет бъде регламентирана от силите, Мохамед Али може да бъде твърде полезен за Османската империя, и „отивайки още по-далеч в този нов ред на мисли", направил алюзии, че подобен резултат би имало, ако се постъпи по същия начин и с остров Крит, „а също така и в България"[27] Понтуа сметнал думите на Богориди за „инсинуация, която може да крие някаква клопка", но в същност българинът турски сановник и по въпроса за Ливан, и по въпроса за Крит се ръководел явно и от положението и интересите на своята родина. През юни 1841 г., в разгара на въстанието, той използувал случая да напомни за България наред с други области на империята, подвластни на султана, и дал да се разбере, че създаването на автономно княжество от българските земи е еднакво оправдано и целесъобразно, както и даването на автономия на Египет, Ливан и остров Крит.

---

[24] AMAE, Corr. pol. Turquie, 1841, vol. 284, p. 29—29a.
[25] Ibidem, vol. 283, p. 67—68; Ст. Романски. Австрийски документи... с. 90.
[26] Ibidem, vol. 282, p. 65 A.
[27] Ibidem, vol. 283, p. 121—123.

Не ще съмнение, Стефан Богориди смятал момента за подходящ да повдигне българския въпрос в цариградските дипломатически кръгове и пред Високата порта в чисто политически аспект и имал пред вид конкретно политическо решение — даване автономия на българите, макар и в рамките на Османската империя.

Как си представял бъдещето на автономното българско княжество този заслужил, но все още слабо проучен българин, показва неговият проект за остров Крит, който предвижда самостоятелна администрация и автономна уредба, подобна на уредбата на остров Самос. Този проект бил поддържан, а вероятно и внушен от английския посланик в Цариград лорд Понсонби. Посланикът открито се обявил за такова разрешение на кризата, започнала с въстанието на остров Крит, а дори след конвенцията на петте велики сили за Проливите от 13 юли 1841 г., когато трябвало официално да се подчини на нейните разпореждания, продължавал да подкрепя тайно автономистките тенденции на критяните. От своя страна и английският консул в Атина сър Е. Лайънс насърчавал онези среди в Гърция, които поддържали освободителното движение на остров Крит. В дипломатическите кръгове се смятало, че англичаните играят след 13 юли двойнствена игра по критския въпрос.[28]

Идеята за даване автономия на българите не била нова нито за Стефан Богориди, нито за българското освободително движение. През 1831 г. Богориди подкрепил идеята на букурещките българи да бъде формирано българско автономно княжество на територията на Добруджа, където да се съберат всички българи, заселени оттатък Дунава след руско-турските войни и при други обстоятелства. Изглежда, че именно Богориди посъветвал букурещките българи да се обърнат към русенския валия, при когото да изпратят свои пълномощници за преговори. Валията трябва да е бил подготвен от Богориди, защото на пълномощниците било осигурено безпрепятствено преминаване в Русе. В това време обаче този проект станал известен на руския управител на Влашко генерал Киселев, който погледнал с недоверие към намеренията на българите и се опасявал от заговор, подготвян без участието на Русия.[29]

Две години по-рано, към края на Руско-турската война от 1828—1829 г., прославеният генерал Дибич бил склонен да подкрепи подобно искане и предложил на император Николай I два варианта за бъдещето на българите — преселение в Русия или заселване на семействата на въстаналите българи в Добруджа — „като им се осигури при сключването на мира полунезависимо положение, подобно на това, което имат княжествата". Николай I сметнал през 1829 г. втората възможност за нежелателна и трудно осъществима и отхвърлил идеята за българско княжество в Добруджа, като дал съгласие само за заселване на българските бежанци в Русия.[30] Това решение имало, разбира се, съвсем различен смисъл от идеята за автономно княжество. Така че осведоменият за официалната руска позиция Киселев не можел да подкрепи и не подкрепил новия опит на българите от 1831 г.

Това и други обстоятелства осуетили по-нататъшната дейност на букурещките българи и на Стефан Богориди, но така или иначе десет години преди да заговори в цариградските дипломатически среди за автономия на българите — вече в общонационален мащаб, — той се вдъхновявал от надеждата,

---

[28] AMAE, vol. 284, p. 54—55a.

[29] М. Арнаудов. Селимински. Живот—дела—идеи. С., 1938. с. 169—171.

[30] В. Д. Конобеев. Българското националноосвободително движение. Идеи, програма, развитие. С., 1972. с. 242.

че може да допринесе за промяна в положението на своя народ, а широкият му политически опит и примерът на другите балкански народи му давали основание да мисли, че по пътя на частичната автономия може да се възстанови независимото политическо съществуване на България.

Дейността на Стефан Богориди и неговите намерения да използува кризисния момент в Турция за даване автономия наред с остров Крит и Ливан също и на България му спечелили за известно време недоверие от страна на султана. Както съобщават в описанието на своето пътуване из Русия, Молдова, Турция и Светата земя двама руски монаси, които пристигнали в турската столица през април 1841 г., т. е. точно в разгара на тревогите на Високата порта поради въстанието в Нишко, самият Богориди смятал, че е изпаднал в немилост пред султан Абдул Меджид, и семейството му вече го оплаквало, страхувайки се, че ще бъде погубен. Причината за това били въстанията на християните в Мала Азия, на остров Крит и в България. Но Стефан Богориди успял и този път да запази своето положение. Жертва на султанския гняв станал само цариградският патриарх Григорий, заподозрян едновременно с него, че насърчава християнските бунтове.[31]

Изложените факти от дейността на Стефан Богориди и неговите връзки с английските дипломати хвърлят светлина върху намеренията и тактиката му по въпроса за автономията на България, поставен от него едновременно с въпроса за автономията на други турски провинции.

Освен становището на английската дипломация спрямо автономията на остров Крит Стефан Богориди ще да е имал пред вид и други нейни прояви на Балканите. В навечерието на Източната криза английският консул в Белград полковник Дж. Ходжес насърчавал намеренията на княз Милош да подкрепи освободителното движение на народите в Европейска Турция. С цел да отслаби позициите на Русия Ходжес декларирал готовността на Англия да подпомогне една война на Сърбия срещу Турция, комбинирана с въстания в Босна, Херцеговина, България, Черна гора и неосвободените сръбски области. Той имал свои доверени хора в княжеството и в споменатите провинции, като за България се опитал да привлече сина на известния български патриот Димитраки Хаджитошев — Александър. По думите на Александър Димитриевич Ходжес му заявил, че „Англия ще подпомогне това въстание на всяка цена, защото тя има намерение да даде на всяка провинция особени права на независимост и да стане защитница на тези провинции". И след детронирането на княз Милош Англия не се отказала от това си намерение. Съгласно с един план от това време център на въстанието трябвало да стане България. За намеренията на английската дипломация да направи България център на плановете си съобщил на Ал. Димитриевич друг английски представител — Шулбер, — който имал за резиденция Земун.[32]

Тактиката на английското правителство в случая не се различавала от други негови акции за изолиране на Русия или Франция в невралгични за Англия пунктове. Нека припомним, че и широката кампания в подкрепа на гръцката борба за независимост имала за официална Англия дълбок политически смисъл и перспективни цели, за които симпатиите на английската

[31] Н. Начов. Стефан Богориди... с. 21—23.

[32] Разказът на Ал. Димитриевич за предложенията, правени му от Ходжес, станал известен на руския консул в Белград. Вж. Н. Попов. Србија и Русија од Кочине Крајне до Светоандрејске скупштине. Београд, 1870. с. 47—51; вж. също Вл. Стојанчевић. Милош Обреновић и његова доба. Београд, 1958. с. 377—378, 422—423.

общественост към потомците на древна Елада били само удобно средство. Англия в същност невинаги спазвала на практика шумно защищавания от нея принцип за запазване целостта на Османската империя. Когато отделянето на дадена част от империята благоприятствувало икономическите, политическите или стратегическите интереси на Великобритания, тя подкрепяла тенденциите към дезинтеграция, срещу които се борела в други случаи, щом като не можела да ги използува.[33]

По време на първия Браилски бунт английският консул в Галац Кънингам проявил твърде необяснима за другите си западни колеги и за местните власти благосклонност към българските заговорници. Той се противопоставил на засилването на гарнизоните в Галац, с която мярка правителството на княз Гика целело да осуети опита на подготвяната чета да премине Дунава. Английски кораби, намиращи се в дунавските пристанища, дали убежище на въстаниците, когато местните власти предприели преследвания срещу тях. По този повод Департаментът на вътрешните работи във Влашко поискал от Държавния секретариат да направи постъпки пред английския консул в Букурещ за предаване на приютените на корабите заговорници. Поведението на Кънингам ще да е било във връзка със секретни разпореждания на правителството, защото браилските събития съвпаднали с изпращането на нов английски план за бъдещето на неосвободените провинции на Европейска Турция. Дипломатическите постъпки на другите държави обаче накарали посланика в Цариград Понсонби да извика Кънингам на обяснение в турската столица и, подобно на случая с руския консул Карнеев, да разграничи неговите прояви в Браилския бунт от официално декларираната политика на английското правителство.[34]

Както се вижда, политическите проекти на Стефан Богориди за създаване на автономна българска държава били основани на реални факти от английската политика на Балканите. Събитията след 13 юли 1841г. и относителното умиротворяване на Египет внесли изменения в тази политика. Проектът да се иска от Портата автономия на Ливан, Крит и България останал на заден план,но сам по себе си той има важно значение в историята на българския национален въпрос и за неговото излизане на сцената на международната политика.

Разбира се, да се разчита на английската подкрепа по отношение на българите било доста рисковано, защото, поддържайки по собствени съображения и със свои цели идеята за автономия на остров Крит, английският представител в Цариград и неговият министър Палмерстон се противопоставяли категорично да бъде оставен Мохамед Али да управлява самостоятелно Египет и завоюваните от него области.[35] И позицията си по отношение на българския въпрос Англия щяла да определи от конкретното му значение за нейните интереси и в пряка връзка с позициите на другите сили.

*

Най-значителна акция предприели българите, пребиваващи в началото на четиридесетте години във Франция. Неин инициатор и реализатор станал Александър Екзарх от Стара Загора, студент по медицина в Париж. Още

[33] А. Пантев. Принципи и методи на английската външна политика. — Векове, 1972, кн. 3, 38.

[34] AMAE, Corr. pol.des consuls,Turquie—Bucarest, 1841—1842, vol. 28, p. 28, 67, 99—100a; Ст. Романски. Браилски историйки. . . с. 106, 116, 131, 132; Н. Попов. Пос. съч., с. 49.

[35] AMAE, Corr. pol. Turquie, vol. 282. p. 143—144.

преди да бъде определен за придружител на Ж.-А. Бланки при пътешествието му в България, младият българин се вълнувал от родолюбиви чувства и желаел страстно да подпомогне напредъка на своя народ, избавлението му от безпросветното и нечовешко състояние, в което го поставяло османското владичество. Когато във френската столица пристигнал още един жаден за знания младеж — Гаврил Кръстевич, — той с радост намерил в лицето на Екзарх единородец „който не по-малко диша любов за цивилизуването на нашия народ". Ал. Екзарх се вълнувал за съдбата на отечеството си подобно на Кръстевич, който се стремял не само да получи юридическо образование, но и да научи колкото може повече от различни области, за да бъде полезен за просвещението на народа, защото „бил съм живял близо, бил съм далеч от отечеството, аз няма да пренебрегна да помагам от моя страна за това божие дело, доколкото ми е възможно".

Приятелството между двамата студенти, вдъхновени от патриотична готовност да служат на своя народ, продължило и на Г. Кръстевич дължим допълнителни сведения за развитието на Ал. Екзарх и разширяването на неговата политическа дейност. През 1839 г. той засвидетелствувал у сънародника си желанието за наука, ревностната любов към отечеството и неговите повече от „похвални намерения, за да принесе полза на това отечество". Двамата заедно страдали заради невежеството, в което тънел народът, поради липсата на училища и поради преобладаването на гръцкия език в съществуващите, заедно замислили да преведат книги и учебници на български език.[36]

Непосредствено преди заминаването на Ал. Екзарх с Бланки за България Г. Кръстевич го препоръчал на своя бивш учител Райно Попович, когото двамата пътешественици може би щели да посетят. „Искреннейши мой приятел. . . отходи нине — пише той на 26 юли 1841 г. — съдружен от едного французкаго превеликаго мужа да навести нашето нещастно и милости достойно отечество, да упознае мястото, да упознае хората, тяхното злополучие, тяхното добронравие и тяхната за удобрение на състоянието им достойност." Българите в Париж смятали избора на Екзарх твърде важен за отечеството им, както било и в действителност, защото именно благодарение на просветения си преводач-българин френският учен можал да влезе в контакт със самите българи във въстаналите области и във вътрешността на страната и да получи реална представа за тяхното положение, за тяхното нежелание да останат повече под турско владичество и за стремежа им към независимост и свобода. Малката група българи в Париж очаквала, че заминаването на видния французин, натоварен от правителството си със задача да установи истината за българите, ще има политически последици. „Тогава требува да се радуваме — продължава Г. Кръстевич — защо ще имаме една голяма надежда да видим някой ден на Богоровите чада (т. е. на наследниците на цар Борис — Богорис) воскресението."[37]

Не само сънародниците на Ал. Екзарх, но и Ж.-А. Бланки разбирал, че наемайки се да пътува с него из България, той имал свои съображения извън официалната си длъжност на преводач. „Улеснявайки с всички сили проучванията, предназначени да посочат на подобряване на турското управление и на симпатиите на християнска Европа тази великолепна и опустошена страна,

[36] М. Д. Балабанов. Пос. съч., с. 157—159.
[37] Пак там, с. 166—167.

която се нарича България, той е мислил несъмнено да изпълни патриотично и религиозно дело" — пише Бланки.[38] Надеждите на Ал. Екзарх, на неговия приятел Г. Кръстевич и на другите българи в Париж били пряко свързани с въстанието на българите от пролетта на 1841 г. Те били осведомени за събитията в Нишко от френския печат и се вълнували дали въстанието няма да се разшири и в централните и другите области на България. Научили „за много нещастия откъм Ниш", те се интересували „по вази или по нази (т. е. в Карловско и Котленско) какво е било"[39].

Ал. Екзарх разбирал добре, че недоволството на българите и техните въстанически опити са признаци на общата криза в Османската империя. В писма от Париж до Стефан Богориди от 1842 г., с които го призовавал да съдействува за развитието на българското образование, той разказва за тягостните впечатления от пътуването си с Бланки и изтъква, че българското въстание избухнало по време на вълненията в други краища на империята — Сирия, Крит, Тесалия.[40]

Политическата ориентация на двамата българи в Париж била добра за времето. Кръстевич, а чрез него и Екзарх имали достъп до турското посолство във Франция, където работел синът на княз Стефан Богориди — Никола Богориди. Запазил родолюбивите си чувства подобно на своя бележит баща, Никола Богориди покровителствувал Кръстевич, който учел във Франция с помощта на Стефан Богориди, както и Ал. Екзарх, на когото издействувал известна материална помощ от турското правителство, пак по всяка вероятност благодарение на ходатайството на баща си.[41]

Освен това Г. Кръстевич и Ал. Екзарх научавали за настроенията на цариградската българска младеж, и то не от другиго, а от Георги (тогава още наричан Сава Стойков) Раковски, ученик в училището в Куручешме, съгражданин и приятел на Кръстевич, с когото и през 1841 г. поддържал кореспонденция. Малко преди заминаването на Екзарх с Бланки Раковски съобщил от Цариград на Г. Кръстевич, „че българите се събудили откъм учение, че има уже много училища направени, че много единородни момчета отишли или на Елада, или на Русия да научат и да се върнат насетне да поучат."[42]

Така че през 1841 г., когато предприел пътуването с Бланки до България, което било и първият и много важен политически акт в живота му, Ал. Екзарх се вдъхновявал от патриотични чувства, споделяни от най-образованите и активни политически българи по онова време. Към политическа активност обаче той бил подтикнат и благодарение на контактите си с полската емиграция в Париж и добре запознатия с международната, а особено с руската политика на Балканите и имащ свои концепции и за националноосвободителните движения в Турция и бъдещето на балканските славяни ръководител на полската аристократическа партия — княз Адам Чарториски. През 1841 г. Чарториски установил своя постоянна агенция в Цариград и предприел акция за насочване политиката на сръбското княжество в дух, благоприятен за пол-

---

[38] Blanqui. Voyage en Bulgarie pendant l'année 1841. Paris, 1843. p. VIII—IX.

[39] М. Д. Балабанов. Пос. съч., с. 166—167.

[40] БИА, ПА 5664, ПА 5666.

[41] Н. Начов. Пос. съч.; М. Д. Балабанов. Пос. съч., с. 159.

[42] М. Д. Балабанов. Пос. съч., с. 167. Раковски писал на Кръстевич към края на юли, а след това заминал за дунавските княжества, където участвувал във втория Браилски бунт.

ската национална кауза. В лицето на Ал. Екзарх той намерил подходящ човек за осъществяване на своите планове за българското освободително движение.

При непосредственото участие на княз Адам Чарториски и на неговия агент на Изток, който пребивавал в края на 1842 и началото на 1843 г. временно в Париж, Ал. Екзарх подготвил няколко мемоара до френското правителство и другите западни кабинети за положението на своя народ, както и едно обявление до сънародниците си. И макар във всички негови документи от това време на преден план да стои искането за съдействие на българската просвета и образование, те носят облика на тогавашните възгледи на автора им. Без да изтъква като първа задача политическото освобождение, „воскресението" на свободното отечество е перспективата, която в атмосферата на революционното движение в България през 1841 г. изглеждала на Екзарх по-близка.

Веднага след завръщането си в Париж водачът на френския учен из България почувствувал на собствения си гръб нетърпимостта на Високата порта към всеки опит да се установи и порицае публично непоносимото положение на поданиците ѝ. Изразила определено недоволство от пътуването на Бланки, Портата побързала да лиши Ал. Екзарх от средствата, които му били отпуснати за следване във Франция. Напразни останали опитите му да ги получи отново. Не помогнало и ходатайството на полската емиграция.[43]

Но това не попречило на Ал. Екзарх, а, напротив, го накарало още по-твърдо да върви по вече приетия от него път. През 1842 и 1843 г. той предприел твърде активни стъпки за спечелване на френското и европейското общество мнение.

Ал. Екзарх представил на френското правителство едно изложение от своите сънародници, адресирано до него и носещо дата и място „18 януари 1842 г. Елена"[44]. Съставено по всяка вероятност по съвета на Екзарх, това изложение съдържа няколко основни и важни момента, необходими за предприетата от него акция да привлече вниманието на Франция и другите западни сили към съдбата на българите и да спечели съдействието на френските власти за развитието на българското образование.

На първо място в изложението от Елена се съобщава, че при своето пътуване из България Ал. Екзарх разяснявал на сънародниците си, че „Европа изпитва много симпатии към нас". Той наблегнал особено на великодушието, с което французите са взели присърце страданията на българския народ. Думите на пребивавалия дълго време във Франция българин събудили надежди, които изпълнили предварително с радост сърцата на „нашите нещастни сънародници".

Вторият съществен момент в писмото до Екзарх е тревогата поради това, че след завръщането си във Франция той не им е съобщил нищо, не ги е осведомил дали е направена от страна на френското правителство някаква стъпка в полза на българите. Тази част от писмото явно има предназначение да послужи на Ал. Екзарх в постъпките му пред французите. Изтъквайки опасенията си, че „някои политически обстоятелства са ги накарали да се откажат да се занимават с нашето нещастие", авторът на писмото изразява надежда, че уверенията на Ал. Екзарх за великодушието на Франция не ще

---

[43] БИА, ПА 5574; АС, 541.

[44] АМАЕ, Corr. pol. Turquie, 1842, vol. 285, p. 58—60. Анонимният приятел на Ал. Екзарх е Д. Костович. Българският оригинал на писмото му от Елена вж. в БИА, ПА 5647. Екзарх наистина получавал много писма от свои сънародници (АСz, 5404, с. 18—19а и сл.).

останат без доказателства, че в скоро време българите ще получат утешителни новини в желания от тях смисъл.

Най-важната част в изложението от Елена се отнася до приведените примери от ежедневието на българите под турска власт, които, както пише авторът, показват с каква настървеност турците упражняват бруталния си варваризъм над своите поданици въпреки големия шум за реформирането и цивилизоването на Турция. Посочените случаи илюстрират това твърдение и целят да докажат, че обещаните с Гюлханския хатишериф промени в полза на християните не са извършени в България.

Всичко това прави необходими постъпките на Ал. Екзарх пред европейските правителства и българите, от чието име говори авторът на изложението от Елена, му пожелават успех „във всичките Ви предприятия, които биха донесли полза за нашата печална съдба".

От особено значение за състоянието на духовете в България и за възгледите на самия Ал. Екзарх са онези пасажи от изложението, които отразяват стремежите на българския народ през размирните години —1841—1842. Тежкото положение на народа предизвиква глух вик за отмъщение на потисниците и готовност всеки българин да пожертвува живота си за спасението на родината. Мисълта за независимост и образование вълнува българския народ. За независимост се говори тайно и тихо, за просвета и образование българите издигат високо гласа си, както ги посъветвал Екзарх. Тези два елемента на българските искания в началото на четиридесетте години на XIX в. ще намерим в редица документи, съставени от Ал. Екзарх и предназначени за правителствата на великите сили, и то изявени по същия начин — искането за независимост или автономия в по-приглушена или прикрита форма, искането за развитие на образованието в настойчиви и детайлизирани предложения за съдействие от страна на френското и другите европейски правителства.

Още един пасаж в писмото от Елена е пряко свързан с исканията, представяни многократно от Ал. Екзарх до френското правителство. В забележка, адресирана до Е. дьо Понтуа, посланик в Цариград, от средата на ноември 1841 г., се напомня колко необходимо е Франция да улесни младите българи да получат образование в нейните учебни заведения, като поеме издръжката им. Тази конкретизация на второто главно искане на българите, декларирано в писмото до Екзарх от 18 януари 1842 г., е обоснована подробно в мемоара му до петте велики сили. Преди заминаването си за България — през първата половина на 1841 г. — Ал. Екзарх отправил молба с подобно предложение, като обосновал необходимостта и полезните резултати от това Франция да подпомогне българското образование. През август същата година Е. дьо Понтуа му отговорил, че е убеден в ползата от приемането на млади българи във френските колежи, и обещал да окаже съдействие, но до началото на август френското правителство не било дало още положителен отговор.[45]

Разгледаното изложение до Ал. Екзарх от „един Ваш приятел" от Елена се намира в тясна връзка с дипломатическите опити на младия патриот да заинтересува Франция и Европа със съдбата на българите. Във френски превод то се намира в архива на цариградското посолство на Франция, но от дипломатическата преписка от това време не се вижда било посланикът, било френското външно министерство да са му дали ход или поне то да е било

[45] БИА, IIA 5576.

обект на по-голямо внимание. До известна степен това би могло да се обясни с позициите на тогавашния френски дипломатически представител в турската столица Буркене, който се интересувал слабо от положението на поробените славянски народи, както и от обективните обстоятелства в Европейска Турция в началото на 1842 г.[46]

След завръщането си от България Ал. Екзарх използувал своето участие в мисията на Бланки, за да постави пред френското правителство въпроса за положението на българите и за помощта, която би трябвало да им окаже Франция. Той бил приет от министъра на външните работи Гизо, комуто изложил впечатленията си от състоянието на България и аргументирал предложенията си за онова, което трябвало да бъде направено. Както съобщава в едно свое писменно изложение до същия министър, това станало на 21 март 1842 г. След като го запознал със „състоянието на моята страна, истинските ѝ нужди и нейните истински желания", Ал. Екзарх обосновал необходимостта Франция да обърне по-голямо внимание на българите и тяхната участ, като на първо време направи постъпки да бъдат изпратени в българските земи френски консули, които да респектират турските власти и да покровителствуват християните. Едновременно с това обаче той обърнал внимание на Гизо, че Високата порта ще се противопостави на такава мярка от опасения, че френските дипломатически представители ще бъдат последвани от представители на другите сили, а присъствието на европейски дипломати във вътрешността на България и впечатленията, които те ще имат от действителното положение на населението, не ще бъдат желателни за нея. Ето защо той предложил на френския министър да уреди приемането на известен брой млади българи във френските учебни заведения, които, след като получат необходимото образование, да се върнат в родината си, да разпространяват европейската цивилизация и да съдействуват за правилната информация на френското правителство за състоянието на нещата в Европейска Турция. Гизо възприел тази идея на Екзарх и обещал да съдействува за реализирането ѝ.[47]

Същите искания намираме в един мемоар на Ал. Екзарх до министъра на външните работи на Франция от по-късно време. В него наред с искането за приемане на млади българи във френски учебни заведения се съдържат свидетелства за политическите възгледи на Екзарх и неговата тактика, насочена към осигуряване подкрепата на великите сили и специално на Франция. Авторът се позовава на историческото минало на България, на славната история на средновековната ѝ държава, на природните богатства и стратегическото ѝ положение, за да обоснове пред френското правителство необходимостта Франция като носителка на свободолюбивите и хуманни идеи на цивилизацията да подпомогне българския народ „в делото на неговото възраждане и освобождение". България — продължава Екзарх — „има голямо бъдеще и ще предостави на силата, която съумее да я покровителствува, един ефикасен съюз, полезен в политическо, промишлено и търговско отношение".

Както се вижда, призивите за съдействие на българското образование от страна на Франция не изчерпвали концепцията, застъпвана от Ал. Екзарх пред министъра Гизо. Перспективата за освобождение на българския народ била главната цел на неговите постъпки. При това, добре осведомен за френ-

[46] AMAE, ibidem, p. 7—23, 44—48a, 93, 97, 196, 200 etc.
[47] БИА, IIA 5092.

ската политика по Източния въпрос, той се стараел да успокои предварително френския политик, че това ще засили Османската империя, а на българите ще даде възможност да се развиват по пътя на цивилизацията. Екзарх прави намек, че като се дадат вътрешни свободи на българите и им се предостави възможност да „реабилитират родината си и основат свободата си върху мъдри и приемливи закони", империята ще се консолидира и ще се създаде „една солидна преграда, непреодолима и годна да се противопостави на всяка амбиция". Тук без съмнение се има пред вид заинтересоваността на Франция да не бъде допускано да се разпространява руското политическо влияние на юг от Дунава.

Независимо от това, доколко подобни политически аргументи са имали историческо основание и оправдание и доколко те са запазили своята валидност в по-нататъшната дейност на Ал. Екзарх (известно е, че след 1846—1847 г. той изгубва надежда да получи подкрепата на западните сили и специално на Франция и преориентира своите действия към Русия), те свидетелстват, че авторът на мемоара до Гизо предприема политически постъпки пред Франция, съобразявайки ги с конкретната ситуация в европейските взаимоотношения и стремейки се да използува тези взаимоотношения за постигане на целта си. С други думи, Ал. Екзарх си служи с типичните за всяка дипломатическа дейност средства. В същия дух са и заключителните пасажи от разглеждания документ. Напомняйки, че по местоположението си българите „имат, тъй да се каже, под ръка Константинопол", Екзарх защищава по-ограничени, но в същност твърде важни и перспективни искания — административна автономия, „съгласна с нравите" на българите, за да станат те „огнище на истински отношения между народите . . . запазване на благодатния мир и установените принципи, основа на интересите на човечеството"[48].

Без да се отказва да действува пред френското правителство за приемането на българи в учебните заведения на Франция и призовавайки сънародниците си сами да полагат усилия за събиране средства и изпращане на млади българи на учение, Ал. Екзарх по съветите на княз Ад. Чарториски и М. Чайковски стигнал до убеждението, че е наложително да постави българския въпрос пред Европа на по-широка политическа основа.

Най-напред той подготвил едно обръщение до българите с дата 24 септември 1842 г., в което изтъквал, че отдавна желаел да помогне на своите съотечественици и „да преведа в по-добро състояние нашия български народ". „Под сиянието на лучезарний европски оризонт" неговите мисли в полза на родината му се развили още повече и той намерил пътя, по който може да сполучи „в толико желаемото си онова намерение и да го произведа вече и в действие за общата полза на всичките бедни мои единородци болгари".

„Обявлението" на Ал. Екзарх от 24 септември 1842 г. било съставено с цел, от една страна, да активизира българите за развитие на просветата и образованието, а, от друга — за доказателство пред френското правителство, че българите срещат много големи затруднения за приобщаването си към европейската цивилизация, както и за потвърждаване на усилията на неговия автор, вече познал благата на европейската култура. То било написано в тясна връзка с общите планове на Чарториски и Екзарх да спечелят Франция

[48] Посоченият мемоар на Ал.Екзарх до Гизо е датиран от друга ръка „октомври 1843 г." БИА, ПА 5488.

за българската национална кауза. В архива на княз Адам Чартористки се намира екземпляр от изготвения от Ал. Екзарх документ.[49]

Още по-близко било участието на полската емиграция в Париж при изработването на другия много важен документ на Ал. Екзарх до правителствата на Турция и Франция и другите западни сили. Той е издаден литографски на български език под заглавие „Напис ради болгаров, представлен на Високата порта и петте велики сили Галия, Англия, Росия, Прусия и Австрия"[50] и отпечатан на френски език с наслов „Mémoire présenté à la Sublime Porte et aux cinq grandes puissances, ses amies et alliés"[51]. Българският вариант носи датата 23 януари 1843 г., френският ръкописен оригинал, намиращ се в архива на княз Чартористки, е датиран на следния ден — 24 януари същата година,[52] а на отпечатания френски текст е означено 25 януари 1843 г. Френският ръкописен оригинал е придружен от писмо на автора на мемоара до княз Ад. Чартористки, в което Ал. Екзарх го моли да представи документа на френското, английското и пруското правителство, както и на Решид паша, по онова време посланик на Високата порта в Париж, от името на българския народ и да подкрепи изложените в него искания пред споменатите правителства.[53] Прави впечатление, че в придружителното писмо до княза и в оригинала мемоарът е адресиран само до Турция и трите западни сили — Франция, Англия и Прусия, — докато литографираното българско и отпечатаното френско издание включват и другите две велики сили — Австрия и Русия.

Както сам съобщава в едно писмо до М. Чайковски, Ал. Екзарх изработвал тогавашните си изложения в тясно сътрудничество и „според добрия съвет" на полските емигранти в Париж.[54] Близкото участие на хората от кръга на Ад. Чартористки се потвърждава и от редица други факти: отправянето на мемоара именно чрез княз Адам, дълбокото чувство на уважение и признание към заслугите на княза в защита на поробените славянски народи, редакторските поправки върху оригиналния текст на френски език от втора ръка, забележката на същия текст, че документът е бил представен на Решид паша и много добре приет от него (също от друго лице, и то поляк) и най-вече от някои основни положения в съдържанието на мемоара, напълно в духа на източната политика на Чартористки.[55] Широкият поглед на полския патриот, който още в качеството си на министър на външните работи на Русия в началото на XIX в. се интересувал от съдбата на балканските народи и имал свое виждане за тяхното място и перспективна роля в международните отношения в Европа, и неговият богат политически опит имали без съмнение голямо значение за младия български патриот. Политическата и дипломатическата дейност на полската емиграция в Париж, насочена към използуване на европейските противоречия и взаимоотношения за успеха на полското освободително движение, били добра школа за него. В средата на представителите на един друг борещ се за свободата си славянски народ Ал. Екзарх и другите българи

---

[49] БИА, ПА 6772; AC, 5404, p. 45—46.
[50] БИА, ПА 1663.
[51] БИА, ПА 1807.
[52] ACz, 5405, 72—73.
[53] Ibidem, p. 74—78.
[54] Ibidem, 5411. Писмото е от 12 май 1843 г.
[55] На въпроса за политическите връзки на Ал. Екзарх и Ад. Чартористки и влиянието на полските концепции по Източния въпрос върху Ал. Екзарх се спирам подробно в статията си Les Bulgares dans la politique de l'émigration polonaise 1840—1843. — In: Bulgarian Historical Review, 1974, No 3.

в Париж осъзнали по-бързо и по-ясно необходимостта да направят известна на Европа участта на изстрадалата си родина.

Такава била и главната задача на мемоара. Синовете на България, страна облагодетелствувана от природата, но потискана в продължение на четири века, „искат да намерят своята свобода, да направят да се узнае за тяхната нация“ — това са първите думи, с които започва този знаменателен документ. „Те желаят да възстановят страната си като свободна и присъединена към Турската империя.“ Този втори момент, при изричната уговорка, че се издига искане за възстановяване свободата на България в рамките на османската държава, че турското владичество се приема като факт и че осъществяването на тяхното искане ще бъде от полза и за Високата порта, и за българите, свидетелствува отново, че Ал. Екзарх през 1841—1843 г. не бил далеч от идеята, подхвърлена от Стефан Богориди в цариградските дипломатически кръгове, че на българите, показали с въстанието през пролетта и лятото на 1841 г. нежеланието си да понасят повече съществуващия турски режим на управление, трябва да се даде автономия вътре в Турция. Адресиран до Високата порта и до правителствата на западните сили, мемоарът от 23 януари 1843 г. аргументирал нашироко тази идея. Авторът му акцентирал върху пункта, по който и в Цариград, и в европейските столици политиците били най-чувствителни. Той призовал Франция и другите западни сили да уредят по мирен начин ново устройство на българските земи, ако не желаят да продължават и занапред „бунтовете, които се вдигат постоянно между българите“, напомняйки им, че от това са заинтересовани и Турция, и нейните „приятели и съюзници“.

Ал. Екзарх не пропуснал да се позове на „знаменития Гюлхански Хатишериф. . . дело на достойния гений на Решид паша“.

Конкретните искания в мемоара се свеждат до изпращането на млади българи да учат в „цивилизованите приятелски на Портата страни“, до развитие на българското образование, просвета и култура със съдействието на великите сили. Но, както се вижда от заключението на всички доказателства за ползата от разностранно светско образование на българите, това щяло да ги подготви да разбират добре правата и задълженията си, а „ако събитията (независещи от човешкото предвиждане) направят да се измени обликът на тяхната страна . . . те ще знаят да се отбраняват и да се конституират по начин най-благоприятен с оглед на политическото равновесие“. От друга страна, това ще пресече пътищата за чужди влияния върху българите. По такъв начин, вместо да се занимават с бунтове и заговори, за да получат независимостта си, „те ще търсят да основат свободата си на мъдри и справедливи закони“.

Мемоарът на Ал. Екзарх следователно цели да предизвика великите сили да се намесят в турско-българския конфликт, достигнал най-висока точка във въстанието от 1841 г., да наложат провеждането на обещаните с Гюлханския хатишериф реформи и разширяване правата на българите до степен на известна автономност в рамките на Османската империя. Към тази главна цел са насочени и исканията за даване достъп и материална подкрепа на млади българи да получат образование в учебни заведения в европейските страни — „образователни огнища на истинската цивилизация“.

Общият тон на мемоара е издържан в дух на лоялност спрямо Високата порта. Изразено е предпочитание българският въпрос да бъде разрешен по мирен, дипломатически път. Предназначен за силите, които са изразявали многократно нежелание да подкрепят революционните движения на балкан-

ските народи, заплашващи с разчленяване Османската империя, това обръщение от името на българите търси съдействието на приятелските на Турция държави за искания, които са получили санкцията от международни споразумения или дипломатическа подкрепа за други подвластни на султана провинции. Въпреки ограничения си характер обаче исканията за разширяване правата на българите, за създаване от българската територия обособена общност, анексирана към Турция, са една от първите изяви на българската нация пред Европа. Ако по време на руско-турските войни през 1806—1812 и 1828—1829 г. българите търсят покровителството на единоверна и единоплеменна Русия, сега Ал. Екзарх изразява по-широко политическо виждане за перспективите на националната кауза, явно съзряло сред определен кръг негови сънародници, за които са станали ясни взаимоотношенията между великите сили и тяхната заинтересованост в Източния въпрос.

Мемоарът от 23 януари 1843 г. е тясно свързан с въстаническите опити в българските земи през 1841—1842 г. и с общото състояние на Балканския полуостров в края на голямата Източна криза. Чрез него, макар и със средства, различни от въоръжената борба, българите заявили пред европейските сили, които се смятали единствено овластени да решават съдбата както на Турция, така и на потиснатите от нея народи, че не желаят да търпят повече положението си, че се стремят към цивилизацията на напредналите народи и че виждат перспективата на своето бъдеще в свободно и независимо държавно съществуване. Наред с многобройните петиции на населението от въстаналите и опустошени от турците области до руското и сръбското правителство мемоарът до великите сили има значение на решителна стъпка за поставяне на българския национален въпрос пред европейската политика и европейското обществено мнение.

Независимо от това, че акцията на Ал. Екзарх, предназначена да предизвика вниманието на Европа към съдбата на една от най-слабо познатите тогава балкански нации, не донесла непосредствени резултати, неговият мемоар бележи една все по-засилваща се тенденция в българското освободително движение, която се изразявала в усилията то да намери свои съюзници в неравната борба с разлагащата се, но все още твърде мощна Османска империя. Обективните условия, при които се развивало това движение в рамките на Източния въпрос, където интересите на великите сили били сложно преплетени, както и примерът на другите балкански държави, получили автономия или независимост в резултат на вмешателството на европейските сили, правели необходимо българският национален въпрос също да излезе на дневен ред и да заеме своето място в европейската политика. Акциите на българите от 1841—1843 г. да обърнат вниманието на Русия, Сърбия, Англия, Франция и другите западни държави допринесли за това.

*

Усилията на българите да заинтересуват европейската дипломация и общественост за своето положение и освободителни стремежи и да ги накарат да спрат вниманието си при разглеждането на Източния въпрос и върху съдбата на България имат важно значение в историята на националноосвободителното движение. Подобно на мисиите на Ив. Замбин, Ал. Николаев и Ат. Некович по време на руско-турските войни от началото на XIX в. дипломатическите акции от периода на Източната криза съпътствуват революцион-

ните борби на българския народ и намират опора в тези борби, за да предизвикат вниманието, съдействието и намесата на европейската дипломация за облекчаване съдбата на народа под турско владичество. Изнасяйки пред европейското обществено мнение положението на българите, дипломатическите постъпки от началото на 40-те години не спират само до непосредствените оплаквания от режима на управлението, а сочат и желаната перспектива за политико-административна автономия в пределите на Турция или автономно управление от типа на това, което силите се съгласили да дадат на остров Самос и на балканските държави в първия етап след сръбското и гръцкото въстание.

Такова едновременно действие на революционна борба на народа и на дипломатически постъпки пред европейските държави ще срещнем и по-късно, например през време на балканската криза от 1866—1868 г., когато успоредно с четите и замислите за въстание Тайният централен български комитет ще отправи своя мемоар до великите сили и ще публикува брошурата „България пред Европа", предназначена да ангажира европейската общественост с българския национален въпрос, а Добродетелната дружина ще изпрати изложение до Парижката конференция през 1869 г., пред която ще настоява наред с критския въпрос да бъде разискван и въпросът за бъдещето на България.

Революционните действия на българския народ през време на Източната криза от 1875—1876 г. и кървавото потушаване на Априлското въстание са базата, на която се опира новата и най-значителна за доосвобожденския период дипломатическа мисия на българите пред европейските правителства, чието съдържание, макар на много по-висок етап и при далеч по-напреднало в развитието си политическо съзнание и политическа ориентация, по същество носи същия характер, както опитите да бъде спечелено съдействието на европейската дипломация за освобождението на българския народ през различните етапи на освободителното движение през XIX в.

Сравнени с предишните и последвалите дипломатически акции на българите пред Европа, инициативите от началото на 40-те години се отличават с едновременно действие от различни места — Нишко, Цариград, Париж, — със своята многобройност и твърде висока интензивност. През тази ранна епоха, когато европейците, осведомени за съществуването на българския народ и неговата участ, се броели на пръсти, тези инициативи изиграли несъмнено положителна роля за излизането на българския национален въпрос на европейския форум. От друга страна, неотзивчивостта на европейските правителства, към които българите отправяли своите изложения и петиции, разкривала пред най-активните от тях реалната картина на политиката на европейските сили спрямо Турция и подвластните ѝ народи. Така се трупал онзи политически опит, който довел българския народ до убеждението, че хуманните чувства на цивилизована Европа отстъпват пред интересите на големите държави.

ACTIONS DIPLOMATIQUES BULGARES DEVANT L'EUROPE AU DEBUT DES ANNEES 40 DU XIXe S.

Krumka Šarova

(Résumé)

La grande crise d'Orient de 1839—1841, dominée par le conflit turco-egyptien, eut des répercussions aussi dans les Balkans. L'aspect bulgare de la crise d'Orient du début des années 40 est insuffisamment étudié. Les soulèvements et les tentatives d'insurrection des Bulgares au cours de 1841—1843, l'inquiétude générale et le mécontentement recrudescent du régime turc dans les terres bulgares deviennent l'objet de discussion dans les milieux diplomatiques. La menace d'une insurrection en Bulgarie et l'ébranlement de la domination ottomane dans la Turquie d'Europe constituent un des facteurs propres à accélérer les décisions des Grandes Puissances et de la Turquie au sujet du problème égyptien.

L'élan du mouvement de libération national du début des années 40 se manifeste non seulement par des opérations armées et des conspirations révolutionnaires. C'est précisément pendant la crise d'Orient du début de la quatrième décennie du siècle passé que les Bulgares posent devant les puissances européennes la question de leur avenir et expriment leur refus de supporter davantage la domination étrangère intolérable. D'autre part, les complications que crée pour la Turquie la recrudescence du mouvement bulgare de libération nationale suscite de l'inquiétude aux gouvernements européens. Dès lors le problème bulgare devient pour eux partie intégrante de la question d'Orient et ils sont obligés d'en tenir compte indépendamment de leur attitude quant aux perspectives de sa solution.

L'auteur envisage le premier aspect du problème — les efforts des Bulgares de mettre à l'ordre du jour leur problème national devant l'Europe.

On étudie également les actions diplomatiques des Bulgares au début des années 40 émanant de trois centres: les foyers de l'insurrection au printemps de 1841, atrocement réprimée, Constantinople, où le Bulgare Stefan Bogoridi occupant une haute charge soulève la question Bulgare. Le Liban et la Crète doivent devenir des principautés autonomes; Paris où les milieux bulgares prennent l'initiative également d'attirer l'attention des Grandes puissances et spécialement de la France sur la situation des Bulgares et leurs aspirations de s'associer à la civilisation européenne contemporaine, de rejeter la domination étrangère et d'obtenir une autonomie politique et administrative.

La population de la région limitrophe morave par où passent des envoyés russes — baron Liven et le conseiller d'Etat Kodinec, adresse par leur intermédiaire et par celui du consul russe à Belgrade des pétitions dans lesquelles est exposée la situation insupportable des Bulgares, le régime cruel d'exploitation, d'illégalité complète et d'arbitraire même après la proclamation du haticherif de Gulhane. En même temps les Bulgares cherchent à s'assurer aussi l'aide du gouvernement serbe. La politique de la Russie en ce temps est déterminée par les conceptions réactionnaires de Nicolas Ier et la diplomatie russe ne répond pas aux appels d'assistance des insurgés.

La tentative de Stefan Bogoridi, gouverneur de l'île autonome de Samos et étroitement lié à la politique orientale anglaise, de mettre à profit l'intérêt attaché par la Grande-Bretagne au Proche-Orient afin de provoquer par voie pacifique

un changement diplomatique dans le régime de gouvernement des terres bulgares et leur constitution en région autonome, dotée d'un statut semblable au statut de l'île de Samos est d'une importance particulière. Au plus fort de la crise d'Orient, la tentative de Bogoridi de gagner la diplomatie à la création d'une principauté autonome est suivie d'autres initiatives de sa part au début des années 30 lors qu'il soutient l'idée de créer une principauté autonome de Dobrudža et elle est en étroite liaison avec la tactique anglaise aux Balkans à la veille de la crise tendant à supplanter l'influence russe en aidant les tendances à l'indépendance y compris celle des Bulgares.

Sous ce rapport, les Bulgares résidant à Paris, sont les plus actifs. Alexandre l'Exarque, aidé et encouragé par l'émigration polonaise autour du prince Adam Czartoryski, adresse au gouvernement français et aux Grandes puissances des mémoires dans lesquels il expose la situation et les aspirations de son peuple et la nécessité pour la Turquie et les puissances occidentales — de concéder au peuple bulgare certains droits de self-gouvernement et d'autonomie.

L'activité des Bulgares tendant à poser la question nationale bulgare devant la diplomatie européenne pendant les années de la crise d'Orient contribue à faire connaître à l'Europe le sort et les aspirations de la nation bulgare dont elle ne découvrira l'existence que plus tard.

БЪЛГАРСКА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ
Единен център за наука и подготовка на кадри по история —
Българско историческо дружество
България и европейските страни през XIX—XX в.
София . 1975

ФРАНЦИЯ, КАТОЛИЦИЗМЪТ В ОРИЕНТА И В БЪЛГАРИЯ ПРЕЗ 40-ТЕ — 50-ТЕ ГОДИНИ НА XIX В.

Николай Генчев

Френското проникване в Турция от времето на първите капитулации до началото на XIX в. се осъществявало чрез източната (левантийската) търговия, чрез френските и други европейски заселници на Изток и чрез религиозния протекторат. Религиозните въпроси заемали важно място във френско-турските отношения през XVI—XVIII в. През този период Франция постепенно се наложила като сила, покровителка на християните-католици. От тази позиция тя придобила право да интервенира в полза на католиците и на католическите мисионери от всички нации. Нейните права по религиозните въпроси се определили окончателно от договора за подновяване на капитулациите, сключен между султан Мехмед IV и посланика на Людовик XIV Ноантел през 1673 г. Според този договор турското правителство поемало задължението да не се меси в религиозните дела на французите във и извън Ерусалим, да запази имуществата на двата католически ордена — йезуитите и капуцините. Високата порта се задължавала да закриля църквите, които френските ордени притежавали в Цариград, Смирна, Александрия и други градове на империята, да ги освободи от данъци. На французите от болницата в Галата се разрешавало да четат свободно евангелието.[1] Людовик XIV използувал постановленията на договора, за да се обяви официално за покровител на източните католици.[2]

През трите века (XVI—XVIII) френската източна политика се докосвала само веднъж до българския църковен въпрос. Това станало през 1767 г., когато Цариградската патриаршия ликвидирала полуавтономната Българска охридска архиепископия и я подчинила директно на своята власт. И в този случай Франция останала вярна на принципите на протектората, като запазила неутралитет по отношение на вътрешните работи на източноправославната църква.[3]

---

[1] Archives nationales françaises (по-нататък: ANF), AE,B III—414. Renouvellement et addition accordés par sultan Mechmed IV à la M. de Nointel, 1673.

[2] Recueil des instructions, données aux ambasadeurs et ministres de France dépuis du traité du Westphalis jusqu'à la Révolution Française. T. XXIX. Turquie. Par Pierre Dupare. Paris, 1969. p. XVIII.

[3] ANF, AE, BIII — 414.

В общите интереси и сметки на католицизма в Ориента неизменно от най-стари времена влизала и България — силна и влиятелна държава през средните векове, земя с многобройно, при това политически и духовно поробено население след турското завоевание. Както е известно, още по времето на княз Борис I България била обект на католическа експанзия. Опити за нейното приобщаване към римската църква били правени и по времето на цар Калоян. През XIII в. връзките временно били прекъснати, за да бъдат възстановени през следващия век чрез доминиканците и францисканците, които успели да покръстят известен брой българи в Тракия и Македония. След турското завоевание францисканците се оттеглили и дори до XVI в. мисионерската дейност в България била преустановена.[4]

През XVI в. католицизмът започнал отново да прониква в България чрез дубровнишките колонии. По това време четири български села в Северозападна България — Чипровци, Копиловци, Клисура и Железна — приели католицизма. Рим изпратил няколко апостолически визитатори в България. В края на века в България била изпратена францисканска мисия начело с Петър Солинат. В 1601 г. Солинат бил назначен за епископ на софийската католическа епархия със седалище Чипровци. От 1642 г. тази епископия била превърната в архиепископство начело с българина Петър Богдан. Пак през XVII в. били създадени още четири католически епархии — Марцианополска (Преславска) със седалище във Влашко (Бакъу), Никополска, Скопска и Охридска.[5] Няколко митрополити от Охрид през XVII в. направили опити да се подчинят на папата, но тези опити пропаднали поради острата реакция на Цариградската патриаршия.[6]

Вековните усилия на католическите мисии да привлекат българите завършили с незначителни резултати. През XVII в. католически български села имало само в Свищовско, Пловдивско и в Северозападна България. Според една релация на Петър Богдан (1640) в Северна България имало около 5000 павликяни, от които 3750 били католици. В Пловдивско католиците наброявали 700 души, в Северозападна България — около 8800 души. Това число на католиците се запазило и през XVIII в.[7]

Проучването на френския дипломат Шампоазо допълва тези данни. Според него в 1742 г. в Пловдив били покатоличени 2245 души, в София 17 и по няколко души в Ниш и Призрен. Но турските репресии унищожили католическите гнезда в последните три града. Католици през XVIII в. останали само в Пловдив. В 1798 г. гръцкият митрополит започнал акция срещу тях, в резултат на която към края на XVIII в. в Пловдив останали около 2000 католици.[8]

---

[4] Le P. Michel. Les missions latines en Orient. Paris, s. d., p. 66—67.

[5] Върху католическата пропаганда в България през XV—XVII в. вж. подробно у Д. Маринов. Чипровци или Кипровец. — СбНУ, XI, 1894, с. 135—144; Л. Милетич. Из историята на българската католишка пропаганда през XVIII в. — Български преглед, I, 1894, кн. X—XII; Заселване на католишките българи в Седмиградско и Банат. — СбНУ, XIV, 1897; Н. Милев. Католишката пропаганда в България през XVII в. С., 1914; Ив. Дуйчев. Софийската католишка архиепископия през XVII в.; Кирил патриарх Български. Католическата пропаганда сред българите през втората половина на XIX в. I (1859—1865). С., 1962. с. 33—34.

[6] Le P. Michel. Op. cit., p. 67.

[7] Н. Милев. Пос. съч., с. 102 и сл.

[8] Archives Affaires Etrangères (по-нататък: AAE), s. C. P. Turquie — Philipopolis, vol. 1/1857—1858, p. 30.

В началото на XIX в., макар и претърпял крах през предните векове, католицизмът отново обърнал поглед към България. В българските земи действували един апостолически викариат в София и епископствата в Никопол и Скопие. Българите влизали в обсега на мисиите от Цариград, Солун и Одрин. През 1811 г. била учредена специално за България мисия на пасионистите. С цел да се засили мисионерството в България в началото на XIX в. няколко българчета били изпратени на учение в католическите училища. В един списък на учениците от римската пропаганда фигурира името на българския свещеник Баскилович. В друг подобен списък от 17 август 1813 г. между 11-те ученици под № 10 е записан Драгано Франсоа, за когото е отбелязано, че е от България, че е пристигнал в Рим през август 1805 г. и че се занимава с изучаването на граматика.[9] Активизирала се дейността на мисиите и католическите органи в традиционните центрове на българския католицизъм. Орденът на изкупителите открил за няколко години свой викариат в София и Пловдив, където към 1840 г. имало 6000 католици. След това в Пловдив пристигнали капуцините и броят на католиците се удвоил.[10] Увеличен бил този брой и в четирите павликянски села на Свищовско (Петокладенци, Ореш, Трънчовица и Лъжене). През първите десетилетия на XIX в. католицизмът проникнал и сред българите в Одринско. В Одрин била открита католическа църква, подчинена на църквата „Сен Антонио" в Пера. Тя била обслужвана от двама свещеници — италианец и арменец — и имала около 300 богомолци. Католическа църква била построена и в Караагач. В началото на 40-те години Австрия издействувала ферман за построяване на църква и в Пловдив, а френското правителство съдействувало за построяването на църкви в две от пловдивските католически села.[11]

И така в началото на 40-те години, когато Франция и католицизмът започнали своята поредна офанзива в Ориента, католическите органи разполагали в България с 3 епископства, с няколко църкви и с около 12 000—15 000 последователи.

В началото на 40-те години на XIX в. се създали благоприятни условия за засилване на католическото проникване в Ориента и в България. След Лондонските протоколи от 1841 г., когато Турция била фактически поставена под колективния протекторат на европейските сили, дипломацията на Франция започнала да се занимава активно с религиозните проблеми, да насърчава своите църковни мисии, да атакува пряко руското църковно-религиозно влияние на Изток. Хатишерифът (1839) и последвалите го реформи на Танзимата дали на френската дипломация вече формални и фактически основания за намеса в турските работи. Началният разцвет на българската просвета и започналата в края на 30-те години българо-гръцка църковна разпра привлекли вниманието на френските политици върху българския църковен въпрос.

В тази обстановка в началото на 40-те години френският министър на външните работи Гизо наредил на източните си дипломати да действуват енергично за обединение на католиците в Ориента, за подкрепа на всички християни.[12] Това бил първият признак за промяна в традиционната политика на протектората. Източните дипломати на Франция обаче не били готови да

[9] ANF, F[19], 6241.

[10] Le P. Michel. Op. cit., p. 67.

[11] АИИ — БАН, арх. кол. IV, оп. 18, а. е. 236, Доклад на английския консул в Одрин Джон Кер, 7 септ. 1844.

[12] AAE, s. M. D. Turquie, vol. 68/18, 39/1849, p. 199.

възприемат идеята на Гизо. В отговор на неговото нареждане френското посолство в Цариград изпратило през януари 1841 г. един обемист доклад, в който застъпвало традиционната теза, че Франция не трябва да изменя статута си на покровителка на източния католицизъм.[13]

Няколко дни по-късно посолството от Цариград изпратило нов доклад, в който разглеждало възможностите за действие, създадени от реформите в Турция и от започналото възраждане на балканските народи. В него се настоявало Франция да възприеме по-енергичен курс за покровителство на източните католици, като френското правителство уреди чрез папския двор да бъде изпратен в Цариград деен апостолически викарий, способен да упражни безспорна власт над различните ордени и католически общества. Фактически тук се целяла смяната на викария Хилеро, който действувал в подкрепа на Австрия, с лице, угодно на френската политика, като по този начин Франция решавала в своя полза съперничеството с австрийските католици. Цариградските дипломати препоръчвали също Франция да създаде в Ориента заедно с органите на пропагандата нови учреждения за образование, като използува за целта мисиите на лазаристите, да открие нови консулства и агенции и специално управление за католическите училища.[14] Както се вижда, и този път източните дипломати не излизали вън от традиционните идеи на френската религиозна политика. Но техните препоръки активизирали съвместните действия на Франция и папския двор. На френския посланик при папата било наредено да действува за координиране усилията на Изток. В началото на 1842 г. барон Биленг изпратил от Рим подробен отчет за постигнатото. Той заявявал, че „ .пазването на религиозния протекторат в Ориента е един от най-основните елементи на нашата политическа сила. Това може би трябва да бъде в Леванта пръв интерес, който да доминира постоянно и непрекъснато над всички останали.“ Барон Биленг препоръчвал да се действува много по-енергично от всеки друг път поради засилващото се съперничество на другите сили, настоявал да се запазят и усъвършенствуват френските религиозни институции на Изток, да се увеличат мисиите и мисионерите. Но тъй като в мисионерската работа имало силно съперничество с Рим и Австрия, баронът предлагал Франция да изпробва едно ново оръжие — да открие училища по цялата територия на Турция, „която ще бъде театър на важни събития в едно близко бъдеще“. Във връзка с това бил изработен специален проект за реорганизиране на ордените. Биленг обсъждал тези въпроси с папата. Било уточнено Франция да открие едно средно училище за подготовка на мисионери за Ориента. Орденът на капуцините обещал пълно съдействие.[15]

Вследствие на постъпките в Рим в началото на 40-те години се стигнало до известна координация на действията в Цариград между апостолическия викарий Жулиен-Мари Хилеро, лазаристкия шеф Лелю и френското посолство. Хилеро установил преки връзки с лионския център за „Разпространение на вярата“. В своя доклад до секретаря на тази институция от края на 1841 г. той направил интересен анализ на положението в Турция и стигнал до извода, че турците и след пет века са останали завоеватели и варвари, че те действуват против собствените си интереси, „защото следват един рели-

[13] AAE, s. C. P. Turquie, vol. 282/1841, Френското посолство в Цариград до Гизо, 27 ян. 1841, p. 37—45.

[14] Ibidem, Френското посолство до Гизо, 7 февр. 1841, p. 55—59.

[15] Ibidem, vol. 285/1842, Доклад на барон Биленг върху френското религиозно влияние на Изток, 1 ян. 1842.

гиозен импулс, който не е в хармония с нуждите на човечеството", на тях им „липсва истинският ключ на цивилизацията" — християнството.[16] Хилеро предложил да се помисли дали не е възможно католицизмът да бъде разпространен и сред мюсюлманите, за да се постигне смесване между християни и мюсюлмани и да се създаде едно могъщо католическо общество в Ориента.[17]

За изучаване религиозния въпрос в Турция с оглед на интересите на Франция по това време най-големи заслуги има бележитият мисионер Евгений Боре. През 1843 г. той изпратил в Париж един мемоар, който представлявал блестящ трактат върху социалната и духовната структура на Турската империя, интересен анализ на турския фанатизъм, класическа картина на материалната и духовната мизерия на християнското население. Изследвайки отношенията на източната православна църква към католицизма, страха на ориенталците от френските религиозни инициативи, Боре предлагал една нова, по-енергична и гъвкава религиозна политика на Изток.[18]

Така в началото на 40-те години се оформили новите идеи на източно-религиозната френска политика: запазване и укрепване на традиционния протекторат, защита на цялото християнство с оглед на разширяване периметрите за влияние, проникване чрез езика и училището и всичко това — насочено срещу доминиращото влияние на Русия в източната църква, срещу австрийското съперничество и срещу започналото проникване на протестантизма. Тази религиозна концепция обаче влизала в противоречие с генералната стратегическа цел на френската политика — запазването на Турската империя.

Новата концепция бързо активизирала източната дипломация на Франция. Още през 1841 г. френското посолство в Цариград успяло да издействува нов ферман за френските протекционистични права в Ориента.[19] Активизирали се и френските мисии на Изток. Със средства, отпуснати от Париж, лазаристите открили през 1842 г. в Цариград католически училища за момчета и момичета. Хилеро се заел да изгради голяма църква в турската столица и да създаде теологическо училище, което да подготвя свещеници за Турция.[20] Тези първи успехи в началото на 40-те години вдъхновили Хилеро да отбележи, че „в Европейска Турция християнизмът поради многобройността на населението, поради неговата енергия и активност, придобива всеки изминат ден все повече влияние"[21].

Френските инициативи в Турция и реформите на Танзимата предизвикали остра реакция сред традиционните сили на азиатската върхушка в Турция. Улемите, местните паши и бейове и противниците на реформите в Цариград се надигнали във фанатичен поход срещу „офренчването" на империята, като използували издадения през 1834 г. закон, който забранявал под заплаха от смърт на мюсюлманите да преминават в друга вяра. Франция, Англия и Австрия разбирали, че без да се премахне този закон, без да се осигури свобода на религията, не ще могат да реформират султанската монархия, нито ще имат гаранция за своите културно-религиозни и политически начи-

---

[16] Annales de la Propagation de la foi, vol. 14, p. 231.

[17] Ibidem, p. 235.

[18] Annales, vol. 17/1845, Mémoire présentée par M. Eugène Borè, 17 déc. 1843, p. 104—105.

[19] AAE, C. P. Turquie, Френското посолство в Цариград до Гизо, 7 март 1841, p. 251, 155—157.

[20] Ludvik Biskupski. L'Origine et l'historique de la représentation officielle du Saint Siège en Turquie. Istanbul, 1968. p. 52—73.

[21] Annales, t. XV/1843, Писмо на Хилеро, 12 юли 1842, p. 337.

нания на Изток. Именно поради това представителите на трите държави в Цариград започнали през 1844 г. остра атака срещу закона от 1834 г. В началото на февруари 1844 г. френското посолство направило първите постъпки пред Портата в този смисъл. Рифат паша обаче отговорил, че султанът държи на корана. Тогава на 20 февруари Буркене и посланикът на Англия Стратфорд Канинг направили официално запитване. Но докато Буркене получил нареждане от Париж да постави само въпроса по принцип, Канинг започнал да действува енергично и брутално. Към френската позиция се присъединил и руският посланик Титов.[22] Акция в същия смисъл пред Портата предприел и австрийският посланик.[23]

По-късно френският посланик, особено след острата реакция на улемите, окончателно се отделил от Канинг. Той дори характеризирал английската позиция като абсурдна и възприел тактиката на приятелско конфериране с Портата.[24]

Буркене обаче останал излъган в тази своя маневра. Канинг успял чрез енергичен натиск да принуди Портата да приеме английските искания. В една нота от 21 март 1844 г. турското правителство заявявало: „Високата порта се ангажира да използува ефективни средства с оглед на това в бъдеще нито един покръстен християнин да не бъде наказван със смърт.“[25]

Франция незабавно се възползувала от резултатите, които успял да постигне Стратфорд Канинг. След отстъпките, направени от Портата, Гизо изпратил един циркуляр до 14-те консулства на Франция в Османската империя, с който ги задължавал да защищават с твърдост френските протежета пред властите, но да избягват конфликтите и да не се опитват да създават държава в държава. По този начин според Гизо френските дипломати щели да дадат „блестящо свидетелство за влиянието на Франция“. Но той ги предупреждавал да не забравят интересите на Високата порта, които Франция не желаела да пострадат.[26]

Активизирането на френската политика в Турция въпреки нейната непоследователност много скоро започнало да носи благоприятни плодове за католицизма. 1844 година представлява своеобразен прелом в това отношение. Според отчета на апостолическия викарий през тази година католиците изградили храмове в Атина, Патрас и други места, разширили влиянието си в Сърбия, Молдова и Влашко, „нещастните българи най-после получили правото и те да се молят под един покрив“. Деветте мисии на лазаристите в Турция отворили колеж в Цариград. „Обществото на християнските училища“ имало вече 300 възпитаници, 14 милосърдни сестри работели в болниците. В училищата на „Сестрите на милосърдието“ имало над 450 момичета. Открити били колеж в Смирна за 700 момчета и момичета и училища в Дамаск, Алеп, Бейрут. Евгений Боре изградил цяла образователна мрежа в Месопотамия и Персия. Кармелитите, доминиканците и капуцините открили бол-

---

[22] AAE. s. C. P. Turquie, vol. 290/1843—1844, Доклад на Кор, 21 февр. 1844, p. 275—285.

[23] Ibidem, p. 282.

[24] Ibidem, vol. 291/1844, p. 4—10.

[25] Ibidem, p. 64.

[26] Ibidem, vol. 292/1844, Циркуляр на Министерството на външните работи до консулствата на Франция в Ориента, 27 авг. 1844.

ници в Багдат, Мосул, Орфа и Диарбекир.[27] Възторжен отчет пратил и ръководителят на лазаристите в Турция Лелю. В него се разказва за успехите на католическите училища, за болницата „Свети Беноа" в Цариград, където през 1844 г. били лекувани 40 000 болни, за раздадените парични помощи на 20 000 души, за милостинята, раздадена на 60 000 нещастници.[28]

Анализирайки резултатите, постигнати от лазаристите — главното оръдие на френското културно-религиозно действие, — Буркене патетично подчертавал, че „Конгрегацията „Св. Лазар" се формира като истински армейски корпус. Тя представлява основната част — най-блестящата — от тази армия, която Пропагандата е създала от векове върху тази земя, предназначена за битки, за триумфи и жертви."[29]

Твърде оптимистично бил настроен и Хилеро. Като изреждал току-що споменатите факти, апостолическият викарий смятал, че постигнатите резултати са плод от усилията на Франция и Австрия — двете сили, които работели в полза на католицизма. Според него Австрия имала успехи в Цариград и в крайбрежните провинции, а Франция — в останалата част на империята, разбира се, и в самата нейна столица. Хилеро обръщал внимание на успехите на двете специализирани общества за образование — „Братя на християнската доктрина" и „Сестри на милосърдието", — но посочвал, че техните учреждения са още далеч от народните центрове, на които искат да окажат помощ. Той съобщавал, че в момента католиците в Турция били заети именно с това — да създадат свои училища сред християнските народи на империята. Специално внимание Хилеро обръщал на българските земи, за проникването в които щели да се открият църкви в Одрин и Солун.[30]

За проникването сред българите френската дипломация използувала мисията на лазаристите и откритата през 1843 г. в Цариград агенция на полското емигрантско правителство начело с енергичния Чайка Чайковски. Чайковски пристигнал в турската столица през 1841 г. Той се свързал с лазаристите, с Лелю и Боре. С тяхна помощ през 1842 г. той създал специален център на поляците в Цариград, наречен „Адампол". Тогава у него назряла идеята да използува започналата българо-гръцка църковна разпра, за да се спечелят българите за католицизма. За това той разговарял с Хилеро още преди официално да открие своята агенция. В изпълнение на задачата, одобрена от лазаристките шефове и от френското посолство, Чайковски предприел разузнавателно пътуване из България, установил широки контакти с водачите на българското национално движение. През 1842 г. с помощта на Франция и на лазаристите той се опитал да открие българско католическо училище в Пловдив, което под ръководството на емигранта Хмельовски да се превърне в център на неговата агентура в Тракия. Същата година Чайковски изпратил като свой агент в Търново д-р Станислав Дроздовски.

През 1844 г. Чайковски направил най-радикалните си стъпки. Той сближил Боре, Лелю и другите лазаристки водачи с Неофит Бозвели и Иларион Стоянович, преследвайки главната цел — да отдели българите от Цариград-

---

[27] Le P. Michel. Op. cit., p. 27.

[28] AAE, s. C. P. Turquie, vol. 295/1845, Доклад на мисията на конгрегацията „Св. Лазар", ян. 1845, с. 77, 81.

[29] Ibidem, Буркене до Гизо, 25 ян. 1845, p. 70.

[30] Annales, vol. 17, Писмо на Ж. М. Хилеро, 4 май 1844, p. 510—512.

ската патриаршия с оглед на непосредственото им или по-късно присъединяване към католицизма.[31]

Дейността на Чайковски била стриктно съобразена с интересите на Франция и на католицизма. Той действувал под френско покровителство и като френски агент. Неговите начинания получили висока оценка от френския посланик Буркене, който пише две години по-късно до Гизо, че Чайковски е посветил своето старание и интелигентност на задачата да сближи славяните с отоманското господство. За целта използувал специални средства, които официалните легации игнорирали. Бил много умен и внимателен и поради това, бележи Буркене, „може днес да ми окаже една подкрепа, нужна повече от всякога"[32].

Френското правителство високо оценило координираната акция на католиците и на своите дипломати в Турция. Гизо писал по този повод, че тази акция „може да донесе или подготви силата на действието на нашата политика и да отговори на нашите интереси". Именно поради това през 1844 г. той наредил на посолството в Цариград да съдействува на Лелю и лазаристите да построят училище за момчета, да им осигури място, което да бъде записано като собственост на Франция.[33] Няколко дни по-късно от Париж пристигнало нареждане и за съдействие на доминиканците — другия френски орден, който искал да възстанови своята църква в Цариград, открита през 1734 г. Правителството и префектът на доминиканците се договорили, че тази църква ще остане собственост на Франция и ще бъде наречена „Св. Филип" в чест на Луи Филип.[34]

Успоредно с увеличаващите се френски инвестиции на Изток Гизо се зает през 1845 г. да отстрани една от големите пречки за католическото проникване в Турция — съперничеството между френските мисии и ватиканските органи, от една страна, и между Франция и Австрия, от друга. Той се блазнел от мисълта, че ако премахне Хилеро, който действувал в полза на Австрия или толерирал едновременно мисиите на двете католически държави, Франция ще затвърди положението си на единствен и абсолютен покровител на източното католичество. С тази цел Гизо се обърнал към „Пропагандата на вярата" в Рим, за да посочи „необходимостта от по-тясно сътрудничество между папския двор и силата покровителка". Той препоръчал на своя посланик при папата да се заеме с уреждането на тези въпроси.[35]

В началото на следващата 1846 г. Гизо изпратил в Цариград нова директива за разширяване дейността на католическите мисии в Турция. В тази директива се казвало: „Ние ще ги улесняваме толкова, колкото зависи от нас, ние ще ги подкрепяме морално и с действителна помощ." На Буркене се нареждало да се заеме енергично със следното:

1. Да осигури чрез Портата специален султански ферман, гарантиращ правата на католиците и на тяхната църква.

2. Да издействува ферман за свободно преминаване на едно общество (на една църковна община) в друга.

[31] В. Смоховска-Петрова. Неофит Бозвели и българският църковен въпрос. С., 1964, р. 15—20. Акцията на Чайковски по българския църковен въпрос представлява специална тема, която ще бъде изследвана отделно.

[32] AAE, s. C. P. Turquie, vol. 295/1845—1846, Буркене до Гизо, 27 март 1846, p. 246—245.

[33] Ibidem, vol. 290/1843—1844, Телеграма на Гизо, 6 февр. 1844, с. 160.

[34] Ibidem, Телеграма на Гизо, 28 февр. 1844, p. 300.

[35] Ibidem, vol. 292/1845, Телеграма на Гизо, 26 февр. 1846, p. 190.

3. Да покаже на Лелю и на лазаристите интереса на Франция към тяхната дейност в Турция.[36]

Тази директива представлява първият симптом за една нова политическа линия по църковния въпрос. Тя намеква за една предварителна и далечна подготовка за униатството, макар че идеята за разширяване на католицизма чрез унията на източната църква с Рим не била още напълно осъзната.

Така през 40-те години на XIX в. френската източна политика, направлявана от Гизо в Париж, ръководена от способния дипломат Буркене в Цариград, постигнала значителни успехи в църковно-религиозната област. Разширена била мисионерската дейност. Франция намерила нови агенти в лицето на полските емигранти. Открити били няколко католически училища. Затвърден бил престижът на Франция като покровителка на източните католици. Франция ясно разграничила интересите си от другите велики сили, действуващи на източноцърковната сцена.

В този общ поход на католицизма плътно била въвлечена и България, която след 1842 г. станала обект на интензивно френско влияние. Всичко това подготвило голямата френска офанзива на Изток, започнала след революцията от 1848 г.

*

В края на 40-те години станали две важни промени, които разширили и засилили френското религиозно влияние на Изток. Във Франция била извършена революция, която ликвидирала Юлската монархия. Втората република скоро възприела открит експанзионистичен курс на Изток. Това създало благоприятни материални и политически условия за активизиране на католическите мисии в Ориента.

Променила се източната политика и на папския двор, възприел идеята на Пий IX за обединение на християните от Истока и Запада под върховенството на римската църква. Още през 1847 г. „Конгрегацията за пропаганда на вярата" в Рим издала една инструкция за обединяване на католиците на Изток във връзка с папския декрет за учредяване на Ерусалимската католическа патриаршия.[37] Същата година под ръководството на кардинал Франзони в Рим било учредено „Ориенталско общество за обединение на всички християни в Ориента".[38] В началото на следващата 1848 г. папа Пий IX обнародвал своята знаменита енциклика, в която се обявявал срещу схизмата, за запазване на източното богослужение, на източните обреди, свещеници и църковна йерархия, за обединяване на всички християнски църкви под върховенството на Рим.[39] Тези идеи, отразяващи експанзионистическите стремежи на Католическия Запад, променили коренно тактиката за действие срещу православните християни в Ориента. Техният смисъл се разкрива в една реч на папата от 19 ноември 1853 г., в която той отново призовавал към обединение на църквите въпреки различията между нравите, езиците и обредите, за да се сплотят около „римската църква — майка и господарка на всички останали"[40], В новата си енциклика от 2 февруари 1854 г. във връзка с арменските католици

[36] AAE, s. C. P. Turquie, vol. 29/1845—1846, Телеграма на Гизо, 26 февр. 1846, p. 190.
[37] AAE, s. M. D. Turquie, vol. 127, p. 141 et suiv.
[38] Annales de la Société pour l'Union de tous les chrétiens d'Orient. Paris, s. d. p. 10—14.
[39] AAE, s. M. D. Turquie, vol. 47. p. 213.
[40] Ibidem, p. 215.

Пий IX декларирал още веднъж, че „Светият престол е приемал във всички времена да се запазят античните ритуали на източната църква“[41].

Новият папски курс за уния между католическата и източната църква разкривал големи възможности за действие на Франция сред източното християнство, за разширяване на нейното културно и религиозно влияние в Ориента. Френското правителство незабавно се възползувало от тези възможности и на 24 март 1849 г. наредило на своите дипломати в Цариград да поемат посредничеството между турското правителство и представителите на отделните християнски народности.[42] В духа на тази нова линия в началото на 1849 г. правителството на Франция поискало от Али паша да отдели българската църква от Цариград, като създаде самостоятелна българска патриаршия или присъедини българите към Карловицката архиепископия. Високата порта обаче отхвърлила това предложение.[43]

Неуспешният опит за намеса в работите на цариградската църква накарал източните дипломати на Франция да възразят срещу новия курс, който се предписвал от Париж. На 21 май 1849 г. посолството в Цариград изпратило в Париж мемоара на Кор — един от най-ерудираните специалисти на Франция по източноцърковните работи. В него се заявявало: „Ние рискуваме да компрометираме позицията, завоювана от една дълга традиция, много или малко опираща се на официални конвенции.“[44] Кор държал да не се променя традиционната линия на протектората. Това негово мнение било подкрепено и от новия френски посланик в Цариград — генерал Опик. В своето писмо от 2 юни 1849 г. генералът изтъквал, че действително трябва да се увеличи ролята на Франция в религиозните работи на Ориента, но че Франция трябва да остане, както и в миналото, натоварена с протекцията и защитата на католицизма, като не се намесва в местните църковни конфликти, а „запази своето влияние и действие за защитата на големите принципи, с могъщо действие във високите сфери“[45].

Явно е, че френските дипломати не били в състояние да разберат изведнъж промените в източната политика както на своето правителство, така и на папския двор. Но Париж не се съобразил с техния консерватизъм. Френското правителство решило да действува зад прикритието на католическите органи и мисии, като използува полските емигранти и подкрепи някои сдружения и организации, предназначени за работа сред източните християни. В тази обстановка бързо се наложило споменатото вече „Ориенталско общество за обединение на всички християни в Ориента“.

Както вече беше посочено, Ориенталското общество било учредено на 1 юли 1847 г. в Рим. Поради събитията в Италия през 1848 г. още същата година Обществото, одобрено от папата, било прехвърлено в Париж, където на 1 януари 1850 г. обнародвало своя програмен манифест.[46] Според устава Ориенталското общество се поставяло под патронажа на парижкия архиепископ, който бил избран и за негов почетен председател. За почетни членове били избрани 34 висши католически духовници от Франция, водачите на из-

---

[41] AAE, s. M. D. Turquie, vol. 107.

[42] Ibidem, vol. 301/1849, p. 231.

[43] Въпросът за френската политика и българо-гръцката църковна разпра ще се разгледа в друго изследване.

[44] AAE, s. C. P. Turquie, vol. 301/1849, p. 234.

[45] Ibidem, p. 232.

[46] Annales de la Société pour l'Union de tous les chrétiens d'Orient... p. 10—14.

точните католически църкви, апостолическият викарий от София, епископите на Унгария, Алжир, Канада, Белгия и т. н.[47] За председател на Обществото бил определен дук дьо Шампани Кадор, а за подпредседател — полският свещеник Терлецки. В състава на Централния съвет на Обществото влизали много графове, принцове, барони и висши френски чиновници.[48] Фактически ръководител на дружеството бил Терлецки, известен католически духовник, апостолически мисионер в Ориента през 40-те години, доктор по медицина и теология, човек,отлично запознат с проблемите на източната църква.[49] Като подпредседател на Обществото Терлицки бил назначен за директор на „Славянския католически институт" в Париж, на който било възложено да подготви свещеници и мисионери по славянския католически обред, необходими за проектираната инвазия в Ориента, в това число и в България.

Терлецки имал значителни заслуги за определяне главните насоки на новата източна църковна политика. В една серия мемоари, доклади и исторически справки той убеждавал папата, френското правителство и водачите на френската църква в необходимостта от планомерно действие сред източните християни с оглед на политическите интереси на католицизма, на Запад и специално на Франция. В своите разработки Терлецки доказвал, че схизматизмът е един нещастен факт и от религиозна, и от социална гледна точка, че този факт задържа интелектуалното развитие на човечеството, дава възможности за разпространение на нехристиянските религии и главно на исляма. Според Терлецки отдалечаването между католическата и ориенталските църкви намалявало влиянието на Франция и на Запада на Изток, укрепвало руското влияние. И той смятал, че „нищо не може да нанесе по-силен удар на Русия от обединението на схизматичните и католическите църкви"[50].

В началото на 50-те години Терлецки започнал да действува много енергично за укрепване на Ориенталското общество и на Славянския католически институт. Най-напред той отправил енергичен апел към католиците на Запад и успял да привлече една голяма част от католическия клир в полза на източните християни. За тази цел той водил обширна преписка с патриарси, архиепископи, епископи и прелати, които обещавали морална и материална подкрепа на Славянския католически институт. Между другото през 1851 г. той установил контакти и с апостолическия викарий на София, епископа на Троя — Канова, който споделял радостта си, че неговата нация „също е обект на грижите на благотворителния комитет"[51]. След като успял да легализира своя институт, да издействува средства за неговото функциониране, Терлецки замислил да прехвърли дейността му на Изток и в България. Пак през 1851 г. той се свързал с католическия епископ на Пловдив, за да го подкани да изпрати млади българи на учение в института. В своя отговор епископът споделил, че е много полезно да се подготвят католически свещеници за славянските народи, но това няма да бъде достатъчно, за да се преодолее контрадействието на другите сили, ако не се признае и възприеме изцяло славянският религиозен ритуал.[52]

---

[47] Annales de la Société, p. 413—414.

[48] ANF, F[19], 6237[A], Писмо на Генералната полиция до Министерството на култа, 12 септ. 1852.

[49] За него вж. подробности у AAE, s. M. D. Turquie, Писмо на парижкия викарий до Министерството на външните работи, 17 ян. 1853, с. 267.

[50] ANF, F[19], 6237[A], Mémoire au sujet de l'Institut slave-catholique par l'abbé Terlecki.

[51] AAE, s. M. D. Turquie, vol. 47, p. 416—417.

[52] Ibidem, p. 214.

През третата година от своето съществуване Славянският католически институт се превърнал вече в неделима и важна част от френския апарат за действие на Изток. А това е 1852 г., когато цялото френско внимание е приковано към подготвяната Източна война. Тогава именно, на 24 август 1852 г., ръководството на института било прието от Наполеон III.[53] Веднага след тази аудиенция Терлецки подготвил и представил на императора два мемоара. Първият разкривал целите на Ориенталското общество. В него се посочвало, че източноправославната, или схизматичната църква има влияние върху 80 милиона души, повечето от които са от славянската раса, и че това представлява голяма опасност за Запада и за френското влияние. Срещу тази опасност било създадено новото Общество, което ще подготвя в Париж и ще изпраща на Изток католически свещеници и мисионери, действуващи в полза на Франция, против руското влияние и в името на католицизма, като се приспособят към местния църковен ритуал.[54] Малко по-късно била изпратена и втората бележка. В нея се препоръчвало да се отпечатат и разпространят в Ориента славянски литургични книги.[55]

Почти едновременно с Ориенталското общество, през 1853 г., в Париж било учредено едно ново сдружение за действие в Ориента — така наречената „Християнско ориенталско общество" — начело с покатоличения грък Жак Пициписос. То си поставило за цел да ратува за запазване на догмите на вярата, за възстановяване на католическата йерархия на църквата; да открива църкви, училища, благотворителни заведения и сдружения в Ориента, да създаде колеж в Париж за млади ориенталци, да пропагандира принципа на единството.[56] Фактически Християнското ориенталско общество изразявало интересите на прозападно ориентираната част на гръцката буржоазия. Пициписос действувал и като агент на католицизма, и като агент на панелинизма. Неговата главна идея била „възраждането на Византийската империя на мястото на Турция и обединението ѝ със Запада", т. е. Пициписос лансирал един западен, католически вариант на „мегали идея". Той настоявал пред Наполеон III да използува новото общество за действие на Изток, както на времето Наполеон I използувал „Обществото на приятелите".[57] Френското правителство обаче не подкрепило идеите на Пициписос, изложени между другото и в неговата книга „Източната църква".

В началото на 50-те години Франция възприела открит курс на експанзия в Ориента. В църковно-религиозно отношение новият курс на френската политика бил насочен срещу руското влияние в източната църква, срещу действията на Австрия и акцията на английската дипломация за насаждане на протестантството.

В реализирането на новата политическа линия най-напред Франция се сблъскала с Русия. На 30 май 1853 г. руският канцлер Неселроде поискал от Портата да признае правото на Русия да покровителствува източните християни. Френският външен министър Друин дьо Луис отговорил с контраудар. На 25 юни 1853 г. той изпратил един циркуляр, в който се заявявало, че нито

---

[53] ANF, F[19], 6347[A], Писмо на Ориенталското общество до Луи Наполеон, 31 авг. 1852.

[54] Ibidem, Notes sur les buts de la Société Orientale pour l'union de tous les chrétiens d'Orient, 1852.

[55] Ibidem, Note sur l'impression de livres liturgiques slaves, 1852.

[56] B. La voix de la vérité, VIII, 287, 7 déc. 1853; също от 8 déc. 1853.

[57] AAE, s. M. D. Turquie, vol. 51, Мемоар на Ж. Пициписос до Наполеон III върху Източния въпрос и отношението между християните в Турция, с. 99—163.

един от международните договори, както и този от Кючук Кайнарджа, на които се позовавали руснаците, не давал покровителствени права на Русия, а й разрешавал само да поддържа една църква в Галата.[58] Във връзка с дипломатическата престрелка с Неселроде във Франция се издигнали гласове, които настоявали императорът да се обяви за покровител на всички католици в света, което би имало огромно значение за дейността на френската дипломация срещу Русия и би улеснило разпространението на латинското влияние сред гърците.[59] Но предложенията за всеобща протекция били отхвърлени. По искане на Наполеон III на 25 януари 1854 г. Министерството на външните работи отговорило, че обстановката не е благоприятна за един открит курс; то настоявало инициативата за една католическа офанзива в Ориента да се поеме от папския двор, а френското правителство да остане настрана.[60] Такова било мнението и на Министерството на култа.[61] Тази позиция се наложила поради опасенията на френското правителство от усложнения в отношенията със съюзниците и преди всичко с Англия.

В тази обстановка в навечерието и след започването на войната през 1853 г. във френската източнорелигиозна политика се наложил Славянският католически институт, който в съответствие с новите насоки на френската политика се опитвал да пренесе дейността си от Париж в Ориента и специално в България. Като подготовка за източната си акция на 8 май 1853 г. Терлецки изпратил до папата един нов мемоар, в който предлагал широка програма за закрепване на славянските католически църкви в Ориента. Той настоявал да се избере славянски патриарх и да се създаде славянска католическа патриаршия (като се блазнел от мисълта да застане начело на тази църква), да се назначи един кардинал от славянския католически обред, да се създадат славянски католически мисии в Европейска Турция, да се отпечатат книги за славянската католическа църква. Терлецки искал от папата да разреши на учениците от неговия институт да преминат към славянския католически обред. Своята програма Терлецки обосновавал с необходимостта да се преодолее и ликвидира влиянието на Русия на Изток, което било главната опасност за католическата църква и за европейската цивилизация.[62]

Със същата цел Терлецки писал и до френското министерство на външните работи, лансирайки старата си идея да се създаде една специална мисия за Турция от гръцко-славянски ритуал, за което бил упълномощен от папата.[63] Обърнал се и към министъра на войната, за да поиска от него да разреши към френската военна експедиция да бъдат аташирани няколко свещеници от славянския католически обред, които да образуват ядрото на проектираната мисия.[64] За да осъществи тези свои нови начинания, Терлецки се заел да събира средства, като през 1854 г. искал от императора да приеме Ориенталското общество под свой патронаж — „инициатива, която обещава голямо бъдеще за Ориента и за Франция, едно грамадно увеличение на нейното влияние“[65].

---

[58] AAE, s. M. D. Turquie, vol. 107, p. 1129.
[59] ANF, F[19], 6237.
[60] Ibidem, 6234, Писмо на Министерството на външните работи, 25 ян. 1854.
[61] Ibidem, Писмо на Министерството на образованието и на култа, 25 ян. 1854.
[62] AAE, s. M. D. Turquie, vol. 60, Мемоар на Терлецки до папата, 8 май 1853, p. 195.
[63] Ibidem, Писмо на Терлецки до Министерството на външните работи, 24 февр. 1854.
[64] Ibidem, p. 197.
[65] Ibidem, vol. 47, Мемоар на Терлецки до Наполеон III, 28 ян. 1854, p. 265—266.

След цялата тази предварителна подготовка през 1854 г. Терлецки лансирал пред френското правителство, пред папата и пред парижкия архиепископ най-важния си проект — „Нота за създаване на една католическа мисия с гръцко-славянски обред в България". В тази нота Терлецки пише, че в Турция има 12—15 милиона християни, от които само 500 000 са католици. Огромната част от турските християни са от славянското племе (българи, сърби, босненци, черногорци и рутени). Те са 6 милиона в Европейска Турция и се намират в положението на роби. Франция и Рим са допуснали груба грешка по отношение на това население, когато след турското завоевание са го оставили на произвола на съдбата и са се обявили за покровители само на католиците. Поради това, когато Русия излязла на европейската сцена, славяните-християни от Турция обърнали погледи към нея. Общността на религията и на обредите, както и на расата, давали предимства на Русия в Ориента. Но колкото повече Русия навлизала в Източния въпрос, толкова повече ставало ясно, че тя не се интересува от съдбата на славяните, а гони само собствения си интерес. Междувременно се зародила и националната идея сред поробените народи, която се превърнала в голяма сила, насочена срещу Русия.

От този свой анализ Терлецки стига до заключението, че са се създали условия за унищожаване на руското влияние в източната църква. Но тази цел не можела да се постигне с палиативи, а било необходимо източните християни да се обвържат с католическата църква. Тогава връзките с Русия щели да бъдат прекъснати завинаги. По-нататък Терлецки разгръщал своята програма за действие. Той смятал, че опитите за пряко покатоличване на източните християни са обречени на провал, и затова трябвало сред тях да се назначат епископи от местен произход, които да ги противопоставят на гръцката църква. Тези епископи следвало да се ръководят от една мисия с гръцко-славянски обред. Елементите за учредяване на тази мисия били вече приготвени от Славянския католически институт в Париж, а идеята за нея била одобрена от папата. Но Рим действувал мудно, а времената били такива, че трябвало да се бърза. Затова френското правителство, най-заинтересовано от тези проекти, трябвало да съдействува за следното:

1. В България да се учреди един апостолически викариат, към който да принадлежат всички славяни-католици от гръцкия обред.

2. За епископ на този викариат да се назначи патер Терлецки, на когото подобен пост е бил вече предлаган от Пропагандата през 1848 г.

3. Парижкият архиепископ да назначи във викариата като духовници по източния обред трима ученици на Славянския католически институт — Жулиан Кюловски, Теофил Корестенски и Жулиан Пизесиески. За това бил съгласен и папата.

4. Да се разреши на няколко други славянски свещеници от латинския обред, които живеят в България, да се поставят на разположение на тази мисия.

5. Папата да нареди на „Пропагандата на вярата" да отпусне средства за тази мисия.

6. Френското правителство да отпусне допълнително няколко стипендии за Славянския католически институт, който да подготви нови свещеници и мисионери за България и за Ориента.[66]

---

[66] AAE, s. M. D. Turquie, vol. 61, Note au sujet d'une mission catholique de rite gréco-slave pour la Bulgarie, p. 29—43.

Идеите на Ориенталското общество и на Терлецки съвпадали с намеренията на френското правителство да засили в хода на източната военна кампания своите религиозни позиции в Ориента, като използува главно органите на католическата църква. Те били подкрепени от Министерството на външните работи, което поискало от Министерството на войната да съдействува на полската мисия, като посочило, че това ще бъде „най-сигурното и силно средство за действие“[67]. Същото мнение споделяла и Генералната дирекция на администрацията на културите. В писмото си от 21 юни 1854 г. тя заявила, че „целта, която предлага Славянският католически институт, е много интересна. Трябва да се протежират и насърчават усилията на мисионерите, които работят сред схизматичните народи за католическото единство. Това представлява един абсолютен политически интерес.“[68]

Срещу тези идеи обаче се противопоставил министърът на войната, който при военните условия имал решаваща дума. Като се съгласил с Министерството на външните работи, че Франция не прави нищо сериозно по църковния въпрос, който раздрусвал страните, в които е влязла френската армия, военният министър отхвърлил исканията на Терлецки. Той се съгласил да допусне свещеници в армията, действуваща на Изток, но само ако те са от френски произход и ако съсредоточат своята дейност сред войниците, а не се занимават с друга пропаганда.[69] Така опитът на Терлецки да използува военните условия, за да стане глава на една българска католическа църква и водач на източното католическо общество, пропаднали. Френското правителство предпочело да финансира своите лазаристки мисионери, вместо да се ангажира с мисии, пряко подчинени на папския двор, зависещи в една или друга степен от Австрия или от италианското свещеничество. Поради пряката зависимост на Терлецки от папата той и Славянският католически институт в Париж получили незначителна подкрепа. Вместо исканите 40—50 хиляди франка Терлецки получил 6—8 хиляди, а необходимата дотация била „винаги обещавана и винаги отлагана“. Поради това Славянският католически институт успял да подготви в началото на 50-те години само 8 ученици от славянските страни.[70]

Въпреки всичко обаче идеите и проектите на Терлецки имали важно значение за изработването на концепциите на френската църковно-културна политика в България и в Ориента. Трите главни задачи на Славянския католически институт — да създаде мисии за разпространяване на католицизма сред българите, да подготви учители на френски език за славянските народи и да открие в България и на Изток специални училища — след войната станали основни елементи на френската религиозна политика в България.

Подготовката за новата френска офанзива в България след 1856 г. започнала още по време на войната, когато религиозното проникване сред българите се засилило предимно в Тракия и Македония. Това се извършвало чрез лазаристите, които „могъщо поддържат и пропагандират френското влияние в Ориента“, както съобщава солунският консул през 1854 г. Те имали вече църкви, многобройни училища за момчета и момичета и няколко колежа. В Солун лазаристите открили колеж и низше училище за момичета — и

[67] AAE, s. M. D. Turquie, vol. 60, p. 194.
[68] ANF, F[19], 6237[A].
[69] AAE. s. M. D. Turquie, vol. 60, p. 194.
[70] ANF, F[19], 6237[A], Писмо на Славянския католически институт, 24 юли 1854; също Писмо на Министерството на образованието и култа, 24 юли 1854.

двете учебни заведения предназначени главно за българи и гърци. За разширяване на своето влияние през 1854 г. техният ръководител Лепавек поискал от френското правителство постоянна годишна субсидия.[71]

През същата година от Солун се настоявало да се изпратят католически свещеници в Монастир (Битоля), където конгрегацията на лазаристите можела да установи една мисия, за да се измести австрийското влияние в Македония.[72] Скоро тази мисия била открита, като френското правителство ѝ отпуснало през 1855 г. помощ от 8000 франка. Такава помощ през 1855 г. била отпусната на католическия епископ на Влашко и България, Парси, на Богданович, епископ и администратор на диоцеза в Скопие, на Канова, апостолически викарий в София, и на Обществото за източните училища в Цариград.[73]

И докато френските мисии и католическите органи активизирали проникването си във всички части на българските земи, в Цариград в най-дълбока тайна започнали далечните приготовления за българската уния. През 1854—1855 г. се водели първите преговори между лазаристките мисионери начело с Евгений Боре, от една страна, и Драган Цанков, Миркович, Манол Иванов и Христо Ваклидов, от друга, за създаване на българска униатска църква.[74]

Така в резултат на проникването на католицизма през 40-те—50-те години на XIX в. били подготвени условията за засилване на френското църковно-религиозно и политическо-културно влияние в България през заключителната фаза на нейното национално възраждане.

LA FRANCE, LE CATHOLICISME DANS L'ORIENT ET EN BULGARIE PENDANT LES ANNEES 40—50 DU XIXe S.

Nikolaj Genčev

(Résumé)

L'auteur étudie la politique française pour la propagation du catholicisme en Orient et en Bulgarie pendant les années 40—50 du XIXe siècle. A partir de documents originaux, il dévoile les tentatives d'ingérence dans les affaires de l'Eglise orthodoxe d'Orient, l'activité de la „Société orientale pour l'union de tous les chrétiens d'Orient", des missions catholiques et des établissements religieux et culturels. L'auteur fait état des projets de création d'un vicariat catholique en Bulgarie pendant la guerre de Crimée ayant pour mission d'unir toutes les églises catholiques en Orient.

Le nouveau matériel documentaire retrace d'une manière plus systématique que dans la littérature récente la préparation du mouvement uniate qui s'est développé en Bulgarie pendant les années 50—70 du XIXe siècle.

[71] AAE, s. C. P. Turquie — Salonique, vol. 2/1848—1859, Писмо на солунския консул, 11 март 1854, p. 79.

[72] Ibidem, p. 180—181—182.

[73] Ibidem, vol. 51, Табло на органите на пропагандата на вярата, получили помощ през 1855 г., p. 47—51.

[74] I. Sofranov. Histoire du mouvement bulgare vers l'église catholique au XIXe s. Roma—Paris, New-York — Tournai, 1960. p. 52.

БЪЛГАРСКА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ
Единен център за наука и подготовка на кадри по история —
Българско историческо дружество
България и европейските страни през XIX—XX в.
София . 1975

ФРЕНСКАТА ПОЛИТИКА НА БАЛКАНИТЕ ПРЕЗ 1848—1849 Г.

Симеон Дамянов

Революцията от 1848 г. изведе Франция на челно място в европейската политика. Бурните събития, на които тя стана арена в течение само на няколко месеца (свалянето на „банкерската" монархия през февруари, поражението на Юнското въстание на парижкия пролетариат и предприетите от генерал Кавеняк жестоки репресии срещу участниците в него), приковаха към нея вниманието на най-широките европейски обществени кръгове. Докато европейската реакция посрещна с удовлетворение окончателната развръзка на събитията във Франция, международната демократична общественост я прецени като тежък удар върху каузата на прогреса и свободата на народите.

Независимо от това, че френската буржоазия удържа победа в класовата битка срещу привържениците на „социалната република", нейните международни позиции не бяха стабилизирани. Феодалномонархическа Европа се отнасяше враждебно към установения от нея републикански режим. На Франция се гледаше като на източник на „социална зараза", като на първопричина за всички революционни сътресения, които избухнаха в Германия, Австрия и Италия и застрашиха непосредствено интересите на господствуващите класи.

Особеното положение, в което се намираше френската република през 1848—1849 г., я застави да разгърне активна дипломатическа дейност за пробиване на враждебното обкръжение, за преодоляване на политическата изолация, за спечелване на надеждни съюзници и приятели. Наред с утвърждаването на политическото си господство вътре в страната френската буржоазия гледаше на укрепването на външнополитическите си позиции като на своя първостепенна задача. Съвсем естествено беше тя да насочи усилията си преди всичко към предотвратяване заплахата от сговор на феодалномонархическите държави (Русия, Хабсбургската империя и Прусия) и от евентуалната им интервенция срещу републиканска Франция. На тази цел бяха подчинени нейните дипломатически ходове и в другите райони на Европа, в това число и в Европейския Югоизток.

В изследванията върху революциите от 1848 г. външната политика на Втората република се разглежда в най-едри линии, и то само в общоевропейския ѝ аспект.[1] На нейната балканска политика не са посветени никакви

[1] Тук ще се задоволим да отбележим преди всичко крайно ценното за изследователя документално издание Documents diplomatiques du Gouvernement provisoire et de la Com-

специални изследвания. В някои трудове тя е охарактеризирана твърде сполучливо, но за съжаление мимоходом,[2] а в други е застъпена неправилната теза, че по време на революцията от 1848 г. интересите на Франция и на нейните съмишленици са били естествено насочени към Централна Европа, поради което Балканите са останали извън обсега на нейното внимание.[3]

В настоящата статия си поставяме за цел да проследим накратко някои от най-важните прояви на френската политика на Балканите през 1848—1849 г., които разкриват както характерните ѝ особености, така и нейните мотиви и съображения. За основно градиво ще ни служат документите от архивите на френското министерство на външните работи[4] и от други чуждестранни архивохранилища.[5] Новоиздирените източници ни позволяват да коригираме разпространеното схващане за „незаинтересоваността" на френската буржоазия в Югоизточна Европа и да уточним, че зад тази „незаинтересованост" в същност се прикриваше добре обмислената тактическа линия на френската република за лавиране между нейните врагове с цел те да бъдат разединени и отслабени.

*

Балканската политика на Втората република не се отличаваше съществено от политиката на Юлската монархия. Както е известно, Турция заемаше ключово място във всички източни комбинации на френската дипломация през 40-те години на XIX в. Гизо гледаше на нея като на бариера за прегражданe пътя на така опасното за френските интереси руско настъпление към Средиземно море. Придържайки се стриктно към принципа за запазване целостта на Османската империя, Франция се отнасяше враждебно към националноосвободителните движения на балканските народи, насочени към ликвидиране властта на султана в Европейска Турция. Тези движения бяха неизменно и тенденциозно представяни като инспирирани от руски агенти. Търсейки съюзници против Русия, в Париж бяха готови да подкрепят всяка сила, способна да ѝ се противопостави ефикасно. Това обясняваше и особената роля, която Гизо отреждаше на полската емиграция в източните си планове.[6]

Своеобразието на политическата обстановка, която се създаде в Европа през 1848 г., се заключаваше в това, че Февруарската революция във Франция упражни дълбоко въздействие върху всички народи и ги събуди за активен

---

mission du pouvoir exécutif. T. 1—2. Paris, 1953; вж. също Н. Е. Застенкер. Революция 1848 г. во Франции. М., 1948. По-подробна библиографска справка по въпросите на външната политика на Втората република вж. в труда Революции 1848—1849. Под ред. Ф. В. Потемкина и А. И. Молока. Т. 2. М., 1952. с. 487—558.

[2] Стр. Димитров. Въстанието от 1850 година в България. С., 1972. с. 38—40; Љ. Дурковић-Јакшић. Сарадња југословена и пољака у Паризу 1848—1849 године. — Историјски часопис, књ. XIX, Београд, 1972, с. 185—261; Кр. Шарова. Славянското дружество в Париж и неговият вестник „La Pologne" за балканските народи (1848—1851). — Векове, II(1973), № 3.

[3] В. Я. Гросул. Польская политическая эмиграция на Балканах в 40-х — начале 50-х годов XIX в. —В: Балканский исторический сборник. II. Кишинев, 1970. с. 65.

[4] Archives du Ministère des Affaires Etrangères de France (AMAE). Turquie. Correspondance politique de l'Ambassade de France à Constantinople, t. 299, 300, 301, 302, 303; Correspondance politique des consuls de France, Belgrade, t. 3; Bucarest, t. 5, 6. 7.; Yassi, t. 2.

[5] Biblioteka Czartoryskich w Krakowie. Dział rękopisów (BCzDR), 5385, 5387, 5388, 5389, 5401, 5402, 5403, 5405, 5406, 5407, 5408, 5422, 5424, 5425, 5426, 5428, 5429, 5432 etc.

[6] По-подробно за това вж. у С. Дамянов. Френско-руските противоречия на Балканите и дейността на полската емиграция (1830—1848 г.). — ИПр., XXX, 1974, № 1, с. 36—64.

политически живот; в същото време обаче републиканска Франция абдикира от революционните си задължения. Нейната бърза политическа еволюция от демократизъм към тържество на десните сили и на грубата реакция обуслови резервираното ѝ отношение към масовите революционни движения в Европа. Стигна се дори дотам, че републиканска Франция — това огнище на прогресивни и свободолюбиви идеи — взе участие в потушаването на революционното движение в папската област в Италия. Контактите, които френските управляващи кръгове установиха с революционните движения в другите страни, бяха продиктувани не от желанието им за единодействие и взаимопомощ с цел да се ускори крахът на абсолютизма, а от диверсионни съображения. На революциите в държавите от Германския съюз, в Хабсбургската империя и Италия те гледаха само като на средство за отклоняване вниманието на феодалномонархическа Европа от техните собствени проблеми. Такава роля се отреждаше по-специално на Унгарската революция и на революционните брожения по Долния Дунав пред вид на очерталия се конфликт между тях и Русия.[7]

Когато говорим за революционните движения на Балканите през 1848—1849 г., трябва да имаме пред вид, че те бяха подготвени преди всичко от дълбоките промени, които настъпиха през първата половина на XIX в. в стопанския и политическия живот не само на освободените балкански страни, но и на народите, намиращи се все още под чуждо владичество.[8] Колкото и различни да бяха условията, при които се развиваха, балканските народи бяха изправени тогава пред едни и същи проблеми; в борбата им за освобождение или за довършване на националното им обединение се преплитаха общи политически и социални мотиви. Сръбското княжество бе загрижено преди всичко за съдбата на еднородното население, останало под властта на султана и на Хабсбургите. Народните маси в Хърватско и Словения, подложени на двоен австро-маджарски гнет, се бореха не само за национално освобождение, но и за ликвидиране на феодалните поземлени отношения. Борбата за дълбоки аграрни преобразования във Влашко, Молдова и Трансилвания включваше и искането за обединение на румънския народ в единна национална държава. В същото време българският народ водеше сложна и трудна борба за културна и религиозна еманципация, за ликвидиране на ретроградната османска поземлена система и в крайна сметка за политическото си освобождение.

Наличието на толкова разнообразни по своя характер национални и социални противоречия, чието разрешаване беше напълно назряло, правеше балканските народи извънредно податливи на всякакви външни революционни влияния, превръщаше ги в благодатна почва, на която можеха бързо да поникнат идеите на буржоазната националноосвободителна революция. Ето защо, когато в 1848 г. Европа бе разтърсена от могъщи национални и социални движения, свежият полъх на „пролетта на народите“ обхвана и Балканите. По безброй пътища идеите на революцията проникнаха тук и вдигнаха народите на борба срещу националното и социалното потисничество.

Най-силно бе влиянието на френските революционни идеи в дунавските княжества (Влашко и Молдова) и в Трансилвания, където на дневен ред стоеше задачата за ликвидиране на феодалното земевладение. За степента на това влияние можем да съдим дори по факта, че през 40-те години на XIX в. мно-

[7] Стр. Димитров. Пос. съч., с. 39.

[8] D. Djordjevic. Révolutions nationales des peuples balkaniques 1804—1914. Beograd, 1965. p. 77 sq.

зина румънци, намиращи се в Париж, поддържаха преки контакти с видни представители на френската републиканска буржоазия. Известни са връзките на Н. Бълческу, К. Росети, С. Върнав, Д. Братиану, Йон Гика, М. Когалничеану, А. Голеску и други румънски политически дейци с Ж. Мишле, П. Батайар, Ледрю-Ролен и особено с Едгар Кине — един от организаторите на въстанието от 24 февруари 1848 г. в Париж, завършило със свалянето на буржоазната монархия. Именно тези румънски дейци застанаха начело на революционните движения във Влашко и Молдова през 1848 г.[9]

Подобни връзки и влияния бяха налице и в Сърбия. През 40-те години в Париж завършиха образованието си мнозина сръбски младежи, които скоро след това възглавиха държавно-политическия живот в княжеството (Н. Симич, Л. А. Петрониевич, К. Магазинович, Д. Црноборац, Л. П. Ненадович, Д. Матич, К. Цукич, Ст. Милосавлевич, Й. Маринович и др.). Някои от тях (например К. Магазинович и Д. Црноборац) бяха сериозно повлияни от френските революционни идеи и по време на пребиваването си във френската столица участвуваха в политическите борби на либералите против реакционното правителство на Гизо.[10]

Същото можем да кажем и за някои от българските студенти във Франция. За „революционерството“ на Филип Христов и Георги Атанасов, които се учеха като стипендианти на сръбското правителство, разполагане със сигурни данни.[11] Към същия политически кръг се числеше и Михаил Колони; той поддържаше връзки не само с френски и полски революционери, но и с намиращите се в Париж румънски дейци.[12] През март—април 1848 г. под впечатлението на неотдавнашните събития във Франция и на започналото вече раздвижване на Балканите сръбските и българските студенти обсъждаха разпалено идеята за създаване на единна югославянска държава, обединяваща Сърбия, Хърватско, Словения, Далмация, Черна гора, Банат и България. „Всички сърби и всички тукашни българи сме единодушни, всички искаме независимост за нашите народи и създаване на югославянска държава. Сега е време това да се направи, когато никой не може да ни попречи“ — пише в дневника си по този повод Д. Матич,[13] имайки пред вид, че след падането на Метерних можеше да се очаква сгромолясването и на султанския деспотизъм.

Това въздействие на революционните събития във Франция върху намиращите се в Париж представители на балканската интелигенция беше твърде показателно. То беше израз на наистина назрелите потребности за национални и социални промени на Балканите. Разбира се, възприеманите в Париж идеи се модифицираха по особен начин, пречупваха се през призмата на местните условия, в тях се влагаха политическо съдържание и смисъл, съответствуващи на тогавашните конкретни нужди на балканските народи. Що се отнася по-специално до федералистичните тенденции в политическите

---

[9] Тук няма да споменаваме изследванията на Т. Джувара, А. Ксенопол, Н. Йорга, Й. Брязу, О. Бойтош, П. Константинеску-Яш, П. Панаитеску, К. Бодя, В. Мачу, Д. Беріндей и други румънски историци, в които тези въпроси са всестранно изследвани. За по-подробна библиография ще отпратим читателя към неотдавна публикувания труд на V. Maciu. Mouvements nationaux et sociaux roumains au XIXe siècle. Bucarest, 1971. p. 41 sq.

[10] Љ. Дурковић-Јакшић. Пос. съч., с. 201.

[11] Ст. Ловрић. Писма Илије Гарашанина Јовану Мариновичу. Т. I. Београд, 1931. с. 2, 8.

[12] Љ. Дурковић-Јакшић. Пос. съч., с. 242.

[13] Пак там, с. 209.

възгледи на напредничавата интелигенция, те се разпространяваха усилено от полските емигрантски кръгове, които гледаха на обединението на всички славяни на антируска основа като на предпоставка за разрешаване и на полския въпрос. Чрез в. „La Pologne", орган на създаденото през пролетта на 1848 г. в Париж Славянско дружество, те застъпваха тезата, че само чрез една южнославянска федерация, органически свързана с Турция, балканските народи ще могат да запазят независимостта си пред опасността от руска или австрийска инвазия.[14]

Стремежът към освобождение и федериране на южните славяни в голяма и силна държава под сръбска хегемония беше типичен тогава особено за широките обществени кръгове в Сърбия. „Въодушевлението от свободата, която цари навсякъде около нас — писа в доклада си от 26 март френският консул в Белград Лимпериани, — пробуди духа на надежди, чието осъществяване ми се струва най-малкото недоузряло. Най-видни хора мечтаят да присъединят Босна и България към Сърбия и да прогонят окончателно турците от белградската крепост."[15] В следващите си донесения консулът добавяше, че „старата омраза срещу Турция се е събудила отново" и че общественото мнение в Сърбия все повече се настройва в полза на незабавни антитурски действия с цел да се създаде голямо южнославянско кралство в духа на идеите, развити в Гарашаниновото начертание от 1844 г.[16] От Сърбия антитурските настроения се разпространяваха и в другите южнославянски земи. „Новините, които получаваме от Босна и от България, продължават да са твърде обезпокоителни за Турция".[17] Благодарение на това общият фронт на южните славяни против Портата се оказваше напълно възможен.

Поради това, че славянският проблем имаше в оня момент най-голямо значение за балканската политика на Франция, ще се спрем най-напред на него.

Възникналата от сръбско-българска страна опасност за целостта на Турция засягаше непосредствено интересите на Франция. Ето защо тя реши да се намеси по-активно в тукашните събития. В чия полза обаче тя щеше да се произнесе? Заради туркофилската ѝ политика нито сърбите, нито българите я гледаха с добро око. „Едва известието за революцията можа да привлече вниманието на националната партия в Сърбия върху нашето влияние в Европа — писа френският консул в Белград. — След февруарските дни просветените класи тук можаха да добият по-точна представа за нашата мощ, особено в резултат на големия тласък, който Франция даде на движението на потиснатите народи; в това отношение съм щастлив да отбележа безспорен прогрес."[18]

Сериозна трудност за Франция представляваше конфликтът между сръбското население във Войводина и унгарските революционери. Отказвайки да признаят националните права на намиращите се под властта на Хабсбургите сърби, хървати и словенци, унгарците ги опълчиха срещу себе си. На 25 март 1848 г. Великата народна скупщина, свикана в Загреб, провъзгласи

---

[14] La Pologne, No 10, 15. IV. 1849, Du mouvement slave en Turquie. За същото вж. и Кр. Шарова. Пос. статия, с. 7.

[15] AMAE, Correspondance politique des consuls. Turquie, Belgrade, t. 3 (1848—1849), f. 16, Limpériani à Lamartine du 26. III. 1848.

[16] Ibidem, f. 19, Limpériani à Lamartine du 27. III. 1848.

[17] Ibidem, f. 25, Limpériani à Lamartine du 16. IV. 1848.

[18] Ibidem, f. 21 sq., Limpériani à Lamartine du 3. IV. 1848.

Йелачич за бан на Хърватско, Словения, Далмация и Военната граница. На събора от 13 май в Сремски Карловац сръбският митрополит Раячич бе провъзгласен за патриарх и бе прокламирана автономията на Сръбска Войводина в рамките на Австрийската империя.[19] Сръбското правителство реши да не стои безучастно в борбата, възникнала между славяните и унгарците. Макар да заявяваше официално, че няма да се меси в събитията в Унгария, то съгласува тайно действията си с хърватския бан Йелачич и подготви 8-хилядна доброволческа армия, която под командуването на Ст. Кничанин се присъедини към контрареволюционния поход срещу Унгарската революция.[20]

Тези събития се преплитаха тясно с намесата на царска Русия в Унгария и в дунавските княжества. Те поставиха под въпрос неутралитета и на Турция. Ако все пак турските войски не можаха да окажат помощ на унгарци и поляци, това се дължеше главно на бунта на босненските феодали. Въпреки реакционната насоченост на тяхната аграрна програма те застанаха на страната на борещите се против султана и против Хабсбургите южни славяни и със стегнатата си военна организация приковаха силите на Портата. Новината за победите им при Бихач през 1849 г., когато изпратените срещу тях войски на Тахир паша бяха разбити, окрили всички южни славяни. Те заживяха с мисълта, че ако се вдигнат на въстание, Портата няма да успее да им се наложи с военна сила.[21]

В тази заплетена обстановка за Франция не беше никак лесно да си изработи ефикасна линия на поведение, която да ѝ спечели симпатиите на народите от Югоизточна Европа, да ги умиротвори и да доведе до елиминиране на руската заплаха. Въпросът се заключаваше в това, че докато Унгарската революция и Османската империя бяха за Франция надеждни съюзници в борбата срещу Русия, националните движения на балканските народи, поощрявани от Русия, бяха естествено насочени против Турция и Унгария. Дълбокото противоречие, в което се заплиташе френската политика, беше непреодолимо. То осъди на провал всички нейни инициативи в южнославянския свят. Иначе не можеше и да бъде при положение, че в крайна сметка независимо от симпатиите си към Унгарската революция Франция избра веднага след Февруарската революция за ръководно начало в балканската си политика максимата за поддържане на териториалното статукво в Европейска Турция.[22] Практически това означаваше, че Франция се нареждаше на страната на Османската империя — най-жестокия потисник на балканските народи.

За двойнственото и противоречиво положение, в което изпадна френското републиканско правителство, свидетелствуваха редица факти. Преди всичко то публикува манифест, в който се заявяваше, че Франция ще подпомогне борците за свобода от цял свят. За истинските му намерения обаче най-добре говореше обстоятелството, че само няколко месеца след това министърът на външните работи на републиката Алфонс дьо Ламартин предписа на новоназначения френски посланик в Цариград генерал Опик: „Кажете на Портата, че ние сме естествено заинтересовани да се борим против отслабването на Осман-

[19] История Югославии. Под ред. Ю. В. Бромлея, И. С. Достян, В. Г. Карасева, С. А. Никитина. Т. I. М., 1963. с. 420, 428.

[20] Грађа за историју српског покрета у Војводини 1848—1849. Серија I, књ. 1. Отг. уредник Р. Петровић. Српска академија наука. — Грађа, књ. III, Београд, 1952; Д. Поповић. Срби у Војводини 1790—1861. — Матица Српска, књ. III, Нови Сад, 1963.

[21] Стр. Димитров. Пос. съч., с. 47.

[22] AMAE, Turquie. Correspondance politique de l'Ambassade de France à Constantinople, t. 299 (Février — Août 1848), f. 32 sq., Cor à Lamartine du 2. IV. 1848.

ската империя и че бихме искали тя да се произнесе ясно [срещу Русия и Австрия]."[23] Когато консулът в Белград заяви, че „ако нещата тук се развият неблагоприятно за Портата и нейният сюзеренитет бъде сериозно поставен под въпрос, в поведението си аз ще се ръководя изцяло от съществуващите договори", в Париж одобриха напълно неговите съображения.[24] И накрая курсът на френската политика на Балканите бе ясно очертан в общата инструкция до всички френски консули, резидиращи в столиците на васалните на Турция княжества; в нея им се предписваше да не допуснат около тях „да се издига друго знаме освен това на Османската империя. Само под това знаме трябва да се обединят всички поданици на султана, само под това знаме Франция им обещава подобрение на тяхното положение и прогрес."[25]

Като избра решително този път, Франция се ръководеше от ясни практически съображения. Тя смяташе, че трябва да парира всеки опит за откъсване на територии от Турция, тъй като от това биха се възползували само Русия, Австрия и Англия, докато Франция и Германия, отслабени от революцията, не биха могли да участвуват в подялбата на наследството на „болния човек". Но не само това. Според Франция една отслабнала Турция нямаше да бъде повече добра база за борба срещу настъплението на Русия към Проливите.[26]

По тази причина надеждите, с които южните славяни посрещнаха Февруарската революция във Франция, скоро отстъпиха място на по-трезво и резервирано отношение към нея. Поради протурската ориентация на републиката в Белград никой не желаеше да се вслушва повече в съветите на нейния консул.[27] Подкрепата, която царска Русия беше готова да окаже на южните славяни срещу унгарския национализъм, засилваше неимоверно позициите ѝ на Балканите. Панславистичната пропаганда на руското правителство беше в състояние всеки момент да вдигне българите на въстание и да даде достатъчно основание на руската армия да влезе в пределите на Турция. На това Франция можеше да противопостави само категоричната заплаха, че „като приятелка на Портата тя няма да гледа спокойно и с безразличие, ако сръбското правителство се ангажира в борбата срещу маджарите", тъй като това можеше да предизвика безредици и в Турция. Когато сръбският министър на външните работи А. Петрониевич възрази, че славяните имат пълно право да се бият за свободата си срещу който и да било враг, френският консул му отговори решително: „Останете в границите си и не създавайте никакви затруднения на султана, защото ще компрометирате собствените си интереси. Франция желае запазването на интегритета на Османската империя; тя ще се противопостави, бъдете сигурни, на всяко движение, което би се стремило към отслабването на Турция."[28]

През лятото на 1848 г., когато бан Йелачич и Ст. Кничанин влязоха в решителна схватка с унгарците, френските предупреждения спрямо Сърбия станаха още по-категорични. „Що се отнася до Сърбия — нареждаше Ламартин на консула в Белград, — не бива да жалите усилията да укрепите връзките ѝ на вярност и уважение към Портата." Френският министър на външните работи смяташе, че „сърбите не са узрели за абсолютна независимост" и че на

[23] AMAE, f. 266, Instructions du 17. VII. 1848.
[24] Ibidem, Turquie. Belgrade, t. 3, f. 19, Limpériani à Lamartine du 27. III. 1848.
[25] M. Ekmečic. Marginalije o srpsko-bulgarskim odnosima 1844—1851. — Godisnjak Istorijskog Društva Bosne i Herzegovine, god. XVI (1965), Sarajevo, 1967, s. 125.
[26] BCzDR, 5432. III. Porta, 1848, p. 15.
[27] AMAE, Turquie. Belgrade, t. 3, f. 33 sq., Rapport de Limpériani du 31. V. 1848.
[28] Ibidem, f. 36, Limpériani à Lamartine du 16. VI. 1848.

сюзеренитета на Турция трябваше да гледат като на гаранция за запазване на националното си съществуване. „Всяко въстание от тяхна страна — добавяше той — ще бъде, както винаги, експлоатирано от Русия и ще бъде от полза за нея.“[29] Франция беше твърдо решена да следва на Балканите „политика на мир и запазване на съществуващото положение“.

Като отчиташе, че започналата във Войводина борба между „маджарската раса и славянската раса“ можеше да се използува от руския император (пред вид на слабостта на Хабсбургите) за засилване влиянието на панславизма в Средна Европа, френското правителство реши да премине към по-енергични контрамерки. То изпрати в Пеща авторитетния служител в Министерството на външните работи Паскал Дюпра с двойната мисия да го информира подробно за положението в Унгария и да изиграе ролята на помирител между сърбо-хървати и унгарци. След внимателно проучване на отношенията на унгарското правителство с Илирия, Хърватско и словашките комитати той трябваше да се опита да го склони към умереност спрямо славяните и сключване на мир със сърбите.[30] Почти едновременно в Белград бе изпратен Алфред Льофансе, който се срещна с княз Александър Карагеоргиевич и с ръководни сръбски дейци. В състоялите се разговори, в които взе участие и консулът Лимпериани, на сръбското правителство бе обещано в случай, че остане вярно на Портата, съдействие за утвърждаване на ръководната му роля сред всички турски славяни.[31]

Полската емигрантска централа в Париж „Отел Ламбер“, заинтересована от откъсването на Сърбия от руското влияние и работеща в сътрудничество с френското правителство, също изпрати с посредническа мисия на Балканите едни от най-изтъкнатите си представители.[32] През май 1848 г. в помощ на френския консул в Белград и с нарочна мисия до бан Йелачич в Загреб пристигна добре познатият на уставобранителите още от времето на държавния преврат в 1842 г. полски емигрант Лудвиг Зверковски, известен повече с френското си име Льоноар. Той разви активна дейност за укрепване връзките на уставобранителите с Портата и с Франция и за насочване външната политика на Сърбия срещу Хабсбургите и Русия, в полза на Унгарската революция.[33] Със същата цел в края на септември 1848 г. във Войводина и

---

[29] AMAE, f. 51, Instructions du 21. VIII. 1848, données par Lamartine à Limpériani.

[30] Ibidem.

[31] BCzDR, 5387. III. Sławianszczyzna. 1848, p. 92—96.

[32] Дейността на полската емиграция през 1848—1849 г. в Унгария, Войводина, Хърватско и Сърбия е сравнително добре изследвана. Тук я разглеждаме само във връзка с френските дипломатически инициативи на Балканите. Повече подробности за политиката на „Отел Ламбер“ по онова време. вж. у M. Handelsman. La question d'Orient et la politique yougoslave du prince Czartoryski après 1840. — Séances et travaux de l'Académie des sciences morales et politiques, 89e année, Novembre—Décembre 1929, Paris, 1930, p. 16 sq.; idem. Adam Czartoryski. T. II. Warszawa, 1949. p. 225 sq.; Ad. Lewak. Dzieje emigracji polskiej w Turcji (1831—1878). Warszawa, 1935. p. 55 sq.; St. Kalembka. Wielka emigracja. Polskie wychodźstwo polityczne w latach 1831—1862. Warszawa, 1971. p. 327 sq.; Р. А. Авербух. Революция и национальноосвободительная борьба в Венгрии 1848—1849 г. М., 1965, и др. Обилна документация за мисията на Льоноар и Бистжоновски се съдържа в BCzDR, 5387, III. 1848; 5388. III. 1849, No 1;5389. III. 1849, No 2; 5400. III. 1848—B. 5401. III. 1848 — C; 5402. III. 1849, No 1; 5403. III. 1849, No 2; 5423. IV. 1848, No 2; 5424. IV. 1848, No3; 5425. IV. 1849, No 1; 5426. IV. 1849, No2; 5427. IV. 1849, No3; 5428. IV. 1849, No4.

[33] За активната намеса на Льоноар при определяне на сръбската политика можем да съдим от факта, че по негова инициатива и с участието на френския консул, на белградския паша и на видни сръбски държавници на 18 юли 1848 г. бяха формулирани външнополитическите принципи, към които трябваше да се придържа занапред сръбското правителство.

Хърватско бе изпратен Бистжоновски. В препоръчителното писмо до патриарха в Карловац, дадено му лично от министъра на външните работи Жул Бастид, се казваше, че „Франция, която би искала да види всички народи щастливи и свободни, е дълбоко огорчена от междуособната война (между сърби и маджари), тъй като тя може да бъде от полза само на потисниците на човечеството". За да убеди патриарха в безспорните си симпатии към южните славяни, френското правителство заявяваше, че ще подаде „приятелска ръка" на унгарската република само в деня, когато тя ще се съгласи да даде равноправие на всички свои синове и ги обедини в името на прекратяването на националните разногласия и борби.[34]

Френската дипломация предлагаше на патриарха и на бан Йелачич Хърватско, Сръбска Войводина, Унгария и Галиция да образуват своеобразна федерация. Преговорите за формиране на тази общност можеха да протекат под ръководството на френския посланик във Виена, което щеше да даде необходимата гаранция, че Франция поема ангажимент да съдействува за укрепване на новата държавна единица, откъснала се от властта на Хабсбургите.[35] Формулирайки тези предложения, Франция се стремеше на всяка цена да прекрати войната на южните славяни срещу унгарската република. Тя обаче се надяваше, че ръководството на проектираната федерация ще остане в ръцете на унгарците, че посредством славяни и унгарци ще бъде нанесен силен удар на Австрийската империя и на царска Русия и в крайна сметка Франция ще установи своята хегемония в Централна и Югоизточна Европа.

Както писа органът на Славянското дружество в. „La Pologne", редактиран от Сиприен Робер, тази политика на френското правителство беше доказателство за неспособността му да разбере славянския въпрос: „Френското правителство дори не подозира, че като подкрепя маджарските завоеватели против славянските им поданици, то подготвя страшна реакция от страна на външния свят против самата Франция; тъй като не разбира значението, което би имало за него сътрудничеството на славяните, то ги изоставя безнадеждно на техните потисници и по този начин насила ги превръща в оръдие на реакцията. Ето как, изоставяйки голямата славянска кауза... нашата дипломация работи на дело в полза на нашите врагове, против революцията и против естествените съюзници на Франция."[36]

Най-голямо значение за успешния ход на преговорите между славяни и унгарци имаше позицията на сръбското правителство. Новият френски консул в Белград Фабр, Льоноар, Бистжоновски и други френски и полски емисари се стараеха с всички сили да убедят уставобранителите в необходимостта да съдействуват за по-скорошното прекратяване на междуособицата отвъд Дунава. Тъй като княз Александър беше безлична фигура, цялото ръководство на княжеството се намираше в ръцете на енергичния Гарашанин. Разби-

---

В изготвения документ се предвиждаше преди всичко Сърбия да се „отърве напълно от руското влияние", като се „сближи искрено" с Портата и с Франция, тъй като само с тяхна помощ би могла в кратко време да отхвърли руския протекторат. Руският консул трябваше постепенно да бъде лишен от възможността да влияе на сръбското правителство. За провеждане на замислената преориентация на Сърбия трябваше да се потърси незабавното съдействие на френското посолство в Цариград и на Високата порта (BCzDR, 5387. III. Słowianszczyzna. 1848, p. 35—36).

[34] BCzDR, 5424. IV. Depesze Wschodnie. 1848, No 3, p. 119.

[35] Ibidem, p. 353.

[36] La Pologne, No 4, 1-er Décembre 1848, De l'attitude de la France vis-à-vis de la révolution slave.

райки безперспективността на една война срещу Турция, Гарашанин проявяваше и реализъм, и хладнокръвие, и добра пресметливост. Поддържайки добри отношения с Турция, той не желаеше да се ангажира решително и във военните действия срещу Хабсбургите в подкрепа на унгарците, тъй като това щеше да го сблъска незабавно и с Русия. За да изтръгне повече отстъпки от султана и французите, той заявяваше, че желае искрено приятелство както с унгарците, така и с Портата, но че Сърбия неизбежно ще се окаже в трудно положение в случай на въстание в Босна, България и Албания; за да не загуби влиянието си върху южните славяни, тя не може да не им се притече на помощ. Бистжоновски намираше, че ако френското правителство наистина държеше да се запази спокойствието на Балканите, то трябваше да се намеси енергично против тези „инспирирани от Русия заговори", като засили поддръжката си за Портата и не позволи Сърбия да бъде въвлечена в нежелателни усложнения.[37]

Междувременно отношенията между Франция и Турция ставаха все по-приятелски. Голяма заслуга за това имаше новият френски посланик генерал Опик, който пристигна в Цариград през юли 1848 г. Придържайки се към дадените му от Париж инструкции, посланикът първоначално наблягаше върху значението, което можеше да има неутралното поведение на Портата за запазване на европейското равновесие.[38] Скоро след това обаче със съдействието на ръководителя на полската агенция М. Чайковски генерал Опик заработи за сключване на формален съюз между Франция и Турция. В преговорите взеха участие самият султан и най-видните турски държавници. За съгласуване позициите на двете страни в Париж бе изпратен първият секретар на френското посолство Рекюло. На път за Лондон във френската столица трябваше да остане две седмици и новоназначеният турски посланик в Англия Мехмед паша. „Отел Ламбер" също заработи трескаво за осъществяването на тази идея; в Париж се надяваха чрез съюза да въвлекат Турция в по-активни антируски действия и по-специално да я заставят да окаже въоръжена помощ на Унгарската революция.[39]

Френските управляващи кръгове обаче не бяха единни по въпроса за съюза с Турция. Общественото мнение не можеше да възприеме лесно сближението на революционна Франция с най-ретроградната и реакционна сила на Изток. Белградският консул Фабр също намираше, че съюзът с Турция ще нанесе силен удар на френското влияние сред славяните, и съветваше републиканското правителство да манифестира по-открито симпатиите си към тях.[40] Той сигнализираше по-специално, че всички дотогавашни усилия на френската и полската агентура в Сърбия да отслабят позициите на Русия остават безуспешни. Разочарована от туркофилството на Франция и Англия, Сърбия беше готова да се хвърли в обятията на Русия, към която сръбският народ без друго изпитваше дълбока благодарност заради нейните заслуги за освобождението на страната.[41] Наред с това избирането на принц Луи Бонапарт

[37] BCzDR, 5424. IV. Depesze Wschodnie. 1848, No 3, 937, Copie d'un rapport de M. Bystrzonowski, adressé à M. J. Bastide, Belgrade, le 15. XII. 1848.

[38] AMAE, Turquie. Constantinople, t. 299, f. 266, Lamartine au gén. Aupick du 17. VII. 1848.

[39] BCzDR, 5387. III. Słowianszcz yzna,1848, p. 137, 138;5401. III. Wschód. Agencja Głuwna, 1848-C, p. 64, 67—68, 72, 73—75.

[40] AMAE, Turquie. Belgrade, t. III, f. 81, Rapport de Fabre du 29. XI. 1848.

[41] Ibidem, f. 106 sq., Rapport de Fabre du 12. I. 1849.

за президент на републиката през декември 1848 г. внесе нови моменти във френската външна политика. За да получи международно признание, президентът беше готов да се сближи с Хабсбургския двор, Русия и Англия. Естествено това влизаше в разрез с националната кауза на борещите се народи. Изхождайки от същите съображения, правителството, възглавявано от Одилон Баро, реши да оцени по достойнство подчертаната благосклонност на руския император към посланика на републиката в Петербург генерал Льо Фло[42] и не само престана да обсъжда въпроса за съюза с Турция, но и започна да ограничава връзките си с поляците.[43]

Новата ориентация на републиката се отрази по забележим начин още през пролетта на 1849 г. върху поведението на Сърбия. Френският консул в Белград започна да се сближава с руския агент Данилевски. Преговорите на Бистжоновски с Гарашанин, с патриарха в Карловац и с унгарските революционери навлязоха в задънена улица. За това допринесе и самият Л. Кошут, един от видните дейци на Унгарската революция, който заяви, че унгарците не могат да се откажат от „историческите си права" над славяните. Тогава сърбите от Войводина поискаха официално помощ от руския император против унгарските си „потисници". Унгарската революция, подложена на комбинираните удари на руското самодържавие, на Хабсбургската империя и на южните славяни, беше вече осъдена и изживяваше последните си трагични месеци. Падането ѝ беше само въпрос на време. Когато Льоноар упрекна Гарашанин, че е изменил на Запада и е капитулирал пред натиска на Русия, сръбският премиер му отговори убедително: „Зная, че ме обвиняват в русофилска политика. Но съдете сами за моята позиция — Франция ни изостави отдавна, а Русия ни притиска със своите 100 000 щика."[44] Срещу тези думи наистина нищо не можеше да се възрази.

*

Освободителното движение на българския народ, което намери израз в мощните революционни прояви и в широко разгръщане на борбата за национална църква, застави френската дипломация да се обърне с лице през 40-те години на XIX в. и към българския въпрос. За нея беше повече от ясно, че поради своята многочисленост българите се превръщаха в един от най-важните фактори на балканската политика и че успехите на бъдещото френско проникване в Европейския Югоизток щяха да зависят в най-голяма степен от това, дали Франция щеше да съумее да спечели този народ на своя страна. Но и тук френската република не постигна съществени резултати. Балканската ѝ политика, основана на принципа за поддържане целостта на Османската империя, обрече на провал нейната акция сред българите, тъй като се оказа несъвместима с техните национални стремежи.

Без да се впускаме в подробности, тъй като отношението на Франция към българския въпрос през 40-те години на XIX в. е вече изследвано другаде,[45] тук ще се задоволим да отбележим, че в сътрудничество с полската агенция в

---

[42] AMAE, Constantinople, t. 300 (Septembre 1848 — Février 1849), f. 112.

[43] BCzDR, 5388. III. Słowianszczyzna. 1848, No 1, p. 105—109, 165.

[44] Ibidem, p. 165 sq., Rapport de Lenoir du 20. IV. 1849.

[45] Вж. С. Дамянов. Франция и българската национална революция. С., 1968. с. 55 и сл.; Александър Екзарх и френската политика по българския въпрос през 40-те години на XIX в. — Векове, IV (1975), № 1.

Цариград френската дипломация се опитваше да задържи българите под свое влияние, като се представяше за тяхна най-искрена доброжелателка. В един момент, когато Русия, загрижена за запазване единството на православната църква, се обявяваше против откъсването на българите от гръцката патриаршия, французите и поляците оказваха подкрепа на българските искания по църковния въпрос, надявайки се да откъснат по този начин българския народ от Русия и православието и постепенно, в по-далечна перспектива, да го приобщят към западната католическа цивилизация, а следователно и към френските политически интереси.[46]

Под влияние на европейските събития от 1848 г.[47] българите пристъпиха към активна подготовка на въоръжено въстание против турската власт. Особено силно бе революционното брожение в Северозападна България. Намирайки се в непосредствена близост до балканските райони, които бяха вече обхванати от бунтовния пламък (Войводина, Влашко), българските патриоти преценяваха обстановката като извънредно благоприятна за успеха на една революционна акция; в нея можеше да бъде въвлечена Сърбия; тя можеше да бъде съгласувана с надигането на босненските феодали против Портата;[48] руската армия пък, намираща се във Влашко, щеше да се възползува от благоприятния повод, за да премине Дунава и да закрепи с победата си над Турция българската независимост.[49] Първите сведения за въстаническа подготовка в Северозападна България се отнасят към периода май—юни 1848 г. В докладите си до посланика в Цариград руският консул в Одрин Вашченко донасяше, че сред българите се срещат хора, привърженици на „модерните идеи", готови да вдигнат на бунт християнските народи в Турция. В подкрепа на това той привеждаше многозначителния факт, че турските власти бяха арестували при Рахово петнадесетина български първенци, които имали намерение да вдигнат бунт под предводителството на един влашки „бояр".[50]

Пред френската дипломация и нейната многобройна полска агентура застана трудната задача да допринесе според силите си за предотвратяване на революционното раздвижване сред българите. Тя смяташе не без основание, че едно българско въстание, което неизбежно щеше да предизвика руско-турска война, можеше да завърши само с катастрофа за френската източна политика, опираща се на целостта на Турция. За целта бяха пуснати в ход широк регистър от прийоми и методи на въздействие, като се почне от обещанието за реформиране на Турция и се стигне до откритото сътрудничество с турските власти в разгромяването на подготвяното от българите въстание.

Въпреки че само десетина години по-рано Ламартин писа в книгата си „Пътуване в Изтока", че „българите са напълно узрели за независимост"[51], през 1848 г. възглавяваната от него „революционна" френска дипломация

---

[46] M. Handelsman. Czartoryski, Nicolas Ier et la Question du Proche Orient. Paris, A. Pedone, éd., 1934. p. 52 sq.; В. Смоховска-Петрова. Неофит Бозвели и българският църковен въпрос. С., 1964; Михаил Чайковски — Садък паша и Българското Възраждане. С., 1973; С. Дамянов. Франция и българската национална революция. С., 1968. с. 67—68, 104.

[47] За влиянието на тези събития върху българите вж. у В. Паскалева. Отзвукът от революцията в Европа през 1848—1849 г. в българските земи. —В: Първи конгрес на българското историческо дружество (27—30 януари 1970 г.). Т. I. С., 1972. с. 497—501.

[48] La Pologne, No 7, 1-er Mars 1849, Les Slaves de Turquie et leur devoir (Entre les deux propagandes: autrichienne et moscovite), p. 27—28.

[49] Стр. Димитров. Пос. съч., с. 38 и сл.

[50] Цит. по В. Паскалева. Пос. статия, с. 498.

[51] A. de Lamartine. Voyage en Orient. Paris, Hachette, éd., 1911. T. II. p. 155.

застана на становището, че славянските народи в Турция „още не са станали пълнолетни“ и че всеки опит да им се предостави независимост ще бъде „преждевременен“. Нещо повече, френската дипломация смяташе, че „Турция съвсем не заплашва да погълне която и да било от народностите“, намиращи се под нейна власт, а, напротив, „като че ли има призванието да ги запази“[52]. В плановете си за задържане на българите под властта на султана Франция придаваше първостепенно значение на идеята за прокарване на административни реформи, които можеха да превърнат Турция в „опора на френската цивилизация в целия Изток“ и да облекчат поне частично тежкото положение на българския народ. С оглед на това французите, подпомогнати от полските емигранти, ползуващи се с влияние в Цариград, съветваха настойчиво Портата да продължи започнатото с провъзгласяването на Хатишерифа през 1839 г. реформено дело.[53]

Най-сериозният опит в това отношение беше направен през 1848—1849 г. във връзка с реалната опасност от избухване на въстания в България и Босна и от евентуална руско-турска война. Предвиждайки гибелната последица за Турция от един въоръжен конфликт, за който тя не беше подготвена, френското правителство в съгласие с „Отел Ламбер“ инструктира посолството в Цариград да подтикне Портата „да се вслуша в оплакванията на християните“ от България и Босна, „да направи нещо, което да ги задоволи, и с това да отстрани поне донякъде опасността от бунтове“. Франция съветваше Портата преди всичко да освободи пратените в заточение водачи на българското църковно-национално движение Неофит Бозвели и Иларион Макариополски, да назначи няколко български владици в България и един патриарх на българския народ. Понеже френско-полската дипломация възлагаше големи надежди на „благоразумието“ на сръбските управници, в инструкцията се предвиждаше разширяване на правата и влиянието на Сърбия върху всички останали балкански славяни. В случай че Портата възразеше на предложението за самостоятелен български патриарх, „българските свещеници могат да се поставят под ведомството на сръбския патриарх [от Карловац, в Австрия]“. Освен това на Портата се предлагаше да назначи „при валиите в Босна и в България по един сърбин, на когото да се позволи. . . да наглежда делата и интересите на християните и да ги закриля от насилията на мюсюлманите“. Макар и да отчиташе, че тези мерки „не са от естество да задоволят областите, които клонят към независимост“, Франция все пак смяташе, че тяхното провеждане ще намали напрежението и ще закрепи положението на Османската империя.[54]

Турското правителство обаче посрещна тези предложения по обичайния начин. То ги отхвърли, мотивирайки се с обстоятелството, че моментът за тяхното осъществяване не е „подходящ“. Ангажирането на Русия в Унгария облекчаваше военното положение на Турция и тя можеше да се отнесе с присъщата си безцеремонност към новата френско-полска реформена програма. Впрочем самите българи също не бяха въодушевени от перспективата да бъдат поставени под попечителството — религиозно и административно —

---

[52] AMAE, Turquie. Constantinople, t. 299, f. 32 sq., Cor à Lamartine du 2. IV. 1848.

[53] Ibidem, t. 300, f. 218—219, J. Bastide au gén. Aupick du 9. I. 1849.

[54] Документи за българската история. Т. III. Документи из турските държавни архиви. Ч. I. Подбрал и превел Панчо Дорев. С., 1940, с. 305. Срв. M. Handelsman. Op. cit., p. 62—63.

на Сърбия.[55] Докато френското правителство възприе отрицателния отговор на Портата като нещо естествено, с което беше свикнало, и се задоволи само с платонически съжаления и допълнителни пожелания, „Отел Ламбер", загрижен за собствения си престиж сред южните славяни, формулира още по-радикални предложения. Въз основа на поуките от грешките на унгарските революционери на 17 февруари 1849 г. княз Чарториски предложи чрез полската агенция в Цариград на турския министър на външните работи Али паша създаването на южнославянска федерация, като босненските и българските пашалъци бъдат заместени от автономни държави, васални на Портата.[56] Но това предложение бе още по-решително отхвърлено от турското правителство.

Нежеланието на Портата да предприеме каквито и да било мерки за подобряване положението на българския народ беше най-важната причина за започналите размирици в България. Досегашните изследвания вече хвърлиха достатъчно светлина върху сериозния характер на подготвяното въстание в Северозападна България през 1848—1849 г.[57] Неговите инициатори (известните водачи на селските въстания във Видинско и Нишко от 30-те и 40-те години на XIX в. Никола Сръндак, Станко Атанасов, Коста Чавка, Цоно от Власотинци, Пуйо войвода и др.) се стремяха да извоюват автономия за България в рамките на Турция като първа стъпка към окончателното ѝ освобождение. Противопоставяйки се на каквото и да било разчленяване на Турция и най-вече страхувайки се от нов победоносен поход на руската армия на юг от Дунава, френската дипломация се обяви открито против подготвяното въстание. Заедно с полските емигранти тя допринесе за неговото пропадане, въвличайки и сръбското правителство в антибългарски действия. Арестуването на Сръндак на сръбска територия през март 1849 г. и потушаването на вдигнатото от Пуйо въстание в Кулско през април същата година станаха със знанието на Илия Гарашанин и по настояване на френския консул и на полските агенти в Белград.

От новите данни, с които разполагаме, можем да уточним, че въпреки антитурската пропаганда на сръбските тайни агенти в българските земи и желанието на сръбското правителство да поддържа с определена политическа цел постоянно напрежение в турските гранични райони, тогава то не беше заинтересовано от влошаването на отношенията си с Турция, тъй като възнамеряваше с нейна помощ да разшири влиянието си в южнославянския свят. Подложено на силен натиск от френска страна, то хвърляше вината за въстаническата подготовка изцяло върху руския консул в Белград Данилевски, който уж бил дал на българите 8000 рубли.[58] „Гарашанин е този, който се зае искрено да предотврати българското въстание, подготвяно и финансирано от Данилевски" — писа Льоноар в един по-късен доклад с пълно познаване на нещата.[59] Добре осведомени за всичко, френските и полските агенти извършиха останалото. Пристигайки от Белград във Видин, агентът на Чайковски Корсак донесе необходимите подробности на видинския паша. Последваха масови арести на български първенци от Видинско и разгромяване

[55] BCzDR, 5418. IV. Depesze Wschodnie. 1846, No 2, p. 711.
[56] Ibidem, 5433, p. 18, 39.
[57] H. Inalcik. Tanzimat ve Bulgar meselesi. Ankara, 1943; Стр. Димитров. Пос. съч., с. 47—57.
[58] BCzDR, 5388. III. 1849, No I, p. 133, Rapport de Lenoir du 30. III. 1849.
[59] Ibidem, 5389. III. 1849, No 2, p. 81, Rapport de Lenoir du 13. VII. 1849.

на въстанието на Пуйо в Кулско. „Във Видинско смутовете бяха лесно потушени — писа след това Корсак. — Благодарение на това, че бяха предварително уведомени, властите успяха да провалят проектите за общо въстание в България, подбуждано от руските пари и покровителствувано от неколцина сърби.“[60]

Дори само това е достътъчно, за да съдим за характера на френската политика по българския въпрос през 1848—1849 г. Но въстанието, което избухна в 1850 г. в Северозападна България, показа, че нищо не можеше да спре революционното надигане на българския народ против турското владичество.

*

Енергичната намеса на френската дипломация във Влашко и Молдова през 1848—1849 г. бе обусловена от големия размах на революционното движение в дунавските княжества. В провеждането на своите планове тя се опираше на водачите на молдо-влашката революция, чиито връзки с френските либерали бяха широко известни. Основната ѝ задача тук беше да ускори обединението на двете васални на Турция княжества и да ги използува като преграда срещу руската експанзия на Балканите. Практически това означаваше да се обезсили и прекрати установеният в резултат на Одринския мир от 1829 г. руски протекторат над дунавските княжества, който беше главна пречка за засилване на френското влияние в целия Долнодунавски район.[61]

Осъществяването на тези планове обаче се натъкна на непредвидени препятствия. Преди всичко опитът за революция в Молдова бе смазан още в зародиша си. По молба на молдовския господар Михаил Стурдза руските войски окупираха княжеството и с това пресякоха възможността за по-нататъшното развитие на революционното движение. Революцията пък във Влашко, избухнала на 8 юни 1848 г., се характеризираше с множество приливи и отливи, за да завърши в крайна сметка с тържество на контрареволюцията. По взаимно споразумение между Русия и Портата на територията на Влашко се настаниха турски и руски войски, с което и тук на революционното движение бе нанесен фатален удар.[62]

Тръгвайки по пътя на революцията, влашките революционери си даваха пълна сметка за надвисналата над тях опасност от царизма. Но те наивно вярваха, че ще бъде достатъчно Франция само да им обещае политическата си подкрепа, за да се предотврати намесата на Русия и се консолидира положението на революционната власт. Такава надежда те изразиха по-специално в пис-

---

[60] BCzDR, 5385. III. 1848—1849. Niz., p. 115, Rapport de Korsak du 11. V. 1849. Турското правителство обаче дори не благодари на услужливия агент, което го наскърби дълбоко. „Това ще ми бъде занапред като урок — да не правя услуги на ония, които не ги искат“ — пише той (ibidem, p. 118—119, Rapport de Korsak du 12. V. 1849). Видинският дефтердар обаче отправи официална благодарност до сръбското правителство за арестуването на Срындак и за положените усилия за успокояване на революционното движение в България (ibidem, 5384. III. 1849, No 2, p. 3).

[61] AMAE, Turquie. Constantinople, t. 299. f. 266, Instructions pour le gén. Aupick du 17. VII. 1848.

[62] Н. В. Березняков. Революционное и национально-освободительное движение в Дунайских княжествах в 1848—1849 гг. 2-е изд. Кишинев, 1955; История Румынии. Под ред. В. Н. Виноградова и др. Т. I (1848—1917). М., 1971. с. 9—90; Н. Попеску-Доряну. Революция 1848 г. в Румынии и Николае Бэлческу. М., 1950; Д. Беріндей. Николае Бэлческу. Бухарест, 1966; C. Căzănişteanu, D. Berindei, M. Florescu, V. Niculae. Revolutia română din 1848. Bucureşti, 1969.

мото си до Ламартин.[63] Френският министър обаче се ограничи само с мъгляви обещания,[64] преговаряйки в същото време „по най-любезен начин" с руския посланик в Париж граф П. Киселев, комуто заявяваше, че „съюзът между Франция и Русия е особено желателен"[65]. А когато по-късно излезе в оставка, той съобщи на влашките революционери неопределено, че може да се обърне към тях само като частно лице „с израз на надежда"[66].

Франция се противопоставяше по принцип на окупацията на дунавските княжества от руските войски, тъй като с това се осъждаше на провал цялата й политическа стратегия в Европейския Югоизток. Преди всичко окупацията означаваше опасно приближаване на Русия до българските земи, а следователно и евентуална руско-турска война. Освен това Румъния беше плацдарм, от който руската армия можеше във всеки момент да застраши най-сигурната опора на Франция в Средна Европа — Унгарската революция. Ето защо тя се обяви против руско-турското споразумение за съвместна окупация на княжествата от двете държави — сюзеренката и покровителката. Същевременно тя посъветва Портата да не прехвърля свои войски отвъд Дунава и да протестира срещу руската окупация на Влашко и Молдова. „Достатъчно ще бъде Портата да протестира против окупацията на дунавските княжества от Русия и Франция и Англия ще я подкрепят" — заявяваха ръководителите на френската дипломация.[67] Но когато турските войски влязоха в Букурещ, Франция се задоволи да даде „приятелски съвет" на турското правителство да вземе мерки за ограничаване на жестокостите от тяхна страна.[68] Подчертавайки толерантното си отношение към Портата, Франция нареди на своя консул в Яш Дюкло да възобнови прекъснатите след пристигането на царските войски отношения не само с молдовското правителство, но и с турския комисар Талаат ефенди и дори с руското консулство.[69] От своя страна френският консул в Букурещ Сегюр, който бе влязъл в остър конфликт с турския комендант на града Фуад паша, също трябваше да подобри отношенията си с него.[70]

Едва в началото на 1849 г., след като си осигури подкрепата на Англия, френското правителство премина към по-решителна дипломатическа офанзива по въпроса за изтегляне на руските окупационни войски от дунавските княжества. Същевременно то се противопостави на замисления в Петербург модификация на Органическия устав от 1834 г., тъй като чрез нея можеха да се засилят позициите на Русия като държава-покровителка в княжествата. Ако Органическият устав следваше да се реформира, смяташе френското министерство на външните работи, това трябваше да стане само в полза на засилването на „прерогативите на султана". За да се дадат доказателства, че положението е напълно спокойно и че присъствието на руските войски във

---

[63] Anul 1848 în Principatele Române. Acte şi documente, T. I. Bucureşti, 1902. p. 438—442

[64] L. Patraşcanu. Adevăratul 1848. — Analele Institutului de Istorie a Partidului de pe lîngă CC al PMR, 1968, No 2—3, p. 90.

[65] А. С. Нифонтов. Россия в 1848 г. М. 1949. с. 259.

[66] V. C. A. Rosetti. Amintiri istorice. Bucureşti, 1889. p. 90; срв. История Румынии. Т. I (1848—1917). М., 1971. с. 30—31.

[67] AMAE, Turquie. Constantinople, t. 299, f. 266.

[68] Ibidem, t. 300 (Septembre 1848 — Février 1849), f. 64, Instructions pour le gén. Aupick du 25. IX. 1848.

[69] Ibidem, Turquie. Yassi, t. 2 (1848—1851), f. 72, Instructions du 28. VII. 1848.

[70] Ibidem, Turquie. Bucharest, t. 6 (Octobre 1848 — Avril 1849). f. 122.

Влашко и Молдова е напълно излишно, Франция окуражаваше появилите се в Букурещ и Яш тенденции към помирение и сближение с Портата.[71] От друга страна, тя внушаваше на Турция да не сключва с Русия никакви нови договори, които можеха да изменят международното ѝ положение във вреда на Франция, без съгласието на останалите велики сили, подписали Лондонската конвенция от 1841 г. за колективно гарантиране целостта на Османската империя.[72]

В стремежа си да ускори изтеглянето на руската армия от дунавските княжества Франция беше готова да се съгласи с тяхното окупиране от Австрия. Инициатори на този вариант за разрешаване на политическата криза в Долния Дунав бяха в същност антируски настроените „бояри" в Букурещ и Яш, които разбираха, че не могат да разчитат на никаква ефикасна помощ от страна на западните държави. В негова полза се изказаха и английските управляващи кръгове, които съзираха великолепна възможност по този начин да се сблъскат Австрия и Русия за дълъг период — още повече, че този проект допадаше на самата Австрия. „Работата би допаднала до немай-къде на Австрия, тъй като тя вече мисли как да се обезщети срещу предстоящата загуба на Ломбардо-Венецианското кралство, присъединявайки към империята си Влашкото и Молдовското княжество" — писа френският консул в Яш Дюкло до Министерството на външните работи в Париж още на 23 юни 1848 г.[73]

Всички усилия на Франция обаче останаха напразни. С непокътнатата си военна мощ Русия буквално респектираше Турция, а Австрийската империя сама се нуждаеше от нейната помощ за борба против подвластните ѝ народи и не желаеше да преговаря с Франция за каквито и да било компенсации. На 1 май 1849 г. Турция, пренебрегвайки другите държави, подписа в Балта Лиман нова конвенция за срок от 7 години, която даваше на Русия още по-широки привилегии. В конвенцията се предвиждаше руско-турската окупация на дунавските княжества да продължи в името на борбата с „метежните движения"; в Букурещ и Яш се назначаваха извънредни комисари на двете държави; князете на Влашко и Молдова, смятани за турски чиновници, занапред нямаше да се избират от нарочни събрания, а щяха да се назначават от султана със съгласието на руския император.[74] Укрепвайки своите позиции в княжествата, царска Русия развърза ръцете си за разправа с Унгарската революция. Нейните армии навлязоха в Трансилвания, улеснени в контрареволюционния си поход от антиславянската политика на унгарците. Въпреки отправените към нея апели Франция не направи нищо съществено, за да подпомогне Унгарската революция във военно отношение. Унгария бе принесена в жертва на сигурността на френската република.

В същото време руският царизъм укрепи позициите си и в най-южния край на Балканския полуостров. Заради помощта, която оказа на Гърция за

---

[71] AMAE, Turquie. Constantinople, t. 300, f. 218, J. Bastide au gén. Aupick du 9. I. 1849.

[72] Ibidem, t. 301 (Mars — Juillet 1849), ff. 134, 159.

[73] Ibidem, Turquie. Yassi, t. 2, f. 57. Срещу този пасаж от доклада на Дюкло министърът на външните работи Ж. Бастид слага следната резолюция: „Към това можем да се отнесем само благоприятно." За същото се съдържат документи и в BCzDR. Вж. например 5405. III. Multany. 1848, p. 61, Rapport de Czaykowski du 13. IX. 1848. Вж. също у M. Handelsman. Le prince Czartoryski et la Roumanie (1834—1850). — In: La Pologne au VII-e congrès international des sciences historiques. Warszawa, 1933. p. 31.

[74] Т. Юзефович. Договоры России с Востоком политические и торговые. СПб., 1869. с. 103—107.

уреждане на възникналите между нея и Турция гранични затруднения, руският император Николай I се ползуваше в Атина с огромен авторитет. Колко силно се чувствуваше неговото влияние, пролича от обстоятелството, че през пролетта на 1848 г. крал Отон извърши министерски промени, в резултат на които проруската партия получи нови места. Възможностите на Франция и Англия да противодействуват на тази тенденция се ограничаваха от взаимното им съперничество за надмощие в Гърция, което „Отел Ламбер" безуспешно се опитваше да притъпи в интерес на една по-активна и целенасочена англо-френска политика на Балканите.[75]

*

Тук не смятаме за необходимо да се спираме на постъпките на френската дипломация в Белград за осигуряване свободен преход на унгарско-полските войски през сръбска територия след разгрома им от царската армия. Не е нужно да се спираме и на усилията, положени от генерал Опик в Цариград, за приемане и настаняване на многохилядната революционна емиграция на турска територия. Тези въпроси са донякъде засегнати в литературата,[76] а отчасти могат да бъдат предмет на друго специално изследване. Тук ще се задоволим да отбележим, че френското правителство наистина прояви загриженост за полските и унгарските революционери, сражавали се по бойните полета на Унгария не само за своята кауза, но и за спасяването на френската република от възможна интервенция на враждебните сили. Не можем обаче да не изтъкнем, че веднага след това, подложено на силен натиск от страна на Русия и Австрия. то предпочете да не усложнява повече международните си позиции и изостави емиграцията на собствената ѝ участ. Както е известно, една част от емигрантите, лишени от френско покровителство (М. Чайковски, генерал Й. Бем и др.) приеха исляма и минаха на турска служба, а останалите се разпиляха по всички краища на света.[77]

Отказът на Франция от открита революционна политика в Европейския Югоизток беше естествена последица от консервативните тенденции, които се очертаха във външната ѝ политика веднага след Февруарската революция. Тези тенденции се засилиха още повече след поражението на Юнското въстание. Усилията ѝ за предотвратяване гибелта на Унгарската революция и за ускоряване евакуацията на дунавските княжества от руските войски бяха подчинени единствено на задачата за стабилизиране на собствените ѝ позиции. Поддържайки все с тази цел интегритета на Османската империя, френската република отблъсна от себе си най-големия потенциален резерв на революцията по онова време — балканските славяни. Колкото и парадоксално

---

[75] BCzDR, 5422. IV. Depesze Wschodnie. 1848, n⁰ I, p. 331, Louis Robert à Riza pacha du 4. III. 1848.

[76] Fr. Rawita-Gawroński. Materyały do historyi polskiej XIX w. Działalność emigracyi z r. 1831 na terenie Turcyi do pokoju Paryskiego. Kraków, 1909; Ad. Lewak. Dzieje emigracji polskiej w Turcji (1831—1878). Warszawa, 1935; M. Handelsman. Adam Czartoryski. T. II. Warszawa, 1949. Вж. също Ст. Чилингиров. Маджари и поляци в Шумен. С., 1943; Б. Недков. Унгарската емиграция в България през 1849—1850 г. — Изв. държ. библ. „В. Коларов" за 1953 г., С., 1955; П. Миятев. Спомени за пребиваването на унгарската емиграция в България през средата на миналия век. — Изв. Инст.ълг. история, т. 1—2, С., 1951; В. Паскалева. Пос. статия, с. 499 и сл.

[77] В. Смоховска-Петрова. Михаил Чайковски — Садък паша и Българското Възраждане. С., 1973. с. 95 и сл.

да звучи, но славяните на юг от Дунава трябваше да осъществят националните си въжделения не с подкрепата на „демократичните" западни сили, а с помощта на руския царизъм, т. е. на силата, която в исторически план тогава се нареждаше в лагера на контрареволюцията. В 1848—1849 г. „революционна" Франция не направи онова, което всички потиснати народи очакваха от нея. На дело тя не предприе никакви действия за разгръщане на националноосвободителните и социалните движения в международен мащаб.

LA POLITIQUE FRANÇAISE DANS LES BALKANS PENDANT 1848—1849

Simeon Damjanov

(Résumé)

La politique de la France dans les Balkans durant les révolutions des années 1848 et 1849 n'a pas fait l'objet d'une étude spéciale quelconque. Dans le présent article l'auteur, en s'appuyant sur des documents des archives diplomatiques françaises et sur d'autres sources, analyse les manifestations les plus importantes de cette politique et après ce bref essai, tente de dégager ses motifs et ses particularités.

La II-ème République ressentait un besoin vital de sortir de son isolement diplomatique que lui avait infligé la Révolution de février. C'est à cet objectif que furent subordonneées autant ses tentatives d'entente directe avec les autres grandes puissances européennes qu'avec les mouvements révolutionnaires de l'Europe centrale et du Sud-Est.

Une place considérable est consacrée aux efforts de la France de sauvegarder l'intégrité de l'Empire ottoman en tant que base de lutte contre la pression russe vers la Méditerranée. D'où également son souci de garder les rapports de vassalité de la Serbie et des Principautés danubiennes vis-à-vis de la Sublime Porte.

La diplomatie française accordait en particulier son attention à la Serbie par le truchement de laquelle elle pouvait exercer une influence parmi les autres Slaves méridionaux au nom de la sauvegarde du statu quo en Turquie d'Europe. En outre, elle intentionnait d'éviter les heurts entre la population serbe de la Vojvodine et les révolutionnaires hongrois. C'est cette politique également que servaient les émigrants polonais en Turquie.

En principe, la politique française poursuivait les mêmes objectifs en Valachie et en Moldavie. En s'opposant à l'occupation des deux Principautés par les armées russes, la France s'efforçait moins d'encourager les changements sociaux sur leur territoire qu'à s'en servir comme d'une barrière contre la Russie.

La politique turcophile de la II-ème République voua à l'échec ses initiatives parmi les Bulgares aussi, en contrecarrant leurs intérêts nationaux. Bien qu'estimant possible son appui aux revendications bulgares concernant une Eglises indépendante, la France s'opposait catégoriquement à la lutte armée des Bulgares pour leur libération nationale vu que leur insurrection pouvait fournir à la Rus-

sie un prétexte pour transférer ses armées au sud du Danube et occasionner ainsi une nouvelle défaite de la Turquie et un approfondissement de sa désagrégation. Ainsi la France repoussa les plus importantes réserves potentielles de la révolution à cette époque, à savoir les Slaves de la péninsule des Balkans.

Le refus de la II-ème République d'une politique révolutionnaire dans le Sud-Est européen était une conséquence naturelle des tendances conservatrices dominantes sur le plan de sa politique étrangère. Aussi paradoxal cela pût-il paraître, mais les Slaves situés au Sud du Danube durent réaliser leurs aspirations nationales non pas grâce à l'appui de la France „révolutionnaire", mais bien avec celui du tzarisme russe, c'est-à-dire de la puissance qui dans un aspect historique se situait à l'époque dans le camp de la contre-révolution.

БЪЛГАРСКА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ
Единен център за наука и подготовка на кадри по история —
Българско историческо дружество
България и европейските страни през XIX—XX в.
София . 1975

НАЧЕНКИ НА ГЕРМАНСКО ИКОНОМИЧЕСКО ВЛИЯНИЕ НА БАЛКАНИТЕ И В ТУРЦИЯ ПРЕЗ 60-ТЕ — 70-ТЕ ГОДИНИ НА XIX В.

Виржиния Паскалева

По времето, когато Франция, Англия и Австрия установяват и укрепват своето стопанско, предимно търговско проникване в Османската империя, Прусия и останалите германски държавици не проявяват особени интереси на Изток. Политическата разпокъсаност и закъсняващото капиталистическо развитие на Германия обуславят нейната незаинтересованост към икономическия живот в земите по Долния Дунав и в Близкия Изток. Едва през 40-те години на миналия век немските промишлени стоки намират по-широко разпространение на турските пазари, специално на цариградския, както свидетелствуват докладите на саксонския консулски агент в Цариград Шнайдер.[1] През 1845 г. се правят безуспешни опити да бъде образувано немско дунавско търговско дружество.[2]

Още от XVIII в. много търговци от Европейска Турция посещават редовно Лайпцигския панаир,[3] който се превръща във важно средноевропейско тържище. Именно балканските търговци свързват по суша Средна Европа, предимно немски говорещите страни, с Долнодунавския басейн — фактор, който се отразява благоприятно върху ранния период от капиталистическото развитие на тези земи. Така например българската фирма „Т. Минков и с-ие“ от Русе търгува с немски фирми и Лайпцигския панаир още преди Кримската война.[4] Но процесът е еднопосочен — немските стопански кръгове не се интересуват още от търговския обмен „отвъд“ Дунава. При тях идват „турските“ търговци, които донасят памук, кожи, вълна и други „ориенталски“ суровини, а купуват немски манифактурни изделия. Търговският обмен с немските земи е обаче значително по-ограничен в сравнение с обмена

---

[1] Хр. Христов и В. Паскалева. Документи за българската история из германски архиви 1829—1877. С., 1963. с. 45—77.

[2] Пак там, с. 89.

[3] V. Paskaleva. Wirtschaftliche und kulturelle Beziehungen Bulgariens zur Stadt Leipzig vom Ende des 18. Jahrhunderts bis zum Russisch-Türkischen Krieg 1877—1878. V. Jahrbuch für Geschichte der UdSSR und der volksdemokratischen Länder Europa, Leipzig, 1962, B 6.

[4] Deutsches Zentralarchiv — Merseburg (по-нататък: DZAM), AA III, Rep. 8, Nr. 5753.

на другите европейски държави — вносителки на промишлени изделия в Османската империя, със здрави търговски позиции в нейното стопанство, които стоварват своите стоки с търговските си кораби в големите турски пристанища.

Едва в началото на 60-те години на миналия век положението започва бавно да се изменя в резултат на вътрешното развитие на германските държавици начело с Прусия, на разширяването на вътрешногерманския пазар и ускореното участие на германския Митнически съюз (Zollverein) в световната търговия.[5] На 20 март 1862 г. влиза в сила търговският договор между Турция и Прусия заедно с германския Митнически съюз, който служи за основа на по-нататъшния стокообмен между двамата партньори.[6]Според него за „всяко произведение на земята и индустрията на Митническия съюз от всякакъв вид", което ще се внася в Османската империя от членове на съюза, ще се заплаща еднократно мито от 8%. Същият договор има валидност за всички турски провинции, включително Сърбия и румънските княжества. При сключването на договора се държи извънредно много да бъде освободен от мито германският внос на различни видове оръжие, които се произвеждат в значителни количества от държавиците, членки на съюза, и които намират много добър пласмент в Турция.[7]

Когато се сключва търговският договор от 1862 г., пруското посолство в Цариград изготвя най-обща статистика на турския внос, за да определи мястото на германското участие в него. Тя гласи:[8]

Англия участвува с 47%,
Франция участвува с 23%,
Прусия с Митническия
съюз, Австрия и Швейцария участвуват с 19%,
Русия участвува с 5%.

Вижда се, че германският внос се намира значително зад вноса на Англия и Франция. Най-важните промишлени изделия идват от Прусия, Саксония, Западна Вестфалия, Рейнската област и Силезия. Във вносната листа стоят на първо място памучни тъкани, евтини материи, сукна, чорапи, железарски (стоманени) изделия от Солинген, както и оръжие. А северногерманските кораби пренасят жито от турските провинции за Англия и Франция през Черно море. Такива са официалните сведения, изпратени от Цариград до Министерството на външните работи и Министерството на търговията в Берлин.

По същото време се разширява мрежата от пруски консулски служби в турските провинции. В самата Германия се засилва интересът към Ориента. Появяват се пътеписи, статии в научни издания, енциклопедии и вестници, които описват положението в Османската империя, географските и етническите особености на нейните провинции; обмислят се възможностите да се пласират немски произведения в тях и да се използуват техните богати източници на суровини.[9]

[5] Deutsche Geschichte. B. II. Berlin, 1965. S. 379 u. ff.; G. Bondi. Deutschlands Aussenhandel 1815—1870. Berlin, 1958. S. 75 u. ff.

[6] DZAM, Rep. 120, c. XIII 15/1, Denkschrift über den Handelsvertrag zwischen Preußen und den übrigen Staaten des Zollvereins mit der Pforte.

[7] Ibidem, S. 5.

[8] Ibidem, AA III, Rep. 14/469, Jahresbericht der Preußischen Gesandschaftskanzlei zu Konstantinopel für 1862 u. 1863.

[9] Вж. подробности у В. Паскалева. Прусия-Германия и българският въпрос през третата четвърт на XIX в. —ИПр., XXIX, 1973, бр. 5.

Икономическият интерес към Долнодунавския басейн нараства през втората половина на 60-те години, когато Бисмарк подготвя войната с Австрия през 1866 г. и привлича в своите политически комбинации Сърбия, след това, особено през 1866—1868 г., когато използува за пръв път активно „оръенталските проблеми" като изгодно средство да урежда отношенията си с големите европейски държави.[10] Ръководено от свои съображения, пруското правителство започва да изпраща агенти на Балканите. Покрай изпълнението на политически задачи — Бисмарк не се интересува още от икономическите проблеми на долнодунавските земи — те събират много данни за търговията, пътищата, селскостопанското производство и целия стопански живот в балканските страни и изобщо в Турция. Разбира се, политическите представители, консули, разни специалисти и военни информатори наблюдават обстановката с оглед на интересите на Прусия—Германия в тази част на Европа и в много случаи техните съвети и мнения подтикват управляващите среди в родината им да засилят своето икономическо и политическо влияние в тези области.

Един от най-изтъкнатите специалисти е германският инженер Вилхелм Пресел, който е натоварен да проучи през 1869 г. възможностите за прокарване на железопътни линии в Сърбия и Босна. Той извършва дълги пътувания из Балканския полуостров и Мала Азия и впоследствие заема отговорния пост генерален директор на турските железопътни линии в Азия.[11] В своите вече публикувани докладни записки до външното министерство в Берлин Пресел се явява един от първите радетели на идеята за ускорено икономическо проникване на Германия в този район на света.

Пресел възглавява значителна група от инженери, икономисти и други специалисти. Те обикалят непрекъснато различни области на империята, събират внимателно данни и сведения, които му докладват своевременно. Въз основа на събрания материал Пресел прави своите убедителни обобщения. Така например той изготвя прецизен и, бихме казали, уникален очерк за външната търговия на Турция предимно с оглед на конкуренцията между европейските държави за надмощие в турски внос. За първи път той дава въз основа на грижливо проверени данни, обработени в статистически таблици, средния годишен внос в империята по държави и видове стоки за периода 1863—1872 г. в най-големите турски пристанища (без дунавските, черноморските и на Адриатическо море).[12]

За отбелязаното време от десет години чуждестранният внос средно за годината възлиза по държави в 9-те турски пристанища (Цариград, Солун, Смирна, Бейрут, Александрета, остров Кипър, Басра, Самсун, Трапезунд), както следва:

При среден годишен внос от 494 767 640 фр. се падат на:

Англия	240 680 560	франка
Австрия	34 205 100	„
Германия	37 281 450	„
Швейцария	2) 164 880	„
Франция	73 895 650	„

[10] Вж. подробности у В. Паскалева. Политиката на Прусия спрямо българското революционно движение 1867—1868 г. —В: В чест на академик Димитър Косев. С., 1974.

[11] Вж. подробности в Извори за българската история. Т. XVIII. Немски извори за българската история. Т. I (1875—1877). Под ред. В. Паскалева и К. Косев. С., 1973 (предговор).

[12] Ibidem, S. 155.

Италия	13 963 200	франка
Белгия	8 797 200	„
Холандия	15 421 500	„
Швеция	579 000	„
Гърция	650 400	„
Русия	32 121 400	„
Румъния	8 501 500	„
Северна Америка .	8 605 500	„

Както се вижда от таблицата, вносът на Англия заема почти половината от общия чуждестранен внос в Османската империя. На второ място идва Франция, а след нея — Германия. Понеже Пресел застъпва тезата, че Германия, Австро-Унгария и Швейцария представляват единна стопанска единица „Централна Европа", един стопански организъм, към който Балканите трябва да се превърнат в аграрен придатък,[13] сборът на годишния внос на средноевропейската индустриална зона в Османската империя възлиза за този период на 91 651 430 франка, превишаващ френския внос с вековни традиционни позиции в изброените пристанища. Пресел не разполага с данни от долнодунавските и черноморските пристанища, в които Средна Европа има по това време значителни търговски завоевания. Ако се прибавят и те, средноевропейският внос ще достигне около 50% от английския, с което се очертават вече укрепващите основи на средноевропейското стопанско проникване на Балканите и в Близкия Изток начело с Германия. В това ни убеждава и грижливо изготвеният списък на вносните стоки от Средна Европа по индустриални центрове.[14]

Този списък е единствен по своята прецизност, който сме срещали досега в документацията от нашите и чуждите архиви или в чуждестранната стопанска литература. От него се вижда, че почти всички индустриални области на Германия, Австрия и Швейцария участвуват в турския внос. За съжаление той не се поддава на съвременна статистическа обработка и затова го предаваме в автентичната му форма, имайки пред вид неговата доказателствена и научна стойност.

ВИДОВЕ СТОКИ НА СРЕДНОЕВРОПЕЙСКИЯ ВНОС

Гларус, Нетщал, Шванден, Блуменск, Енента, Молис, Нафелс, Св. Гален, Винтертур, Ватвил, Мюнхвайлен, Нидерзвил, Вил, Нойкирх, Валенщат, Херизан, кантоните Гларус, Тарган, Апенцел и Цюрих в Швейцария доставят различни видове яшмаци и кърпи, червено щампосани тъкани, импримета, бели и пъстри бродерии и копринени изделия. По качество и цена на тези стоки конкуренцията на другите страни е изключена. Сукна се внасят от Гьорлиц, Котбус, Губен, Ленер, Зомерфелд, Финстервалд и Аахен в Германия и от Райхенберг, Бърно и Билиц; дантели и тюлове — предимно по-фините видове — идват от Саксония и Бохемия; вълнен трикотаж — особено жилетки за жени и деца, полички и долни фусти, шалове и кърпи за глава, бонета, престилки, чорапи, обувки за деца и т. н. — доставя преди всичко Аполда, но се внасят по-фини трикотажни вълнени изделия и от Берлин; по отношение на вълнените чорапи, долни жилетки и бельо Аполда е изпреварена от кемницката и вюртембергската конкуренция, главно от Щутгарт и Калве; плетени ръкавици идват от Щутгарт и Кемниц, вратовръзки от Рейнската област, вълнени и копринени шалове от Берлин; турски капи (фесове) се внасят изключително от Австрия; изделия от коприна доставят

[13] Извори за българската история. Т. XVIII. . . S. 11.
[14] Ibidem, S .155 u ff.

Бухолц, Анаберг, Айбенщок в Саксония, Елберфелд и Крефелд в Рейнска Прусия и малка част от Виена в Австрия; кадифе на парчета идва от Елберфелд, Крефелд, Фирзен и Зюхтелн; плюшове и кадифета за мебели — най-вече от Виена; щампосани вълнени тъкани се доставят изключително от елзаската индустрия; от модните материи се внасят значителни количества от Грайтц, Гера, Иолзниц, Росвайн, Хайниген, Франкенберг, Кемниц, Мераме и Гланхау в Германия и Аш в Бохемия; кинкалерийни артикули се доставят от Ремшайд и Солинген в Германия и Щирия в Австрия; стоки от стомана като ножове, всички видове лъжици, ножици и т. н. от Аахен и от Швабах — игли за шев; от Берлин, Офенбах и Нюренберг — месингови и бронзови свещници; от Нюренберг — всички негови известни нюренбергски стоки; от Фрайберг и Баден — копчета за ризи от порцелан и седеф; от Гайслинген и Бармен — всички останали видове копчета от китова и слонова кост, от кокал, сукна, рог и метал, както и панделки и изделия от каучук; от Исерлон и Зюденшай — различни метални стоки, като пружини, корнизи за пердета, токи за рокли и т. н.; от Тюрингия и Северна Бавария — плочи за писане и моливи; от Берлин — кожени изделия, рула, вълна за бродиране, плетиво, восъчно ленено платно, картини, фотографии и платинирани сребърни стоки; от Анаберг и Брехолц — пасмантерийни изделия за дрехи и мебели; от Виена — фини кожени стоки и портфейли, стругарски стоки, тенекиени съдове, касови шкафове, лампи и карти за игра; от Бохемия — шлифовани маниста и камъни, стъклени гривни и обици, стъклени върхове за чибуци и наргилета; от Тюрингия и Баден — прозрачни перли от стъкло и порцелан; хартия се внася главно от Австрия, особено от Фиуме, обаче се доставят и от Рейнска Прусия и Берлин значителни количества; от стъкларските стоки биват внасяни шлифовани бели и украсени, както и цветни чаши, полилеи от стъкло и призми от Бохемия; Щирия доставя цилиндрични стъкла за лампи на кули; огледала идват от Австрия и Бавария; от порцелановите стоки биват доставяни обикновените чаши за кафе и чинии от Австрия, турските филджани от Бавария; от мебелите се доставят обикновени кресла и маси от Триест, тези от извито дърво от Виена и хубавите мебели, изработени от палисандрово дърво — от Хамбург; от различните дрогерийни стоки доставят значителна част Щутгарт, Манхайм, Хановер, Дармщат, Дрезден, Берлин и Виена; часовници идват от Швейцария (Женева и Шо де фонд) и от Виена; музикални инструменти — от Виена и Щутгарт; бижутерийни стоки — от Пфорцхайм и Женева; сребърни изделия — от Берлин, Хайнброн и т. н.; запалки — от Виена и Северна Германия.

От този списък се вижда, че внасяните стоки са изделия на средноевропейската лека промишленост — главно текстил и предмети за широко потребление. В повечето случаи те са насочени да задоволяват вкуса на „ориенталския" потребител. В леката индустрия се реализират най-лесно печалби и възпроизводството на капитала се извършва по-бързо. Така че от търговията с балканските страни и цялата Османска империя капиталистите в Средна Европа реализират по-бързо своите печалби. Машини не се внасят, с изключение на дребни оръдия на труда. Така балканската, респ. турската икономика изпада все повече в зависимост от европейската индустрия, в случая от средноевропейската.

Германските капиталисти реализират значителни печалби и от военни доставки на свободните балкански държави и на Турция. На този факт е обръщано досега много малко внимание в литературата. Голям брой документи от германските архиви обаче доказват как Прусия-Германия монополизира фактически доставките на оръжие от всякакъв калибър през разглеждания период, особено през 70-те години. Примерите са многобройни — ще посоча само някои от тях.

През септември 1867 г. сръбското правителство поръчва чрез една пруска фирма във Виена 30 000 лакътя военно сукно, 185 00 лакътя ленено платно, 9000 пушки и 72 артилерийски оръдия.[15] През 1873 г. Турция поръчва 500

[15] Politiches Archiv des Auswärtigen Amts — Bonn (по-нататък: PAAA) — Acta concernant les Affaires serviennes, vol. XV—XVI, Telegramm von 29. September 1867 des königlichen Gesandten in Konstantinopel an den Minister der Auswärtigen Angelegenheiten.

Италия	13 963 200	франка
Белгия	8 797 200	„
Холандия	15 421 500	„
Швеция	579 000	„
Гърция	650 400	„
Русия	32 121 400	„
Румъния	8 501 500	„
Северна Америка .	8 605 500	„

Както се вижда от таблицата, вносът на Англия заема почти половината от общия чуждестранен внос в Османската империя. На второ място идва Франция, а след нея — Германия. Понеже Пресел застъпва тезата, че Германия, Австро-Унгария и Швейцария представляват единна стопанска единица „Централна Европа", един стопански организъм, към който Балканите трябва да се превърнат в аграрен придатък,[13] сборът на годишния внос на средноевропейската индустриална зона в Османската империя възлиза за този период на 91 651 430 франка, превишаващ френския внос с вековни традиционни позиции в изброените пристанища. Пресел не разполага с данни от долнодунавските и черноморските пристанища, в които Средна Европа има по това време значителни търговски завоевания. Ако се прибавят и те, средноевропейският внос ще достигне около 50% от английския, с което се очертават вече укрепващите основи на средноевропейското стопанско проникване на Балканите и в Близкия Изток начело с Германия. В това ни убеждава и грижливо изготвеният списък на вносните стоки от Средна Европа по индустриални центрове.[14]

Този списък е единствен по своята прецизност, който сме срещали досега в документацията от нашите и чуждите архиви или в чуждестранната стопанска литература. От него се вижда, че почти всички индустриални области на Германия, Австрия и Швейцария участвуват в турския внос. За съжаление той не се поддава на съвременна статистическа обработка и затова го предаваме в автентичната му форма, имайки пред вид неговата доказателствена и научна стойност.

ВИДОВЕ СТОКИ НА СРЕДНОЕВРОПЕЙСКИЯ ВНОС

Гларус, Нетщал, Шванден, Блуменск, Ененда, Молис, Нафелс, Св. Гален, Винтертур, Ватвил, Мюнхвайлен, Нидерзвил, Вил, Нойкирх, Валенщат, Херизан, кантоните Гларус, Тарган, Апенцел и Цюрих в Швейцария доставят различни видове яшмаци и кърпи, червено щампосани тъкани, импримета, бели и пъстри бродерии и копринени изделия. По качество и цена на тези стоки конкуренцията на другите страни е изключена. Сукна се внасят от Гьорлиц, Котбус, Губен, Ленер, Зомерфелд, Финстервалд и Аахен в Германия и от Райхенберг, Бърно и Билиц; дантели и тюлове — предимно по-фините видове — идват от Саксония и Бохемия; вълнен трикотаж — особено жилетки за жени и деца, полички и долни фусти, шалове и кърпи за глава, бонета, престилки, чорапи, обувки за деца и т. н. — доставя преди всичко Аполда, но се внасят по-фини трикотажни вълнени изделия и от Берлин; по отношение на вълнените чорапи, долни жилетки и бельо Аполда е изпреварена от кемницката и вюртембергската конкуренция, главно от Щутгарт и Калве; плетени ръкавици идват от Щутгарт и Кемниц, вратовръзки от Рейнската област, вълнени и копринени шалове от Берлин; турски капи (фесове) се внасят изключително от Австрия; изделия от коприна доставят

[13] Извори за българската история. Т. XVIII. . . S. 11.
[14] Ibidem, S .155 u ff.

Бухолц, Анаберг, Айбенщок в Саксония, Елберфелд и Крефелд в Рейнска Прусия и малка част от Виена в Австрия; кадифе на парчета идва от Елберфелд, Крефелд, Фирзен и Зюхтелн; плюшове и кадифета за мебели — най-вече от Виена; щампосани вълнени тъкани се доставят изключително от елзаската индустрия; от модните материи се внасят значителни количества от Грайтц, Гера, Иолзниц, Росвайн, Хайниген, Франкенберг, Кемниц, Мераме и Гланхау в Германия и Аш в Бохемия; кинкалерийни артикули се доставят от Ремшайд и Солинген в Германия и Щирия в Австрия; стоки от стомана като ножове, всички видове лъжици, ножици и т. н. от Аахен и от Швабах — игли за шев; от Берлин, Офенбах и Нюренберг — месингови и бронзови свещници; от Нюренберг — всички негови известни нюренбергски стоки; от Фрайберг и Баден — копчета за ризи от порцелан и седеф; от Гайслинген и Бармен — всички останали видове копчета от китова и слонова кост, от кокал, сукна, рог и метал, както и панделки и изделия от каучук; от Исерлон и Зюденшай — различни метални стоки, като пружини, корнизи за пердета, токи за рокли и т. н.; от Тюрингия и Северна Бавария — плочи за писане и моливи; от Берлин — кожени изделия, рула, вълна за бродиране, плетиво, восъчно ленено платно, картини, фотографии и платинирани сребърни стоки; от Анаберг и Брехолц — пасмантерийни изделия за дрехи и мебели; от Виена — фини кожени стоки и портфейли, стругарски стоки, тенекиени съдове, касови шкафове, лампи и карти за игра; от Бохемия — шлифовани маниста и камъни, стъклени гривни и обици, стъклени върхове за чибуци и наргилета; от Тюрингия и Баден — прозрачни перли от стъкло и порцелан; хартия се внася главно от Австрия, особено от Фиуме, обаче се доставят и от Рейнска Прусия и Берлин значителни количества; от стъкларските стоки биват внасяни шлифовани бели и украсени, както и цветни чаши, полилеи от стъкло и призми от Бохемия; Щирия доставя цилиндрични стъкла за лампи на кули; огледала идват от Австрия и Бавария; от порцелановите стоки биват доставяни обикновените чаши за кафе и чинии от Австрия, турските филджани от Бавария; от мебелите се доставят обикновени кресла и маси от Триест, тези от извито дърво от Виена и хубавите мебели, изработени от палисандрово дърво — от Хамбург; от различните дрогерийни стоки доставят значителна част Щутгарт, Манхайм, Хановер, Дармщат, Дрезден, Берлин и Виена; часовници идват от Швейцария (Женева и Шо де фонд) и от Виена; музикални инструменти — от Виена и Щутгарт; бижутерийни стоки — от Пфорцхайм и Женева; сребърни изделия — от Берлин, Хайнброн и т. н.; запалки — от Виена и Северна Германия.

От този списък се вижда, че внасяните стоки са изделия на средноевропейската лека промишленост — главно текстил и предмети за широко потребление. В повечето случаи те са насочени да задоволяват вкуса на „ориенталския" потребител. В леката индустрия се реализират най-лесно печалби и възпроизводството на капитала се извършва по-бързо. Така че от търговията с балканските страни и цялата Османска империя капиталистите в Средна Европа реализират по-бързо своите печалби. Машини не се внасят, с изключение на дребни оръдия на труда. Така балканската, респ. турската икономика изпада все повече в зависимост от европейската индустрия, в случая от средноевропейската.

Германските капиталисти реализират значителни печалби и от военни доставки на свободните балкански държави и на Турция. На този факт е обръщано досега много малко внимание в литературата. Голям брой документи от германските архиви обаче доказват как Прусия-Германия монополизира фактически доставките на оръжие от всякакъв калибър през разглеждания период, особено през 70-те години. Примерите са многобройни — ще посоча само някои от тях.

През септември 1867 г. сръбското правителство поръчва чрез една пруска фирма във Виена 30 000 лакътя военно сукно, 185 00 лакътя ленено платно, 9000 пушки и 72 артилерийски оръдия.[15] През 1873 г. Турция поръчва 500

[15] Politiches Archiv des Auswärtigen Amts — Bonn (по-нататък: PAAA) — Acta concernant les Affaires serviennes, vol. XV—XVI, Telegramm von 29. September 1867 des königlichen Gesandten in Konstantinopel an den Minister der Auswärtigen Angelegenheiten.

топа в заводите „Круп".[16] Чрез външното министерство в Берлин фирмата „Круп" в Есен (лично Фридрих Круп, а понякога и Ото Круп) кореспондира с турското правителство по доставките на оръжие.[17] Най-много доставки се извършват през 1874—1875 г. В това отношение е много интересен разговорът между султана и германския посланик в Цариград от началото на 1875 г. В него се поставя въпросът за поръчките на турското правителство в заводите „Круп".[18] Посланикът Вертер подчертал изрично, че се радва на добрия прием, който намира германската индустрия в Турция, в случая оръжейната, и помолил султана да сложи в ред финансите на държавата си, за да се изплащат навреме доставките на Круп. Фирмата била отрупана с поръчки и от други правителства.

През пролетта на 1876 г. Фридрих Круп подарява на турското правителство огромен топ.[19] Султанът му отвръща с подаръци за 23 000 лири и поръчва още 3 големи топа на стойност 75 000 лири. Намираме сведения и в много други политически доклади от Цариград, Белград и Букурещ за периода 1865—1877, от които се вижда, че турската, сръбската и румънската армия се въоръжават по това време в повечето случаи от заводите „Круп" и някои други оръжейни фабрики в Австрия и Прусия.

С цел да укрепят търговските и политическите си позиции на Балканите и в Близкия Изток управляващите среди в Германия изграждат цяла мрежа от консулства, вицеконсулства, търговски агентства и други представителства в тези райони. В един списък на външното министерство (Берлин, 1876 г.) са дадени имената на 26 немски консули и вицеконсули в най-оживените търговски центрове и пристанища на Османската империя.[20]

От средата на 60-те години, когато Бисмарк насочва вниманието си към укрепване на отношенията със сръбското правителство,[21] се засилват и търговските връзки между Прусия-Германия и Сърбия. В тази балканска държава се изпращат немски специалисти от различни области, които изучават цялостно сръбското стопанство и природни богатства.[22] Особен интерес се проявява към добиването на мед и желязо и даването на концесии от страна на сръбското правителство на чужденци. Експлоатацията на мината „Кучаяна" е дадена на немския инженер Феликс Хофман за 50 години, въпреки че той няма достатъчно средства за разработването ѝ.[23] Друг немски специалист, фон Карнал, открива залежи на каменни въглища.[24] Затова в една немска ин-

---

[16] PAAA, Türkei, I, A. B. q. 107, Bericht von Eichmann an Bismarck vom 29. Juli 1873.

[17] Ibidem, I, A. B. q. 108, vol. I, Bericht von Eichmann an Bülow von 21. Januar 1874; Friedrich Krupp an Bülow vom 30. Januar 1874. Geschützlieferungsvertrag zwischen der Firma Otto Krupp und der kaiserlich türkischen Regierung vom 1874.

[18] Ibidem, Türkei, I, A. B. q. 108, vol. 3, Bericht von Werther an Bülow vom 10. Januar 1875.

[19] Ibidem, Türkei, I, A. B. q. 108, Auszug aus einem Privatbriefe aus Konstantinopel vom 18. April 1876.

[20] Ibidem, Acta betreffend die Vertretung der russischen Interessen in der Türkei, I, A. B. q. 58 — Nov. 1876 — 30 April 1877. Verzeichnis der in den unmittelbaren Provinzen der Türkei fungierenden kaiserlich deutschen Konsuln, Vice-Konsuln u. Konsularagenten.

[21] Вж. подробности у V. Paskaleva. Die Außenpolitik von Preußen-Deutschland und die Balkanslawen in den 50—70 Jahren des 19. Jahrhunderts. — Bulgarian Historical Review, I, 1973, Heft 4.

[22] V. Paskaleva. Eine Reisebeschreibung Serbiens vom Jahre 1872. — Bulgarian Historical Review, II, 1974, Heft 3.

[23] K. Braun-Wiesbaden. Eine türkische Reise. Stuttgart, 1876. S. 235.

[24] V. Paskaleva. Eine Reisebeschreibung...

формация — пътепис от 1872 г. — се казва, че страната, т. е. Сърбия, „представлява едно широко поле за индустрия от всякакъв вид“[25].

Както пише неизвестният автор на този стопански обзор, индустрията в Унгария процъфтявала „благодарение на немците“, тя щяла да се развие с тяхна помощ и в Сърбия. Той дори предлага да се изселят от гъсто населената Силезия немски работници, които като колонисти в Сърбия ще могат да си осигурят „добро съществуване“. Имайки пред вид рядката населеност на страната, информаторът пресмята, че тя може да поеме фантастичен брой колонисти — 3 000 000 души, — и заключава, че Германия трябва да се чувствува призвана да отпраща „своите изселници“ към Сърбия.

Подобни разсъждения и съвети срещаме и в други доклади и пътеписи, които целят да се осъществи по-бързо икономическо проникване на Германия в сръбските земи.[26] Особено внимание се обръща на факта, че мнозина в Сърбия знаели да говорят немски език, че сръбската армия била организирана по пруски образец, че сръбски офицери се обучавали в Прусия.[27] Съвсем ясна е прокарваната от различните журналисти и информатори тенденция — Германия трябва да заеме ръководно място в сръбската икономика, както и в политическия живот на страната.

Много сериозно гледат германските делови кръгове на търговския обмен със Сърбия. Както пише стопанският наблюдател на в. „Кьолнише цайтунг“, той бил години наред твърде оживен.[28] Много сръбски търговци ходели всяка година на Лайпцигския панаир и купували значителни количества текстил, кожени изделия, кинкалерия и пр. За да улеснят деловите си връзки със сръбските търговци, изобщо с Ориента, много лайпцигски фирми открили свои агенции във Виена. Част от купуваната стока се давала на кредит. В същност на почти всички балкански търговци се давали стоки на кредит.[29] Това е характерно за търговията на балканските страни с германските фирми през 70-те години — обикновено стоките се предоставят на кредит за 6 месеца, Кредитирането осигурява по-бързото привличане на клиенти от търговския свят по Долния Дунав.

В много от търговските доклади на германското посолство в Белград от 60-те—70-те години се правят усилия да бъде дадена точна равносметка на стокообмена със Сърбия. Повечето от съставителите на докладите се оплакват, че по това време в Сърбия липсват официални статистики. Генералният консул Розен обиколил дори митническите служби в Белград, Семендрия и Шабац, за да събере достоверни данни по книгите им. Но се оказало, че целият сръбски внос от Европа бил обозначен под общото наименование „от австрийски произход“[30]. Събраните данни от Лайпцигската търговска камара въз основа на сведения от търговските кръгове в Саксония (главно Кемниц, Лайпциг и Дрезден) свидетелствуват за непрекъснато увеличаващия се стокообмен между Германия и Сърбия през Австро-Унгария — с изключение на

---

[25] V. Paskaleva. Eine Reisebeschreibung. . .

[26] G. Rasch. Der Leuchtturm des Ostens, Serbien und die Serben. Prag, 1873.

[27] Z. Konstantinovič. Deutsche Reisebeschreibungen über Serbien und Montenegro. München, 1960. S. 108 u. ff.

[28] Kölnische Zeitung, Erstes Blatt, Nr. 67 vom 8. März 1875, Der Handelsverkehr mit Serbien.

[29] PAAA, I, A. B. q. 121, vol. 1, Bericht vom 26. Dezember 1876, Deutsche Verkehrsinteressen in Rumänien.

[30] Ibidem, I, A. B. q. 10, vol. XXIII, Acta betreffend die Angelegenheiten Serbiens. Bericht von Rosen an das Auswärtige Amt vom 19. Januar 1875.

1873 г., когато общата стопанска криза се отразява в Сърбия още по-тежко вследствие на лошата реколта през тази година.[31]

Поради откъслечността на данните за развитието на търговския обмен със Сърбия щатссекретарят Бюлов натоварва германския посланик във Виена фон Швайниц да го информира най-подробно по този въпрос, тъй като германските стоки се транспортират през обширните провинции на Хабсбургската империя. Швайниц полага големи усилия да събере данни от различни източници, въз основа на които написва обширен доклад в началото на 1875 г.[32] В много отношения той повтаря известните вече факти, като дава и някои нови данни не само за вноса, но и за износа. Швайниц смята, че особена разлика в обема на внос-износа не съществува по това време. Сърбия е голям доставчик на свинско и говеждо месо, както и на животински продукти. През 1864 г. техният износ възлиза на 500 000 райхсмарки.

Германският посланик потвърждава отново факта, че германският внос, особено на текстил от Саксония, стои на първо място във вносната листа. Но той вижда по-голяма изгода за германското стопанство в разработването на сръбските залежи от желязна руда, мед, сребро и каменни въглища, което е все още твърде изостанало.

По време на Сръбско-турската война през 1876 г. фирмата „Беер, Зонденхайм и с-ие" от Франкфурт на Майн доставя на сръбското правителство необходимото за военните действия олово на стойност 460 000 франка.[33] Дори сръбският княз изказва голямата си благодарност на фирмата „Беер", въпреки че няма достатъчно средства да изплати дълговете на сръбската държава спрямо нея.

Още преди да приключи окончателно войната с Турция, Сърбия се намира в големи финансови затруднения и търси да сключи заем в чужбина. Това обстоятелство се използува от германските наблюдатели в Белград да препоръчат на своето правителство възможността германският капитал да „намери своя път" в Сърбия, ако се осигурят, разбира се, изгодни условия и пълни гаранции за погасяване на дадените под формата на държавен заем суми от германска страна.[34] Още един път се подчертава, че природните богатства в Сърбия, към които се прибавят сега и огромните пространства държавни гори, стоят неизползувани. Изобщо от тази обширна информация можем да съдим, че малко преди Берлинския конгрес германското проникване в Сърбия обхваща вече всички отрасли на нейното стопанство. Не трябва да се преувеличава, разбира се, неговата роля. Важното е, че са поставени вече основите на германското влияние, засилен е интересът към стопанското развитие на една млада балканска държава.

Сърбия е единият фланг на това проникване, един постепенно оформящ се аванпост на германското стопанско влияние. Другият фланг са румънските княжества, към които германските делови кръгове проявяват също подчертан интерес. В една паметна бележка от 1875 г. на берлинското външно мини-

[31] PAAA, vol XXIV, Bericht vom Solun an Bülow, 20. Februar 1875, Unsere Handelsbeziehungen zu Serbien betreffend.

[32] Ibidem, Bericht von Schweinitz an Bülow vom 16. Februar 1875, Handelsbewegung Serbiens.

[33] Ibidem, vol. XXVIII, Bericht vom Bray an Bülow vom 1. Februar 1877, Deutsche Forderungen an die serbische Regierung.

[34] Ibidem, Überblick über die oekonomische und finanzielle Lage Serbiens zu Ende des Krieges von 1876, mit besonderer Berücksichtigung der Sicherstellung der Forderung deutscher Reichsangehörige an den serbischen Fiscus.

стерство се казва изрично, че германските стоки вървят в две посоки: към Сърбия и към румънските княжества.[35] Неслучайно деловите среди в Прусия изказват своето голямо одобрение, когато в 1863 г. румънското правителство замисля свързването на румънските железници със Силезия.[36] Този план отговаря именно на търговските интереси на Митническия съюз.

Когато в 1864 г. в княжествата се изработва план за увеличаване на градските мита, Митническият съюз реагира чрез пруския представител в Букурещ Сен Пиер. Той се обръща към министъра на външните работи Баланеску с молба да се спазва сключеният през 1862 г. търговски договор, който не предвижда облагане на стоките с вътрешни мита.[37]

Много от немските изделия се пласират в Румъния чрез Австрия, с параходите на Дунавското параходно дружество, по сухо през Трансилвания и от Силезия. Но германското икономическо влияние си пробива по-трудно път в Румъния, тъй като освен Австрия Англия и Франция заемат там известни търговски позиции през 60-те—70-те години на миналия век.[38] Богат доказателствен материал за по-широките връзки на Румъния със Западна Европа (в сравнение със Сърбия) намираме в архива на братя Евлоги и Христо Георгиеви — една от най-големите търговски фирми по това време на румънска земя.[39] Румънският износ на зърнени храни е ориентиран към Западна Европа, а оттам идва и влиянието върху вноса. Това проличава много ясно, когато прелистваме търговските книги на Евлоги и Христо Георгиеви.

В консулските донесения се говори от средата на 60-те години за овладяване „устието на Дунава", за конкуренцията между великите сили по пристанищата на Браила и Галац. Интересно в този смисъл е едно пруско консулско донесение от 1866 г., в което се казва, че точно по това време излиза на преден план въпросът за уреждане на едно дейно германско представителство, което да се грижи за търговските интереси и корабоплаването на германския Митнически съюз в „устието на Дунава"[40]. Според докладчика търговията по Долния Дунав „се изтегля" от Галац и Браила към Сулина и Тулча от началото на 60-те години и „северногерманският флаг" се развява вече по-често в тези области.

В българските земи проникването на немски промишлени изделия се извършва чрез Австрия, която има утвърдено търговско влияние у нас, особено в областта между Дунава и Балкана.[41] Може би това дава основание на някои повърхностни наблюдатели да смятат, че германският внос се извършвал само чрез големите турски пристанища по морски път от Хамбург и Бремен, а вътрешнате балкански райони оставали едва ли не изолирани за

---

[35] PAAA, vol. XXIV, Promemoria, Der Wert des deutschen Handels mit Serbien.

[36] DZAM, Rep. 120, c. XIII, 15/24.

[37] Cl. Bormann. Bismarck und Südosteuropa vom Krimkrieg bis zur Pontuskonferenz. Hamburg, 1967. S. 270.

[38] M. Obédenare. La Roumanie économique d'après les données les plus récentes. Paris, 1876.

[39] Д. Косев, В. Дикулеску, В. Паскалева. За положението и стопанската дейност на българската емиграция във Влашко през XIX в. — В: Българо-румънски връзки и отношения през вековете. Т. I. С., 1965. с. 339 и сл.

[40] DZAM, Rep. 120, c. XIII, 15/9, Bericht von Philipsborn an Itzenplitz vom 12. Oktober 1866.

[41] В. Паскалева. Икономическото проникване на Австрия (Австро-Унгария) в българските земи от Кримската война до Освобождението. — Изв. Инст. бълг. история, С., 1957, кн. 7, с. 113 и сл.

германската търговия.[42] Как се извършва вносът на германски промишлени изделия и какъв е неговият обем у нас, можем да покажем най-вече въз основа на български търговски архиви. Фирмата на братя Робеви с клон в Лайпциг и нейната дейност са ярко доказателство за разпространението на германски промишлени изделия не само в Македония, но и по целия Балкански полуостров.[43] В богатия архив на тази фирма намираме голям брой фактури и спецификации на фирми от почти всички германски индустриални центрове, изброени в споменатия вече списък на В. Пресел.

Не трябва да забравяме, че през 70-те години известните германски фирми на Хашер, Хирцел, Х. А. Холщайн и Хюбел-Трюнберг имат свои агенти в Казанлък, чрез които изнасят значителни количества розово масло.[44] Когато се поставя пък въпросът за експлоатацията на тревненските каменни въглища от един австрийски консорциум, намесват се и германски капиталисти от Франкфурт, с които преговаря турското правителство през 1875 г.[45]

Явно е, че германските стопански среди не се интересуват само от разпространението на своите промишлени изделия, но проявяват интерес и към различни ценни суровини, които са необходими за бурно развиващата се по това време германска индустрия. Анализирайки обема и характера на турския износ, В. Пресел констатира, че значителното производство на „естествени продукти" в Османската империя е от голямо значение за Централна Европа. Според събраните от него данни средният годишен износ от Турция за 10 години (1862—1873) възлиза на 467 620 293 франка (пак в отбелязаните 7 големи турски пристанища).[46] Ако той бъде съпоставен с вноса (494 767 640 франка), получава се пасивен търговски баланс средно за година с около 27 147 347 франка. Все пак разликата не е огромна, от което можем да направим извод, че турското стопанство представлява добър суровинен източник за Европа. Но от 1873 г. нататък, както отбелязва Пресел, износът започва да намалява за сметка на вноса. От многото видове турски селскостопански произведения той смята, че Централна Европа се интересува предимно от памука, зърнените храни, естествената коприна, смолите, кожите, вълната, тютюна, опиума, различните дъбилни вещества.[47]

*

Търговското проникване на Прусия-Германия е затруднено от липсата на евтин и удобен транспорт. Австрийското дунавско параходно дружество е монополизирало напълно параходното плаване по Долния Дунав. Пренасянето на стоки от Хамбург и Бремен до Солун, Цариград и другите турски пристанища не струва евтино. Отначало германските фирми използуват австрийските параходи, но те обслужват предимно виенските и пещенските търговци. Едно евентуално увеличение на стокообмена със земите по Долния Дунав не би се задоволило само с речния път. Австрийските традиционни позиции, търговският опит и параходното плаване по Дунава се използуват за

[42] PAAA, I, A. B. q. 121. vol. 1. Über den deutschen Handel und Verkehr auf der Donau.

[43] Вж. подробности у В. Паскалева. Към историята на търговските връзки на Македония със Средна Европа през XIX в. — Изв. Инст. история, т. XI, 1962, с. 51 и сл.

[44] Dr. N. Michoff. Beiträge zur Handelsgeschichte Bulgariens. Österreichische Konsularberichte. II. Zweiter Band, S. 1953. S. 480.

[45] Ibidem, S. 434.

[46] Немски извори за българската история. Т. I. с. 157.

[47] Ibidem.

известно време и до известна степен от немските делови среди, но от началото на 70-те години за тях става ясно, че единственото средство да се свърже индустриална Централна Европа с Балканите и Турция е прокарването на железници. Затова и деловите, и политическите кръгове в Германия започват да се интересуват живо от железопътното строителство в Дунавския басейн. Те се интересуват от този въпрос не само с оглед на търговията, но и с оглед на отстъпването на железопътни концесии на техни железопътни компании.

Досега в литературата е писано немалко по този въпрос.[48] Но едновременно с това са се натрупали доста фактологични грешки и неверни мнения за състоянието на нещата и участието на отделните европейски държави в турския „железопътен проблем". В същност той служи само за прикритие, зад което се развива твърде напрегната борба между чуждестранните железопътни компании. Немските архивни материали ни позволяват да проследим по-отблизо възникналите спорове и различни сделки около „Източните железници".

Предисторията на тези железници води началото си още от 30-те години на XIX в. и е свързана с интересите на Англия и Австрия на Балканите.[49] До 1868 г. се правят различни безрезултатни предложения и проекти от специалисти и железопътни фирми. След дълги проучвания и дипломатически комбинации Портата възприема проекта за построяване на железопътната линия Цариград—Белград, с няколко разклонения, обхващаща общо 2500 км. Окончателният проект се изготвя от вече споменатия германски инженер Вилхелм Пресел. Така наречената от него „трансбалканска линия" започва от Цариград, минава през Пловдив—София и стига Ниш. Към тази линия се присъединяват 3 линии: 1) Дедеагач — Одрин—Шумен—Русе, 2) Кавала—Серес—Драма—София—Ряхово на Дунава и 3) Солун—Ниш—Белград.[50]

Още преди да дойде В. Пресел в Турция, пруският посланик в Цариград следи внимателно борбата между чуждите фирми за железопътни концесии в Османската империя. В началото на 1868 г. белгийското дружество „Ван дер Елст Лангранд-Дюмонсо" с участие на френски и австрийски капитали се опитва да вземе концесията, като влиза във връзка със сръбското правителство за продължаване на линията през Сърбия.[51] Според информатора от Цариград сръбското правителство отказва под „руски натиск", а същевременно австрийският посланик в Цариград настоява пред Портата да се съгласи на проект, според който железницата от Ниш да продължи по Сава, да обхване Сърбия и да приключи в Босна.

Финансовият министър Давуд паша отива по поръка на султана в Европа, за да преговаря с австрийски и други железопътни компании. Една от най-известните — „Австро-унгарски южни железници" — отказва да вземе концесията въпреки настояванията на турския министър.[52] Точно по това време — началото на септември 1869 г. — в преговорите се намесва известният барон

---

[48] Л. Беров. „Източните железници" в България (1873—1908). — ИПр., XV, 1959, кн. 1, с. 80 и сл.

[49] Пак там.

[50] P. Dehn. Deutschland und Orient in ihren wirtschaftlichen Beziehungen. T. I. München u. Leipzig, 1884. S. 41.

[51] PAAA, A. B. q. 95, Bericht vom 2. Januar 1868 aus Konstantinopel. Заб. Тази фирма фалира през януари 1869 г.

[52] Ibidem, A. B. q. 98, Bericht von Uebel an Bismarck vom 19. August 1869 und vom 30. August 1869.

М. Хирш.[53] За него е писано много, но нито един от авторите не уточнява неговата националност и неговото поданство. Той е представян ту за австриец, ту за белгиец. Изглежда, че външното министерство в Берлин е искало да знае точно какъв е концесионерът на румелийската железница и затова нарежда на своите посланици в Европа да събират сведения за него, тъй като той минава за международен банкер. Едва през 1874 г. германското посолство в Париж съобщава на фон Бюлов в Берлин, че въз основа на поверителни сведения барон Хирш никога не е приемал нито френско, нито белгийско поданство. Белгийка била само жена му. Хирш бил баварски поданик. Той наследил в Бавария имение от своя баща, от което трябва да се заключи, че е роден изобщо в Бавария, т. е. по произход е немец.[54]

Тези сведения са били, изглежда, необходими на външното министерство в Берлин, защото Хирш затруднява строежа на линията с безбройните си спекулации и тайни комбинации, които са отразени в няколко обширни доклада на германския посланик в Цариград. Така например в доклада си от 20 май 1869 г. Юбел изпраща до Бисмарк една подробна информация как са протекли преговорите по железопътната „комбинация" на барон Хирш.[55] С най-голяма педантичност той описва как се е осъществила комбинацията. Цифрите, които дава, съвпадат с тези, които познаваме от публикувани през 1872 г. официални данни.[56] Интересното в доклада е многократното загатване, че цялата сделка има спекулативен характер и че е трудно да си представи човек нейната реализация. Но въпреки „блестящата" външно сделка никой не можел да повярва, че турското правителство ще бъде в състояние да изплаща при тежките финансови затруднения на държавата по 14 000 франка на всеки километър от построен железопътен път на барон Хирш. И, второ, в България, през чиято територия се прокарва железницата, липсвали що-годе удобни пътища и въобще „съобщителни" средства, както отбелязва Юбел, които биха свързали ефикасно железния път с други области на страната. Затова мнозина в Цариград, а и той самият, се съмнявали в рентабилността на експлоатацията на железницата.

Но нито тежкото финансово положение на империята, нито липсата на „комуникации" в България, нито пък спекулациите на Хирш обезпокояват деловите и политическите кръгове в Германия. Те, както и германските дипломатически представители в Турция и на Балканите не одобряват поначало плана железниците да се прокарват от юг към север, и то от места, където са особено крепки търговските позиции на Англия и Франция. При бавния и несигурен строеж на железния път английските и френските стоки щели да залеят южнобалканските райони. И наистина, както отбелязва германският посланик Вертер след едно свое пътуване през 1875 г. из района Цариград—Пловдив, щом била пусната железницата, френските стоки залели цялата област. Дори французите си построили бързо големи резервни депа в Дедеагач. „Само ако някога се завърши железницата (се свърже със Средна Европа — б. В. П.), за австро-германската индустрия ще се открие свободно поле" — пише Вертер на Бюлов.[57]

[53] PAA A., A. B. q. 98, Bericht von Uebel an Bismarck vom 23. September 1869.
[54] Ibidem, A. B. q. 108, vol. II. Bericht an Bülow aus Paris vom 13. Oktober 1874.
[55] Ibidem, A. B. q. 98, Bericht von Uebel an Bismarck vom 20. Mai 1869.
[56] Вж. Actes de la consession des chemins de fer de la Turquie d'Europe (de 1869). Constantinople, 1872.
[57] PAAA, Türkei, A. B. q. 108, vol. 3, Bericht von Werter an Bülow — Eisenbahnfahrt nach Adrianopel, Philipoppel und Bellova.

Точно това предвиждат германските дипломати, когато в 1869 г. се изработват първоначалните железопътни проекти в Турция. Ръководени от своите интереси, те държат строежа на железниците да започне от север към юг и се интересуват непрекъснато за намеренията на сръбското и румънските правителства да строят железница независимо от турските проекти.[58] За Германия и Австрия е необходимо непосредствено свързване на средноевропейските железопътни артерии с балканските земи.

През периода 1869—1876 г. германските представители в Белград и Букурещ следят как се развива „железопътният въпрос" в съответните страни и го отразяват в немалко свои донесения. Сам Бисмарк държи още от 1864 г. извънредно много за построяване на железници в румънските княжества.[59] През 1870 г. немски консорциуми, особено този, ръководен от д-р Щраусберг, се занимават със строежа на линиите Галац—Браила—Букурещ, Букурещ—Питещи и на линията по долината на р. Серет.[60] А според една докладна бележка на Радовиц от Букурещ през 1870 г. същият консорциум под ръководството на Щраусберг се занимавал с проекти за построяване на Варненското пристанище.[61]

Колко мъчно било да се постави начало на железопътно строителство в балканските страни, можем да съдим от случая със Сърбия. В донесенията на Розен и Брай от Белград (1874—1877) са описани с подробности всички несполучливи 12-годишни опити на сръбското правителство да разреши този въпрос. То търси заеми и специалисти във Франция, Белгия и Англия, което безпокои австро-германската страна.[62] В разрешаването на железопътния въпрос представителите на Германия и Австрия виждат залог за по-нататъшното си политическо стабилизиране на Балканите; поради това те държат за по-бързото свързване на унгарските железници със сръбските, които ще бъдат „жизнеспособни", както пише Розен, ако се съединят с по-важните европейски линии на север, а след това се продължат на юг.[63]

След Сръбско-турската война от 1876 г. железопътният въпрос в Сърбия изпъква отново на преден план. Сега английските стопански среди се намесват в него чрез своя представител мистър Слейд, който предлага много изгодни условия за строежа на линията Белград—Алексинац.[64] Възглавяваният от Слейд консорциум се съгласява да построи сръбските железници, свързвайки ги отначало на север, а после на юг, т. е. с турската железница, която би следвало до 1878 г. да стигне Ниш. Този проект се одобрява естествено и от германското посолство в Белград. Но сръбското правителство трябвало да се задължи съгласно с предлаганите от Слейд условия да работи единствено с неговия консорциум.

Сръбските управляващи среди се опасяват да приемат условията, защото този английски консорциум притежавал много акции от турските железници

---

[58] PAAA, Türkei, I. A. B. q. 10, vol. XVIII, Bericht von Rosen an Bismarck vom 20. Mai 1869.

[59] DZAM, Rep. 120, C. XIII, 15/24, Bericht von Saint Pierre an Bismarck vom 14. Dezember 1864.

[60] DZA — Potsdam, 14. 01. BKA 937/1 fol. 2—8, Bericht von Blücher an das Bundeskanzleiamt.

[61] PAAA, I, A. B. q. 100, Bukarest, 11. März 1870, Notiz.

[62] Ibidem, I, A. B. q. 10, vol. XXII, Bericht von Rosen an Bismarck vom 13. April 1874.

[63] Ibidem, vol. XXIII, вж. и Bericht von Rosen an Bismarck vom 13. August 1874.

[64] Ibidem, vol. XXIII, Bericht von Bray an Bülow vom 11. April 1877, Serbische Eisenbahnen.

и с построяването на сръбските железници щяла да се покачи спадналата им на борсата цена поради спекулациите на Хирш. Освен това рентабилността на сръбските железници като свързващо звено между Запада и Изтока щяла да бъде висока според английските пресмятания, но печалбите от експлоатацията щели да прибират английските капиталисти, които преследвали и други цели, правейки привидно изгодни за Сърбия предложения. Дори те били съгласни да отпуснат един заем от 500 000 английски лири, с който сръбското правителство да плати направените дотогава от него заеми в чужбина, но само при условие, че споменатият консорциум ще построи и експлоатира отначало сръбските железници.

Слейд смятал след това да се заеме с построяването на мост между Гюргево и Русе, евентуално и с построяването на линията Одрин—Шумен или на босненските железници. Неговият консорциум прекарал вече трамвайна линия в Букурещ.[65] Сам лорд Дерби препоръчва Слейд на сръбското правителство, с което най-отговорните английски политически кръгове демонстрират своята заинтересованост от икономическото развитие на Балканите. Но преговорите се водят малко преди да започне Руско-турската война, в началото на април 1877 г., и английските планове не успяват да се осъществят поради настъпилите военни събития.

Както се вижда от немските донесения до Берлин, борбата между великите сили за стопанско влияние в Дунавския басейн и изобщо в Турция се изостря в средата на 70-те години, особено по време на Източната криза. Германия участвува в тази борба като сравнително по-нов, но непрекъснато засилващ се партньор, който действува твърде целеустремено и, бихме казали, понякога по-динамично от другите. Едно от последните доказателства за това през периода 1870—1877 г. е, че линията Одрин—Белово се построява изключително от немски инженери, техници и помощен персонал, които образуват в Одрин за няколко години заедно със семействата си малка германска колония, посетена през 1875 г. от германския посланик Вертер.[66] Извикани от барон Хирш, който е в същност немец, тези германски специалисти образуват най-важната делова ядка на „Compagnie générale pour l'exploitation des chemins de fer de la Turquie d'Europe"[67]. Между тях има и специалисти начело с Вилхелм Пресел, неодобряващи машинациите на Хирш, който под лозунга да се строи линията по „най-икономичен" начин увеличава собствените си печалби, като не държи сметка за трайността и качеството на железопътните линии. Конфликтите помежду им вземат такъв характер, че Вилхелм Пресел напуска окончателно предприятието, но продължава да се занимава до преклонна възраст с построяването на турските железници.[68]

*

Несъмнено приведеният документален материал ни очертава същността, степента и мястото на германското икономическо влияние на Балканите и в Турция през 60-те — 70-те години на XIX в. То се изявява отначало в сферата на търговията в тези райони. Поради своята политическа разпокъсаност и закъс-

[65] PAAA, I, A. V. q. 10, vol. XXIII, Bericht von Bray an Bülow. . .

[66] Вж. доклада, цитиран в бел. 57.

[67] PAAA, I, A. B. q. 114, vol. XXIV, Acta betreffend den Aufstand in der Herzegovina. Berichte von Joerres vom 8 und 12 Mai 1876.

[68] W. Pressel. Les chemins de fer en Turquie d'Asie. Zürich, 1902, p. 80.

няващо развитие по пътя на капитализма германските държавици начело с Прусия, а след това обединена Германия се нареждат по-късно сред „търговските" нации — по израза на буржоазните икономисти. Но от началото на 60-те години на миналия век изделията на германската промишленост завоюват все по-бързо позиции на балканските и турските пазари. Отначало германските делови среди използуват посредничеството на Австрия, нейните стари търговски традиции, опит и параходно плаване по Долния Дунав.

Особено внимание се обръща на сръбското стопанство с всичките му ресурси и възможности като известен форпост за установяване на по-значително германско икономическо влияние на Балканите. Другият път минава през румънските княжества, където германските интереси се сблъскват с интересите на Англия и предимно на Франция. Чрез австрийската търговия и посредничеството на големи български търговски къщи към българските земи също се отправят индустриални произведения от различни германски центрове. В най-големите турски пристанища германският внос заедно с вноса на Австрия и Швейцария заема за период от 10 години (1863—1872) трето място. Пласират се изделия на германската лека промишленост, както и военни материали, които донасят лесни и по-бързи печалби на германските капиталисти.

Успоредно върви и интересът към селскостопанската продукция и природните залежи (руди, каменни въглища), гори и пр. на Балканите и в Азиатска Турция. Полагат се основите на концепцията, че тези райони са предназначени да служат за суровинна база на развиващата се средноевропейска индустрия начело с германската.

Внос на капитали не се извършва, тъй като те са все още необходими за финансиране на германската индустрия. Те не се влагат в построяване на фабрични предприятия поради съществуващата обща несигурност, особено в Турция. Но построяването на железни пътища е сфера, в която Германия участвува в сложна борба с другите европейски държави. В разрешаването на железопътния въпрос германските делови кръгове виждат залога за своите бъдещи експанзионистични планове на Изток.

Противно на твърдението, изказано от почти всички немски автори,[69] интересът на Германия към Източния въпрос не е само чисто политическо явление. Едновременно с него се развива, следвайки свои пътища и закономерности. икономическото влияние на Германия в Дунавския басейн и в Османската империя. То, разбира се, не е още така силно за да определя основната концепция и стратегия на Бисмарковата политика спрямо Източния въпрос, но все пак има своето място и значение в дейността на определени делови и политически среди в Германия, о обено след нейното обединение.

[69] Cl. Bormann. Op. cit. Вж. цитираната в тази книга библиография.

ANFÄNGE DES DEUTSCHEN WIRTSCHAFTLICHEN EINFLUSSES AUF DEM BALKAN UND IN DER TÜRKEI IN DEN 60er UND DEN 70er JAHREN DES 19. JAHRHUNDERTS

Viržinia Paskaleva

(Zusammenfassung)

Die Verfasserin umreißt den Charakter und die Reichweite des deutschen wirtschaftlichen Einflusses auf dem Balkan und in der Türkei in den 60en und 70er Jahren des 19. Jh. Dieser Einfluß machte sich zunächst in der Sphäre des Handels in diesen Gebieten bemerkbar. Wegen ihrer politischen Zersplitterung und verzögerten kapitalistischen Entwicklung reihten sich die deutschen Staaten mit Preußen an der Spitze, wie auch danach das vereinigte Deutschland, später unter die „Handelsnationen" ein. Seit Beginn der 60er Jahre des vergangenen Jahrhunderts aber eroberten sich die deutschen Industrieerzeugnisse einen immer größeren Platz auf den türkischen Märkten. Am Anfang benutzten die deutschen Geschäftskreise die Vermittlung Österreichs, seine alten Handelstraditionen, seine Erfahrungen und seine Dampfschiffahrt auf der Unteren Donau.

Besonderes Augenmerk wird auf die serbische Wirtschaft mit allen ihren Ressourcen und den Möglichkeiten gerichtet, die sie als Vorposten für einen stärkeren deutschen Einfluß auf dem Balkan bot. Ein anderer Weg dazu waren die rumänischen Fürstentümer, wo die deutschen Interessen mit denen Englands und vor allem Frankreichs zusammenstießen. Über den osterreichischen Handel und die Vermittlung großer bulgarischer Handelsfirmen strömten Industrieerzeugnisse aus verschiedenen deutschen Zentren auch nach den bulgarischen Gebieten. In den größten türkischen Häfen reihte sich die deutsche Einfuhr zusammen mit der Österreichs und der Schweiz innerhalb von 10 Jahren (1863—1872) auf den dritten Platz ein. Abgesetzt wurden Erzeugnisse der deutschen Leichtindustrie wie auch Rüstungsmaterial, das den deutschen Kapitalisten leichte und raschere Profite einbrachte.

Parallel dazu wächst auch das Interesse für die landwirtschaftlichen Produkte und die Bodenschätze (Erze, Steinkohle), für die Wälder usw. auf dem Balkan und in der Asiatischen Türkei. Es kam die Konzeption auf, daß diese Gebiete der sich entwickelnden mitteleuropäischen Industrie und vor allem der deutschen als Rohstoffquelle dienen müssen.

Kapitaleinfuhr fand nicht statt. Wegen der allgemeinen Unsicherheit und insbesondere der in der Türkei wurden für die Errichtung von Manufakturen keine Kapitalien angelegt. Dagegen war der Bau von Eisenbahnlinien eine Sphäre, an der sich Deutschland in einem komplizierten Kampf gegen die anderen europäischen Staaten beteiligte. In der Lösung der Eisenbahnfrage sahen die deutschen Geschäftskreise die Gewähr für ihre künftigen expansionistischen Pläne in bezug auf den Osten.

Der von fast allen deutschen Autoren geäußerten Behauptung zuwider war Deutschlands Interesse für die Orientalische Frage keinesfalls eine rein politische Erscheinung. Eigenen Wegen und Gesetzmäßigkeiten zufolge verstärkte sich gleichzeitig der wirtschaftliche Einfluß Deutschlands im Donaubecken und im Osmanischen Reich. Selbstverständlich war er noch nicht stark genug, um die Grundkonzeption und -strategie der Bismarckpolitik hinsichtlich der Orientalischen Frage zu bestimmen, doch war er immerhin für die Tätigkeit bestimmter Geschäfts- und politischer Kreise in Deutschland, besonders nach dessen Einigung von Bedeutung.

БЪЛГАРСКА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ
Единен център за наука и подготовка на кадри по история —
Българско историческо дружество
България и европейските страни през XIX—XX в.
София . 1975

ЛИОНСКАТА СЕКЦИЯ НА ПЪРВИЯ ИНТЕРНАЦИОНАЛ (1865—1866)

Христо Ив. Христов

Повечето историци на Международното дружество на работниците са проучвали главно дейността на неговите конгреси. Постоянна, любима тема на съчиненията им в течение на едно столетие е борбата на Карл Маркс и Фридрих Енгелс срещу прудонистите и бакунистите или на Михаил Бакунин с Маркс и Енгелс. Малко автори правят отклонение от тази важна тема и насочват вниманието си към други въпроси и проблеми на международното работническо движение през този период. Още по-незначителен е броят на историците, които изследват въз основа на запазения архивен документален материал живота на националните федерации и местните секции на Първия интернационал, техните специфични въпроси, проблеми и борби. Ако не се разкрие животът на секциите и националните федерации с неговите особености, историята на Международното дружество на работниците ще бъде непълна, няма да е история на борещата се за по-добър живот, свобода и социализъм работническа класа, а история на конгресите на Интернационала, на Генералния съвет и на неговите идеолози.

Историята на националните федерации и местните секции на Интернационала (с изключение на няколко специални изследвания върху дейността на испанските[1], някои френски[2], немски[3], руската[4] и други секции) не е проучена.

[1] J. J. Morato. Historia de la seccion espanola de la International (1868—1874). Madrid, 1930; C. Marti. La seccion de Barcelona. — International Review of Social History, 1960; Max Nettlau. La Première Internationale en Espagne (1868—1888). Dordrecht, Holland, 1969; А. Гонсалес. История испанских секций Международного товарищества рабочих. М., 1964.

[2] Oscar Testut. L'Internationale, troisième édition. Paris, 1871. p. 162—181; J. Vermorel. Les travailleurs lyonnais et l'Internationale. I-ère partie. — Revue du Lyonnais, 1922, t. VI; 2-ème partie.—Revue des questions pratiques, Droit ouvrier, août—décembre 1926, t. XXII; M. Moissonnier. Un agent de la préfecture dans la commission fédérale lyonnaise de la Première Internationale. — Actualité de l'histoire, No 32, 1960; Première Internationale et courants traditionnels du mouvement ouvrier à Lyon. — Cahiers internationaux, No 118, 1961; La Première internationale et la Commune à Lyon.— La Nouvelle critique, No 159, 1964; L. Andrieux. La Commune à Lyon en 1870—1871. Paris, 1906; J. Rougerie. Les sections françaises de l'A. I. T. Colloques internationaux. La I-ère Internationale. Paris, 1968. p. 93—127.

[3] H. Gemkow. Zur Tätigkeit der Berliner Section der I Internationale. — Beiträge, Nr 3, 1959; R. Dlubek, U. Herman. Die Magdeburger Section der I Internationale. . . — Beiträge, 1962.

[4] В. А. Горохов. Русская секция Первого Интернационала. М., 1925; Р. Ш. Тагиров. Русская секция Международного товарищества рабочих и Россия. — Ученые записки

Предлаганата работа е част от студията „Лионската секция на Първия интернационал 1865—1871 г." В нея се разглежда животът на тази секция от 1865 до 1867 г. За основа на изследването служат материалите от архива на лионската полиция за дейността на Лионската секция, а също така писмата на ръководството ѝ до Генералния съвет на Първия интернационал, неговите апели, възвания и заявления, спомените на Алберт Рищар[5] — един от ръководителите на секцията — и протоколите на Генералния съвет.

За Лионската секция в съчиненията по история на френското работническо движение или нищо не се пише, или бегло се споменава, или пък само се отбелязва, че и в Лион е имало секция на Международното дружество на работниците. Дори в едно от последните най-сериозни научни изследвания върху историята на Първия интернационал — колективния труд на съветските историци „Първият интернационал"[6] — е отделена половин страница за историята на Лионската секция за периода от 1865 до 1870 г. и толкова за Лионската комуна, в която членовете на секцията са участвували активно. В съчиненията на първото поколение историци-марксисти — В. Засулич[7], Густав Йек[8], Юрий Стеклов[9], Д. Б. Рязанов[10], Н. М. Лукин[11] и др. — се споменава за Лионската секция бегло само когато се говори за революционното движение във Франция след падането на империята на 4 септември 1870 г. и провъзгласяването на Лионската комуна на 28 септември 1870 г.

Буржоазните историци също не пишат за Лионската секция, бакунистите Джеймс Гийом[12] и Макс Нетлау[13] разглеждат Лионската секция в периода от 1869 до 1870 г., за да изтъкнат дейността на Михаил Бакунин и неговите привърженици в събитията след падането на империята във Франция и особено в Лионската комуна.

Оскар Тестю е един от първите френски историци на Международното дружество на работниците във Франция, който в книгата си „Интернационалът"[14], в специална глава от 10 страници („Лионската федерация"), излага повърхностно историята на Лионската секция. По-късно Ж. Верморел в статията си „Лионските работници и Интернационалът"[15] разглежда отношението на трудещите се в Лион към Лионската секция, без да се спира на ней-

Казанского пед. института, вып. 7, 1947; Д. А. Введенский. О русской секции Интернационала. М., 1954; Л. С. Богатова. О русской секции I Интернационала. М., 1955; Б. П. Козьмин. Русская секция I Интернационала. М., 1957; Н. К. Каратаева. Экономическая платформа Русской секции I Интернационала. М., 1959.

[5] Albert Richard. L'Association Internationale des travailleurs. — Progrès, 4 juillet 1870; Les propagateurs de l'Internationale en France. — Revue socialiste, juin 1896, t. 23, 641—667; Bakounine et l'Internationale à Lyon. — Revue de Paris, 1-er septembre 1896; Les débuts du socialisme français. — Revue politique et parlementaire, janvier 1897.

[6] Первый Интернационал, под редакцией А. И. Бах, Л. И. Гольмана, В. Э. Куниной. Часть I. М., 1964. с. 322—323.; Часть 2, с. 54—55.

[7] В. Засулич. Очерк истории Международного Общества Рабочих. Часть I. Женева, 1899; Часть 2 в сб. Из истории марксизма и Международного рабочего движения. М., 1973. с. 465, 494, 495.

[8] Густав Йекк. Интернационал. Спб., 1906.

[9] Ю. Стеклов. Первый Интернационал. М.—Л. 1923.

[10] Д. Б. Рязанов. Возникновение Первого Интернационала. — Архив К. Маркс и Ф. Энгельс. Т. I. М., 1924.

[11] Н. М. Лукин. Избранные труды. Т. 2. М., 1962. с. 174, 175, 176.

[12] James Guillaume. L'Internationale. . .T. 2. Paris, 1907. p. 112.

[13] M. Netlau. Op. cit., p. 54.

[14] Oskar Testut. Op. cit., 167—176.

[15] J. Vermorel. Op. cit.

ното развитие. Макар и странично, М. Моасоние споменава за Лионската секция в две свои статии. В едната[16] проследява дейността на един агент-провокатор в нейните среди, а в другата[17] изяснява идейните течения в работническото движение в Лион. От всички работи, в които се говори за Лионската секция, статията на Ж. Ружри „Първият интернационал в Лион"[17а] е единствен опит за изследване на някои аспекти от историята на тази френска секция, главно на идейните течения и вътрешните борби в нея. Статията е написана въз основа на 33 документа, взети от архива на института „Фелтринели" в Милано, отнасящи се за Лионската секция. Документите изцяло са публикувани като приложение към статията. Тъй като за периода от основаването на Лионската секция (1865) до края на 1866 г. няма документи за вътрешни борби и фракции, а, обратно, всички факти говорят за хубави отношения между членовете ѝ — отношения на дружба, единство и солидарност, за пълнокръвна проява на тенденцията да се обединява пролетариатът под знамето на Интернационала, в защита на своите класови интереси, за „освобождение на труда от игото на капитала", Ружри в по-малко от половин страница отбелязва само най-важни факти от живота на секцията и минава на следващите периоди, когато се оформят фракции и започват вътрешни борби. На Ж. Ружри не са познати протоколите на Генералния съвет на Интернационала, нито писмата на ръководството на Лионската секция до него, в които се дават извънредно ценни, напълно достоверни сведения за нейната дейност, за въпросите, които са интересували ръководството и членовете ѝ, за политиката и тактиката ѝ.

Ще се опитаме да допълним историята на Лионската секция, разкривайки проявата в нея и на друга обективна тенденция — стремежа на работниците да се обединяват, — която тенденция Ружри игнорира. Той не прави това съзнателно. Причината да изтъква само вътрешните борби се дължи на съдържанието на документите, които използува.

Лион е един от големите промишлени градове на Франция, с революционно работническо и социалистическо движение. Още през първата половина на XIX в. лионските работници са в челните редици на социалните борби във Франция[18] и света, кулминационна точка на които е Лионското въстание от 1831 г.[18а] Неговият боен зов „Vivre en travaillant ou mourir en combattant" става знаме на борещия се пролетариат във всички страни. Лионските работници приветствуват и Февруарската революция от 1848 г.[18б] Те са непримирими противници на Втората империя. Активно се включват в борбата на Интернационала за обединение на работническата класа и тържество на демокрацията и социализма във Франция. Първата комуна във

---

[16] M. Moissonnier. Op. cit.

[17] Ibidem.

[17а] Jacques Rougerie. La Première internationale à Lyon, problèmes d'histoire du mouvement ouvrier français. — Estratto dagli Annali dell'Istituto Giangiacommo Feltrinelli, Anno Quatro, 1961, Milano, p. 127—161.

[18] E. Levasseur. Histoire des classes ouvrières et l'industrie en France 1789—1870. 2 éd. Paris, 1904.; Е. В. Тарле. Рабочий класс во Франции в первые времена машинного производства. М., 1928. с. 228—278; Ф. В. Потемкин. К. вопросу о положении рабочего класса во Франции в последний период промишленного переворота 50—60-е гг. — В: Из истории социально-политических идей. М., 1955. с. 570—600.

[18а] F. Rude. L'Insurrection lyonnaise de novembre 1831. Le mouvement ouvrier à Lyon de 1817—1832. Paris, 1969.

[18б] F. Dutacq. Histoire politique de Lyon pendant la révolution de 1848. Paris, 1963.

Франция след разгрома на империята е дело на Лионската секция на Интернационала. Това дело е оценено високо от Карл Маркс, който пише на Едуард Бизли на 19 октомври 1870 г.: „Що се касае до град Лион, всичко вървеше прекрасно. Под натиска на секциите на Интернационала там републиката бе прокламирана по-рано, отколкото в Париж. Веднага бе установено революционно правителство — Комуна, — състояща се една част от работници, членове на Интернационала, а другата — от буржоа радикални републиканци... Бяха премахнати таксите за вноса на житни храни в града, бяха взети енергични мерки за въоръжаването на народа. Буржоазията, ако и по същество да не съчувствуваше на новия режим, накрая започна спокойно да му се подчинява... Но магаретата Бакунин и Клюзере пристигнаха в Лион и развалиха цялата работа. Тъй като и двамата са членове на Интернационала, за нещастие имаха достатъчно влияние там, за да объркат нашите приятели.“[19]

През 50-те и 60-те години на XIX в. Лион е вече център не само на копринена индустрия, а и на нови клонове на производство.[20] В неговите предгрудия Ла Муше, Ла Готие, Сент Фонсе израстват фабрики за производство на машини, вагони, химически продукти и т. н. През 1863 г. се основава голямата френска банка „Crédit Lyonnais“, в 1864 г. друга — „Société Lyonnais de dépots de compts courrants et de crédit industriel.“ Лион заема второ място в стопанския,[21] социалния и политическия живот на Франция.

За защита на своите интереси лионският пролетариат търси и прилага всички възможни средства и форми на борба за отбрана и нападение срещу буржоазията и нейния закрилник — империята на Наполеон III. Най-бойките елементи на работническата класа образуват тайни революционни дружества, умерените основават кооперативни, взаимоспомагателни и осигурителни каси, а през 1865 г. и едните, и другите се обединяват и поставят основите на Интернационала в Лион. Идеята за международно обединение на работниците и образуването на Лионска секция узрява сред лионските трудещи се в периода 1862—1865 г. Лионските работници изпращат своя делегация на световното индустриално изложение в Лондон през май 1862 г. Делегацията се състои от трима работници: Моне, Бержрон и Шюпен.[22] Тя влиза във връзка с представителите на английските трейдюниони. Английските работници устройват среща, на която присъствуват делегатите на френските работници от Париж, Лион и др. На нея се разискват много въпроси и се правят различни предложения; всеобщо е обаче пожеланието да се основе международна работническа организация, за да бъде по-ефективна борбата против фабрикантите. На свикания митинг на 22 юли 1863 г. в Сент Джеймс хол в Лондон английските работници поканват да присъствуват и представители на френските работници. Поканата се приема и на митинга идва френска делегация в състав: Толен, Перашон, Бибал, Коадон и Мюра. След митинга за защита на Полша на 23 юли става срещата на представителите на френските и английските работници. Присъствуващите решават да създадат международна организация на пролетариата и избират организационен ко-

[19] К. Маркс и Ф. Энгельс. Соч. Т. 33. М., 1964. с. 135—136.

[20] H. Sée. Histoire économique de la France. Paris, 1951. p. 65.

[21] M. Morand. La fabrique lyonnaise et l'industrie de la soieen France 1789—1889. Lyon, 1894; M. Pariset. Histoire de la fabrique lyonnaise. — In: La chambre de commerce de Lyon. 2 t. Lyon, 1886—1889.

[22] Les débuts de la section lyonnaise, Archives municipales de Lyon, 1255 27, rapport du commissaire Faure — J. Roujerie. Op. cit., p. 162.

митет. В изпълнение на решението организационният комитет свиква на 28 септември 1864 г. известния митинг в Сент Мартинс хол, на който се основава Първият интернационал. По неизвестни причини представители на лионските работници не участвуват на учредителния митинг през 1864 г. Но парижките делегати съобщават радостната новина за основаването на Интернационала и на лионските работници.

Според Алберт Ришар[23] Лионската секция е основана през 1865 г. с помощта на Перашон. Повече подробности за образуването на секцията в Лион дава полицейският комисар Фор в един свой доклад.[24] Фор пише, че делегатите на индустриалното изложение в Лондон през 1862 г. Моне, Бержрон и Шюпен, като се научили, че е основан Интернационалът, заедно със свои приятели учредили Акционен комитет за връзки и пропаганда на идеите на Международното дружество на работниците. В доклада не е посочена датата на основаването му. По-нататък в доклада на полицейския комисар Фор се съобщава, че и друга група от активни работници свикали събрание, за да учреди организация на Интернационала в Лион. В идейно отношение тази група се отличавала от първата. Първата била социалистическа, а втората — революционно-републиканска. В нея участвували тъкачите Шано, Мер, Секретан, Блан и Сойо, обущарите Менга и Шапител, механикът Шетел, совалкаджиите Конт и Дюран, както и много други революционно настроени работници.

Тази група уведомила с писмо Генералния съвет на Интернационала, че иска да основе негово поделение в Лион. Генералният съвет отговорил, че е съгласен, но трябвало да основат групи, да изберат ръководство и секретар-кореспондент. В изпълнение на инструкцията били свикани няколко събрания. На тях присъствували и привържениците на основания по-рано от Моне, Бержрон и Шюпен Акционен комитет за връзки и пропаганда на идеите на Интернационала. Между двете групи се появило съперничество, разменени били взаимни обвинения и обиди. На последното събрание според полицейския доклад не присъствували Моне, Бержрон и Шюпен. Събранието избрало нов комитет в състав Шетел, тъкачите Боне, Блан-баща, Венсан-Клеман и Мер, леяра Сипел, совалкаджиите Улен, Дюран, дърводелеца Сойо, чиновниците Мейер и Шардоне, бояджията на платове Ришар-баща, Ришар-син, журналист, копринаря Фор, крояча Паликс, рентиера Моние, печатаря Шомен и бакалина Батифоа. Ръководството на новооснованото поделение на Интернационала в Лион било одобрено от Генералния съвет и получило от него 500 членски карти, които раздало „безразборно“[25].

Протоколите на Генералния съвет на Интернационала потвърждават в общи линии сведенията на полицейския комисар Фор за основаването на Лионската секция. В протокола на заседанието на Генералния съвет от 14 март 1865 г. е отбелязано, че отговорният секретар за Франция по това време Ле Любе получил писмо от Лион. Съдържанието му не е записано. Отбелязано е само решението: „Ле Любе да отговори каквото намери за добре.“[26] Съдържанието на писмото научаваме от следващия протокол. В него е казано, че Ле Любе получил ново писмо от Лион с повторно искане за разрешение да

---

[23] Albert Richard. Les débuts du socialisme français. — Revue politique et parlementaire, janvier 1897, p. 65—66.

[24] Rapport du commissaire Faure, Les débuts de la section lyonnaise, Archives municipales de Lyon, 1^2 55 27 — J. Rougerie. Op. cit., p. 162—163.

[25] Ibidem.

[26] The General Council of the First International 1864—1866. Minutes, Moscow, s. d. p. 81.

се образува организация. Съветът решил Ле Любе да проучи какви хора са инициаторите и ако заслужават доверие, да им позволи да я учредят.[27]

Нямаме указание за точната дата, когато е основана Лионската секция. Можем да я определим приблизително, позовавайки се на писмото на секретаря ѝ Шетел до Генералния съвет, прочетено на 23 май 1865 г,[28] и на отчета за него, напечатан в пресата.[29] От тези документи се вижда, че Лионската секция вече съществува, че е напечатала устав и учредителен манифест и че за новите членове са необходими още членски карти. Не могат да се приемат за верни твърденията на Оскар Тестю, че Лионската секция е основана през 1866 г.,[30] нито на Ж. Ружри, че е учредена през март 1865 г.,[31] защото Генералният съвет взима решение на заседанието си на 28 март 1865 г. да разреши на инициаторите от Лион да я основат, като спазват дадените им инструкции.[32] Следователно тя е основана най-рано в средата на април или в началото на май 1865 г.

Първата задача на Лионската секция е да се легализира и масовизира, заобикаляйки ограниченията на новия закон за работническите организации.[33]

За голямата пропагандна дейност на учредителите на младата Лионска секция, за усилията им да я масовизират свидетелствува един от докладите на полицията. В него се казва, че членовете ѝ прониквали във всички организации, където вършели всевъзможна агитация, за да вербуват нови привърженици.[34] Успехът от тази дейност за масовизиране на секцията се потвърждава от факта, че секретарят Шетел непрекъснато иска Генералният съвет да му изпраща членски карти за новите членове. За една година (1865—1866) в резултат на ефективната пропаганда в града се основават 22 квартални групи към Лионската секция.[35]

Бързото нарастване на Интернационала в Лион започва да тревожи полицията. Ръководството на секцията разбира, че го грози реална опасност от страна на властта, която няма да избира средства, за да ограничи дейността, му или направо ще разтури организацията. Затова то става крайно предпазливо и действува много тактично, за да не дава поводи на полицията за брутални действия. Усилията му са насочени да осигури условия за легално развитие на секцията. За целта ръководството ѝ изпраща писма[36] до шефа на полицията, обнародва манифести,[37] в които се представя за невинна работническа организация, която с мирните средства на кооперативните производителни и потребителни дружества, на взаимоспомагателните каси иска да подобри бедственото положение на страдащото работническо население в Лион.

---

[27] The General Council of the First International 1864—1866, p. 85.

[28] Ibidem, p. 99.

[29] Ibidem, p. 395, n. 92. The Bee Hive Newspaper report No 198, May 27, 1865.

[30] Oscar Testut. Op. cit., p. 167

[31] J. Rougerie. Les sections françaises de l'Association Internationale des travailleurs... p. 97.

[32] The General Council of the First International 1864—1866, p. 85.

[33] Ibidem, p. 232.

[34] Rapport de police du 16 mars 1866, Archives Municipales de Lyon, $1^{2}46$ 271—J. Rougerie. Op. cit., p. 163.

[35] Organisation par quartiers de L'Internationale à Lyon, Archives Municipales de Lyon, $1^{2}55$ 28 — J. Rougerie. Op. cit., p. 164.

[36] Lettre de Schetel au préfet du Rhône — 6 avril 1866, Archives Municipales de Lyon — J. Rougerie. Op. cit., p. 163.

[37] Manifeste des travailleurs lyonnais adhérants à L'Association Internationale des travailleurs — Progrès de Lyon, 28 février 1866.

В тези документи ръководството на Интернационала в Лион декларира, че зачита законите, че е против политиката, против бунтовете и кървавите революционни преобразования на обществото, против експроприацията на буржоазната собственост и т. н. Тези документи, ако и да са подписани от ръководството на Лионската секция, не могат да служат за извор, от който да черпим сведения за неговите истински политически разбирания. Груба грешка ще допусне всеки, който от тези документи реши да прави изводи за идейния облик на Лионската секция и нейните ръководители. Доказателство, че са ги писали по необходимост и че не са били съгласни с тяхното съдържание, е писмото им до Генералния съвет, в което откровено заявяват, че са решили да регистрират секцията като кооперативно дружество, за да имат възможност да свикват свободно периодически събрания. Членовете на секцията „не са толкова глупави да вярват, че техните спестявания ще могат да ги освободят от игото на капитала.“[38] (разр. м. — Хр. Хр.). Но срещу въоръжения до зъби класов враг да се приканват на открита борба обезоръжените маси би било безумие, авантюризъм, престъпление. Макар че в доклада на полицейския комисар ръководителите са представени за ограничени интелектуално републиканци-революционери, фактите опровергават полицейската характеристика и доказват обратното — че ръководството на Лионската секция се състои от зрели политически мъже, с твърди демократически убеждения и социалистически идеи, които се съобразяват с реалните сили. Затова в писмото си до Генералния съвет те обясняват, че са принудени да пишат в проектоустава и в издадените членски карти не това, което мислят, а което обстоятелствата им диктуват: „Написаното е съобразено със законите.“[39] Лионската секция избягва с умело лавиране всички пречки и трудности, които среща от страна на полицията, и без революционни фрази и пози продължава да се бори и да защищава интересите на работническата класа. С тази „опортюнистическа“ политика и тактика тя се закрепва, увеличава броя на членовете си и става една от най-силните секции на Интернационала във Франция. Секцията има най-много редовно отчетени членове пред Генералния съвет за периода 1865—1866 г.[40]

В своята дейност ръководството на секцията получава ценна морална помощ от Генералния съвет. Както личи от протоколите му секцията поддържа редовни връзки с него. Първото сведение за установения контакт на лионските работници с Генералния съвет е писмото им до неговия отговорен секретар за Франция през това време, Ле Любе. Писмото е получено по всяка вероятност след 7 март 1865 г.[41] От тази дата започва редовната кореспонденция между Лионската секция и Генералния съвет. От нея научаваме какви проблеми са вълнували новооснованата организация. Главният въпрос, който стоял пред ръководството на секцията от учредяването ѝ до юли 1865 г., е конфликтът между работниците и собствениците на фабриките за производство на тюл. Фабрикантите в стремежа си да увеличат печалбите си решават да намалят надниците на работниците, оправдавайки постъпката си с голямата конкуренция на английските производители на тюл, които продавали своите стоки по-евтино. Намалението на надниците влошава още повече бедственото положение на лионските текстилци. Ето защо те се противопоставят

[38] The General Council of the First International 1866—1868, p. 140.
[39] Ibidem.
[40] Ibidem, p.263, 283, 284, 301, 406.
[41] Ibidem, p. 81.

и обявяват стачка. В помощ на стачкуващите се обявява и Лионската секция, която веднага се обръща към Генералния съвет с молба да изпрати срочно точни сведения за производството на тюл в Англия, неговата цена и размера на надниците на работниците, за да се види дали са верни сведенията, с които собствениците на фабриките за тюл в Лион искат да оправдаят намаляването на работническите надници. С помощта на тези сведения Лионската секция ще може правилно да определи отношението си към конфликта и ефективно да защити интересите на стачкуващите работници. Генералният съвет взема решение да се съберат нужните сведения в Нотингам и да се изпратят на лионската организация.[42] В отчета на това заседание, обнародван в „The Bee Hive Newspape", е отбелязано, че работниците в Лион са обявили стачка против намаляването на надниците им, че секцията иска да ѝ се изпратят по възможност най-бързо 500 членски карти и че в Лион е отпечатан Учредителният манифест и Уставът на Интернационала.[43]

Генералният съвет не получава пълен отговор от Нотингам на интересуващите Лионската секция въпроси за производството на тюл в Англия. Въпреки това новият секретар-кореспондент за Франция Дюпон обещава, че „незабавно ще го изпрати на стачкуващите в момента лионски работници"[44]. На следващото заседание на Генералния съвет на 4 юли 1865 г. Фокс съобщава, че не получил допълнителни сведения, но се надява, че тази работа ще свърши генералният секретар Кример при посещението си на гр. Норвич, един от големите центрове за производство на тюл в Англия.[45] Кример обаче се задоволява да изпрати писмо на 6 септември 1865 г. до секретаря на трейдюниона с молба да му даде отговор на следните въпроси:[46]

1. Как заплащат труда на работниците от тюловото производство, на парче или на надница?

2. Ако им плащат надница, по колко часа на ден работят или ако им плащат на парче, колко ярда трябва да произвеждат?

3. Каква е пазарната цена на суровината?

4. Плаща ли се мито за износа на английското производство на тюл и за вноса на френското и ако се плаща мито, какъв е размерът?

Въпреки упоритостта на стачкуващите текстилци и усилията на Лионската секция да мобилизира общественото мнение в тяхна полза след тримесечна борба стачката завършва с неуспех. Работниците са принудени да капитулират главно „поради недостатъчни средства да се прехранват по време на стачката". Своята информация до Генералния съвет секретарят на Лионската секция Шетел завършва с оптимистично заключение: „Тази несполука ще послужи на работниците за урок и ще им покаже необходимостта да се организират."[47]

След неуспеха на първото сражение борбата на текстилците в Лион не приключва. Неуспехът показва само слабостта им и необходимостта от организация.

В същата информация Шетел уведомява Генералния съвет, че получил исканите 400 членски карти, и го моли да изпрати допълнителни сведения за

---

[42] The General Council of the First International 1864—1866, p. 99.
[43] The Bee Hive Newspaper report No 189, May 27, 1865.
[44] The General Council of the First International 1864—1866, p. 107.
[45] Ibidem, p. 123.
[46] Ibidem, p. 400, n. 123.
[47] Ibidem, p. 113.

производството на тюл в Англия, необходими за по-нататъшната борба на работниците срещу капиталистите.[48] Тъй като не получава исканата справка, той пак пише на съвета и му напомня, че е много нужна на организацията.[49] По неизвестни причини Генералният съвет не отговаря. Близо три месеца — от 21 август до 28 ноември 1865 г. — на заседанията му нищо не се споменава за това. Едва в протокола на заседанието на 28 ноември 1865 г. е отбелязано, че Дюпон подканил членовете на съвета „. . . ако някой може да достави исканите сведения за работната заплата на английските работници от тюловото производство, ще направи хубаво впечатление на лионските работници“[50].

Лионската секция проявява интерес и към борбите на металиците в града и неговите предгradия. Секретарят на секцията с писмо иска от Генералния съвет да му изпрати справка и за производството на желязо в Англия.[51] Решението на съвета е Дюпон да изпълни молбата на секретаря на Лионската секция.

Тъй като положението на лионските работници през 1866 г. още повече се влошава вследствие на масовата безработица, Парижката секция им се притичва на помощ. Тя предлага на Генералния съвет да организира подписка между работниците в света в полза на бедстващите лионски безработни.[52] Генералният съвет се запознава с предложението на Парижката секция. Но обсъждането му по предложение на Дюпон се отлага за следващото заседание, тъй като присъстващите били малко.[53] По неизвестни причини на следващите заседания обсъждането на този въпрос отпада от дневния ред. Може би поради изявлението на секретаря Шетел, че дори и да се съберат помощи за лионските безработни, те няма да ги получат, тъй като полицията щяла да ги конфискува. Тя вече следяла всичко, каквото получавала секцията от странство.[54] В писмо до секретаря на Женевската секция Дюпле Шетел бие тревога, че бедственото положение принуждава „много стотици работници да горят от желание да емигрират в Америка и там да се занимават с производство на копринени материи“[55]

Трудностите не отчайват членовете на Лионската секция. Те с още по-голям ентусиазъм и жар продължават неравната борба за делото на Първия интернационал. Въпреки безработицата и стачните борби финансовата отчетност на секцията към Генералния съвет продължава да е на висота. Противно на писаното от полицейския комисар Фор в доклада му за Лионската секция, че в нея царял организационен хаос, че изпращаните членски карти се раздавали безразборно, че никой никога не давал сметка за събраните пари,[56] ръководството на секцията е отчитало и стотинките. Само шест месеца след основаването на секцията в Лион, през ноември, ръководството съобщава на Генералния съвет, че е събрало 200 франка, които ще му „изпрати в най-скоро време[57]“. В края на второто шестмесечие секцията изпраща отчет, че са съб-

---

[48] The General Council of the First International 1864—1866.
[49] Ibidem, p. 124.
[50] Ibidem, p. 145.
[51] Ibidem, p. 211.
[52] Ibidem, p. 56.
[53] Ibidem.
[54] Ibidem, p. 71.
[55] Ibidem.
[56] Les débuts de la section lyonnaise, Archives Municipales de Lyon, 1²55 27, Rapport du commissaire Faure — J. Rougerie. Op. cit., p. 162.
[57] The General Council of the First International 1864—1866, p. 143.

рани пари от нови 250 раздадени членски карти. През същия период Лионската секция има разходи: 1 лира стерлинга и 19 шилинга за печатница; 2 шилинга и 8 пенса за пощенски разноски; чек от 8 лири стерлинги, изпратени в касата на Генералния съвет, и за касата на организацията останали 1 шилинг и 8 пенса.[58] В отчета до Генералния съвет преди Женевския конгрес от 1866 г. секретарят пише, че секцията скоро ще наброява до 3000 членове, и пита какво да прави събраните пари — „да ги задържи ли до конгреса или да му ги изпрати"[59]. Генералният съвет, след разискване решава да се съобщи с писмо на ръководството на секцията, че ако не може да събере достатъчно пари от доброволни вноски за разходите на делегатите на конгреса в Женева, позволява му се да използува събраните пари от членски карти.[60] Ако се съди по общия финансов отчет на Генералния съвет, може без колебание да се каже, че Лионската секция е първа по отчетени суми в общата каса на Интернационала. От отчетите на Генералния съвет се вижда, че за периода от 29 март 1865 до април 1866 г. в касата на Интернационала е внесен членски внос от всички съществуващи тогава секции 47 лири стерлинги, от които 8 лири са внесени от Лионската секция.[61] За следващия период до Лозанския конгрес всички френски секции (с изключение на Лионската), на брой 16, са внесли в касата на Интернационала 14 лири стерлинги, 7 шилинга и 14 пенса, а Лионската секция сама е внесла 11 лири стерлинги и 12 пенса.[62] Тези цифри красноречиво говорят за мястото на Лионската секция в Интернационала.

Ръководството на Лионската секция не се задоволява да вербува членове на Интернационала само сред работниците в града. То изпраща агитатори да печелят привърженици и в близките селища около Лион. Това личи от писмото му до Генералния съвет, в което съобщава, че работниците от Вилфранш поискали от него разрешение да образуват секция.[63] Със съдействието на Лионската секция биват основани поделения и във Фльорио сюр Сон[64] и в Невил сюр Сон[65]. Тъй като изпращането на агитатори в Лионската област било съпроводено с разноски, ръководството запитва с писмо Генералния съвет „може ли да се покриват разходите за пътни на делегатите, натоварени да вършат пропаганда в близките селища около Лион, от парите, получени от продажбата на членски карти"[66]. Генералният съвет отговаря, че може.

Благодарение на добре организираната пропаганда от Лионската секция идеите на Интернационала проникват и сред селските труженици в областта. Доказателство за това е докладът на пратеника на Генералния съвет в този край Дюпон. Той съобщава, че посетил Фльорио сюр Сон и други места, където имало секции на Интернационала. Много от членовете на секциите били лозарски работници. Дюпон е поразен от „силната вяра на трудещите се в Интернационала". Във Виен членовете на секцията образували кооперативна фабрика за сукно, кооперативна бакалница и фурна.[67]

Общото впечатление на Дюпон от посещението на град Лион и селищата около него е, че влиянието на Интернационала прониква сред трудещите се

[58] The General Council of the First International 1864—1866, p. 163—164.
[59] Ibidem, p. 188.
[60] Ibidem.
[61] Ibidem, p. 263.
[62] Ibidem, p. 406.
[63] Ibidem, p. 188.
[64] Ibidem, p. 208.
[65] Ibidem, p. 211.
[66] Ibidem, p. 208.
[67] Ibidem, p. 42.

маси. Образуваните секции развиват полезна дейност, защищават интересите на трудещите се и спомагат да се издига политическото и културното равнище на работническата класа от селата и градовете. Безспорно заслугата за разпространяването на идеите на Интернационала се пада на Лионската секция. Всестранната дейност на Лионската секция е високо оценена от Генералния съвет на Интернационала. На заседанието на 25 юли 1865 г. Подкомитетът в своя доклад, изработен от Карл Маркс, предлага на Генералния съвет Лионската секция, подобно на националните федерации, да участвува на Лондонската конференция през 1865 г. с двама делегати.[68] Това изравняване на Лионската секция с националните федерации се одобрява от Генералния съвет. Тя е поласкана от оценката на Генералния съвет, но поради изразходване на всичките си финансови средства[69] за стачката на работниците от тюловото производство не изпраща делегати на конференцията. Задоволява се да я поздрави с писмо, в което излага мнението си по въпросите от дневния ред. В протокола на конференцията е отбелязано, че Дюпон прочел писмото на Лионската секция.[70]

За дейността на Лондонската конференция и нейните решения лионци научават от отчета на парижките делегати, но той е написан така, че ги озадачава. Секретарят на секцията Шетел запитва Генералния съвет, дали отчетът на парижките делегати вярно предава дейността и решенията на конференцията или е „нагласен", за да не дразни правителството.[71] След прочитане писмото на Шетел никой от Генералния съвет не възразява по отчета на парижката делегация и оставят на ръководството на секцията да го тълкува, както си желае, като „нагласен", за да не дразни правителството, т. е. така, както те пишат своите позиви, заявления и писма до полицията.

Ако за Лондонската конференция Лионската секция не успява нито да се подготви, нито да участвува поради мобилизацията на силите и средствата си за успеха на стачкуващите текстилци, то за Женевския конгрес тя започва подготовката още през пролетта на 1866 г. На 6 април 1866 г. ръководството на секцията се обръща с молба до префекта на полицията[72] да разреши общо събрание, на което да запознае всички членове с дневния ред на конгреса и да чуе тяхното мнение по поставените въпроси в инструкцията на Генералния съвет до делегатите на Женевския конгрес.[73]

В молбата ръководството на секцията излага целите и задачите на Интернационала. „Неговите привърженици са имали и ще имат само една цел — да разкрият причините и да премахнат злините, които измъчват работниците", „Привържениците на това Международно дружество уважават законите и се задължават да оставят политиката настрана, те се интересуват единствено от социалните въпроси"[74]. Умереният тон на молбата и декларацията за лоялност към правителството дават резултат. Префектът разрешава събранието

---

[68] The General Council of the First International 1864—1866, p. 116.

[69] Ibidem, p. 322, „Les membres de la Section lyonnaise regrettaient que le manque de fonds les empêchât d'envoyer des délégués. . .".

[70] Ibidem, p. 237.

[71] Ibidem, p. 143.

[72] Lettre de Schetel au préfet de Rhône, 6 avril 1866, Archives Municipales de Lyon, $1^{2}55$ — J. Rougerie. Op. cit., p. 163.

[73] Ibidem, p. 340—351. Documents of the General Council — Instructions for the delegates of the provisional General Council. The Differen Questions.

[74] Lettre de Schetel au préfet du Rhône, 6 avril 1866.—J. Rougerie. Op. cit., p. 163.

въпреки закона, който не позволявал събрания с повече от 20 души.[75] Общото събрание се провежда на 30 април 1866 г.[75a] Присъствуват 210 души. След разисквания относно въпросите на конгреса събранието избира 5 делегати: Оноре Ришар — бояджия на платове, Анри Шетел — механик, Секретан — копринар, Боди — механик и Л. Бодран.[76] Избрана е и петчленна комисия, която да изработи проектодоклада на секцията за Женевския конгрес.[77] Този път Лионската секция добре се подготвя и изпраща своите делегати на конгреса в Женева с обмислени колективно точни инструкции, отразяващи общото мнение на членовете ѝ.

От протоколите на конгреса се вижда, че лионските делегати са участвували активно в работата му: изказвали мнения, правели предложения, участвували в различни комисии и т. н. Между лионските делегати и делегатите на останалите френски секции нямало различия по обсъжданите въпроси на конгреса. По най-важните проблеми излизали с общи резолюции[78] и накрая сложили подписите си под интересния документ „Мемоар на френските делегати“[79], в който е изразено становището им по всички дискутирани въпроси от дневния ред на Женевския конгрес.

От този факт може да се направи заключение, че до конгреса в Женева и на самия конгрес между представителите на френските секции, т. е. между ръководния актив не е имало идейни различия и вътрешни борби. Единствено по въпроса за женския и детския труд е имало различни мнения в Парижката секция. Мнението на малцинството е изразено от Варлен и Бурдон на Женевския конгрес, а след това е отразено и в „Мемоара на френските делегати“.[80]

Приблизително три месеца след конгреса в Женева ръководството на Лионската секция изпраща писмо-заявление до префекта Фор да разреши общо събрание на членовете, за да чуят отчета на делегатите за работата и взетите решения на Женевския конгрес.[81] Този път обаче лионската полиция не разрешава да се свика събрание. Тя получава нарочна заповед от Париж[82] да забрани всякакви събрания на Интернационала.

След Женевския конгрес френското правителство окончателно се освобождава от илюзиите да използува Интернационала за свое оръдие срещу буржоазнорепубликанската опозиция. То вече се убеждава, че френското ръководство на Интернационала, в това число и Лионската секция, хитрува. Декларациите за аполитичност и полюбовно уреждане конфликтите между труда и капитала, решаването на социалния въпрос по пътя на мирна кооперативна дейност са фалшиви, вербални изявления, за да го приспи и измами. Полицията има достатъчно доказателства, събрани от нейните агенти, за истинските намерения на тази международна организация и нейното лионско

---

[75] The General Council of the First International 1864—1866, p. 232 — „. . .they could only meet in small numbers of not more than 20; if more met, they were liable to be arrested“.

[75a] Ibidem, p. 188.

[76] Compte rendu du Congrès de Genève. Délégués des sections. La Première Internationale. — In: Recuil de documents publié sous la direction de Jaques Freymond. Tome I. Genève, 1962. p. 27.

[77] The General Council of the First International 1864—1866, p. 188.

[78] J. Freymond. Op. cit., p. 73, 75, 77, 78, 79.

[79] Ibidem, p. 85—107.

[80] Ibidem, p. 95—98.

[81] Lettre de Schetel au préfet du Rhône, 18 décembre 1866, Archives Municipales de Lyon, $1^{2}55$ 10 — J. Rougerie, Op. cit., p. 163.

[82] L'autorisation de tenir est refusée, l'ordre exprès du Ministère de l'Intérieur du 28 décembre 1866, Archives Municipales de Lyon, $1^{2}55$ 9 — J. Rougerie. Op. cit.

поделение. Още от деня на основаването на Лионската секция полицията прониква в нея чрез свои шпиони, които дават в много отношения точни и верни сведения за дейността ѝ. От полицейските архиви се вижда, че платени арент-провокатори били Пиер Антуан Герние, текстилен работник, член на Лионската секция,[83] Жан Мари Готие, член на Интернационала, председател на лионската работническа делегация на Парижкото изложение през 1867 г., с голямо влияние в дружеството на тъкачите. Той е един от вулгарните полицейски шпиони в Интернационала. От запазените квитанции се вижда, че е получавал от лионската полиция възнаграждение за доносите по 100 франка[84].

Освен тези шпиони в Лионската секция полицията има и други, чиито имена не са фиксирани, но за които говорят многобройните запазени в архивите ѝ докладни бележки за дейността на секцията и нейните ръководители.[85] Освен това полицията следи внимателно цялата кореспонденция на Лионската секция и от писмата ѝ до Генералния съвет получава възможност да разбере подробности, които агентите ѝ не могат да узнаят. От тези писма полицията получава безспорни доказателства, че ръководството на Лионската секция едно мисли, а друго пише в своите легални позиви, манифести и заявления до нея — не само за да не бъде преследвана от правителството, но дори и да получава помощ от него за една опасна за буржоазното общество подривна дейност. . . Такъв документ, компрометиращ Лионската секция пред полицията, който ярко изразява истинските идейни концепции на ръководството ѝ, е изпратеният до Генералния съвет за печатане в чуждата преса манифест „Лионските работници, войната и движението за избирателно право в Англия“. В него секцията заявява, че подкрепя позициите на Генералния съвет против войната между Австрия и Прусия, че е против завоевателните войни, национализма и шовинизма, че е за интернационализма и мира между народите. „Всички работници започват да разбират, че нашите интереси и интересите на царете не съвпадат, че всички работници имат еднакви интереси и че техният най-голям враг се явяват паразитите от собствените им нации. „Лионската секция открито и смело обявява пред света своето положително отношение към политическата борба: „Ние призоваваме английската работническа класа да не отстъпва от заетата през последно време позиция; нека се покаже решителна и смела, нека устоява пред всички заплахи; така тя ще добие тази реформа, която е първата крачка към социално подобряване.“[86] Този манифест разкрива истинския идейно-политически облик на Лионската секция, в която още няма признаци на вътрешни фракционни борби, въпреки че в нея членуват работници с републикански възгледи, мютюалисти, бланкисти, католици и др. Мютюалистите подписват документите, в които се приветствува движението за избирателна реформа, както и бланкистите от тактически съображения се обявяват „против“ участието на работниците в политическите борби, за мирна кооперативна дейност. Няма прояви на идейно тесногръдие и догматизъм. Доминираща тенденция в дейността на секцията е борбата за единство на

[83] M. Moissonnier. Un agent de la préfecture dans la commission fédérale lyonnaise de la Ière Internationale. Actualité de l'Histoire. No 32, jullet — septembre 1960.

[84] S. Maritch. Histoire du mouvement social sous le Second Empire à Lyon. Paris, 1930. p. 240.

[85] Rapports de police, Archives Municipales de Lyon, 1²43 158—268 — J. Rougerie. Op. cit.

[86] Lyon's Workmen, the War and the British Reform Movement. — The Commonwealth, No 180, August 18, 1866.

работниците под знамето на Интернационала. Всички се вдъхновяват от тази велика идея. В единството те виждат гаранция за своята победа. Ето защо ръководството на Лионската секция решително се противопоставя на разколническите, подмолни действия на външни лица, като на члена на Генералния съвет, отговорния секретар за няколко месеца за Франция, Ле Любе, който изпраща клеветнически писма срещу някои дейци на Парижката секция, обвинявайки ги в бонапартизъм с цел да разпали фракционна борба. Лионските делегати разобличават Ле Любе на Женевския конгрес, когато се поставя въпросът за неговата интригантска дейност. Секретарят на секцията Шетел заявява, че получил писмо от Ле Любе, пълно с долни клевети по адрес на Фрибур, Толен и други членове на Парижката секция. Тази дейност на Ле Любе се отразява зле върху развитието на Лионската секция, която „едва напоследък (след разяснителна работа) се оправила от мръсните му действия“[87]. Клеветите на Ле Любе, че ръководството на Парижката секция се състои от бонапартисти, се разпространяват и от агентите на полицията с цел да компрометират Интернационала във Франция пред работниците и да предизвикат разкол в секциите му.

Под влияние на тези интриги и слухове в Лионската секция се появяват първите признаци на вътрешни раздори, които стигат до Генералния съвет в Лондон. За да притъпи разногласията, той изпраща новия отговорен секретар за Франция, Дюпон. Като се връща в Лондон, Дюпон докладва на съвета, че „членовете на Лионската секция се разделили на две партии“[88]. По-късно се появява и трета — „Групата на независимите“ — със секретар Паликс.[89] Посещението на Дюпон е от полза. Временно вътрешните раздори позатихват и разцеплението се отдалечава.

В заключение можем да кажем на основата на документалния материал, че след Париж в Лион е основана втората секция на Интернационала във Франция, която в първите години от съществуването си се оформя като една от неговите най-силни местни организации. През тези години духът на класова солидарност и работническа взаимопомощ доминира във всичките ѝ прояви. Главната ѝ задача е да обедини работниците в Лион за предстоящата продължителна и трудна борба срещу експлоатацията и властта на буржоазията. Обединителната тенденция не позволява да се проявят вътрешните борби въпреки идейните различия между членовете на активното ядро на лионския пролетариат. Това ядро има високо и ясно съзнание за своята историческа мисия, силно развито чувство на отговорност пред трудещите се в Лион. Затова то намира в себе си морална сила да задуши идейните различия и да постави на преден план класовите интереси. В защита на тези интереси ръководството на Лионската секция проявява забележителна политическа гъвкавост и в същото време неотстъпчивост, избягвайки революционната фразеология, за да не даде поводи на полицията да я разтури в нейния зародиш. Дейците на Интернационала в Лион имат оформено класово съзнание и са решителни противници на капитализма, войната и буржоазната власт.

---

[87] The General Council of the First International 1866—1868, p. 35.
[88] Ibidem, p. 42.
[89] Ibidem, p. 171.

LA SECTION LYONNAISE DE LA PREMIERE INTERNATIONALE 1865—1866

Hristo Iv. Hristov

(Résumé)

L'auteur du travail ci-présent a pour but d'expliquer la formation d'une des sections de l'Internationale, les histoires desquelles en complet sont l'histoire même de l'Internationale, ou mieux dit de la classe ouvrière, qui est entré dans cette organisation. Cette partie de la classe travailleuse a donné une preuve incontestable pour sa conscience de la force qu'elle représente avec le geste en 1864, qui a trouvé sa meilleure expression dans la pensée „L'émancipation des travailleurs doit être l'oeuvre des travailleurs eux-mêmes".

Dans l'article est traité la première phase du développement de la section lyonnaise depuis 1865 à 1866, qui n'est pas étudiée jusqu'à présent par les historiens de l'Internationale. L'étude se base sur des documents et des lettres de la section, adressés aux Conseil Général et surtout sur les renseignements que donnent les protocoles du Conseil, qui n'ont pas été étudiés jusqu'à présent.

En premier plan l'auteur démontre que l'histoire de la section lyonnaise de l'Internationale est inconnue pour les auteurs des livres sur l'histoire de la Première Internationale. Il continue avec la description de sa fondation et s'efforce de fixer sa date. Il traite surtout les questions concernant la lutte de la section lyonnaise pour son émancipation et s'arrête sur la politique et la tactique des dirigeants de la section. Tactique qui fut bien souple pour pouvoir éviter les perquisitions et poursuites du gouvernement. La tendance essentielle de la section, d'après l'auteur, est l'unité, unité entre les dirigeants de la section, entre ses groupes. Les querelles entre les groupes ou entre les dirigeants cédaient leur place à la haine de la classe contre les capitalistes et à l'entre aide et la solidarité ouvrière

БЪЛГАРСКА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ
Единен център за наука и подготовка на кадри по история —
Българско историческо дружество
България и европейските страни през XIX—XX в.
София . 1975

ТУРСКАТА КОНСТИТУЦИЯ ОТ 1876 Г. И БЪЛГАРСКИЯТ ВЪПРОС

Йоно Митев

На 11/23 декември 1876 г., когато в Истанбул заседавала конференцията на 6-те велики сили,[1] свикана, за да се занимае с проблема за автономията на българите, босненците и херцеговинците, с топовни гърмежи била оповестена „Конституцията на Османската империя".[2] Първият турски делегат на конференцията, министърът на външните работи Сафет паша, обяснил веднага, че султан Абдул Хамид II е благоволил „да дари" на своите поданици конституция, по силата на която те — без разлика на раса и религия — получават пълни политически, национални, граждански и религиозни права. Турция според думите на Сафет паша се превръщала в парламентарна правова държава. „Тази канонада — заявил министърът на външните работи — ознаменува едно щастливо събитие; оповестяването на конституцията идва да възроди Турция."[3] Той побързал да добави, че решенията на конференцията ставали безпредметни, тъй като новата конституция гарантирала не само на българите, босненците и херцеговинците, но и на всички други народи желаните от тях права. Пълномощниците на великите държави обаче изразили своето недоверие относно значението на „дарената" конституция и заявили, че конференцията ще продължи своята работа. Нещо повече, пълномощниците декларирали пред делегатите на Портата, че в случай на отказ от нейна страна да признае решенията на конференцията те имат нареждане от своите правителства да напуснат турската столица заедно с посланиците и да оставят в посолствата по един шарже д'афер.

Тъй като за решенията на Цариградската конференция от 1876—1877 г. има богата литература,[4] в настоящата статия ще се спрем само на въпросите за събитията, които предизвикват оповестяването на турската конституция от 1876 г., и на нейния характер.

---

[1] Тогава за велики държави били признати Англия, Франция, Германия, Русия, Италия и Австро-Унгария.

[2] Documents diplomatiques. Affaires d'Orient, 1875—1876—1877. Paris, MDCCCLXXVII (1877). p. 272 (по-нататък: DDADO).

[3] Ibidem, p. 312.

[4] Вж. Хр. Христов. Освобождението на България и политиката на западните държави 1876—1878. С., 1968 (гл. I и II); Й. Митев. Исторически студии. С., 1963 (Студия I);

1. ПРИЧИНИ ЗА ОПОВЕСТЯВАНЕТО НА КОНСТИТУЦИЯТА

Конституцията била изработена от комисия под председателството на великия везир Ахмед Мидхат паша[5]. Фактически той бил автор на конституцията.

До това време Турция изобщо нямала конституция. Държавата била неограничена теократична монархия и се управлявала въз основа на ирадета, фермани и др., издавани от султаните и Високата порта. Съдопроизводството ставало въз основа на мюсюлманското религиозно право — шериата.

След епохата на анархията в края на XVIII и началото на XIX в. и в резултат на засилващото се националноосвободително движение на балканските народи били направени опити от някои турски държавници и владетели за провеждане на реформи. Султан Абдул Меджид с голям външен блясък провъзгласил в 1839 г. реформения акт, наречен Хатишериф. Заговорило се за нова ера в развитието на империята — ерата на Танзимата (преобразованията). Но безправието на покорените народи си останало.[6] Не било подобрено положението на подвластните народи и след втория реформен акт на Абдул Меджид — Хатихумаюна, обявен след победата над Русия в Кримската война (1856). Западните сили внушили на Портата да провъзгласи Хатихумаюна най-вече с цел да се пресече влиянието на Русия на Балканите. Това се признавало открито от самите държави участнички в Кримската война. Правителството на Наполеон III при влизането на Франция във войната заявило: „Нашата цел е да отстраним руското влияние в дунавските земи." Само на Австрия се признавало „законно" право да установи свое влияние на Балканите.[7] Хатихумаюнът трябвало да гарантира „без разлика на религия и раса" правата на всички народи.[8] Султан Абдул Меджид издал Хатихумаюна, но нямал намерение да го приложи. Причините за това са много, но една от най-главните е, че Високата порта, възползувайки се от противоречията между западните сили и Русия в Близкия Изток, не се чувствувала задължена да проведе реформи дори в своите европейски провинции. Военно-феодалният деспотичен режим бил запазен. Това пречело за развитието на производителните сили и за формирането на капиталистически отношения, чиито наченки вече се проявявали в социално-икономическия живот на империята. Както образно се изразява Фр. Енгелс, това, което младата буржоазия натрупвала, отивало „в грабителските ръце на сатрапите и пашите"[9]. До каква степен военно-феодалният строй в Турция е бил пречка за прогреса, се вижда от едно писмо на турците, които останали да живеят в Гърция, след

Априлското въстание и европейската общественост. — Изв. ВИНД, т. XIV, 1972, с. 30—40 В тези трудове е посочена подробна библиография за разглежданите събития.

[5] Ахмед Мидхат паша (1822—1883) е виден турски държавник, водач на младотурците. В периода 1864—1869 г. бил управител (валия) на Дунавския вилает и с големи жестокости се разправил с българските чети. В периода 1869—1873 г. бил управител на Ирак. В 1873 г. вече бил велик везир, но султан Абдул Азис го подозирал в „нелоялност" към трона и го отстранил от власт, като го изпратил на местожителство в Солун (1874—1875). Там той официално заемал държавна служба.

[6] Вж. Ю. А. Петросян. Новые османы и борьба за конституцию 1876 г. М., 1958. с. 16.

[7] Question d'Orient. Mémoire sur les Slaves du Sud. Paris, 1854. p. 19, 25—28. Становището на Англия не се отличавало съществено от това на Франция.

[8] Affaires étrangères, Congrès de Paris, 1856 (Protocoles). Paris, 1856. p. 8—9.

[9] К. Маркс и Ф. Энгельс. Сочинения. I изд. Т. XVI. Ч. II. с. 22.

като тя станала автономна държава. В 1854 г. те заявили: „Ние сме под властта на едно християнско правителство, което ни гарантира семействата и имотите", а турското правителство „не ни осигурява нито едно от тези блага"[10].

Десет години след подписването на Парижкия договор и провъзгласяването на Хатихумаюна положението на балканските християни било бедствено, а влиянието на Русия сред тях се засилило. В едно експозе по Източния въпрос на френското императорско правителство, отправено по дипломатическите канали до заинтересованите държави, се изтъква, че Русия се е съвзела от нанесения ѝ удар в Крим и ставала по-опасна за Франция, че Източният въпрос се изострял, и т. н. [11] Наполеон III желаел нова коалиция срещу Русия и предричал провал на политиката на онези обществени дейци,[12] които искали създаване на републики в освободените от турско иго земи.[13] Наполеон III обаче бил разбит и пленен от пруските войски в битката при Седан (1870). Той трябвало да поиска убежище от английското правителство, а Франция била заплашена по-късно от нов разгром и трябвало да търси приятелството на Русия. В 1875 г. Бисмарк не скривал, че Германия трябва да нанесе втори, още по-тежък удар на Франция. На въпроса на френския представител в Петербург какво е становището на Русия, Александър II отговорил: „Интересите на нашите две страни са общи."[14] Петербург дал да се разбере, че за „европейското равновесие" Франция трябва да остане силна и че Русия не ще допусне Германия да ѝ нанесе втори разгром.

Но макар реформите и да не били проведени от Портата, „традицията" за оповестяване на реформени актове била запазена. Разбира се, тази „традиция" била „спазвана" главно под напора на борещите се за освобождение народи.

На 2/14 октомври 1875 г. султан Абдул Азис издал императорско ираде, в което между другото се казва, че в Турция „всички поданици — без разлика [на вяра и народност] — са постоянен обект на неговата върховна грижа и неизчерпаемо благоволение"[15]. Малко по-късно, на 30 ноември/12 декември 1875 г., е издаден императорски ферман, с който отново се потвърждават правата на християнските народности и се обявява на света, че Турция е правова държава, в която има разделение на властта (съдебната от изпълнителната), че християнски съдии ще участвуват в съдопроизводството, и т. н.[16]

Въстанията в България, Босна и Херцеговина изиграли важна роля. Те предизвикали турската власт да потвърди правата на покорените народности. В същото време обаче Портата изпратила нови войски срещу босненско-херцеговинските въстаници, а заловените български революционери от 1875 г. били бесени в различни градове на страната, за да се всее страх сред масите.

Събитията на Балканите раздвижили и европейската дипломация. Както Русия, така и другите велики държави изразили своето становище относно

---

[10] Question d'Orient précédée du conflit gréco-bulgare. Paris, 1875. p. 104.

[11] Exposé politique de la Question d'Orient. Paris, 1867. p. 3—6.

[12] Визират се имената на Лайош Кошут и Джузепе Мацини.

[13] La Question d'Orient. Mémoire sur les Slaves du Sud. Paris, 1854. p. 33.

[14] Pierre Renouvin. La politique extérieure de la III République de 1871 à 1904. Paris, (s. a.). p. 116 et suiv.; Histoire diplomatique 1870—1914. Paris, (s. a.). p. 42—43; С. Дамянов. Франция и българското национално-революционно движение. С.,1968.с. 122 и сл.; А. З. Манфред. Внешняя политика Франции 1871—1891. М., 1952. с. 232 и сл.

[15] DDADO, p. 37.

[16] Ibidem, p. 43—48.

съдбата на балканските народи под руска власт. Те поискали от Портата провеждането на реформи.

Русия, която в това време била в съюзни връзки с Германия и Австро-Унгария,[17] се стараела да координира своите действия с Берлин и Виена и дори с другите велики сили. В това време твърде много се говорело за „европейския концерт", т. е. за общи акции на великите сили. Руската дипломация поддържала формулата за коренни реформи в Босна, Херцеговина и България. Руският канцлер Ал. Горчаков поддържал формулата за Statu quo ameliore[18], т. е. за създаване на нов порядък в бунтуващите се провинции, като там се образуват автономни управления.[19] Но Петербург надценявал значението на една колективна постъпка на Съюза на тримата императори — Берлинския меморандум. Той носи дата 1/13 май 1876 г. В него руската формула за Statu quo ameliore е изоставена. Безспорно тя е била отхвърлена от княз Бисмарк и граф Андраши. В документа се казва, че Портата трябва да проведе реформи, за да се умиротвори империята. Като бунтуващи се провинции се споменават Босна, Херцеговина, Смирна и Солун (заради убийството на френския и германския консул[20]), но България не се споменава като бунтуваща се провинция. При съставянето на меморандума точни сведения за Априлското въстание и за извършените от властите клането още не са били получени или най-малко тези сведения са били твърде неясни и поради това княз Бисмарк и граф Андраши са ги оспорили. Правителствата на трите държави изтъкват в меморандума, че много енергично настояват за провеждане на реформи, които да доведат до „ефективни подобрения"[21]. Те резюмират своите предложения в 5 точки, отнасящи се изключително до реформи в Босна и Херцеговина. Фактически Берлинският меморандум повтарял до известна степен нотата на граф Андраши от 18 30 декември 1875 г.[22] При това в меморандума се набляга, че правителствата на „Трите императорски двора" изразяват желанието за реформи на великите сили. Обаче Берлинският меморандум бил приет в Лондон само за сведение — ad referendum.[23] Министърът на външните работи лорд Дерби заявил, че британското правителство „много съжалява", че не може да подкрепи инициативата на Съюза на тримата императори.[24]

Турското правителство имало добро разузнаване. То знаело, че между великите сили съществуват големи противоречия относно стремежа да засилят своето влияние на Балканите и в Близкия Изток, и че това дава своето отражение върху исканията им за реформи.

---

[17] Този съюз бил назоваван „Съюз на тримата императори", „Съюз на трите северни двора" и пр. В същност Германия и Австро-Унгария се задължавали да пазят благосклонен неутралитет в случай, че Русия влезе във война. Обаче Австро-Унгария винаги вземала позиция, която била неизгодна за Русия.

[18] Т. е. без да се отнемат територии от Османската империя, да се направят основни подобрения на положението на бунтуващите се нации.

[19] DDADO, p. 127—128.

[20] На 23 април/5 май 1876 г. френският консул Мулен и германският консул Абот били заклани от една тълпа развилнели се турци за това, че се опитали да спасят от потурчване българската девойка Стефана Ланскова от Аврат Хисар (Кукушко). Официозът „Stamboul" признава, че престъплението било извършено заради „една българска девойка от селището Аврат Хисар". Stamboul, No 220, 8. V. 1876.

[21] DDADO, p. 129.

[22] Ibidem, p. 59—71.

[23] Ibidem, p. 128.

[24] Ibidem, p. 139.

В 1857 г. и през първите месеци на 1876 г. руската дипломация считала, че едно въстание в България е преждевременно и нежелателно, тъй като подобно развитие на събитията щяло да улесни някои други сили да постигнат свои цели. На 1/13 септември 1875 г. граф Игнатиев телеграфирал на руския генерален консул в Букурещ Зиновиев да уведоми българските революционери в никакъв случай да не вдигат въстание и да пестят силите си за по-благоприятно време.[25] Граф Игнатиев споменава, че от подобно въстание ще се възползува Гърция. В същото време Сърбия се стремяла да „вземе в ръцете си" българското въстание.[26] Граф Игнатиев, който ръководел външната политика на Русия по Източния въпрос, имал пред вид аспирациите на Австро-Унгария към Балканите. Очевидно руският посланик е считал, че Австро-Унгария ще се възползува от събитията и ще анексира Босна и Херцеговина. От друга страна, „кримският опит" карал Русия да не допусне образуването на една антируска коалиция.

До пролетта на 1876 г. в Петербург считали, че като се упражни натиск върху Портата, тя ще се съгласи да даде автономни права на бунтуващите се балкански народи. Придобивайки автономни права, Босна и Херцеговина според руското схващане щели да бъдат предпазени от едно австрийско завладяване, а българите с руска помощ постепенно щели да разширят автономните си права.

Отхвърляйки Берлинския меморандум, английското правителство считало, че австрийското проникване дълбоко в пределите на Балканския полуостров е по-приемливо за Лондон, отколкото затвърдяването на няколко автономни държави под руско влияние. Обаче в случая трябва да се вземе пред вид и друго съображение, което Дизраели е имал пред вид. Касае се за изостряне на отношенията на Русия с Австро-Унгария. Това било твърде желателно за Англия. От друга страна, в Лондон разчитали, че като се стигне до австрийска анексия на турски провинции, то и Англия ще получи нещо. Така и станало в 1878 г.[27]

Берлинският меморандум не постигнал целта си главно поради това, че Англия не го одобрила, и защото бил дело на „несговорни съюзници". Обаче това не значело, че за Русия, като се обявява против едно българско въстание и в Меморандума не се споменава за България, българският въпрос бил приключен. В тази насока Русия разчитала и на личното влияние, което граф Игнатиев имал в Цариград. Руската дипломация считала, че както чрез един натиск на Русия е бил разрешен българският църковен въпрос, така ще може да се разреши и въпросът за българската автономия. В дипломатическите среди на турската столица твърде много се говорело за влиянието на граф Игнатиев върху Абдул Азис. Иван дьо Вестин в своите репортажи от Цариград и България в 1876 г. пише, че руският посланик бил след султана „втората личност в империята"[28]. Великият везир Махмуд Недим паша, както и самият султан Абдул Азис считали, че трябва да се споразумеят с Русия. Махмуд Недим паша се ползувал с реноме на русофил.[29]

---

[25] А. А. Улунян. Из истории национально-освободительного движения в Болгарии 60—70 годов (документы). Т. 20, 1969, док. 46.

[26] Й. Митев. Отношението на руската дипломация към българското национално-революционно движение 1875—76 г. — Военноисторически сборник, 1972, кн. 2, с. 59.

[27] Англия заграбила остров Кипър от Турция, а той бил населен предимно с гърци, които тежнеели към Гърция.

[28] Иван дьо Вестин, Пътуване в страната на въстаналите българи. С., 1971. с. 86.

[29] Ю. А. Петросян. Пос. съч., с. 86.

Когато се говори за „влияние“ на граф Игнатиев пред Портата, то следва да се разбира в смисъл, че турските управници е трябвало да се съобразяват с исканията на силния северен съсед. При това за султан Абдул Азис не било тайна, че младотурците подриват неговото положение и че те са подкрепяни от английската дипломация. Съветите, давани от Англия — Портата да противодействува на Петербург, — не били от полза за личната сигурност на Абдул Азис. Наблюдателите от това време считат, че неговото сваляне от престола се обяснява с дългата ръка на Джон Бул. Иван дьо Вестин пише, че след детронирането на Абдул Азис сър Хенри Елиът бил поздравен с думите: „Чудесно изиграно, господин английски посланик.“[30]

Преди детронирането на Абдул Азис френският посланик граф Бургоан докладвал на дук Деказ: „Господин Дук, от сряда, 10 този месец, между софтите в Истанбул се проявява една твърде оживена агитация. . . Султанът е изплашен от тази манифестация, защото той не изпуща пред вид, че всичко може да отиде така далеч, че неговият трон и неговата личност да бъдат застрашени.“[31] В резултат на манифестациите той назначил за велик везир един от водачите на младотурците — Мехмед Ружди паша. Мидхат паша сметнал, че часът за нанасяне на окончателния удар е настъпил. На 18/30 май 1876 г. Абдул Азис бил детрониран и малко по-късно убит.[32] За султан бил провъзгласен синът на Абдул Меджид — Мурад V. Новото правителство „плувало в английски води“. То си поставило за цел да се бори против руското влияние на Балканите, очаквайки пълна подкрепа от Англия и косвена от другите европейски сили. Обаче сметката на младотурците излязла крива. Тяхната главна цел била да запазят целостта на империята, като бъдат асимилирани подвластните ѝ народи чрез великоислямската идея.[33]

В момента, когато младотурците начело с Мидхат паша подготвяли и провели държавния преврат, се разгаряло едно събитие, което имало огромни сетнини за развитието на Източния въпрос — Априлското въстание. В деня на преврата Ботевата чета предприела своя поход към Балкана. Европейските телеграфни агенции съобщили за десанта при Козлодуй. Светът бил удивен и възхитен от подвига на четата. Същевременно Европа узнала за отчаяните боеве на българските въстаници при Перущица, Панагюрище, Ново село и Дряновския манастир. Руските дипломатически представители в българските земи и руските вестници считали, че въстанието не е ликвидирано и че то тепърва ще се развива.[34] Същевременно проникналите сведения за турските жестокости в България предизвикали недоволството на прогресивните хора в Русия и Европа. Станали грандиозни акции в защита на българите и южните славяни. Под напора на събитията на Балканите и особено в България и под натиска на руската общественост Петербург трябвало да вземе конкретни решения. Въпреки противопоставянето на Лондон руското правителство заявило, че ако Европа не го подкрепи, то ще действува само.[35] Така Април-

[30] Иван дьо Вестин. Пос. съч., с. 51.

[31] DDADO, p. 132.

[32] Ibidem, p. 146. Създаден бил един триумвират, който държал властта — Мидхат паша, Мехмед Ружди паша и Хюсеин Авни паша. Мидхат паша станал „министър без портфейл“, а Мехмед Ружди паша — велик везир. Мидхат паша играел първостепенна роля.

[33] R. W. Seton-Watson. The Rise of Nationality in the Balkans. London, 1917. p. 104—105.

[34] Архив внешней политики России(по-нататък: АВПР), ф. Посольство в Константинополе, д. 2192, л. 121; Одесский вестник, № 91, 28. IV. 1876.

[35] DDADO, p. 254—255.

ското въстание се превърнало в главно препятствие в политиката на Турция, стремяща се да „успокои Европа“ и балканските народи със своите поредни обещания за реформи. Но в случая Априлското въстание имало по-специално значение за Русия. То довело до завой в курса на външната политика на Петербург.[36]

2. ОПОВЕСТЯВАНЕТО НА КОНСТИТУЦИЯТА И НЕЙНИЯТ ХАРАКТЕР

Авторът на конституцията Мидхат паша бил последовател на доктрината на Огюст Конт — позитивизма.[37] Турският държавник не скривал, че е позитивист и поклонник на либерализма в Западна Европа, като сочел за пример английския парламентаризъм, на който искал да се създаде едно „точно копие“ в Османската империя.[38]

След падането си от власт (февруари 1877 г.) Мидхат паша се установил в Париж и Лондон. В Париж се свързал с позитивистите и в отговора си на един техен „адрес“ казва: „Аз съм изцяло поклонник на европейските либерални институции.“ Той със задоволство изтъква, че се намира между свои съидейници (позитивисти), които са „освободени от всякаква религиозна и расова ненавист“[39]. От тези изявления на турския изгнаник следва изводът, че той самият формално е за установяване на буржоазно-парламентарен и демократичен режим в Османската империя. Второто изявление трябва да се разбира, че Мидхат паша е против религиозните предразсъдъци, против религиозната и расовата ненавист, за равенство на нациите и т. н.

Между неговите думи и дела обаче зее пропаст.

Обективно Мидхат паша бил изразител на интересите на зараждащата се турска буржоазия и на либерално настроените феодали. Но това означавало преди всичко създаването на конституция и закони, които да гарантират правото на самоуправление на покорените народи, прекратяването на всякакви насилия над иноверските общности, ликвидирането на религиозния фанатизъм на мюсюлманите, създаването на парламентарен режим и др.

Не по този път тръгнали турските ръководители след преврата от 18/30 май 1876 г. Насилията над подвластните народи зачестили, а турските войски извършили ужасни жестокости в Сърбия, където цели селища, като Зайчар, Княжевац и др., били изгорени до основи. За положението на поробените народи ще цитираме само няколко донесения на европейските дипломати. На 27 юли/8 август 1876 г. новоназначеният руски консул в Русе Василий Фьодорович Кожевников уведомил външното министерство за онова, което става в България, и заключил: „Избиването на българите продължава.“[40] Найнапред Високата порта обвинявала руските дипломати, че били подбудители на Априлското въстание, а след като те разкрили размерите на зверствата, извършени от турската администрация, младотурците започнали да ги обви-

[36] Вж. по-подробно Й. Митев. Отношението на руската дипломация към българското национално-революционно движение 1875—1876 г. — Военноисторически сборник, 1972, кн. 2, с. 68 и сл.

[37] Огюст Конт (1798—1857) развил своите идеи в редица съчинения, едно от които е „Система на позитивната политика“. Конт основал „Дружество на позитивистите“.

[38] Ю. А. Петросян. Новые османы и борьба за конституцию 1876 в Турции. М., 1958. с. 62.

[39] Adresse des positivistes à Midhat-pacha, ancien Grand-vizir de l'Empire Ottoman (26.VIII. 1877). Paris, 1877. p. 16, 18.

[40] АВПР, Посольство в Константинополе, д. 2192, л. 240.

няват, че разпространяват неверни сведения за жертвите в България.[41] Посланикът на Франция граф дьо Бургоан обаче съобщил в Ке д'Орсе, че населението на България се изтребва и че с течение на времето са извършени „нови зверства"[42].

По начало оповестяването на конституцията на 11/23 декември било посрещнато от прогресивната общественост благоприятно. Енгелс писал на Маркс, че на „движението" на Мидхат паша се възлагали надежди относно доброто бъдеще на Турция.[43] Обаче надеждите на прогресивните хора в Европа останали излъгани. Както образно се изразяват Лавис и Рамбо, младотурското правителство, вместо да провежда политика за умиротворяване на империята, започнало да разиграва една „безсрамна комедия"[44]. Отзивите на дипломатите за конституцията са отрицателни. Посланикът на Франция, който не може да бъде обвинен, че води враждебна политика спрямо Турция, съобщил в Ке д'Орсе, че текстът на конституцията не му вдъхва доверие. В три точки дьо Бургоан излага първите си впечатления от конституцията: а) империята представлява неделимо цяло (и затова създаването на автономни провинции е в противоречие с конституцията), б) запазва се „свещеният закон" — шериатът (следователно немюсюлманските народности са неравноправни), в) ислямизмът си остава и се налага чрез конституцията като държавна религия (следователно запазва се расово-религиозната непримиримост на мюсюлманите спрямо другите религиозни общности). Накрая дьо Бургоан не скрива удивлението си, че султанът, оповестявайки конституцията, призовал на помощ Пророка (Мохамед).[45] За един европейски държавник и юрист, разбира се, подобно нещо е недопустимо, но за султана, който едновременно е и халиф, това е естествено.

Щом като посланикът на Франция посрещнал конституцията с недоверие, можем да си представим как тя е била възприета в България, Босна, Херцеговина, Русия, Армения и други страни. Младотурското правителство обаче продължавало да „разиграва комедията", че с конституцията се гарантират „пълни права" на всички народи и класи, че тя е „един велик акт", дошъл да замени 1000-годишното управление с ново, което ще осигури щастието на народите в империята.[46]

Дори Солсбъри, английският делегат на конференцията, заявил, че не може да приеме турския „контрапроект", тъй като в него нищо не се говори за местното законодателно събрание на провинциите (Босна, Херцеговина, България), за данъчната уредба и пр.[47] Поради масовите антитурски митинги в Англия правителството на лорд Дизраели-Биконсфилд не могло въпреки желанието си да защищава открито Портата, но лорд Дизраели-Биконсфилд действувал „през главата на Солсбъри"[48]. За европейските правителства било ясно, че английската делегация, макар и да действувала „солидарно" с дру-

---

[41] Adresse des positivistes. . . p. 16—17.
[42] DDADO, p. 132, 144, 167—168.
[43] Ю. А. Петросян. Пос. съч., с. 3.
[44] E. Lavisse, A. Rambaud. Histoire générale. T. XII. Paris, 1904. p. 433.
[45] DDADO, p. 271—272.
[46] Documents diplomatiques. Conférence de Constantinople. Paris, 1877. p. 71.
[47] Ibidem, p. 92.
[48] Вж. История дипломатии. Т. II. Под ред. А. А. Громыко, И. Н. Земскова и др. М., 1963. с. 107. В това време в Цариград пребивавал един неофициален английски „пратеник" — членът на парламента Бътлер-Жонстън, който поощрявал Турция да не приема решенията на конференцията.

гите делегации, търсела начин да подкрепи Турция. Френският външен министър дук Деказ уведомил граф Бургоан, че английското правителство е за упражняване „натиск върху Портата“[49] да проведе реформи, но под „натиск“ то разбирало да не се вземат никакви мерки от военно естество. Дук Деказ добавя: „Английските интереси [в Турция] са твърде значителни“, за да се съгласи Лондон на една по-крайна мярка спрямо Портата.[50]

Мидхат паша знаел всичко това и разчитал на противоречията между европейските сили. Той, разбира се, разчитал и на подкрепата, обещана му от Биконсфилд.

Оповестяването на конституцията било старателно подготвено с цел да се обезсилят решенията на конференцията. Но именно заради това ходът на младотурците не можел да завърши успешно. Този ход предизвикал недоволството не само на великите сили, но и на народите, които се борели за своето освобождение. Топовните гърмежи и поканата към европейските сили да закрилят конференцията могли да дадат само отрицателни резултати.

Конституцията съдържа 119 члена и 13 глави.[51] В първата глава — „Османската империя“ — се дават общи определения за държавата. Още първият член обаче поразява със своята неяснота. Империята обхващала различни страни, владения и привилегировани провинции, като никоя по никакъв повод и причини не можела да бъде отделена (откъсната). Излиза, че завладяването на различни държави с древна култура, каквито били Византия, Армения, България и др., от османските турци и включването им в пределите на империята означавало, че съответните народи никога и по никакъв повод не могат да получат не само национална независимост, но и автономия. Същото може да се отбележи за чл. 3 и 4. Те гласят, че султанът, който е върховен владетел-падишах и халиф, обединява светската и религиозната власт и е представител на установената ab antiquo[52] династия на Осман I[53]. Падишахът е суверен на „всички османци“. Чл. 5 постановява, че султанът е неотговорен за делата си, тъй като неговата особа е свещена.[54] Чл. 7 определя правата на султана: назначава и уволнява правителствата и управителите на областите, свиква и разпуща генералното събрание и парламента, командува въоръжените сили, обявява война и сключва мир, сече монети и т. н. Обаче в едно отношение неговите права са ограничени — и това предизвиква подозренията и недоволството на Абдул Хамид II. Според същия чл. 7 султанът няма право да се меси при избирането на депутатите.

Втора глава определя правата на османците. Чл. 8 гласи, че всички поданици на империята, безразлично към коя националност и религия принадлежат, се наричат „османци“. Поданиците на империята според чл. 9 и 10 притежават лична свобода, която никой по никакъв повод не може да им отнеме, освен когато те са влезли в противоречие със законите и законно са осъдени. Чл. 11 гласи: „Ислямизмът е държавна религия.“ След това се добавя, че държавата покровителствува „всички култове“. Печатът и обучението са свободни, като училищата се поставят под надзора на държавата. Чл. 17

[49] Дук Деказ изтъква, че австро-унгарското правителство стояло на същата позиция.

[50] DDADO, p. 271—291.

[51] Ibidem, p. 272—289. Преводът на текста от турски на френски е направен на времето си от турското правителство и френският текст е разпространен в чужбина.

[52] Ab antiquo — от стари времена.

[53] Осман I Гаази (1259—1326) е основател на османската държава.

[54] Конституциите на европейските държави също обявяват личностите на съответните владетели за „свещени и неприкосновени“.

е твърде важен. Той гласи: „Всички османци са равни пред закона." Очевидно авторът на конституцията е целял с този член не само да подчертае равноправието на турските поданици, но и да накара онези, които не са се признавали за османци — християните, израилтяните и др., — да започнат да се наричат „османци", за да се ползуват от разпорежданията на конституцията.

Трета глава определя функциите и правата на министрите. Султанът „овластява" великия везир и шейх-юл-исляма (главата на мюсюлманската религиозна общност), а останалите министри назначава със специални ирадета (разпореждания). Министерският съвет се събира под председателството на великия везир и ръководи всички важни вътрешни и външни работи на държавата, а министрите се грижат за своите ресори. Министрите са отговорни за своите дела пред парламента и султана, като последният има по-големи права (чл. 27—30 и 31).

Пета глава определя правата и задълженията на изпълнителите на публичната власт.

Шеста, седма и осма глава определят правата и функциите на органите на власт — генералното събрание, сената и парламента. Над тези органи доминират властта и прерогативите на султана. Той има право да издава наредби със значението на закони, да отхвърля решенията на законодателните тела и т. н. Освен това сенатът се съставя от назначени от султана лица и се нарича още „Камара на сеньорите". Парламентът (Камарата на депутатите) се избира пряко от поданиците на Османската империя за четири години. В десет точки се определят условията, според които един гражданин не може да бъде избран за народен представител. Тези изисквания се отнасят, разбира се, за противниците на режима.

Девета глава определя мястото и ролята на съдебната власт в империята, като религиозното мюсюлманско право (шериатът) се запазва. Десета глава определя правата и функциите на Върховния съд. Останалите глави (11, 12) се отнасят за финансиите (данъците) и провинциалното управление, а последната глава — 13 — за особените разпореждания: обявяване на военно или обсадно положение, изменение на конституцията, тълкуване на законите и пр.

Настоящото резюме, разбира се, не е пълно, обаче в него са изложени основните положения на конституцията от 1876 г.

Както отбелязва в доклада си от 14/26 декември 1876 г. френският пратеник в Цариград, по своята същност конституцията на Мидхат паша има еклектичен характер. Правени са заемки от конституциите на различни европейски държави.[55] Това се отнася предимно до въпросите на държавното право. Мидхат паша обаче не се е съобразил с редица основни положения от тогавашното европейско държавно право. Преди всичко властта на султана се поставя над парламента и над Министерския съвет. Главната задача на оповестената конституция не е да утвърди парламентаризма и равенството на народите, а да утвърди господството на турската нация, да утвърди ислямизма. Друго предназначение на конституцията е да се запази действието на „свещения закон" (шериата) и да се създаде една нова нация — „османска", с граждани — „османци". Затова, макар и по някои въпроси тя да била стъпка напред в политическото развитие на Турция, не могла да изпълни предназначението си. Господствуващата в Турция феодална върхушка решително се

[55] DDADO, p. 271.

противопоставила на парламентаризма, а борещите се за освобождението си народи отхвърлили конституцията.

С тази конституция младотурците искали да отнемат правото на борещите се народи да претендират за самоопределение, освобождение, национална автономия и пр.[56]

Мидхат паша се представял за последовател на идеите на либерализма и позитивизма в Европа, но това в същност било повече стремеж да се даде само една „парламентарна украса" на Турция. По същество либерализмът на Мидхат паша бил една ксенофилия. Той адмирирал само външната страна на буржоазната демокрация, но не приемал парламентаризма, доколкото същият предвиждал отговорност на изпълнителната власт пред парламента. Що се отнася до вътрешните порядки в империята, Мидхат паша считал, че господари ще бъдат турските първенци (предимно феодали), а другите народи и класи ще имат едно главно задължение — да работят, да творят материални блага и да се „ползуват" от равноправието пред законите. За национални парламенти, национални автономни държави, за развитието на национална култура и пр. в конституцията няма дори и отправни положения. Ето защо тя била посрещната с недоверие не само от бунтуващите се християнски народи, но и от арабските народи, които изповядвали мюсюлманската религия.

Конституцията била оповестена в един момент, когато Цариградската конференция взела конкретни решения относно автономията на България, Босна и Херцеговина. Въз основа на представените от руския пълномощник веществени доказателства за турските жестокости, както и въз основа на желанията на българите, изразени в техните петиции,[57] конференцията взела решение да бъдат разоръжени и разпуснати всички нередовни турски войски (башибозук); да се ревизират присъдите на турските съдилища; да се накажат тези, които са извършили кланетата; да се даде амнистия и т. н. Особено важна е трета точка от решението, която гласи: „Обезщетяване на жертвите за сметка на мюсюлманското население, което е взело участие в кланетата и опустошенията; даване на подслон и средства за съществуване от Портата на нуждаещите се."[58] След като всичките тези мероприятия бъдели осъществени, в България щяла да се създаде „една локална административна автономия" с признаване на българския език в съдилищата и администрацията; щяла да бъде създадена българска войска (милиция), като редовните турски войски останат само в крепостите, и т. н.

Наистина в хода на разискванията в конференцията по внушение на английската делегация било решено да бъдат създадени две български автономни провинции[59] със столици Търново и София, като във втората държавица бъдат включени земите до Шар планина. Но фактът, че се отделяли българските земи (подобно решение е взето и за Босна и Херцеговина) от Османската империя и били осъдени порядките на Портата, като тя трябвало да възстанови разрушенията и да осигури съществуването на пострадалите при потушаването на Априлското въстание, бил многозначителен. Оповестяването на конституцията трябвало да обезсили това решение. Вместо авто-

[56] Ю. А. Петросян. Пос. съч., с. 55.

[57] Вж. J. Mitev. Les Pétitions adressées par les Bulgares aux Grandes puissances. . . — Etudes historiques, t. V, 1970, p. 369—386.

[58] Documents diplomatiques. Conférence de Constantinople. Paris, 1877. p. 14—15.

[59] Ibidem, p. 15—16, 23, 51.

номни области или държави трябвало да се създаде единна „османска нация“[60]. Изглежда, че Мидхат паша и неговите поддръжници са считали, че на базата на конституцията скоро и лесно ще бъдат асимилирани отделните нации. Абдул Хамид II пък обявил мъртвородените актове от 1839 и 1856 г. на баща си Абдул Меджид за реформи от епохално значение, на които той (Хамид) ставал продължител.[61] Абдул Меджид изхождал от „свещените положения на шериата“. Този принцип бил запазен в конституцията, а ислямизмът бил обявен за държавна религия. В това време в Османската империя живеели християни, мюсюлмани, израилтяни, будисти и дори езичници (цигани и др.). И при това религиозно стълпотворение обявяването на ислямизма за държавна религия наистина изисквало твърде голяма дързост. От друга страна, запазването на шериата в съдопроизводството в един момент, когато Цариградската конференция била решила да се ревизират делата на турските съдилища, когато покорените народи се вълнували и искали свое управление, свои съдилища и пр., представлява истинско политическо късогледство. Наистина Мидхат паша се опитал да замъгли в очите на Европа и въстаналите народи запазването на шериата. Чл. 87 на конституцията гласи: „Делата, отнасящи се до шериата, се разглеждат от шериатските съдилища; разглеждането на гражданските дела принадлежи на гражданските съдилища.“[62] Тази уговорка нищо не значела, тъй като цялото турско съдопроизводство се базирало на шериата и самите съдии изучавали „правото“ въз основа на този „свещен закон“. . .

Много други положения в конституцията прозвучали като ирония за покорените народи. Така чл. 10 гласи, че в Османската империя свободата на личността е „абсолютна и неприкосновена“ и че никой никому не може да причини зло. А в това време в България ставали срамни сцени на избивания и грабежи. Съпротивата на българите срещу политиката на младотурското правителство била много силна. Българските еснафски организации, общини и др. отказали да подпишат „адреси“ до конференцията, че са „доволни от оповестената конституция“[63]. Портата упражнила силен натиск върху Екзарх Антим I да подпише „адрес“, с който да заяви, че българите желаят да останат под турска власт, тъй като са закриляни от новата конституция. Екзархът отказал, заради което бил свален от екзархийския престол и заточен. Понеже бил глава на българската църква, призната от Портата и великите сили като църква на българската нация, неговият отказ имал много важно значение.

Младотурското правителство не искало за нищо на света да направи отстъпка по българския въпрос. Като емигрант във Франция и Англия Мидхат паша продължил да отказва правото на автономия на балканските народи. В това отношение той проявил истинско „неразбиране“[64]. И напразно се стремял да оправдае своята политика с контрамерките, които трябвало да се вземат срещу Русия, която уж подтиквала българите към бунтове, като изтъквал също, че „между българите. . . има повече от един милион мюсюл-

---

[60] DDADO, p. 272, 282.
[61] Ibidem, p. 289.
[62] Ibidem, p. 284.
[63] Освобождение Болгарии от турецкого ига. Документы в 3 томах. Т. I. М., 1961. с. 577.
[64] R. W. Seton-Watson. Rise of nationality in the Balkans. London, 1917. p. 106. (Авторът буквално пише „ignorance“ — невежество).

мани“[65], и т. н.[66] Мидхат паша искал да обоснове „неделимостта“ на България от Османската империя, но пропускал най-важния мотив — че България се намира до сърцето на империята — Цариград — и че затова турските ръководители не желаят образуването на една национална автономна българска държава.[67]

След като пълномощниците на великите сили отказали да разпуснат конференцията и заседанията продължили, те поискали от Портата да се произнесе конкретно по решенията за автономия на трите провинции (България, Босна и Херцеговина) и по редица други проблеми. Мидхат паша, който ръководел държавните дела, не посмял да вземе сам решение. На 6/18 януари 1877 г. бил свикан Диванът — съвещателен орган на султана и правителството, състоящ се от 200 сановници, генерали, глави на религиозни общности и др.[68] Мидхат паша заявил в Дивана, че решенията на конференцията са неприемливи, но тяхното отхвърляне може да предизвика война. Наистина той добре предвиждал развитието на събитията. В същото време делегатите на конференцията наблегнали на своите решения, като подчертали, че действуват солидарно.[69]

Мотивирайки се, че конституцията давала желаните права на всички народи, Диванът отхвърлил решенията на конференцията и на 8/20 януари 1877 г. тя била разпусната.

Безспорно, за да отхвърли колективното решение на великите сили, Високата порта е била окуражена отвън. Преди всичко шефът на английското правителство лорд Дизраели-Биконсфилд и вторият английски пълномощник сър Хенри Елиът поддържали Турция. Френският посланик в Лондон маркиз д'Аркур уведомил Ке д'Орсе, че лорд Дерби заплашвал Русия. Дерби заявил, че ако Русия навлезе в турските територии, Великобритания ще сметне това за casus belli.[70] Политическите митинги в Англия изиграли важна роля в полза на българската кауза. Както писал френският вестник „Рапел“, лорд Биконсфилд и лорд Дерби тласнали Англия в една опасна игра, с която тя се опозорила, но „благодарение на митингите могла да излезе с чест“[71]. Правителството обаче продължавало да подкрепя Портата, но вече по-умело и прикрито. Френското правителство пък декларирало, че е „против една военна акция“ (на Русия). Дук Деказ писал, че граф Игнатиев се самооблъщавал, като смятал, че Франция може да участвува в една военна демонстрация с кораби пред Цариград.[72] Мидхат паша имал точни сведения за становището на западните

---

[65] Става дума за българите мохамедани (помаците).

[66] Midhat-pacha. La Turquie, son passé, son présent, son avenir. Paris. 1878. p. 12—21. Брошурата е издадена в Париж, но е написана в Лондон и носи дата май 1878 г. Под същото заглавие Мидхат паша публикувал статия в La Revue Scientifique, II série, No 49, 8. VI. 1878, Paris.

[67] Мидхат паша изказвал недоволство, че под натиска на Русия била образувана „българска национална църква“ и изтъквал, че султанът Абдул Азис носел отговорност, защото се поддал на внушенията на руското посолство по българския въпрос. Вж. ibidem, p. 17.

[68] DDADO, p. 304.

[69] Ibidem, p. 315—317.

[70] Вж. Documents diplomatiques français 1871—1914. I série, T. II. Paris, MCMXXX (1930), p. 105.

[71] Le Rappel, No 2417, p. 22. X. 1876.

[72] Documents diplomatiques français. . . p. 133. В същото време обаче френските управляващи среди не се доверявали на Портата и окачествили нейната политика като неприемлива за Европа. В едно анонимно издание — „Русите в Константинопол“, — направено не без знанието на Ке д'Орсе, се казва, че Турция нямала финансова система, че била изправена

сили и това го окуражавало да отхвърли решенията на конференцията. В Цариград разчитали, че в „европейския концерт" ще прозвучи един дисонанс.

След разпускането на конференцията руският канцлер княз Горчаков инструктирал руските дипломатически представители в Европа за линията на правителството. Той писал на посланика във Франция княз Орлов: „Отказът, който Портата противопостави на желанията на Европа, вкара кризата в Ориента в една нова фаза." След като заявява, че Русия ще действува, за да се изпълни волята на европейските сили, княз Горчаков нарежда на посланика да връчи копие от тази инструкция на Ке д'Орсе.[73] Това означавало, че настъпва моментът, когато Русия повече не ще се задоволява с обещания за реформи и разни „полумерки" и „палиативи" и че тя ще действува самостоятелно.

Развитието на събитията по-нататък е известно — започнала Руско-турската война от 1877—1878 г.

С изработването на конституцията от 1876 г. Мидхат паша си спечелил ненавистта на покорените народи, а също и на турската реакция. С противопоставянето си пък на великите сили опасността от война се засилила. Самият султан изпитвал недоверие към амбициозния велик везир. И той бил свален от власт.

Френският шарже д'афер в Цариград дьо Муи телеграфирал на 24 януари/(5 февруари 1877 г.) в Ке д'Орсе: „Тази сутрин Мидхат паша, извикан в двореца, получил съобщение за уволнение и заповед да напусне веднага пределите на империята."[74] Той бил съборен от крайните реакционери от кръга на Абдул Хамид II. Макар обективно конституцията да била в полза на господствуващите кръгове в Османската империя, признаването на „равни права" на немюсюлманските народи обаче, дори и само на книга, предизвикало недоволство сред тези висши кръгове и те извършили разправа с автора на конституцията. С това фактически бил извършен контрапреврат.

Мидхат паша бил остракиран. Той заминал за Франция, а след това за Англия. В чужбина обаче продължил да развива политическа дейност в духа на принципите, които защищавал като велик везир. В Париж Мидхат паша се свързал с дружеството на позитивистите. Те имали съвсем слабо политическо влияние, но се назовавали републиканци.[75] В Истанбул не могли да бъдат доволни от връзките на Мидхат паша с тези, които наричали себе си републиканци, които били ликвидирали с всякакви религиозни предразсъдъци и които писали, че Мидхат паша е свален от власт вследствие на разни „интриги"[76]. Макар Мидхат паша да защищавал принципите на ислямизма, новият властелин на мюсюлманите, Абдул Хамид II, гледал с голямо безпокойство на подобни връзки на бившия велик везир в Европа.[77]

пред банкрут и че нейната политика е донесла големи беди на християнските народи и е изкопала пропаст между Османската империя и цивилизованите страни. Вж. Les Russes à Constantinople. Paris, 1876. p. 7—14.

[73] DDADO, p. 325, 327.

[74] Ibidem, p. 329. За велик везир бил назначен Едхем паша — бивш посланик в Берлин и втори турски пълномощник на Цариградската конференция.

[75] Adresse des positivistes à Midhat-pacha. Paris, 1877. p. 5 et suiv.

[76] Ibidem, p. 6, 11.

[77] Мидхат паша отправил един мемоар до княз Ото фон Бисмарк. В мемоара се изтъква, че за усложненията на Балканите и за изостряне то на Източния въпрос била виновна Русия; че Гладстон защищавал една несправедлива кауза, че Русия използувала „религиозния претекст", за да води войни срещу Турция, и т. н. Накрая, като изтъква големите каче-

След Руско-турската война от 1877—1878 г. Мидхат паша имал неблагоразумието да се върне в Турция, като поискал да му се даде подходяща служба. Абдул Хамид II на първо време се съгласил и го назначил за управител на Сирия (1878—1881). Наскоро обаче той бил ликвидиран. Водачът на младотурците бил обвинен в инспириране на убийството на султан Абдул Азис. Мидхат паша потърсил убежище във френското консулство в гр. Измир (1881). Във връзка с френската инвазия в Тунис отношенията на Третата република с Турция били изострени. За да не влошава още повече отношенията си с Истанбул, френското правителство наредило Мидхат паша да бъде изгонен от измирското консулство, с което фактически той бил предаден на турските власти.[78] Авторът на конституцията от 1876 г. бил осъден на смърт, въпреки че виновността му относно убийството на Абдул Азис не била доказана. Различни репресии били упражнени и срещу редица негови последователи. С това бил сложен край на реформените опити на младотурците от 70-те години на XIX в.

*

В началото на 1877 г. съгласно с постановленията на конституцията и една „временна инструкция за изборите" били проведени на два етапа избори за парламент. Избирателната инструкция, съставена още преди оповестяването на конституцията, била крайно реакционна — с редица ограничения относно правата на избирателите и избираемите. Депутатите били 115 души, от които 69 мюсюлмани и 46 от други религиозни общности.[79] Въпреки че в парламента се очертала една опозиционна група на депутати-християни,[80] той бил далеч недееспособен орган на власт. Открит бил през март 1877 г. в императорския дворец Долма бахче. С това била демонстрирана силата на монарха-деспот Абдул Хамид II. Парламентарната група на българите се състояла от 7 депутати-колаборационисти и туркофили. Те били лица, които агитирали сред населението да подписва адреси до Портата и великите сили. Така братята Димитър и Стефан Тодорови[81] от гр. Тулча, които играли твърде печална роля като турски агенти, били избрани да „представляват" българската нация в турския парламент. Екзарх Антим I — църковният глава на българите — не само че не бил избран, но бил заточен.

И в този си вид парламентът не бил желан от Абдул Хамид II. В края на 1877 г., в разгара на Руско-турската война, бил избран по старата „избирателна инструкция" нов парламент. Неговата законодателна дейност била също така твърде печална. През февруари 1878 г. той бил разпуснат.[82] Нанесен бил окончателният удар срещу парламентарните и конституционни опити в Турция от това време.

ства на Бисмарк като държавник, Мидхат паша го моли да подкрепи турската кауза срещу Русия. Вж. Mémorial adressé par Midhat pacha au Prince Bismark. Paris, 1877. p. 7—18.

[78] Documents diplomatiques français 1871—1914. I sèrie.T. IV. Paris, MCMXXXII (1932). p. 12—13.

[79] Ю. А. Петросян. Пос. съч., с. 128—130.

[80] Пак там, с. 134.

[81] Те се подписвали Димитраки и Стефанаки, като първият имал и титлата „бей". Вж. Освобождение Болгарии от турецкого ига. Т. I. М., 1961. с. 603—604.

[82] Ю. А. Петросян. Пос. съч., с. 138 и сл.

Последователите на Мидхат паша започнали да съставят заговори за връщането му на власт, но били разкрити и участниците били жестоко наказани.

Формално ферман за суспендиране на конституцията не бил издаден. Абдул Хамид II започнал да управлява съгласно с изискванията на мюсюлманското теократично право.

Българският народ нищо не спечелил от конституцията от 1876 г. Напротив, нейното провъзгласяване с явната цел да се снеме от политическата сцена преди всичко българският въпрос, както и въпросът за автономията на другите балкански поробени народи, дискредитирало още повече Портата пред Европа. Потвърдило се поддържаното от Русия гледище, че тези народи не могат повече да останат под турско иго, тъй като то става опасно за самото им съществуване. Поемайки защитата им, Русия целяла да засили своето влияние на Балканите и това било неприемливо преди всичко за Англия и Австро-Унгария, но след варварските кланета в България една антируска военна коалиция, подобна на тази по време на Кримската война, се оказала невъзможна. Такава коалиция се оказала невъзможна не само защото прогресивните хора в Англия, Италия, Чехия и други страни провели масови демонстрации и митинги в защита на южното славянство, но и защото Франция, заплашвана от Германия с един нов, още по-голям разгром, се стремяла да не дразни Русия, да я спечели на своя страна. Така се създали по-благоприятни обстоятелства, отколкото в 1854 г., когато Франция и Англия обявили война на Русия, последвани на следващата година от Сардинското кралство.

Така българският въпрос, който стоял в центъра на Източния въпрос, след Априлското въстание през 1876 г. намерил военно разрешение. Руската армия, подпомогната дейно от румънската армия, от Българското опълчение и от целия български народ, извоювала освобождението на България.

Свободна България, макар и да не обхванала всички български земи, защото Санстефанският договор бил отменен и заменен с несправедливия Берлински договор, се превърнала в парламентарна държава и тръгнала бързо по пътя на прогреса. Така Априлското въстание, чиито последици Портата искала да неутрализира чрез оповестяването на конституцията от 1876 г., изиграло своята положителна роля.

LA CONSTITUTION TURQUE DE 1876 ET LA QUESTION BULGARE

Jono Mitev

(Résumé)

La 30 mai 1876 le groupe des jeunes turcs en tête avec Midhat pacha fit un coup d'Etat. Le sultan Abdul-Aziz est détrôné et Mourad V accède au trône. Trois mois après, Mourad est destitué et sur le trône monte Abdul Hamid II.- Ces événements ont lieu à un moment où de puissantes insurrections de libérae tion nationale du joug ottoman éclatent en Bulgarie, en Bosnie et Herzégovin. tandis que la Serbie et le Monténégro déclarent la guerre à la Turquie (juin 1876)

Immédiatement après la prise du pouvoir, les jeunes turcs déclarent qu'une ère nouvelle commence en Turquie — l'ère des réformes et du progrès.

En effet, les 11/23 décembre 1876 est promulguée par des coups de canon la Constitution de l'Empire ottoman. Elle est élaborée par une commission sous la présidence de Midhat pacha. La promulgation a lieu au moment de la session de la commission diplomatique de Constantinople décidant d'accorder l'autonomie au peuple bulgare ainsi qu'à la Bosnie et l'Herzégovine. A ce moment la question d'Orient est d'une acuité particulière, le problème bulgare y occupant une place centrale.

L'auteur relève, à partir de documents tirés surtout des archives diplomatiques françaises, que le gouvernement jeune turc, malgré la promulgation de la constitution, n'avait pas l'intention d'accorder des droits nationaux politiques aux Bulgares et aux autres peuples subjugués. Au contraire, le gouvernement visait par la constitution à réaliser „l'osmanisation" des peuples chrétiens soumis et avant tout des peuples balkaniques insurgés.

La promulgation de la constitution de 1876 est considérée par l'opinion publique mondiale comme une „manoeuvre" et même comme une farce. En ce qui concerne le problème national bulgare en particulier cette Constitution n'a pas eu des suites positives.

БЪЛГАРСКА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ
Единен център за наука и подготовка на кадри по история —
Българско историческо дружество
България и европейските страни през XIX—XX в.
София . 1975

ОБРАЗУВАНЕТО НА ПЪРВОТО ПРАВИТЕЛСТВО СЛЕД ОСВОБОЖДЕНИЕТО НА БЪЛГАРИЯ (1879)

Методи Петров

Отделни въпроси от началната политическа история на възстановената българска държава след Освободителната руско-турска война (1877—1878) все още не са напълно проучени. При това продължават да се срещат в историографията отдавна остарели представи за личности, събития и режими — представи, които е време вече да се коригират с оглед на натрупаното архивно богатство. Казаното важи и за съставянето на първия министерски кабинет след Освобождението, с който се полага начало на политическия режим и на политическите борби в освободена България.

Буржоазните изследователи А. Ф. Головин[1] и С. Радев[2] в своите съчинения ни оставиха за посоченото събитие виждания, които се основават преди всичко на някакви настроения сред ръководителите на Временното руско управление. Те като че ли не вземаха под внимание решенията на Берлинския конгрес, изискванията на Търновската конституция, антируското настроение в Европа и особено в Австро-Унгария и Англия; допускаха, че политическото положение на българското княжество е могло да се уреди с оглед на разбиранията на дейците от Временното руско управление и отдаваха твърде голямо значение на субективното начало в развитието на историческия процес.

В нашата марксистко-ленинска историография липсва изследване, посветено на образуването на първото българско правителство след Освобождението. Засега в научната историческа литература съществува традиционна постановка, която преувеличава твърде много ролята на княз Александър

[1] А. Головин бе съвременник на събитието и може би по тази причина му се предоверяваха пишещите след него. Той пръв разказа за двете хрумвания сред руските представители в България по отношение на съставянето на първото правителство.А. Ф. Головин. Княз Александър I Български (1879—1886). Варна, 1897. с. 104.

[2] С. Радев твърдеше например, че ген.Гресер и Г. Бух, като имали пред вид, че нямало „подготвени" българи за министри, предлагали за известен срок да се поканят от княз Александър руси на тези постове. Ген. Домонтович, Лукиянов и ген. Золотаров, позовавайки се на „крайното национално самолюбие" на българите, предлагали пък русите да не се месят в гражданската администрация на страната. С. Радев. Строителите на съвременна България. Т. I. 1879—1886. С., 1910. с. 159.

Тук трябва да се изтъкне, че поне засега в нашите архиви не се срещат никакви известия за подобни разбирания на ръководителите на Временното руско управление.

при неговото съставяне.[3] Тази постановка се повтаря и при изследвания от по-ново време,[4] като Ил. Димитров дава малко по-различна оценка за това събитие.[5] Безспорно посочените по-нови изследвания нямат задачата да осветлят нашироко условията около образуването на първото българско правителство.

Избраната за проучване тема от началната политическа история на българското княжество заслужава да се разгледа върху по-широка основа, т. е. да се разкрие по-цялостно ролята на двата основни фактора, действували активно по време на началото на самостоятелното съществуване на Княжество България. Това бе на първо място вътрешният или българският фактор, под който следва да се разбира определящата роля на онази част от българското общество, която влияеше активно върху формиращата се държава да се развива по твърде демократичен за времето път. По-пълното проучване на съществуващата литература и на документите от наши и чужди архиви ще позволи да се проследи и активната роля на руската политика — другия основен фактор. Тази политика и след войната се стремеше да изгради една самостойна българска държава, способна за независимо развитие и самоотбрана.[6] Възстановена силна България, добър приятел на Русия, можеше най-добре да отстоява на Балканите и на Проливите интересите на най-голямата славянска държава. Избирането на принц Батенберг за български княз не означаваше, че руската политика бе престанала да влияе върху младата държава. Подобно разбиране е неприемливо, но до него се достига, когато се преувеличават ролята и възможностите на младия владетел при ръководенето на княжеството.

*

Русия, громейки турската войска и освобождавайки българските земи, същевременно възстановяваше българската държава и създаваше българска администрация. Всяка освободена област своевременно получаваше местно управление, в което преобладаващо участие имаха българите. Марин Дринов например направо говореше за създадено „българско гражданско управление“[7]. Под ръководството на русите, които възглавиха на първо време на много места в страната администрацията, се обучаваха способни и неслужили в османските учреждения българи. Трябва да се подчертае, че русите се оказаха добри учители, а българите — добри ученици.

---

[3] Посочената постановка гласи, че „въпреки изразената воля при изборите за Учредително събрание той (княз Александър — б. м., М. П.) съставил правителство от представители на консервативната партия“. История на България. Том втори. С., Наука и изкуство, 1962. с. 31. По този въпрос вж. и М. Петров. Две публикации за генерал Паренсов и някои въпроси от началната политическа история на Княжество България. — ИПр., 1971, кн. 5.

[4] Г. Й. Вълков. Ролята на руските офицери за изграждането на българските въоръжени сили (1877—1885 г.), кандидатска дисертация, 1972.

[5] Ил. Димитров отбелязва, че „опитът за съставяне на коалиционно правителство — такъв съвет Батенберг получи от Ливадия — не успя. Първото българско правителство бе образувано само от представители на консервативната партия. За негов председател бе назначен Тодор Бурмов.“ Ил. Димитров. Князът, конституцията и народът. С., 1972. с. 17.

[6] Архив на Института за история, а. к. IX, оп. 1, а. е. 7, л. 41—44: Посоченият документ е инструкция на руското външно министерство до княз Дондуков и съдържа указания как да работи руското управление в страната.

[7] Освобождение Болгарии от турецкого ига. Т. 2. М., 1964. с. 45.

Временното руско управление издигна в административните звена на изграждащата се държава представители на двете течения, съществуващи сред тогавашното българско общество — либералско и консервативно. Либералите и консерваторите бяха наследници на т. нар. „млади“ и „стари“ от времето на Възраждането. Към „младите“ се числяха след Освобождението беднотата, занаятчиите, селяните, учителите в своето мнозинство, представителите на интелигенцията, свързана с народа, и др. Към „старите“ бяха обърнали поглед главно представителите на утвърждаващата се постепенно търговско-лихварска буржоазия.

При приемането на Търновската конституция проличаха най-добре и най-пълно противоречията между либерали и консерватори. Либералите отстояваха демократични принципи за устройството на държавата, като изтъкваха, че върховен разпоредител с властта трябва да бъде Народното събрание. Защитници на демократичните традиции, завещани от възрожденските революционери, те обединяваха широките народни маси. Консерваторите, които нямаха сериозна опора сред народа, търсеха да укрепят положението си чрез изграждането на силна централизирана власт в лицето на княза.

Временното руско управление успя да притъпи острите противоречия между либерали и консерватори и издигна в административните звена на изграждащата се държава представители и на двете течения. Понеже повечето от консерваторите имаха висше образование и усвояваха по-лесно и бързо административния ред, те напредваха и по-скоро в служебната йерархия. Освен това консерваторите импонираха на повечето руски представители не само със своите познания, но и с разбиранията си по отношение на характера на утвърждаващата се буржоазна власт.

Руската политика за създаване на смесено управление, осъществявана от съвета на княз Дондуков, който съвет играеше и ролята на правителство през Временното управление, се изпълняваше твърде стриктно. Какъв по-голям аргумент може да се приведе в подкрепа на това твърдение освен този, че почти всички по-сетнешни ръководители на княжеството, принадлежащи към отделни политически течения и партии, бяха издигнати в състава на новосъздаващата се българска администрация именно от Временното руско управление.[8] Това бяха Др. Цанков, П. Каравелов, П. Р. Славейков, Ст. Стамболов, Д. Греков, К. Стоилов, Т. Бурмов, митрополит Климент, Гр. Начович, Д. Петков, М. Балабанов, Т. Икономов, Г. Вълкович, К. Цанков, Ст. С. Бобчев и др. Та това бе почти целият политически екип, който ръководи българското княжество в края на XIX и началото на XX в.!

Новосформиращата се и укрепваща българска администрация се учеше по онова време главно от руската административна уредба, но заедно с това запазваше и доразвиваше някои съществени традиционни форми на самоуправление, характерни за българската община през епохата на Възраждането. Българите укрепваха старите и създадоха нови читалища, които си останаха самобитна българска форма за разпространение на народна просвета и култура. Разширяваха училищната мрежа, избираха училищни настоятелства и

---

[8] ЦДИА, ф. 600, оп. 1, а. е. 495; БИА, ф. 16, а. е. 366, л. 68—69; а. а. 151, л. 3—7; а. е. 1, л. 229—230; ф. 11, а. е. 33, л. 12; а. е. 35, л. 5; ф. 146, а. е. 1, л. 3; ф. 19, а. е. 87, л. 2—5; ф. 286, а. е. 4, л. 1—3; ф. 5, а. е. 23, л. 1; ф. 112, а. е. 1, л. 1; Г. Тодоров. Временното руско управление в България през 1877—1879. С., 1958. с. 432; С. Радев. Пос. съч., с. 160; М. Петров. Руската помощ за създаване на българската администрация (1877—1879 г.). — ИПр., 1972, кн. 5, с. 45—50.

др. Българската община продължаваше да играе ролята на ярка обществена сила и непосредствено след Освобождението.

След Берлинския конгрес Временното руско управление успя да създаде изцяло самостоятелна българска администрация. Назначени бяха навсякъде българи за губернатори (ръководители на окръзи). Повечето от бившите вицегубернатори българи заеха местата на губернаторите руси. Когато трябваше да се заменят окръжните началници руси, техните места заеха бившите секретари българи. Всичко това показваше, че русите бяха направили сполучлив избор, а българите се оказаха способни и достойни да ги заместят.[9]

Първите нормативни актове по устройството на възстановена България бяха дело на русите. Най-напред бяха приспособени някои османски закони към местните условия и най-вече с оглед на новите стопани — българите; изградена бе българска войска; подработени бяха административните наредби за издаване на паспорти; организирана бе полицията; подпомогна се по-скорошното развитие на селскостопанското производство; подобри се работата в училищата; устроени бяха съдебната част и финансовото ведомство; откри се Българската народна банка; сложи се началото на Народната библиотека и др. С една реч, както се изтъкна в някои по-нови изследвания, българската държава бе възстановена още по време на Освободителната война.[10] Към това може да се прибави, че тя започна да функционира нормално още през времето на руското управление.

В края на Временното руско управление княз Дондуков и неговите сътрудници се погрижиха да подготвят и българите, които следваше да възглавят отделните министерства на първото правителство. И тук те се насочиха към представители на двете политически течения — либерали и консерватори. Съществуващите архивни и други източници говорят съвсем определено, че намерението на руските представители и на руската политика бе да се създаде смесено правителство или, както по онова време се наричаше, министерство. Разработен бе план, съгласно с който вероятните бъдещи министри трябваше да се прикрепят към съответните отдели на съвета на княз Дондуков. Тук те трябваше да се запознаят с работата на отделните ведомства, да получат известен опит и след това сами да ръководят дейността на българската държава. Така следваше да се получи и известна приемственост при устройството и укрепването на възстановена България. В изработения план се изтъкваше още, че по-голямо внимание трябва да се обърне на българите, които ще възглавят евентуално министерствата на вътрешните работи и на финансите.[11] За вероятни бъдещи министри бяха подготвени Т. Бурмов, ген. Паренсов, П. Каравелов, Гр. Начович, Д. Петков, Ст. Стамболов, М. Балабанов и Д. Греков.[12]

Откритите документи от нашите архиви позволяват да се разкрие и кой от подготвяните българи кое министерство трябваше да възглави. Така за председател на Министерския съвет се имаше пред вид Т. Бурмов, който бе

---

[9] По-подробно вж. за това М. Петров. Пос. статия, с. 45—51.

[10] Г. Д. Тодоров. Пос. съч.; Хр. Гандев. Руската помощ за изграждане на българската държава през 1878—1879 г. — В: Освобождение на България от турско иго 1878—1958 г.; М. Г. Манолова. Изграждане на българската буржоазна държавна организация в периода на Временното руско управление 1877—1879, кандидатска дисертация, 1969.

[11] Освобождение Болгарии от турецкого ига. Т. 3. с. 57—61.

[12] Пак там, с. 583; БИА, ф. 16, а. е. 443, л. 121, ф. 14 а. е. 2. л. 3; П. Паренсов. Из миналото. С., 1909. с. 23; С. Радев. Пос. съч., с. 158; Народ, бр. 37 от 13 юни 1879; Остен, бр. 10 от 19 май 1879.

губернатор на Софийския окръг, след като администрацията на княжеството се ръководеше изцяло от българите. Той беше между губернаторите пръв губернатор. Притежаваше дълга административна служба в руски учреждения и се ползуваше с особено доверие сред русите. Бивш учител, публицист, взел активно участие в църковните борби през Възраждането, участник в Освободителната война, а след нея вицегубернатор на Пловдив, Бурмов бе един от първите редактори на в. „Марица".[13]

В писмата си от април и май 1879 г. Т. Бурмов споделяше с жена си, която се намираше в Париж, че княз Дондуков му казал след назначаването на поста софийски губернатор, че го очаквало и „по-горно място"[14]. За тези намерения на русите може да се съди косвено и от факта, че Др. Цанков, варненски губернатор, и П. Каравелов, търновски губернатор, реагираха твърде остро срещу назначаването на Т. Бурмов за софийски губернатор. Явно те разбираха най-добре каква можеше да бъде бъдещата кариера на софийския губернатор.[15]

Към отдела на ген. Гресер, завеждащ вътрешните работи, бяха прикрепени трима души: П. Каравелов, Ст. Стамболов и Д. Петков. Миналата народополезна дейност и на тримата активни дейци на либералското течение е известна добре в историческата литература и не ще се спираме върху нея. Подготовката на трима кандидати също потвърждаваше желанието на русите да се открие най-подходящият между тях за бъдещ министър на вътрешните работи. С най-големи възможности се изяви П. Каравелов, който често пътуваше из страната като помощник на ген. Гресер.[16]

Съществуващите архивни документи изтъкват на преден план като бъдещ министър на финансите Гр. Начович. Син на преуспяващ търговец, Начович има възможността да завърши образованието си във Виена и Париж. Той участвува и в националноосвободителното движение като председател на революционния комитет в Свищов, но в същото време не скриваше своите симпатии към движението на старите или, както сам той ги наричаше, нотабилите.[17] От април 1879 г. Гр. Начович бе назначен за помощник на К. Бух, завеждащ финансовото ведомство към съвета на Временното руско управление.[18] За военен министър се предвиждаше ген. П. Паренсов, за министър на външните работи — М. Балабанов и за министър на правосъдието — Д. Греков.[19]

Санстефанският и Берлинският договор предопределиха монархическия институт като форма на управление на България. Според тези договори руски поданик не можеше да застане начело на княжеството.[20] Ако трябваше бъл-

---

[13] БИА, ф. 16, а. е. 386—396; а. е. 443, л. 20—23.

[14] Пак там, а. е. 443, л. 121

[15] А. Ф. Головин. Пос. съч., с. 105.

[16] Освобождение Болгарии от турецкого ига. Т. 3. с. 583.

[17] БИА, ф. 14, а. е. 1, л. 174, 193; а. е. 2, л. 2, 3, 29.

[18] Пак там.

[19] Вж. по-подробно М. Петров. Пос. статия, с. 52—54.

[20] А. Ф. Головин и С. Радев, като игнорираха особено решенията на Берлинския конгрес, допуснаха, че за български княз можел да бъде избран ръководителят на Временното руско управление княз Дондуков. Те пренебрегваха изричното постановление на договора, че никой от членовете на царствуващите дворове на европейските велики сили не може да бъда избран за княз на България. Смятаха и дори определено сочеха, че русите се надявали българите чрез Великото народно събрание да изберат княз Дондуков и по този начин да поставят Европа пред свършен факт. Пропускаха дори и решението на Санстефанския до-

гарите сами да избират, безспорно щяха да предпочетат републиканската форма на управление, завещана им от възрожденските революционери. Изборът на български княз също бе грижа на Временното руско управление. Той трябваше да бъде санкциониран от Велико народно събрание. Кандидатурата на принц Александър Батенберг, племенник на император Александър II, за княз на България бе издигната от Русия — за това има твърде много български и чужди документи.[21] Иска ни се тук да посочим само един официален руски документ. Още през януари 1879 г. първият дипломатически представител на Русия в България А. П. Давидов уведоми турския представител в княжеството Пертеф ефенди,че никой от русите няма да представи своята кандидатура за български княз. След това му изтъкна, че ако българският народ избере принц Батенберг, то за този избор нямало да има възражения.[22]

Признателният български народ изяви категорично своето предпочитание преди и по време на избора за княз да види руски поданик начело на българската държава. Имаше се пред вид граф Игнатиев, свързал се тясно с борбите на българския народ за национално и духовно освобождение, или княз Дондуков, ръководил най-близо и непосредствено възстановяването и устройството на българската държава. Българите настояваха руски поданик да стане български княз, за да се продължи традицията на българо-руското сътрудничество и приятелство. Повечето от народните представители имаха поръчение да гласуват за русин, но предупреждението на руския император, прочетено пред Великото народно събрание от княз Дондуков, предотврати непосредственото осъществяване на това всенародно искане.[23] В лицето на избрания княз Александър Батенберг все пак народните представители виждаха държавния ръководител, който ще укрепва българо-руските отношения и ще помага за обединението на българския народ, тъй като и останалите велики сили подкрепиха неговия избор.[24]

Обиколката на княз Александър из Европа, за да се потвърди неговият избор от страните, подписали Берлинския договор, и от Османската империя, бе първата политическа проява на съществуващата вече самостоятелно българска държава. Придружен от д-р К. Стоилов, назначен от русите за първи секретар на княжеската канцелария,[25] княз Батенберг трябваше не само да се

говор, съставено само от русите, където също не се допускаше поданик на Русия да бъде избран за български княз.Първите историографи на събитията от онова време дори пишеха неаргументирано за някакви настроения сред русите,когато българите не избрали княз Дондуков за български княз. А. Ф. Головин.Пос. съч., с.90—103; С. Радев. Пос. съч.,с.138—140.

[21] БИА, ф. 16, а. е. 443, л. 129; Дневник Д. А. Милютина 1876—1877. Том втори. М., 1949. с. 81; Марица, бр. 57 от 13 февр. 1879.

[22] Архив внешней политики России, ф. Гл. архив, V-А2, д. 913, 55—460, л. 17—19, Като уведомяваше със своя доклад руското външно министерство за състоялия се разговор с турския представител в България, А. П. Давидов не пропускаше да отбележи, че Пертеф ефенди изразил известно съгласие с предложението на Русия за български княз да бъде избран немският принц Батенберг.

[23] Александър II уведомяваше народните представители от Великото народно събрание,че не ще позволи на никого от своите поданици да приеме княжеския трон в България. Освобождение Болгарии от турецкого ига. Т. 3. с. 537.

[24] Вж. по-подробно M. Petrov. Die Wahl des Prinzen von Battenberg zum Fürsten Bulgariens, 1879. — Bulgarien Historical Rewiew, 1973, 2.

[25] ЦДИА, ф. 600, оп. 1, а. е. 493. Тук заслужава да се изтъкне и една друга традиционна постановка,тръгнала да странствува в нашата историография още от А. Ф. Головин и С. Радев и намерила място в История на България. Том втори. С.,1962. с.31. Става дума за това, че още в Ливадия княз Батенберг се бил сближил с д-р К. Стоилов и го взел за свой частен секретар. Историческата истина е друга. Със заповед на княз Дондуков д-р К. Стоилов бе

представи и получи одобрението на ръководителите на посетените страни, но и да проучи настроенията на Европа с оглед на това, как да се подобри участта на онези българи, останали под пряка и непряка власт на султана.

Под обединение тогава българите разбираха възстановяване на Санстефанска България. Англия и Австро-Унгария признаваха правото на българския народ да се обедини, като имаха пред вид само съединението на княжеството с Източна Румелия. При това Англия съветваше княза и придружаващите го да не се бърза, а да се почака подходящ момент, а Австро-Унгария не скриваше своите намерения да противопостави България на нейния освободител и да измести Русия от политическия небосклон на Балканския полуостров. Османска Турция посрещна по подобаващ начин българския княз, но забави изпращането на фермана за одобрението на неговия избор, като разчиташе на известни усложнения в княжеството. Единственият по-значителен успех от обиколката на княза бе разпускането на европейската комисия за България, създадена след Берлинския конгрес, и полученото съгласие на европейските ръководители да установят пряка дипломатическа връзка с България, като назначат свои дипломатически агенти и генерални консули направо в София.

Варна бе българският град, който посрещна тържествено и най-възторжено княза. Тук българите дадоха простор на своите топли чувства към родственика на руския император и Русия и младият владетел изрази по-късно признателността си за това посрещане пред Др. Цанков, с когото се запозна тогава лично.[26] После посети Русе и замина за Търново, където пред Великото народно събрание положи клетва, след което бе окончателно провъзгласен за български княз под името Александър I.

Първата и главна задача на княза, след като се установи в София, бе да издаде указ за съставянето на правителство, а това означаваше да осъществи предначертанието на руската политика за създаване на смесено правителство, което да продължи и развие насоките на държавното устройство, дадени от Временното руско управление. При това князът бе улеснен вече в подбора на бъдещите министри. Той имаше възможност да се ползува и от непосредствените съвети на княз Дондуков, който все още се намираше в страната, на полк. Шепелев, назначен от русите за негов пръв съветник, и на А. П. Давидов. Издаването на указа обаче се забави с няколко дни въпреки предварително подготвения вероятен състав от бъдещи министри. Явно в последния момент бяха настъпили промени или се търсеше друго разрешение освен предвиденото.

Още А. Ф. Головин съобщи, че ходил няколко пъти да телеграфира на Др. Цанков да склони да стане председател на първия смесен кабинет, но варненският губернатор отказал.[27] В личния архив на Др. Цанков се среща съобщение, в което се твърди, че князът по предложение на княз Дондуков

назначен за първи секретар на княжеската канцелария, а не за личен секретар на княза, и тази си длъжност той изпълняваше много преди да бъде избран Батенберг. Първите си разговори с Гирс Стоилов води именно като изпълняващ посочената длъжност. ЦДИА, ф. 600, а. е. 45, л. 1—2.

[26] С новогодишно поздравително писмо от 1 януари 1880 г. князът напомняше на Др. Цанков, че бил „първият българин", който му подал ръка, за да стъпи на „българска земя", и същевременно му изразяваше „особено благоволение и любов". БИА ф. 11, а. е. 5, л. 6—7.

[27] А. Ф. Головин. Пос. съч., с. 108.

поканил варненския губернатор да „състави първото правителство“[28]. За същата княжеска покана ни уведомява и Ив. Гешов в писмото си до Евл. Георгиев.[29] Ген. Паренсов в своите спомени казва още, че на Др. Цанков били изпратени три телеграми с покана за участие в първото правителство, но той отговорил едва на третата, като не приел подобно участие.[30] Пловдивският вестник „Марица“ пък уведоми читателите си, че ръководителят на либералите Др. Цанков бил поканен да приеме „портфейла на Министерството на външните работи“[31].

Използуваните сведения ни дават достатъчно основание да приемем, че Др. Цанков е бил поканен да участвува в първото смесено правителство. Той не фигурира обаче в списъка на онези българи от двете политически течения, които бяха подготвяни за министри още по времето на руското управление. Този факт не бива да ни изненадва, а позволява да заключим още, че предпочитанието на русите към консерваторите (повечето от предвидените българи за министри принадлежаха към консервативното течение или подкрепяха неговите разбирания), изглежда, не се посрещаше добре от либералите, и князът, посъветван вече от княз Дондуков, търсеше друго разрешение с включването на Др. Цанков, който минаваше за един от ръководителите на либералското течение. Но и това не задоволи либералите, защото варненският губернатор изтъкваше всевъзможни причини да откаже участието си в едно смесено правителство. В началото той подчертаваше, че бил поканен само от д-р К. Стоилов, който, както се каза вече, бе политически секретар на княжеската канцелария, а не лично от княза.[32] По-късно, като не бе убедителен с този отказ, Др. Цанков изтъкна, че не искал да бъде в един кабинет с министри като „Греков и Начович“[33].

От всички посочени източници само в. „Марица“ не съобщи, че Др. Цанков бил поканен и за председател на първото правителство. Това обаче няма особено значение, защото практиката в първите години след Освобождението бе ръководителят на правителството да възглавява и отделно министерство, каквато практика съществува и днес в много страни.

Данните от литературата и архивите позволяват да се направи още едно заключение. Русите и князът имаха пред вид участието само на един представител на либералското течение; това именно не задоволяваше тази част от тогавашното българско общество, която се ползуваше със симпатията на народа. Бяха склонни Др. Цанков да възглави кабинета, но при това положение П. Каравелов трябваше да бъде лишен от участие. След категоричния отказ на варненския губернатор отново се насочиха към П. Каравелов, който беше и подготвен като вероятен бъдещ министър.

Отказа да участвува в подготвяното като смесено първо правителство и П. Каравелов, който също беше един от водачите на либералското течение. Според ген. Паренсов П. Каравелов не приел под предлог, че желаел да има „за другар“ в правителството Др. Цанков и без него не бил съгласен да стане министър.[34] А. Ф. Головин в своята книга разпространи и друга мисъл: Цанков заплашил

---

[28] БИА, ф. 11, а. е. 5, л. 6—7.
[29] ЦДИА, ф. 568, оп. 1, а. е. 40, л. 1—3.
[30] П. Паренсов. Пос. съч., с. 54.
[31] Марица, бр. 102 от 24 юли 1879.
[32] БИА, ф. 356, а. е. 22, л. 58.
[33] Пак там, ф. 11, а. е. 9, л. 5.
[34] П. Паренсов. Пос. съч., с. 54.

Каравелов, че ако се съгласи да влезе в първия кабинет, то неговите приятели нямало да го смятат вече за свой „партизанин".[35] Т. Г. Влайков по-късно писа определено, че Цанков и Каравелов не били против подготвяното смесено правителство, а само против „личността на Греков"[36].

Без да се впускаме в повече подробности относно причините, поради които Др. Цанков и П. Каравелов отказаха да участвуват в подготвяното първо правителство, следва да изтъкнем тяхното нежелание да вземат участие при така стеклите се обстоятелства като важен фактор. С това ръководителите на либералското течение осуетиха предначертанието на Временното руско управление да се състави смесено правителство от либерали и консерватори. Нужно бе вече да се търси друг изход и княз Александър, като се съобразяваше със съветите и направеното от русите, повери изпълнителната власт в ръцете на другите подготвени министри, които бяха представители или клоняха само към консервативното течение.

За състава на първото правителство след Освобождението освен С. Радев[37] писа по-подробно преди години и М. Балабанов,[38] един от участниците в него. И двамата обаче допускаха грешка, като съобщаваха, че д-р Атанасович бил назначен едновременно с другите министри. В публикувания княжески указ № 1 от 5 юли 1879 г. липсва името на д-р Атанасович.[39] Същевременно се обявява, че временно Т. Бурмов се назначава и за министър на народното просвещение. Ген. П. Паренсов в спомените си изтъкна много по-точно длъжностите на Т. Бурмов и че малко по-късно бил назначен за министър на просвещението „българинът д-р Атанасович"[40].

Пропускът в книгата на С. Радев и в спомените на М. Балабанов изглежда на пръв поглед случаен и без особено значение. Но това не е така. Този пропуск ни говори за две неща: първо, че още с обявяване на указа за състава на първото правителство е съществувала частична министерска криза, и, второ, че е бил нарушен предварителният план на Временното руско управление и явно през първите няколко дни не е бил намерен заместник на подгот-

---

[35] А. Ф. Головин. Пос. съч., с. 108.

[36] Т. Г. Влайков. Политическото развитие на България. — Демократически преглед, 1906, кн. 5, с. 524.

[37] „Министерството се образува в следния състав — определено сочи С. Радев: — Т. Бурмов, министър-председател и на вътрешните работи; Д. Греков на правосъдието; Начович на финансите; д-р Атанасович на народното просвещение. На военното министерство, което съставляваше едно почти независимо ведомство и се считаше за руска администрация, бе назначен генерал Паренсов." С. Радев. Пос. съч., с. 162. Тук трябва да се отбележи, че авторът проявява явно неприязнено отношение към Русия, като обявява българското военно министерство за „независимо ведомство" и за „руска администрация".

[38] М. Балабанов твърди, че за министри били поканени „Т. Бурмов, Гр. Начович, М. Балабанов, Д. Греков, д-р Атанасович и руският генерал Паренсов". Той разказва още, че князът ги помолил при първото събиране на правителството сами да изберат свой председател. И в заключение допълва, че „първият български софийски губернатор" Т. Бурмов, който се ползувал с голямо доверие пред руските власти, заслужавал да бъде и „пръв председател на първия български министерски съвет". М. Балабанов. Тодор С. Бурмов. — Летопис на Българското книжовно дружество, 1907, с. 109—110.

[39] В първата част на княжеския устав се съобщава, че Т. Бурмов се назначава за министър на вътрешните работи и временно се натоварва с управлението на Министерството на просвещението, М. Балабанов се назначава за министър на външните работи и изповеданията, генерал-майор П. Паренсов за военен министър, Гр. Начович за министър на финансите и Д. Греков за министър на правосъдието. Във втората част пък пише, че министърът на вътрешните работи Т. Бурмов се назначава и за председател на Министерския съвет. Държавен вестник, бр. 1 от 28 юли 1879; Марица, бр. 103 от 27 юли 1879.

[40] П. Паренсов. Пос. съч., с. 56.

вения за министър П. Каравелов. Освен това пропускът показва и нещо друго, а именно, че княз Александър не е съставил сам първото правителство. Ако се следва логиката на събитията, можем да допуснем, че щом князът бе открил четирима българи, годни да възглавят отделните министерства, лесно би могъл да намери и петия. Застанем ли на позицията също, че князът започва да управлява страната веднага след стъпването си в София, би трябвало да приемем, че е бил твърде добре подготвен и че едва ли не руската политика е изчезнала в един ден и вече не е действувала дори по отношение на състава на първия кабинет.

Нека се постараем да проследим най-напред как членовете на първото правителство се опитаха да излязат от тази частична министерска криза. Наричаме я така, защото все пак единият министерски пост си остана вакантен и се търсеше вече нов министър, за да се попълни съставът на кабинета. Така М. Балабанов изпрати телеграма до Т. Икономов, в която го канеше да приеме да ръководи Министерството на народното просвещение. Тази телеграма бе подписана и от името на Т. Бурмов, ген. Паренсов, Гр. Начович и Д. Греков.[41] Поканата бе отправена не към случаен българин, а към бившия подпредседател на Учредителното събрание, който изпъкваше по онова време с по-умерени разбирания и се ползуваше с известно влияние сред ръководителите на либералското течение. След като не бе привлечен либерал в правителството, явно пак се търсеше начин да се осъществи отчасти насоката на руската политика, като се включи поне приятел на либералското течение. Т. Икономов обаче отказа, като в своя отговор се мотивира, че току-що бе приел от ген. Столипин да стане префект на град Сливен в рамките на новата административна организация на Източна Румелия.[42]

Отказът на Т. Икономов затрудни бързото разрешение на т. нар. частична министерска криза още в началото на самостоятелното съществуване на българското княжество. Налагаше се да се търси друг подходящ българин за министър на народното просвещение и да се излезе от създаденото все пак ненормално положение. Едва след три седмици с указ № 44 от 26 юли 1879 г. бе назначен старият професор по медицина в Букурещ д-р Георги Атанасович за министър на народното просвещение по доклад на председателя на Министерския съвет.[43] К. Иречек обаче твърди, че определянето на д-р Атанасович за министър станало по съветите на руския дипломатически агент и генерален консул А. П. Давидов.[44] След близо един месец от обявяването на княжеския указ започна да работи в пълен състав първото българско правителство след Освобождението.

*

Използуваните документи, съобщенията от периодичния печат и съществуващата историческа литература позволяват да се коригира традиционната постановка, че княз Александър бе съставил de jure и de facto първия министерски кабинет след Освобождението, подготвен в същност от Временното руско управление. Освен това ролята на младия владетел в събитията непосредствено след неговия избор твърде се пресилва от първите изследователи

[41] БИА, ф. 19, а. е. 81, л. 21.
[42] Пак там, а. е. 2, л. 5.
[43] Държавен вестник, бр. 2 от 4 авг. 1879.
[44] К. Иречек. Български дневник, 1879—1884 г. Т. I. С., 1930. с. 18.

на епохата А. Ф. Головин и С. Радев. Новоприведеният доказателствен исторически материал позволява да се направят и някои други заключения — например, че Русия и руската политика играеха важна роля не само по време на Освободителната война, но и при възстановяването на българската държава; те подпомагаха обективния процес за изграждане на дееспособна и силна администрация и здрава военна организация на българското княжество. България следваше да се развива още и като добър и сигурен защитник на интересите на своята освободителка на Балканите и на Проливите. Трябва да се изтъкне също, че българите активно подпомагаха русите при този съзидателен процес. Същевременно те изявяваха искрено своята благодарност и уважение към Русия.

При съставянето на първото правителство след Освобождението някои от руските ръководители недооцениха ролята на либералите, които влияеха най-правилно българското княжество да се развива по демократичен за времето път и при това се ползуваха с голямо доверие сред народните маси. Предначертанието на руската политика да се създаде смесен кабинет не се осъществи главно по причина, че бе предвиден само един министерски портфейл за либералите. Князът от своя страна не успя нито да подпомогне да се изпълни руската политика по отношение на състава на първото правителство след Освобождението, нито да създаде друго обединяващо различните течения на българското общество правителство. И руските ръководители, и князът не си даваха достатъчно сметка за възможностите и ролята, която можеше да играе либералското течение, превърнало се малко по-късно в партия. Всичко това създаде условия да се разрази след известно време ожесточена борба между либерали и консерватори. Тази вътрешнопартийна борба и действията на някои велики сили усложниха твърде много началната политическа история на България.

LA FORMATION DU PREMIER GOUVERNEMENT APRES LA LIBERATION DE LA BULGARIE (1879)

Metodi Petrov

(Résumé)

Certains problèmes de l'histoire politique de la Principauté de Bulgarie échappent encore au regard du chercheur. Pour cette raison principalement on rencontre dans l'historiographie des idées inexactes concernant certains événements et régimes qu'il faut étudier plus amplement étant donné la très grande richesse d'archives accumulée. Il est temps de réviser également l'opinion traditionnelle selon laquelle le prince Alexandre Batenberg aurait formé de jure et de facto le premier gouvernement bulgare après la Libération.

La Russie joue un rôle de premier plan dans la libération et le rétablissement de l'Etat bulgare. Les représentants pendant le gouvernement russe contribuent à l'édification d'une administration viable et unie et d'une organisation militaire solide de la Principauté qui devait se développer comme un ami fidèle et sûr de sa libératrice. Tout ceci répondait également aux intérêts de la politique russe dans les Balkans et les Détroits. Dès le gouvernement russe provisoire on avisa à la préparation des Bulgares devant diriger les différents ministères du premier cabinet.

Mais dans le choix des membres du premier gouvernement certains dirigeants russes ont sous-estimé le rôle des libéraux qui jouissaient d'un très grand ascendant au sein des masses populaires et s'employaient à ce qui l'Etat bulgare s'engageât sur la voie de développement démocratique répondant aux nécessités du moment. Lors de la composition définitive du cabinet on prévoit seulement un portefeuille pour les libéraux ce qui précisément dérogeait au projet de la politique de former un cabinet mixte de libéraux et de conservateurs. Malgré ses efforts le prince Al. Batenberg ne parvient pas à faire réaliser l'idée d'un gouvernement mixte d'union qui jouisse d'une certaine autorité au sein de la population.

La formation d'un gouvernement comprenant seulement des représentants du courant conservateur donna lieu un peu plus tard à des luttes violentes au sein des partis. Ces luttes ainsi que certains agissements de la Turquie, de l'Autriche-Hongrie et de l'Angleterre aggravent sensiblement l'histoire politique initiale de la principauté bulgare.

БЪЛГАРСКА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ
Единен център за наука и подготовка на кадри по история —
Българско историческо дружество
България и европейските страни през XIX—XX в.
София . 1975

АНГЛИЯ И РУСКО-БЪЛГАРСКОТО ПОМИРЕНИЕ (1894—1896)

Андрей Пантев

В почти непрекъснатия низ от драматичните български събития след Съединението годината 1894 заема особено място. От една страна, тя маркира края на най-активното участие на България в европейската политика през XIX в. Постепенното „слизане" на българския въпрос от авансцената на европейския политически живот се чувствуваше навсякъде — по страниците на големите вестници, в информациите на осведомителните агенции, в официалните декларации на държавни дейци и монарси, в явната и тайната дипломатическа преписка. Но, от друга страна, същата година поставя хронологическото начало на един нов етап в българското държавно развитие, който по-късно отново щеше да хвърли тази страна в епицентъра на голямата политика.

Ако дотогава всички странични наблюдатели единодушно отбелязваха превратността и динамизма на българските времена, то след 1894 г. настъпи относително спокойствие в българските политически нрави.

Бавната нормализация на вътрешния ред в княжеството, очакваната преориентация на неговата външна политика все още стояха като злободневни теми пред европейската политика. Между многото въпроси, които трябваше да разрешава съставеното на 18 май 1894 г. народняшко правителство, на първо място бе болезненият проблем за възстановяването на руско-българските политически отношения, прекъснати през ноември 1886 г.

Осемгодишното управление на Ст. Стамболов доведе страната до изолация от Русия. Нейното поведение по време на Съединението и последвалото вмешателство на царизма във вътрешните работи на княжеството предизвикаха остра политическа реакция на съпротива. Крайно безсмисленото предизвикателство на Стамболов против Русия показа своята историческа несъстоятелност. То улесни австро-английското политическо проникване в България, без да елиминира значението на руската позиция по всички общобалкански въпроси.

Нормализирането на отношенията с Русия продължи да стои като важно предварително условие за успеха на всякакви външнополитически начинания на българската държава.

Преодоляването на българския проблем в руската външна политика бе желано и в Петербург, въпреки че след монархическата промяна в Сърбия нейните позиции на Балканите бяха частично подобрени. Заинтересоваността

на Русия от помиряване се определяше главно от три фактора. Първо, с оглед на неизоставените ѝ още планове за една военна или дипломатическа акция в района на Проливите;[1] второ, от необходимостта от париране проникването на чуждото влияние на Балканите, на което Стамболовото правителство бе станало главен проводник, и, трето, от съображения за престиж, който влияеше и на другите славянски и балкански държави.

Осъществяването обаче на полезния и за двете страни проект срещаше значителни затруднения от различен характер.

Първият голям въпрос, от който зависеше изходът на всякаква инициатива, си оставаше въпросът за условията на евентуалното помирение. Естествено възникналата след оставката на кабинета на Стамболов възможност за преустановяване на руско-българската политическа вражда можеше да се реализира положително само при конкретни практически отстъпки и от двете заинтересовани страни. Втората пречка бе недоверието, с което бе гледано правителството на К. Стоилов в Петербург. Бе явно, че един евентуален курс на новото българско правителство към помирение с Русия ще се осъществява от хора като К. Стоилов, Гр. Начович, Р. Петров, Ив. Ев. Гешов, които неотдавна участвуваха в антируската политика на Стамболов и съвсем нямаха зад себе си кариера на русофили.

Продължително потисканата от Ст. Стамболов русофилска опозиция в България се оказа разделена на три фракции и нямаше реални изгледи да вземе изцяло властта в страната. Усложненията се допълваха чувствително от пряката неприязън между софийския и петербургския дворец, в която българският владетел и императорът бяха ангажирани персонално. Над всичките тези трайни или преодолими препятствия обаче стоеше големият въпрос, оправдан ли е един принципен прелом във външнополитическата ориентация на българската държава или нейните нови ръководители ще прибягнат до един формален дипломатически жест, който да възстанови формално отношенията между Русия и България и с това да постигне само тактически задачи на своята политика.

Нормализирането на руско-българските отношения не бе обаче само двустранен процес. Поради своето значение за стратегическото равновесие на Балканите отношенията между България и Русия винаги придобиваха общополитически характер. Своето участие и жива заинтересованост в тях не криеха както великите сили, така и съседните на България държави.

Характеристиката на европейската политическа обстановка бе немислима без отчитане състоянието и перспективите на руско-българските отношения. Така бе по време на скъсването, така постепенно ставаше и при очертаващото се възобновяване на отношенията. Поради това не можем да видим цялостно този важен момент от руско-българските отношения, без да анализираме допълнителната роля на ограниченото отношение или вмешателство в него.

Руско-българското помирение не е пренебрегван въпрос от българската политическа история. Интересни, макар и кратки страници са му посветили стари и нови автори.[2] Въпросът е изяснен обаче само двупосочно. Едва на-

[1] Вж. В. Хвостов. Проблема захвата Босфора в 90-х годах XIX века. — Историк-марксист (1930), т. 20.

[2] Посочваме по-значимите от тях: Ив. Панайотов. Русия, Великите сили и българският въпрос след избора на княз Фердинанд. 1888—1896. С., 1941; Д. Йоцов. Русия и България (вчера, днес и утре). С., 1946; А. Папанчев. Едно престъпно царуване. Фердинанд I цар на българите. С., 1946; А. К. Мартыненко. Русско-болгарские отношения 1894—1902. Киев, 1967; J. V. Königslöw. Ferdinand von Bulgarien. München, 1970.

последък в неотдавна излязлата книга на унгарския автор Емил Палоташ „Балканският въпрос в края на XIX век“[3] е отделено по-голямо място за отношението на австро-унгарската дипломация към руско-българското сближение. Написана върху богат изворен материал от архивите на Австрия, Унгария и СССР, въпреки някои преувеличения и неточности книгата хвърля обилна светлина върху реакцията във Виена във връзка с руско-българските контакти след падането на Ст. Стамболов.

Нашата цел в настоящата работа е да разкрием един от съществените аспекти на проблема.[4] Ако приемем, че Англия бе един от най-решителните опоненти на руското влияние в България и един от външните фактори на продължителния руско-български политически конфликт, ще се убедим, че анализирането на позициите ѝ спрямо настъпилия противоположен процес е необходимо условие за неговото изясняване.

*

Падането на Стамболовото правителство в България бе безспорно резултат от крайната непопулярност на методите на гражданското управление в страната, от недоволството на значителна част от същата буржоазия, която в началото му оказваше активна подкрепа. Стремежът на самия Стамболов към еднолично управление ставаше все по-нетърпим за амбициозния български монарх. Относително стабилизиран благодарение на усилията именно на своя пръв министър, Фердинанд търсеше повод да се освободи от него. Въпреки откритите предупреждения на своите задгранични покровители от 1892 г. Фердинанд бе взел курс за отстраняването на популярния си министър.

Условията за това не закъсняха. Към началото на 1894 г. за наблюдателните политици, дипломати и журналисти не бе тайна, че в международните отношения започваха процеси, чиито резултати са проявиха едва в първите години на XX в. Извършваше се на пръв поглед незримо, но реално прегрупиране на силите, въпреки че много нерешени противоречия между старите съперници за дълго време оставаха открити.

На първо място изпълненото с борби между Австро-Унгария и Русия десетилетие след Берлинския конгрес завършваше с известен необходим и за двете страни компромис, който щеше да направи възможно австро-руското споразумение от 1897 г. Подобни тенденции се забелязваха дори и в традиционното англо-руско съперничество. Въпреки че още не бе изменила на принципите на своята континентална политика, Англия вече не бе така близка до Тройния съюз, както през най-силните дни на Стамболов. Тя отказа да поднови Средиземноморските съглашения от 1887 г.,[5] насочени против Русия и Франция, а през 1898 г. за пръв път се доближи до Русия по редица въпроси от световната политика.

Тези промени в междудържавните отношения се проявяваха, а в известен смисъл се и обуславяха от новото съотношение на силите в Източния въпрос и от възникналите в Османска Турция поредни сътресения.

---

[3] E. Palotás. A Balkan kerdes. Budapest, 1972.

[4] Всички посочени автори разглеждат доста обстоятелствено хода на руско-българските преговори по помирението, поради което отминаваме някои детайли от този въпрос.

[5] C. J. Lowe. Salisbury and the Mediterranean, 1886—1896. London, 1965.

Ако през декември 1832 г. Канинг бе заявил, че „съдбата на Османската империя никога няма да бъде безразлична за Англия,“[6] то през 1895 г. дори за най-активния крепител на нейния интегритет в миналото — Р. Солсбъри — бе ясно, че „банкрутът на тази империя е неизбежен“[7].

Естествено бе евентуалното руско-българско помирение да засегне преди всичко интересите на осъществилите най-ефективна конфронтация на руското влияние на Балканите досега Австро-Унгария и Англия. Между двете държави бе обаче настъпило и първото значително недоразумение относно съгласуването на балканската им политика. По време на руската инициатива за преминаване на руския доброволчески флот през Проливите в 1891 г.[8] Австро-Унгария отказа да подкрепи протестите на Англия. Кореспонденциите между Г. Калноки и Розбъри се свеждаха вече единствено до това, кой на кого да прехвърли тежестта на съпротивата срещу Русия. В един от последните си разговори като австро-унгарски министър на външните работи Калноки раздразнено напомни на английския посланик във Виена, че Англия трябва да изясни позицията си спрямо Русия,[9] преди да насочва Австро-Унгария срещу нея. Самият Калноки писа, че Австрия няма намерение да стои срещу Русия без участието на Англия. Опитите на английските либерали за сътрудничество с Русия по арменския въпрос в края на 1894 г. само засилваха убеждението на австрийците, че подновяването на австро-английското антируско сътрудничество е трудно осъществимо.

Явно бе, че предишното ефективно съгласуване на англо-австрийската борба срещу руското влияние на Балканите е въпрос от недалечното минало. Двете държави се оказаха по същество разединени по стратегически съображения въпреки останалото непроменено обективно съвпадение на техните интереси в българския въпрос.

В тази обстановка непризнатият български княз можеше да се реши да пренебрегне официалните предупреждения на Австро-Унгария и Англия в подкрепа на Стамболов. Княз Фердинанд предпочиташе да се освободи от него и така да даде удовлетворение на проруските настроения на значителни среди в България, като едновременно с това си осигури отначало признаването, а по възможност и благоразположението на Русия. Единият и другият резултат от отстраняването на Стамболов означаваше укрепването на Кобургския княз на българския престол.

Важно обстоятелство, което улесняваше намеренията на Фердинанд, бе растящото сближение между Русия и Франция след 1892 г. и официалното обявяване на техния съюз две години по-късно. Роднинските връзки на княза с френската аристокрация му даваха основание да се надява, че намерението му да потърси пътища за помирение с Русия ще бъде подкрепено от френска страна. Развитието на нещата след падането на Ст. Стамболов показа, че младият княз бе преценил правилно значението на промяната във френско-руските отношения. Френското правителство наистина пое ролята на посредник между българския княз и руския император, макар неговата мисия да

---

[6] D. C. M. Platt. Finance, Trade and Politics in the British Foreign Policy. 1815—1914. Oxford, 1968. p. 182.

[7] J. A. S. Grenville. Lord Salisbury and Foreign Policy. The Close of the Nineteen Century. London, 1964. p. 202.

[8] А. Пантев. Англия срещу Русия на Балканите. С., 1972. с. 208—209.

[9] The Holstein Papers, vol. III. Correspondence (1861—1896). Cambridge at the University Press, 1961. p. 460, 485.

срещаше, особено в началото, твърде сериозна съпротива. Наблюдателните англичани следяха с внимание перипетиите на това посредничество. „Г-н Начович ме уведоми днес — съобщаваше със удовлетворение английският дипломат Х. Елиът, — че френското правителство е направило всичко възможно да се стигне до помирение, но това по негово мнение не е добре посрещнато от руснаците, които не ценят подобна намеса."[10]

Краят на Стамболовия режим откри нови пътища за отстраняването на ония реални поражения в руско-българските отношения — резултат както на пагубното пристрастие на Стамболов и неговите съмишленици, така и на късогледството на руската дипломация, — които се отразяваха еднакво неблагоприятно върху позициите и на двете държави.

Помирението, в което бяха убедени всички трезвомислещи политици и в Петербург, и в София, не бе осъществено нито бързо, нито леко. Първите прояви на кабинета на К. Стоилов подклаждаха всички естествени подозрения в Русия за продължаване на „самостоятелния" антируски курс в българската външна политика. Затова и големият шум, вдигнат най-вече от виенската и лондонската преса при свалянето на Стамболов в началото, не трая дълго. Докато „Таймс" печаташе сантиментални излияния за съдбата на „Българския Бисмарк", още на 2 юни (всички дати са по стар стил — А. П.) К. Стоилов, който неофициално бе отговорен за политическите отношения на България с чуждите държави, вече изразяваше благодарност за подкрепата, оказвана от английското правителство на новото министерство.[11] Успокоението се настани дори в Илдъза, където се готвеха да приемат промяната в България без сантименталности.[12] По аналогичен делови начин приеха отначало промяната и във Виена и Берлин. Явно бе, че колкото и привлекателен за много среди в чужбина да бе Стамболов, неговата лична кариера като държавник най-малко безпокоеше съзнанието на неговите „доброжелатели". Важен за тях бе следващият въпрос, който идваше автоматически на дневен ред, а именно какво ще донесе дългоочакваният и неизбежен след толкова години мълчание руско-български диалог.

Още първите плахи опити на българското правителство, църква и общественост за сближение с Русия бяха наблюдавани с най-голямо внимание и недоверие от страна на Англия. Предишната (по времето на Стамболов) безусловна непримиримост на английската политика към руско-българското приятелство бе принудително трансформирана в едно желание да се предотврати поне временно възобновяването на руско-българското политическо сътрудничество и да се ограничат неговите последствия.

Надеждите в Лондон, че руското влияние няма да се установи в предишната степен, почиваха на реални основания. Недружелюбното мълчание в Петербург по отношение на правителствените промени в България идваше като предварително оправдание на неохотата, с която кабинетът на Стоилов се зае да оправя „руския въпрос" в българските държавни работи. Убедени представители на прозападната ориентация в българската политическа мисъл, К. Стоилов и Гр. Начович бяха принудени главно от две сили да търсят норма-

---

[10] Конфиденциално съобщение № 142 от 6 септември 1895 г. на Х. Елиът в Public Record Office, Foreign Office (по-нататък: PRO, FO), 78 (Turkey-Diplomatic), 4663; вж. и коментара за посредническата роля на Франция у J. V. Königslöw. Op. cit., p. 186.

[11] PRO, FO, 78, 4568.

[12] Народна библиотека „Кирил и Методий", Български исторически архив, ф. 14 (Гр. Начович), а. е. 1063, л. 38, 39, 50, П. Димитров до Гр. Начович.

лизация на отношенията с Русия — първо, от страна на самия княз, който бе вече убеден в практическата невъзможност да бъде официално признат за български владетел без съгласието на Русия, и, второ, от силната русофилска вълна, която буквално заливаше българското буржоазно общество, виждащо преодоляването на всички препятствия в българското държавно развитие единствено във възвръщането на императорското доброжелателство.

Фактът, че помирението с Русия трябваше да осъществи едно правителство, което не бе русофилско, обуславяше непоследователността, с която започнаха началните стъпки на установяване на контакти с официални руски институции. Навсякъде се коментираше руско-българското помирение, а никаква практическа крачка не бе предприемана. Това бе разбираемо. Правителството и самият княз бяха смутени, че техните декларации и инспирираните от тях вестникарски статии срещаха слаб отзвук в Русия, а само дразнеха чувствителната в този пункт английска и австрийска преса. Затова, докато правителството и дворът обсъждаха какви мерки да бъдат взети като начало на руско-българския диалог, техни представители едва ли не отричаха въобще подобни намерения сред софийските управляващи кръгове.

Започналата предизборна кампания през лятото и ранната есен на 1894 г. отначало за общински съветници, а после и за представители на VIII обикновено народно събрание бе проведена под вътрешнополитически лозунги. Въпросът за необходимостта от помирение с Русия бе старателно избягван, за да се запази единството на обединената антистамболовистка опозиция. При подготовката на своята изборна победа водачите на новия кабинет се стремяха да не предизвикат обвинения в противозападна политика.

Още в началото на юни К. Стоилов бе изразил надеждата си пред Никълсън, че Англия „ще подкрепи едно министерство, което има за цел да увеличи и развие свободата и независимостта на отделния гражданин по модела на свободата, която има в Англия“[13], а Ив. Евст. Гешов, новият министър на финансите, напомни, че е бил „винаги добър приятел на Англия“ и че при евентуални българо-английски търговски преговори „няма да има трудности при постигането на споразумение“[14]. В края на същия месец Начович призоваваше Никълсън да не отдава значение на „онова, което той (Никълсън — А. П.) нарича русофилски тенденции в сегашното министерство“[15].

Редовно осведомявани за тия уверения на българското правителство, в Лондон поискаха да узнаят до каква степен те отговаряха на действителността. На 31 юли английското правителство телеграфически запита българския министър на външните работи желае ли българският княз, който тогава се намираше в Карлсбад, да бъде приет в английското посолство във Виена, където да му бъде връчено послание от правителството на Нейно величество. Оправдавайки се с неизправности на телеграфната поща, Гр. Начович не уреди тази среща, но заяви, че Фердинанд с удоволствие би посрещнал английския дипломатически агент Артър Никълсън при своето завръщане в София.[16]

Планираната аудиенция се състоя на другия ден след завръщането на Фердинанд — 26 октомври. На нея Никълсън изрази съжаленията си от осуе-

---

[13] PRO, FO, 78, 4568.
[14] Ibidem.
[15] Ibidem.
[16] Ibidem.

тяването на срещата във Виена, защото английското правителство искало да вземе инициативата по българските работи и да излезе с официална декларация по въпроса, която, както уверяваше Никълсън, „щеше да бъде по-благоприятна за България, отколкото речта на Калноки“ (става дума за декларацията на Калноки пред делегациите от септември 1894 г.). Аудиенцията продължи час и половина. На нея Фердинанд увери Никълсън, че няма да позволи на започващото своята работа Народно събрание да се занимава с външна политика — „която не одобрявам“. Той се оплака от поведението на много чужди държави и специално от езика на западната преса, която по негово мнение проявявала късогледство.

Очевидно Фердинанд е искал да се оправдае пред Никълсън за русофилското оцветяване на кабинета след провеждането на изборите за Народно събрание, на чието откриване за пръв път от неговото идване в България отсъствуваше английският дипломатически агент, а присъствуваха немският, френският и австро-унгарският му колеги. Никълсън заяви на Фердинанд, че Англия не възразява против помирение с Русия, но не ще одобри „господството на Русия в българските работи“. Той заплаши Фердинанд, че евентуалното идване на руски офицери в българската армия ще настрои зле българските офицери, между които след оставката на ген. Николаев през юни 1893 г. нямало много висши чинове, и те щели да почувствуват ревност от това. Той повтори съветите, давани на Стоилов и Начович, че България в никакъв случай не трябва да приема предварително руските дипломатически агенти и съветници, без да са формулирани ясно условията за тази размяна. Никълсън не пропусна да напомни наличието на огромна емигрантска маса в Русия, която отдавна крои заговори против княза и която може да получи възможност да се завърне в България — „което ще създаде условия за опасни борби и интриги в страната“[17].

Още от 21 юни Никълсън предприе продължителна обиколка в страната, като посети градовете Русе, Свищов („най-русофилския град в страната“ по негово мнение), Търново и Пловдив. В последния град Никълсън бе уверен от водачите на юнионистката партия, че „те нямат ни най-малкото намерение да предприемат стъпки, които могат да се превърнат в акт на подчинение спрямо правителството в Петербург“. От своя страна Никълсън и местният английски консул увериха пловдивските политици, че „Англия няма да оттегли симпатиите си към страна, която се стреми към независимост“. Същите декларации бе отдавна направил и английският посланик в Цариград, Ф. Къри, който още на 1 септември 1894 г. се интересуваше и от изхода на изборите за Народно събрание. Той предупреди П. Димитров, че руските консули не трябва да идват в България, преди да е признат князът.[18]

През юни 1894 г. българското правителство се опита чрез познанствата на екзарха да установи контакти с чиновници в руското посолство в Цариград. То се стремеше да избягва разговорите с руския посланик там Нелидов, който бе известен със своята непримиримост към политическия режим в България, бе ангажиран лично в борбата против Фердинанд и отново създаде значителни пречки за нормалното протичане на преговорите. Това бе сигнализирано в Лондон от английския посланик в Цариград, Ф. Къри, който предупреди екзарха, че би било „безсмислена капитулация да се хвърлят в

[17] PRO, FO, 78, 4568, FO, 195 (H. M. Embassy at Constantinople), 2134.
[18] НБКМ, БИА, ф. 14, а. е. 1063, л. 74.

ръцете на русите“[19]. Къри предупреди за тези разговори и Портата въпреки прогресивно влошаващите се англо-турски отношения. Самата кралица Виктория бе силно обезпокоена от поощряването на русофилските партии в България, което според нея бе „много опасно“[20]. В друг разговор с П. Димитров вторият секретар на английското посолство Х. Елиът му каза, че „българо-руското споразумение е желано и в Лондон, но вие се заблуждавате, ако мислите, че Англия ще одобри някога предишното подчинение на България от Русия“.

Във Виена английският пълномощен министър Едмънд Монсон също каза на Д. Минчович, че „Англия няма да създава пречки на новото правителство, стига да се сложат спирачки на руските агитатори в страната“[21]. Съществен елемент в смисъла на тези безцеремонни предупреждения, които не се отличаваха от постъпките на другите сили от Тройния съюз, бе познатата в подобни случаи английска способност за незабавно съобразяване с нововъзникнали ситуации.

Такъв бе единият аспект на провежданата английска линия спрямо вътрешното положение в страната. Но освен тези уверения и декларации представителите на английската дипломация активно поддържаха още силната стамболовистка опозиция. Те разговаряха със Стамболов и неговите съмишленици, съветваха се с тях много по-често, отколкото с официалните представители на властта. В Пловдив английският консул Вратислав дори организираше и председателствуваше тайни заседания на местната опозиция.[22] Любопитно е да отбележим, че отлично знаейки в каква област могат да се простират английските опасения, Стамболов непрекъснато изтъквал силата на крайната русофилска фракция в България, но Никълсън в докладите си отбелязваше неговите пристрастни преувеличения.[23]

Едно внезапно събитие дойде, за да освежи начинанията на българските политици и да сложи начало на действителните опити за помирение — смъртта на руския император Александър III на 18 октомври 1894 г. Станалата промяна на най-високия връх на руското политическо ръководство[24] съживи надеждите на Фердинанд и правителството за подновяване на руско-българските контакти. Смъртта на императора бе и един отличен повод за инициатива от българска страна. С узнаването на вестта Народното събрание обяви траур и взе решение да се отслужи панихида в памет на императора. Фердинанд изпрати с телеграма съболезнованията си на бъдещия император Николай II. Телеграма изпрати и К. Стоилов до руския министър на външните работи Н. Гирс. Окуражени от внезапно пристигналия благодарствен отговор, българските държавници се опитаха да получат разрешение официална българска делегация да присъствува на погребението.

Този внезапен тласък в руско-българските отношения не даде очаквания резултат, тъй като в крайна сметка на България бе отказано официално присъствие на церемонията по погребението на покойния император. Но независимо от това бе поставен на нова плоскост проточилият се въпрос на помире-

---

[19] PRO, FO, 195, 2134.

[20] P. Ponsoby. Letters to the Empress Frederick. London, 1929.

[21] НБКМ, БИА, ф. 14, а. е. 2703, л. 137—139, Минчович до Начович.

[22] НБКМ, БИА, ф. 14, а. е. 915, л. 31, вж. и а. е. 2853, л. 7—19.

[23] PRO, FO, 78, 4568.

[24] Ролята и концепцията на Александър III в ръководенето на руската външна политика вж. у С. Д. Сказкин. Конец Австро-русско-германского союза. М., 1928. с. 183 и сл.

нието. Именно със смъртта на непримиримия Александър III бе поставено началото на размразяването в руско-българските отношения. „Руският цар е изпратил благодарствен отговор на съболезнованията, изпратени от страна на българското правителство — осведомяваше Лондон А. Никълсън. — Размяната на тези естествени любезности ще съживи желанията на русофилите, които представляват мнозинство в Камарата, да предприемат в скоро време конкретни стъпки към повторното спечелване на доброто разположение на Русия. Смятам, че водачите на партията показват тенденция към преувеличаване на значението и важността на нещо, което вероятно представлява само жест на учтивост след изпращането на съболезнователна телеграма."[25] Разбира се, от една общоприета междудържавна форма на любезност, каквито бяха телеграмите-отговор, до признаването на княза от страна на Русия разстоянието бе още значително. Но както и да се приемаше в дипломатическите среди тази проява, тя бе очевиден факт и от седем години това бе първият официален контакт между двете столици. Каквото и иронично снизхождение да придаваше на коментара си за това събитие Никълсън, той бе инструктиран едновременно от Лондон и от английското посолство в Цариград и Виена да поиска по-подробни обяснения, дали „това не е първата стъпка към разбирателство с Русия".

Старателните обяснения, които охотно даде Стоилов на Никълсън по този повод, са много характерни за външнополитическите концепции на народняшкото правителство въобще. „Вчера се възползувах от възможността да запитам г-н Стоилов как стои въпросът за подновяването на отношенията с Русия и дали е направен определен прогрес към помирение — съобщаваше Никълсън. — Той отговори, че по негово мнение „руският въпрос" е приключен и че правителството със сигурност няма да направи по-нататъшни стъпки за подновяване на отношенията. Не е вярно, продължи той, че са били правени запитвания от страна на правителството в руското посолство във Виена, дали ще бъде приета депутация в Петербург по случай погребението на покойния руски император. Правителството изобщо не е имало ни най-малкото намерение да изпраща подобна депутация. Връщайки се на главния въпрос за отношенията с Русия, г-н Стоилов каза, че по-голямата част от руската преса се показа много по-ожесточена спрямо българското правителство, отколкото обикновено. Следователно дори и най-ревностните русофили в България ще започнат да успокояват желанията си за по-нататъшни аванси. Негово превъзходителство беше решен да не предприема други стъпки. Той е категоричен да третира тези въпроси при посредничеството на великите сили. Той се безпокоеше да не би руското правителство да изпрати без предупреждение агент и консули в България, като остави въпроса за признаването открит. Това ще бъде сериозен въпрос и неизбежно ще доведе до оживление и интриги, справянето с които ще бъде трудно. Той лично не желае да види руската агенция заета отново при каквито и да са обстоятелства."[26] Този продължителен монолог на Стоилов не може да се обясни само с дипломатически увъртания. Той свидетелствува за неизменността на предишните му убеждения по въпросите на българската външна политика.

Това поведение на българския министър-председател бе потвърдено на проточилите се заседания на Народното събрание, където освен словесните

[25] PRO, FO, 78, 4568.
[26] Ibidem.

реверанси към освободителката Русия не бе предложено нищо конкретно. Нещо повече. В речта си пред народните представители Стоилов намекна, че колкото и да е голямо желанието на българското правителство да стигне до задоволително разрешение, може да се говори за постигане на успех само ако другата страна покаже подобно добро желание, и че никаква вина не може да носи правителството, ако усилията евентуално пропаднат. Същевременно той добави, че правителството няма никакво намерение да прави жертви, за да осигури подновяването на приятелските отношения с Русия.

Изразеното желание на правителството да види България помирена с Русия бе допълнено с изявлението, че никакви жертви няма да бъдат направени за постигането на тази цел.

Очевидно Стоилов искаше да доведе евентуалните руски предложения до неприемлив абсурд, засягащ суверенитета на България.

На 28 ноември българското Народно събрание прие резолюция да се изпрати златен венец в Петербург, който да бъде поставен от името на българския народ на гроба на императора. Вероятно Фердинанд вече виждаше, че е отдал прекалено голямо внимание на телеграмата-отговор от новия император.

Дипломатическата акция на българското правителство, проведена през октомври—декември 1894 г. едновременно във Виена и Цариград, не донесе очакваните резултати. Неуспехът се дължеше на обстоятелството, че то не бе склонно да приеме разглеждането на въпроси като съдбата на емигрантите и вероизповеданието на престолонаследника.[27]

Явно беше, че и самото руско правителство не бързаше да определи становището си при тази липса на особен ентусиазъм от страна на софийските управители. Това мълчаливо взаимно изчакване в Петербург и София свидетелствуваше за липсата и у двете страни на ясна програма за условията, върху които можеха да се установят новите отношения. Преките контакти между двете страни носеха засега малки надежди.

Появата на арменския въпрос от лятото на 1894 г. и активната роля в него на английската дипломация[28] караха българското правителство да заеме изчаквателна позиция и да не бърза. Това предизвикваше недоволството на русофилството в България. В първата аудиенция на завърналия се в България Др. Цанков (въпреки многократните обещания през август 1894 г. на Стоилов пред агентите на Англия, че той няма да бъде приет в България) той изразил безпокойството си, че по помирението с Русия нищо не е станало.[29]

Така завърши първият етап от историята на българо-руското помирение от юни—декември 1894 г. Английската дипломация нямаше причини да бъде особено недоволна. Взаимното недоверие, липсата на конструктивен дух не донесоха необходимото уреждане на един прекалено проточил се въпрос, който стана предмет на спекулации от страна на неприятелски и на двете държави сили.

---

[27] Вж. коментар на преките неофициални разговори между българските и руските представители у А. К. Мартыненко. Пос. съч., с. 47—53.

[28] Вж. Г. М. Арутюнян. Англия и армянский вопрос в середине 90-х годов XIX века. — Новая и новейшая история, кн. 6, 1959, с. 86—96.

[29] Конспект на двете срещи между Фердинанд и Др. Цанков вж. в НБКМ, БИА, ф. 14, а. е. 3364, л. 160—178.

През пролетта на следващата 1895 г. въпросът бе открит отново в Цариград. Още в първите дни на новата година руският посланик уведоми П. Димитров, че българското правителство трябва ясно да отговори на въпроса, дали е за Тройния съюз или за Русия. На въпроса на П. Димитров, дали е възможно признаването на княза, бе отговорено, че решението ще се отложи, докато се види на дело, че България е с Русия.[30] Този език на Нелидов, който току-що се бе завърнал от Петербург, не обещаваше осезателни промени в предишната руска позиция към България. Малко по-късно, на 18 февруари 1895 г., Нелидов се заинтересува дали Стамболов е даден под съд.[31] Поради това правителството и князът не се решаваха на пълно игнориране на връзките с останалите сили и се стремяха да поддържат паралелни връзки и с противниците на балканската политика на Русия.

Докато Др. Цанков бе изпратен с тримесечна мисия в Петербург, Фердинанд и Стоилов още от началото на 1895 г. предприеха продължителна обиколка в Европа. По този повод в. „Народни права“ от 13 април писа: „Г-н Стоилов пътува два месеца в Европа, за да убеди правителствата на държавите от Тройния съюз, че той е поклонник на западната култура и че няма нищо общо с руските домогвания на Изток.“[32]

Българското правителство не можеше да пренебрегва английската активност в Турция по арменския въпрос. То изграждаше своята македонска политика в три направления — искане на берати за български владици, изпълнение на чл. 23 от Берлинския договор и изпращане на чети в македонските провинции. Проектите на английската дипломация за разрешаване на арменския въпрос косвено засягаха и македонското движение. През януари 1895 г. Ат. Шопов съветваше от Цариград Начович „българите тъй или инак да се възползуват от арменския въпрос“[33]. Предположенията се потвърждаваха от П. Димитров, който съобщаваше, че Англия е предложила на Портата проект за създаването на арменска автономна област на турско-руската граница. „И така от всички велики сили само Англия е за полза на македонците, и то, както го казвате и вие, защото тя иска подкрепления по арменското дело“[34] — завършваше рапорта си П. Димитров.

При тия обстоятелства на българското правителство не бе безразлично английското виждане по руско-българските отношения. И докато в Цариград, Карлсбад и Виена се водеха нови тайни преговори, в които участвуваха Начович, П. Димитров, екзархът, Стоилов и самият Фердинанд, П. Димитров непрекъснато успокояваше Кьри, че „става въпрос за едно обикновено възстановяване на дипломатическите отношения между двете държави“[35].

В София Никълсън плашеше Стоилов и Начович, че надменното отклоняване от страна на Русия на предложението за участие на българска правителствена делегация на императорското погребение и едновременното съобщение до екзарха, че Русия може да приеме делегация от български градове, целят злепоставянето на правителството вътре в България и неговото сваляне.[36]

---

[30] НБКМ, БИА, а. е. 1063, л. 106.
[31] Пак там, л. 115.
[32] Народни права, бр. 41 от 13 апр. 1895.
[33] НБКМ, БИА, ф. 14, а. е. 3828 л. 1, Ат. Шопов до Начович.
[34] Пак там, а. е. 1063, л. 146, Поверителен рапорт на П. Димитров от 20 март 1895 г.
[35] PRO, FO, 195, 2134.
[36] Ibidem, 78, 4568.

Разбира се, в тези фрази имаше голяма доза елементарна дипломатическа тактика. Въпреки цялата си мнима готовност да слуша английските съвети българското правителство не възприе турското и английското внушение да не се изпраща делегация в Петербург, направено още през януари 1895 г.[37]

Междувременно през юни 1895 г. в Англия бе извършена поредната правителствена промяна. Консервативната партия начело с лорд Солсбъри удържа голяма изборна победа. В английската външна политика се проявяваха две тенденции — едната към сближение с Русия и Франция, другата към укрепване на предишното сътрудничество с Германия и Австро-Унгария. През лятото на 1895 г., използувайки арменските размирици, Солсбъри бе готов да изостави традиционната английска политика по Източния въпрос.[37а]

Идването на Солсбъри на власт съвпадаше със своеобразна дипломатическа комбинация на българското правителство. През втората половина на юни осемчленната българска делегация замина през Виена за Петербург. В чужбина се предполагаше, че „това ще предизвика силно русофилско течение в България“[38]. Самият Стоилов направи изявление пред френския дипломатически агент Лако, че се надява на помирение с Русия веднага след връщането на депутацията.[39]

Би следвало да се предполага, че народняшкото правителство е взело еднопосочен курс към бързо и окончателно уреждане на руско-българските отношения, без да се съобразява с предупрежденията и недоволството от страна на някои велики сили.

В същото време обаче кабинетът на Стоилов се опита да балансира с дипломатически средства впечатлението в Европа за опасност от реставрация на руското влияние в България. И докато митрополит Климент и Т. Тодоров правеха сервилни декларации, някои от които бяха осмени в самата руска преса, по същото време от Цариград за Лондон замина с особена мисия българският дипломатически агент П. Димитров.[40] Самият факт, че по време на пребиваването на една неофициална българска депутация в Петербург в Англия се намираше един от най-опитните български дипломати, е достатъчно показателен.

Главната цел на тази мисия — да се търси английската подкрепа по македонския въпрос — изискваше предварително спечелване на английското доверие по главните въпроси на българската външна политика. Като изключим резкия език на Солсбъри по повод на междувременно разиграната се драма по убийството на Стамболов, окуражителните обещания за скорошно уреждане на македонския въпрос, дадени на П. Димитров, свидетелствуват, че в Лондон нямаха особени оплаквания от поведението на приемниците на Стамболов.

По-късно, през септември и октоври, с почти аналогична цел пътува до Виена Гр. Начович. Неговите продължителни разговори с Голуховски имаха

---

[37] Това предупреждение бе предадено на П. Димитров лично от султана. Вж. НБКМ, БИА, ф. 14, а. е. 1036, л. 112, Поверителен доклад на П. Димитров от 18 февр. 1895.

[37а] J. A. Grenville. Op. cit., p. 24.

[38] НБКМ, БИА, ф. 14, а. е. 3469, л. 35—44, Сърмаджиев до Начович, 16 авг. 1895.

[39] J. V. Königslöw. Op. cit., p. 183.

[40] За мисията на П. Димитров в Лондон вж. у Ив. Панайотов. Пос. съч., с. 244, както и допълненията на А. Пантев. Пос. съч., с. 87, 88.

задачата да успокоят Балплац, че предстоящото помирение няма да засегне принципите на следваната след 1885 г. външна политика на България.[41]

Явно бе, че българското правителство искаше да покаже на западните сили, че тогавашните, а и бъдещите руско-български диалози не ще означават скъсване на предишните икономически и политически връзки на страната с австро-германско-английския блок.

Петербургското посещение неслучайно съвпадна с най-високото изостряне на англо-българските отношения след падането на Стамболов. Ясно бе, че руското правителство възприема друг принцип и поема нов път в политиката си по отношение на България. Така успокоенията на Стоилов и Начович имаха вече твърде малка стойност. В. „Прогрес" се оплакваше, „че пътуването на депутацията разсърди цяла Западна Европа без Франция"[41a].

Колкото и противоречиви да бяха коментарите на европейската преса, колкото и противоположни да бяха различните мнения, това събитие явно сочеше насоките за разрешаването на руско-българските отношения. Очевидна бе реалната основа за онзи страх, който бе споделян едновременно от Англия, Австро-Унгария и Германия.

Първият научен коментар на руско-българските преговори принадлежи на Ив. Панайотов.[42] Представената от него картина е базирана на тогавашните информации от печата и на сведенията на един от участниците, Ив. Евст. Гешов, както и на дадените интервюта от Климент и Т. Тодоров на руски и виенски вестници. Без съществени изменения коментира срещата и А. Мартиненко.[43]

Пребиваването на една не особено авторитетна българска делегация в Петербург означаваше, че най-сетне руската дипломация приема да преговаря, макар и косвено, с Фердинанд, който вече едва ли щеше да бъде наричан „узурпатор на българския трон". Явно в Петербург се бяха убедили в безрезултатността от многократните опити за неговото отстраняване.

Подозренията внезапно се засилиха много след последвалото убийство на Ст. Стамболов.[44] През тези дни Никълсън преживя най-бурния епизод от цялата си многогодишна дипломатическа кариера. Този път той не срещна поредните успокоителни уверения и многозначителни обещания. Темпераментните демонстрации на Никълсън против двореца, правителството и софийската полиция бяха неочаквано конфронтирани. Фердинанд отказа да го приеме, за да изслуша възмущенията му по повод на събитията около атентата. Този случай бе яростно раздухван от консервативните вестници в Англия. Убийството бе, разбира се, автоматически свързано с руско-българските отношения. В. „Стандарт" твърдеше, че то трябвало да засвидетелствува „отвратително раболепие към Русия"[45]. В такъв смисъл бяха и опозиционните коментари в самата българска столица. Стамболовистки вестник писа: „От-

---

[41] Вж. обстоятелствения конспект на разговорите между Голуховски—Начович в НБКМ, БИА, ф. 14. а. е. 4327, л. 3—5.

[41a] Прогрес, бр. 82 от 1 авг. 1895.

[42] Ив. Панайотов. Пос. съч., с. 251—257.

[43] А. Мартыненко. Пос. съч., с. 59—64; по-подробен анализ на резултатите от пътуването в Петербург намираме у Е. Палоташ. Пос. съч., с. 69—76, където са направени изводи относно значението на това събитие за австро-руските отношения на Балканите,

[44] Отношението на Англия и английското обществено мнение към убийството на Стамболов вж. у А. Пантев. За англо-българските отношения след падането на Ст. Стамболов. ИПр., 1966, кн. 4.

[45] Standard от 15 авг. 1895.

казът на княза да приеме представителя на Англия в България, на тази държава, която първа позволи на своя представител да влезе в лични отношения с княза ни, който пример бе последван отпосле и от представителите на някои от другите сили, и в столицата на която държава князът ни намери от кралицата почти официален прием (става дума за посещението на Фердинанд в Лондон през 1892 г. — А. П.), показва, че князът и правителството са си осигурили поддръжката на мощна Русия."[46]

По същото време бяха публикувани серии статии в английската преса от А. Биман и Дж. Баучер, в които се обвиняваше българското правителство за издевателства над мюсюлманското население в Родопите и за подготовката на чети за нахлуване в Македония.

Същите Биман и Баучер, които по времето на Стамболов не скъпяха най-ласкавите си епитети за напредъка в България и за правотата на българското дело в Македония, сега искаха международна анкета за санкциониране на българските смутители на мира на Балканите.

Но колкото и внезапен да бе този взрив на враждебност в англо-българските отношения, той отмина така бързо, както се бе и появил, като остави зад себе си само една трайна подозрителност към България, която дълго време не напусна сентджеймския кабинет.

Първият признак на постепенното спадане на напрежението бе отпътуването на 18 август на Никълсън.[47] Английското правителство обаче за дълго време не назначи свой титулярен представител в София, а изпрати временно там втория секретар на британското посолство в Цариград, вече споменатия Х. Елиът.

Английското отношение към перипетиите на руско-българското помирение придоби предимно осведомителен характер. Елиът не блестеше с политическа дарба, но затова пък наследи отлична осведомителна мрежа, която редовно използуваше в своите отчети до Лондон и Цариград. Важно място в септемврийските доклади на Елиът заемаше въпросът за стабилността на тогавашното българско правителство и на самия княз. Той изтъкваше, че съществува силна русофилска опозиция срещу княза, която може да извърши заговор, подобен на този срещу Батенберг, и „да се посочи какъвто и да е княз, назначен от руснаците". „Вярва се — допълваше Елиът, — че тази опасност е много реална. Изглежда, г-н Стоилов няма да се задържи на власт и с неговата оставка ще се засили русофилската секция на министерството."[48] В същото време Елиът цитираше сведенията, получени чрез румънския представител в България, че Русия има намерение да изпрати търговски агенти във Варна, Бургас, Русе и Видин,[49] чиято политическа цел ще бъде „да увеличат недоволството към Негово височество (Фердинанд — А. П.) и да подтикнат българите да предприемат стъпки за постигане на споразумение независимо от неговото признаване." В същия рапорт Елиът съобщаваше за гласове в българското общество за изпращане на втора депутация в Русия, която да моли царя да изпрати руски представител в България. Освен това Елиът напомняше на своите шефове за възможността от завръщане на много-

[46] Свобода, бр. 1736 от 18 авг. 1895.

[47] Никой от българското правителство не присъствуваше на прощалния обед, даден на Никълсън от бившия министър на външните работи на Стамболов — Д. Греков. The Times от 28 септ. 1895.

[48] Секретен рапорт № 140 от 4 септ., PRO, FO, 78, 4663.

[49] Секретен рапорт № 139, б. д., пак там.

бройните офицери-русофили от емигрантство, които биха заели командни постове в българската армия.

На 26 септември Стоилов заяви пред Елиът, че „принципите на правителството не са претърпели промяна след връщането на депутацията. Те (правителствените кръгове — А. П.) са решени да изразят приятелство към Русия, без каквито и да са концесии." Констатирайки, че „крайните русофили са несъмнено ядосани от настоящото забавяне на одобряването", Елиът посочва, че представителите на Каравелов и Цанков са си осигурили „едно враждебно към правителството мнозинство"[50].

Основателна или не, перспективата за реализация на подобрението не можеше да не влияе върху поведението на английското правителство. От цариградските и софийските донесения то си създаваше убеждение, че българското правителство ще остане на старите умерени позиции по руския въпрос. Тези предположения се потвърдиха, когато Стоилов съвсем енергично и остро се противопостави на фалшифицирания френски превод на неговата реч в Плевен, според който той бил заявил, че „пълното помирение с Русия ще стане при откриване на Народното събрание". За тази фалшификация Стоилов специално се извини на Елиът и напомни, че той не е правил такава декларация.[51]

Тези изненадващи обрати в политическата обстановка в България предизвикваха съответната реакция в поведението на представителите на Великобритания на Балканите.

Незадоволителните резултати от руско-българските неофициални контакти от лятото на 1895 г. принуждаваха народняшкия кабинет и самия княз да търсят нови пътища за постигане на исканата цел. Ясно бе, че освен русофилски интервюта в руската, австрийската и френската преса Петербург очаква по-реални гаранции за лоялност от Фердинанд. Ако в първите месеци след падането на Стамболов той бе навлякъл мъченическата мантия на борец срещу диктатурата, то последвалите еднолични решения и действия го представяха в съвсем друга светлина в българското общество. Особено накърнен бе неговият вътрешен престиж от обстоятелството, че една велика държава като Русия отказва да го признае за законен владетел въпреки всичките му сервилни декларации към нея, които бяха придобили вече комичен оттенък.

В един таен разговор между Нелидов и екзарха последният твърдеше, че „Фердинанд все повече загубва привлекателната си сила сред българите. В него те виждат главната причина за лошото отношение на Русия към България."[52]

Ако през пролетта на 1895 г. Фердинанд бе отхвърлил категорично руското предложение за кръщението на престолонаследника в православна вяра, което възвръщаше чл. 38 от Търновската конституция, лесно обезсилен през 1893 г. от Стамболов, то цялата половина на същата година мина под знака на колебанията по този въпрос. Неговото решение по начин, задоволителен за Русия, [53] бе една от малкото съществени отстъпки, направени от българска страна. В преговорите от края на 1895 г., водени при посредничеството на екзарха и Н. Геров, българското правителство успя да отложи

---

[50] Рапорт № 160 от 26 септ., PRO, FO, 78, 4663.

[51] Стоилов заяви, че в тази част (за помирението) речта му е „предадена изцяло погрешно". Рапорт на Елиът № 162 от 30 септ., пак там. Цялата реч вж. в Прогрес, бр. 94 от 13 септ. 1895.

[52] E. Palotás. Op. cit., p. 75.

[53] Вж. Ив. Панайотов. Пос. съч., с. 261—270; А. Мартыненко. Пос. съч., с. 75—82.

за следващата година решаването на допълнителни важни въпроси от условията за примирие, като емигрантския въпрос, въпроса за схизмата на българската църква, руско-българската търговска конвенция, изплащането на руския окупационен дълг и др.

За да преценим стойността на тези прояви, следва да имаме пред вид, че чак до лятото на 1895 г. петербургското правителство не бе изоставило в своята българска политика стария вариант за принудителното отстраняване на Фердинанд от българския престол. Опитите на руската дипломация да преговаря за възвръщането на своите представители в България, без да се приеме признаването на Фердинанд като предварително условие за това, криеше опасна за австро-английските интереси неизвестност относно перспективния развой на събитията в България. Английското правителство бе изправено пред старата алтернатива — България начело с непопулярния в Лондон Фердинанд или България с един евентуален изцяло предан на Русия княз. Ф. Къри съветваше П. Димитров в Цариград „по никакъв начин да не се приемат руските искания за установяване на отношения без признаване на княза. Вие разбирате — продължил Къри, — че идването на руски емисари при едно неустановено положение в страната може да възроди хаотичните дни от пребиваването на ген. Каулбарс“[54] (става дума за мисията на Каулбарс в България през 1886 г. и неговата агитация против тогавашното регентство — А. П.).

Вярна на своя неизменен принцип за пълна и незабавна информация относно всички задкулисни политически прояви в Европа, английската дипломация бе отлично осведомена за каналите и мястото на руско-българските контакти. Съществуват данни, че английската дипломация бе осведомена за тайните срещи и преговори в началото на август между министъра на външните работи на Франция Аното и пълномощника на българския княз и срещата на самия Фердинанд с руския дипломат С. Татищев на 2 август 1895 г.[55]

Представителите на английската дипломация се стремяха да насочат неотстъпчивостта на България в такова направление, че помирението да служи колкото се може по-малко на руското влияние на Балканите. Елемент от тази стимулация бе и неохотната готовност да се подкрепи руско-българското помирение при условие, че бъде признат князът.

По същото време, когато се гневяха на русофилските излияния на Фердинанд, английските дипломати в Цагиград, Виена, Петербург и Букурещ енергично отхвърляха традиционното руско становище за незаконността на неговия избор.

На състоялата се в края на септември 1895 г. кратка среща между пътуващия през София Ф. Къри, Елиът, чиновника от британската агенция в София Макгрегър и Стоилов[56] главен предмет бе отново руско-българският въпрос. Ф. Къри уведоми Стоилов, че „Англия признава правото на една страна да развива връзките си с държава, на която българите дължат толкова много, но не бива да се отива до нежелателни за българската независимост

---

[54] PRO, FO, 195, 2134.

[55] Един от пътищата за тези осведомявания минаваше от Азиатския департамент до румънския дипломатически агент в София Папинеу. Английски [посланик в Букурещ от 1888 г. бе близкият на Стамболов Чарлз Хардинг, който осведомяваше Лондон много по-добре, отколкото другите представители в София, за състоянието на руско-българските отношения.

[56] За тази среща съобщи Таймс от 25 септ. Вж. ЦДИА, ф. 3, оп. 6, а. е. 180, л. 161.

крайности". Той увери Стоилов, че когато правителството се е държало мъдро, Англия никога не е оставала безучастна към неговите затруднения. Той намекна за сключената англо-българска търговска конвенция, която показвала намерението на правителството на Нейно величество да поддържа предишните отлични връзки с България.[57] Във връзка с това Къри определено декларира на Стоилов нежеланието на Англия да види втора българска депутация в Петербург, за чието евентуално изпращане се говорело сред дипломатическите кръгове.

Осведомено за условията на руско-българското помирение, английското правителство зае в края на годината едно външно индиферентно отношение. В своя пореден доклад до Солсбъри Къри обръща внимание, че единственият съществен пункт на българското отстъпление срещу Русия е вярата на престолонаследника, но „като имаме пред вид важното значение на вековната религиозна връзка между Русия и българите, това несъмнено ще има значение за допълнителните им взаимни симпатии"[58].

Установяването на дипломатически отношения между България и Русия бе предшествувано от признаването на Фердинанд от Русия и Портата. С шифрована телеграма от 5 февруари П. Димитров съобщи на Начович: „До тоя момент всичките велики сили са дали на Високата порта съгласието си за официалното припознаване на нашия господар, освен Англия."[59] Демонстративното закъснение на Англия, която призна Фердинанд на 8 февруари,[60] бе обяснено с отсъствието на Солсбъри от Лондон. Многозначително бе, че страна, която първа, преди всички други сили, влезе в контакт с него при много по-леки, но съвършено други обстоятелства, сега демонстративно изрази последна своето признание.

Така настъпи дългоочакваният край на неестественото състояние на политическите отношения между България и Русия. Без да губи престиж на велика нация и държава, Русия[61] успя да излезе от задънената улица на своята българска политика. Това даде възможност на нейната дипломация временно да „отдъхне" от неспирните борби против Австро-Унгария и Англия на Балканите и да съсредоточи вниманието си върху заплитащия се далекоизточен проблем. Целите на народняшкото правителство бяха постигнати. Бяха възобновени дипломатическите отношения с най-близката на България велика сила, без чието активно сътрудничество се провалиха много външнополитически начинания. Бе разчистен широкият път на руско-българското политическо сътрудничество. Но този път, започнат много предпазливо и от двете сили, не бе извървян напълно. Причините се криеха както в наслоилите се от 1885 г. насам предубеждения, така и в обстоятелството, че и царизмът, и Фердинандовите правителства не скъсаха с много вредни рецидиви на руско-българската вражда от Стамболово време. Бе извършен завой, а не преориентация в българската външна политика.

Царска Русия се бе до голяма степен ориентирала към някои балкански съперници на България, а народняшкото правителство по много въпроси се

[57] Самият Стоилов не пропусна да отбележи в една реч, че „сполуката да сключим договор не само с Австрия, но и с Италия и Англия. . . е голям дипломатически успех". К. Стоилов. Речи. С., 1939. с. 148.

[58] PRO, FO, 195, 2134.

[59] Шифрована телеграма № 231 от П. Димитров в ЦДИА, ф. 321, оп. 1, а. е. 1148, л. 5.

[60] Пак там, л. 7.

[61] Явно пресилено е твърдението на Е. Палоташ, че при руско-българското помирение „капитулацията на Русия била пълна". Вж. E. Palotàs. Op. cit., p. 173.

опитваше под друга форма и с повече финес да продължи старата Стамболова външна политика. Неуспехът на първоначалния руски опит да се нормализират отношенията с България без признаването на Фердинанд засили личната власт и авторитет на българския княз, който след оставката на Стамболов спечели и втори рунд в борбата за личния режим. Послушанието на народняшкия кабинет стана причина така необходимата нормализация на отношенията с Русия да се извърши паралелно с неговото затвърдяване като български владетел. Историята на руско-българското помирение бе един примерен модел на преодоляване на конфликтни ситуации между малка и голяма държава, без това да доведе до подчиняване едната на другата.

Отношението на Англия към руско-българското помирение се определяше от новите елементи на водената от нея външна политика, която се изразяваше в две направления — подкрепяне на дипломатически съюз с противоруско предназначение и тенденция за търсене споразумения с царизма. Тези взаимоизключващи се стремления бяха умело балансирани от опитната английска дипломация, която дълго време водеше паралелни преговори с френско-руския блок и с държавите от Тройния съюз.

*

До декември 1894 г. задачата на английската дипломация бе да осуетява пристигането в България на руски дипломатически, търговски или военни представители, без да се признае Фердинанд. В тази линия тя неизбежно, въпреки волята си, действуваше като защитник на Фердинанд. Тази задача съвпадаше с политическата програма на народняшкото правителство. След декември засилващият се процес на сближение между Русия и България тревожеше Англия. Тя водеше политика на неотстъпно подстрекателство към съпротива и окуражаваше неотстъпчивостта на народняшкото правителство в споразумението. Въпреки че не възприе много от английските съвети, а през лятото на 1895 г. си позволи рязко противопоставяне на английското вмешателство, народняшкият кабинет чувствуваше незримата подкрепа на Англия при своите преговори с Русия. Тази подкрепа бе една от външнополитическите предпоставки за успешната неотстъпчивост на кабинета при преговорите. Тя бе един от важните външни фактори за незадълбочаването на руско-българското приятелство, така необходимо на България пред лицето на съдбоносните събития, очертаващи се на Балканите в началото на новия век.

Така английската дипломация търсеше стратегическо равновесие при един нежелан от нея обрат на руско-българските отношения. Нейният трезв практицизим се прояви отново.Тя навреме видя необратимостта на един процес и без да си съставя фантастични планове за противодействие, методично се зае с нагаждането на своето поведение към реалната действителност и поставянето на нови цели.

BRITAIN AND THE RUSSIAN-BULGARIAN RAPPROCHEMENT (1894—1896)

Andrej Pantev

(Summary)

The settlement of the long-standing conflict between the Principality of Bulgaria and Tsarist Russia, and the efforts of the Government of the Narodnyak Party in Bulgaria to attain rapprochement without any return to the former position enjoyed by Russia in the political life of Bulgaria, were events which once more, after the crisis of 1886—1887, placed the Bulgarian problem in the limelight of Big-European Politics. Britain, which had a lasting interest in restricting Russian influence in the Balkans and had played an active part in maintaining tension between Bulgaria and Russia during the Stambolov regime in Bulgaria, was one of the most active foreign-political factors in determining the trends and the content of the new relations between Russia and Bulgaria.

Initially (until December 1894), the aim of British diplomacy was to foil the arrival of Russian diplomatic, trade or military representatives before the granting of recognition to Prince Ferdinand. The Narodnyak Government and the British politicians were unanimous in this respect. When it became clear that the process of rapprochement was making headway, despite all obstacles, the British position was to encourage the unyieldingness of the Bulgarian Government and to support those trends of rapprochement with Russia which involved no return to that country's dominant position in Bulgarian affairs as had been the case immediately after the Liberation.

The Government of Konstantin Stoilov was relatively independent in the pursuit of its policy, and it did not always accept Britain's advice. Nevertheless, in their negotiations with the Tsarist Government the Bulgarian ministers enjoyed Britain's invisible support. This support was one of the political prerequisites for the successful implementation of the line followed by the Bulgarian government of safeguarding Bulgaria's interests in her future relations with Russia. At the same time, the unfailing efforts on the part of Britain to maintain the mistrust of the Bulgarian side in relation to the Russians were largely instrumental in sustaining reserve in the Bulgarian-Russian relations whose state, in its turn, determined the outcome for Bulgaria in the events taking place in the Balkans at the turn of the Century.

БЪЛГАРСКА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ
Единен център за наука и подготовка на кадри по история —
Българско историческо дружество
България и европейските страни през XIX—XX в.
София . 1975

ИЗ ПАРЛАМЕНТАРНАТА ДЕЙНОСТ НА БЪЛГАРСКИТЕ РЕВОЛЮЦИОННИ МАРКСИСТИ В НАЧАЛОТО НА ВЕКА (1901 1903)

Стойчо Грънчаров

В историческата литература са разработени достатъчно добре проблемите, свързани с борбата на революционните марксисти за поставяне на работническия въпрос и за въвеждане на работническо законодателство, с критиката на буржоазния строй и с пропагандирането на марксизма в парламента през 1901—1903 г.[1] Поради това настоящата работа си поставя за цел да хвърли светлина върху дейността на марксическото ядро в БРСДП в XI и XII обикновено народно събрание за осъществяване на някои общодемократически преобразования в страната.

Така поставен, въпросът има пряка връзка с отношението на групата, възглавявана от Д. Благоев, към буржоазната демокрация и в частност към буржоазния парламент. В историческата литература по този въпрос се изтъква, че според революционните марксисти буржоазният демократизъм не може да се отъждествява с пролетарския, че борбата против реакционните политически режими, така както я препоръчваха общоделците, беше борба на буржоазни демократи и противоречеше на революционната социалистическа политика. Това са ясни и принципни постановки. И все пак какво отношение трябваше да има БРСДП, ако стоеше пред алтернативата да се подпомогне един буржоазнодемократически режим пред един реакционен? Каква позиция трябваше да се заеме, ако някои правителства осъществяваха известни части от минималната програма на партията или известни демократически нововъведения? Каква оценка би дало революционното марксистко ядро в БРСДП за такива правителства? Политическата действителност в България в началото на века наистина поставяше такива въпроси пред партията.

[1] Кр. Шарова. Из борбите на БРСДП и ОРСС за работническо законодателство в началото на нашия век. — Изв. Инст. бълг. история, т. 6, 1956; Разцеплението на БРСДП през 1903 г. С., 1955. с. 37—45; Л. Симеонова. Борбата на Г. Кирков за правилна революционна политика на БРСДП, 1895—1903 г. (дисертация). С., 1956. с.115; А. Тодоров. Борбата на революционните марксисти против българския ревизионизъм и общоделството 1900—1903г. С., 1959. с.116—118; Е. Бужашки. Д. Благоев и победата на марксизма в българското социалистическо движение 1885—1903 г. С., 1960. с. 333—334; В. Иванов. Борбата на БРСДП (т. с.) в Народното събрание против войните. С., 1961. с. 3—28; История на България. Изд. 2-ро. Т. 2. С., 1962. с. 185.

В литературата, посветена на партийната история, на част от тези въпроси липсва отговор, а на някои други отговорът не е съвсем точен. Парламентарната дейност на революционните марксисти се свежда до поставяне на работническия въпрос в Народното събрание, до критика на буржоазията и до пропагандиране на марксизма. От правилната постановка за революционните марксисти като врагове на всякакви компромиси (включително и на революционни) се създава не съвсем точна представа за тяхната пълна изолираност в парламента и за липсата на допирни точки с демократично настроени групи или лица там. Техният теоретически догматизъм и сектантство автоматично и абсолютно се пренасят и върху парламентарната им практика. По подобен начин се прокрадва мнението, че отношението на революционните марксисти към кабинетите на демократи и прогресивно-либерали (февруари 1901 — декември 1901) и на Прогресивно-либералната партия (декември 1901 — май 1903) е било отрицателно и враждебно, което не отговаря на историческата истина. Характеристиката на марксисткото ядро в партията се поляризира в два големи раздела — революционно-марксически добродетели и сектантско-догматически слабости. Колкото и доброжелателен да е към революционните марксисти този черно-бял калъп, тяхната дейност не може да се вмести напълно в него най-малкото заради известно преувеличение на тесняшките недостатъци или недоизясняване на тяхната истинска природа. Съвсем не става дума за проявена недобросъвестност или незадълбоченост. И най-добросъвестното изучаване на партийните документи, абстрактно съобразено с ленинизма, и буквалното възприемане на някои тесняшки постановки могат да доведат до неумишлено подценяване и пренебрегване дейността на революционните марксисти за демократизация на страната. В началото на века за Д. Благоев и неговите другари беше важно не да обосновават и доказват борбата на партията за демокрация, а да изтъкват вредата от съглашателската политика на общоделците. Поради това в партийните документи и в изказванията на водачите на партията, когато се разглежда въпросът за отношението към буржоазната демокрация и парламент, изпъква непримиримостта към компромисите. Тези документи обаче не отразяват напълно становището на революционните марксисти по линията на борбата за демокрация и още по-малко или почти никак тяхната дейност в тази насока.

Бедата е там, че партийната история от началото на века се разглежда понякога от гледна точка изключително на вътрешнопартийното развитие. Често тя се свързва с положението на международното работническо движение, но рядко със състоянието на класите вън от пролетариата, с конкретните политически процеси, извършващи се в страната, с цялостното състояние на българското общество. Явленията от този тип се показват, и то невинаги, само като фон, а не като среда, в която работническото движение и партията се развиваха и с която активно си взаимодействуваха.

Отстраняването на такива непълноти и неточности, разбира се, не е от естество да измени общата, в основата си правилна оценка на партията в онези години. То обаче може да обогати положителните ни представи за дейността на българските революционни марксисти от началото на века и с това да предложи известни допълнителни обяснения за някои техни недостатъци.

*

Мандатите на XI и XII ОНС протекоха при управлението на коалиционното правителство на демократи и прогресивно-либерали и на самостоятелното прогресивно-либерално (цанковистко) правителство. Характерно за вътрешната политика на тези два режима беше краткият период на известна либерализация на методите на управление и демократизиране на политическия живот в страната. Вътрешнополитическото положение в България придоби известна устойчивост именно през тези години, макар въпросът за нормализирането му да стоеше остро още в края на Стамболовата диктатура. Процесът на възвръщане към конституционните норми беше започнал при управлението на народняците, които не прилагаха терористичните методи на Стамболов в техния най-драстичен вид. Народняшкият режим обаче не даде удовлетворение на демократическите тежнения на масите. Изборните произволи и стопанските злоупотреби продължиха и при него. Последвалото управление на радославистите спря и без това вялия процес на възстановяване на конституционните устои. Насилията отново добиха груб характер. Бяха погазени елементарни свободи. Обстановката се изостри особено много след въвеждането на десятъка и последвалите го селски бунтове.[2]

Всички политически сили, които насочиха погледите си към властта в изборите през февруари 1901 г., разбираха необходимостта от стабилизиране на живота в страната. Далеч не беше все едно обаче кой щеше да извърши това и по какъв начин. Стоящият начело на служебното правителство (декември 1900 — февруари 1901) ген. Рачо Петров възнамеряваше да възвърне отново управлението в пътя на диктатурата, но този път под княжеския скиптър. Самият генерал се готвеше да бъде оръдие на тази диктатура. Буржоазните партии в предизборната си агитация претендираха да са защитници на конституцията. Това утвърждение носеше в себе си в много случаи баласта на демагогията. Радославистите съвсем наскоро бяха направили посмешище от либерализма в названието на партията си. Народняците се бяха оказали безсилни да въведат твърд конституционен порядък. Стамболовистите бяха неискрени, което се доказваше не само от прясното им минало на управляваща партия, но и от убеждението на техния лидер Д. Петков, че след евентуално вземане на властта от стамболовистите трябва да се въведе твърд курс на управление и след това конституцията да се измени в ограничителен дух.[3] Известно изключение в демагогския хор на буржоазните партии правеха демократите и прогресивно-либералите, между които се набелязваше коалиция. Прогресивно-либералите излязоха с обширна програма, в която бяха набелязани ред конкретни демократически мероприятия, като осигуряване на свобода на избирателното право, уреждане на чиновническия въпрос без корумпирани партизански средства, даване административна независимост на общините и окръзите, като за държавата остане само финансовият контрол, отмяна на десятъка, демократизиране на образователната система и др.[4]

При наличието на толкова разнопосочни тенденции в буржоазния политически лагер през февруари 1901 г. въпросът, ще бъде ли запазена буржоазната демокрация в рамките на Търновската конституция и в каква степен ще

[2] Вж. Вл. Топалов. Към историята на радослависткия режим (19 януари 1899—27 ноември 1900 г.). — ИПр., XVII, кн. 6, с. 40.

[3] Вж. писмото на Д. Петков до Ст. Симеонов в ЦДИА, ф. 249, а. е. 174, л. 3.

[4] България, бр. 17 от 5 ян. 1901.

бъде тя прилагана, зависеше от това, коя от буржоазните групировки щеше да застане начело на властта. Този въпрос не беше безразличен и за революционните марксисти. Д. Благоев и другарите му бяха убедени, че една широка буржоазна демокрация е във всяко отношение по-добра от установяване на диктаторски или реакционен режим. От една страна, буржоазната демокрация създаваше по-добри условия за живот и за борба на пролетариата.[5] От друга страна, тя беше в състояние да осигури възможно най-плавно установяване на капитализма, а това съгласно с известното схващане на революционните марксисти за автоматичното действие на обществените закони би могло да доведе и до ускоряване условията за победата на социализма. [6]

Възможността за изготвяне на конкретна общодемократическа програма, която да привлече и непролетарски слоеве от народа, не се разглеждаше в средите на революционните марксисти. В определена степен това се дължеше на обстоятелството, че крилото на Д. Благоев не си беше поставило за цел да подготвя пролетариата за ролята му на хегемон и в борбата за демокрация. Но, от друга страна, и вътрешнопартийното положение на революционните марксисти също създаваше затруднения в това отношение. Борбата между марксисткото и опортюнистическото крило в партията навлизаше в решителна фаза. И в тази борба въпросът за участието на партията в изборите беше от важно значение. Безпринципните съглашения с отделни лица и с политически групи по време на избори бяха един от пътищата, по които опортюнистите искаха да доведат партията до широко съглашателство и така да изродят БРСДП в реформистка.[7] Поради това резолюциите на партийните конгреси по този въпрос бяха категорични — в смисъл, че не ще се допускат компромиси с политически групи или отделни личности.[8]

Този принцип беше спазен и в изборите през февруари 1901 г. През декември 1900 г. на заседание на ЦК и на парламентарната фракция беше отхвърлено искането на Я. Сакъзов и Д. Димитров да се направи компромис с Прогресивно-либералната и с Демократическата партия в името на борбата против деспотическия радославистки режим.[9] Същия месец Д. Благоев писа, че съглашение с някоя буржоазна партия е немислимо.[10]

От гледище на партийното развитие при дилемата, която стоеше пред партията — марксизъм или опортюнизъм, — позицията, заета от Д. Благоев и другарите му, беше може би оправдана. Приложена към общонационалните проблеми обаче, при дилемата демокрация или реакция, тя лишаваше революционното крило от гъвкавост. Здравото марксическо ядро в БРСДП разбираше това. „Най-мъчният въпрос — заявява Д. Благов на VI партиен конгрес в 1899 г. — е какво поведение трябва да държи парламентарната фракция в случай, когато се предприеме една обща акция от страна на цялата опозиция. . . биват моменти в политическия живот на страната, когато и нашата партия трябва да влезе в общи действия с опозицията.“[11] Въпросът за единодействие с непролетарски политически групи обаче не намери принципно раз-

---

[5] Вж. Г. Георгиев. Социализъм или демократизъм. — Работнически вестник, бр. 24 от 20 март 1903 г.

[6] Е. Бужашки. Пос. съч., с. 296.

[7] Вж. А. Ст. Тодоров. Пос. съч., с. 116—118.

[8] Вж. БРП (к) в резолюции и решения на конгресите, конференциите и пленумите на ЦК. Т. I. С., 1947. с. 45, 64, 99, 104, 122.

[9] Вж. Кр. Шарова. Разцеплението на БРСДП. . . с. 37, 42—45.

[10] Вж. Д. Благоев. Съчинения. Т. 6. С., 1958. с. 498.

[11] Ново време, 1899, кн. 8.

решение през тесняческия период на партията, в смисъл, че тогава липсваха решения в тази насока.

Сектантската суровост на резолюциите, приети от партийните конгреси, беше до голяма степен смекчена от конкретните действия на революционните марксисти през 1901—1903 г. В периода на предизборната борба в края на 1900 и началото на 1901 г. партията не влезе в споразумение с никоя от подемократичните буржоазни групировки. Но революционното крило на българската социалдемокрация не остана встрани от борбата за демокрация. Удивително точните анализи на Д. Благоев за политическата обстановка в страната сочеха опасностите, на които можеше да бъде подложен конституционният порядък. Дейността на ген. Р. Петров беше правилно преценена като опит да бъде провъзгласен „абсолютният монархически принцип в България"[12]. Срещу тази опасност Д. Благоев препоръчваше на буржоазните русофилски партии — демократи, прогресивно-либерали и отчасти народняци — да изработят обща избирателна платформа, та буржоазната опозиция да спечели против реакцията.[13] Опасността не беше преминала и след изборите. Кандидатите на Р. Петров наистина не получиха мнозинство. За пръв и единствен път при властвуването на Фердинанд правителството на власт не можа да си осигури мнозинство в Народното събрание. Но мнозинство не можа да си осигури и никоя от буржоазните партии. Д. Благоев отново предупреди, че в камара без болшинство, ако не се създаде коалиция от партии, това може да послужи като оправдание за суспендиране на конституцията чрез княжеското оръдие Р. Петров. И пред тази алтернатива Д. Благоев без колебание отдаде предпочитанието си на възможна коалиция от демократи и прогресивно-либерали. Това предпочитание не беше негативен избор по линия на по-малкото зло. В прогресивно-либерално-демократическата коалиция Д. Благоев виждаше белези за изпъкване на една по-голяма буржоазна политическа сила. Според него тя именно би могла да премахне онова опасно състояние на икономическа и обществена разпокъсаност, което даваше възможност да се атакува конституцията. Той отбелязва редица положителни страни в програмата на коалицията и особено във възгледите на нейната прогресивно-либерална част, реализирането на които би могло да създаде условия за един траен прогрес чрез развитието на индустрията в съвременните ѝ форми.[14]

В онези важни за развитието на страната моменти революционните марксисти не се ограничиха само с морална подкрепа на русофилската коалиция. При несигурното ѝ положение в парламента всеки глас, всеки депутат, обявил се в нейна подкрепа, имаше значение. Гражданската съвест на БРСДП беше поставена на изпитание. И тя в лицето на Г. Кирков не закъсня да допринесе за защитата на демокрацията. На 21 февруари 1901 г. органът на прогресивно-либералната партия в. „България" писа за съвместното заседание на парламентарните групи от цанковисти, демократи и подкрепящите ги земеделци, състояло се на другия ден след обявяване състава на правителството. В съобщението се казва, че Г. Кирков също обещал да даде своята подкрепа на кабинета по всички въпроси, които се отнасят до конституционното управление на страната.[15] Това съобщение на официоза, неопровергано впрочем от социалистическата преса, очевидно влиза в противоречие с решението от де-

[12] Д. Благоев. Съчинения. Т. 6. с. 348.
[13] Пак там, с. 492.
[14] Пак там, с. 526.
[15] България, бр. 34 от 21 февр. 1901 г.

кември 1900 г. и с резолюциите на партийните конгреси по парламентарния въпрос. Това противоречие обаче засяга по-скоро буквата, отколкото духа на партийните решения, които бяха съставени така, че да не се дава възможност на опортюнистите да вършат безпринципни съглашателства. Подкрепата, която според в. „България“ Г. Кирков обещава на правителството, почива на твърд принцип — поддръжка единствено по въпросите на конституционното управление. При това ясно е, че за самия социалдемократически депутат остава свободата да преценява кои въпроси спадат към сферата на конституционното управление и кои не. Новото тук е само това, че Кирков формално обещава поддръжката си, което имаше значение в конкретния политически момент. Що се отнася до базата на тази подкрепа, тя не излизаше с нищо от линията на БРСДП по въпросите за демократизиране живота в страната, така както Д. Благоев я беше начертал в X ОНС през 1899 г. Тогава той беше казал: „Партията ще действува за възстановяване на конституционното управление у нас. . . Казах, че е необходимо едно народно управление в България, и казвам това от гледка точка на интересите на България, на българския народ и, позволете ми да кажа, на интересите даже на всички други партии.“[16]

В парламента влиянието и значението на една или друга група най-често се определят от броя на нейните членове. Дейността на Г. Кирков обаче и авторитетът, който той си бе извоювал като парламентарен деятел, далеч надхвърляха простата аритметическа пропорция на партията, която Кирков представяше в XI ОНС. Според Д. Благоев за социализъм в Народното събрание до 1901 г. може да се говори само в смисъл, че в него се явяваха депутати, видни членове на социалдемократическата партия. С влизането на Кирков в XI ОНС за пръв път в него „се чу социалистическа реч и за пръв път се повдигна работническият въпрос“[17]. Благоев спира дотук — до поставянето на работническия въпрос — не защото това изчерпва активността на социалдемократическия представител в парламента, а защото в полемиката с „широките“ беше важно да се изтъкне именно това, а не нещо друго. А друго наистина имаше. Още първата значителна парламентарна реч на Г. Кирков в Народното събрание разкрива големия диапазон от проблеми, по които социалдемократическата партия възнамеряваше да вземе отношение в Народното събрание. С речта си по отговора на тронното слово Г. Кирков уверено зае мястото на най-добър оратор в XI ОНС и остави зад себе си многословните парламентарни светила на буржоазните партии от калибъра на Т. Теодоров, Н. Генадиев, М. Такев.

В дебатите по отговора на тронното слово партиите трябваше да изказват основните си възгледи по положението на страната. Но като признаваха това, буржоазните оратори обикновено пилееха словото си във възхвала и защита на собствените си партии и режими, управляващи в момента или управлявали преди това, и същевременно по партизански, на дребно се заяждаха с останалите буржоазни групировки. Революционният марксист Г. Кирков още с първите си думи се разграничи от целия буржоазен лагер и в една широка по проблеми и аргументация и дълбока в аналитичността си реч застави Народното събрание да го слуша със затаен дъх.

---

[16] Д. Благоев. Съчинения. Т. 5. с. 393—394.
[17] Пак там, т. 11, с. 521, 527—528.

Кирков отхвърли по принцип котерийното критикарство на буржоазните депутати и нарисува цялостна картина на положението в страната от гледище на марксисткото материалистическо разбиране на обществените явления. Състоянието на държавата той не разгледа като резултат на управлението на отделни режими, а като един общ комплекс, като процес, в основата на който стоят не отделни личности, а икономическите закони на развитието. Той основателно разкритикува българската буржоазия, че не е на висотата на своето действително историческо предназначение. Стигна се до парадокса, че социалистическият депутат учеше представителите на буржоазията на буржоазно класово съзнание: „Досега нашите политически партии не са били представителки на една отделна обществена класа и затова те носеха — нека никому не бъде обидно — името „политически котерии" — заявява Кирков.

За разлика от опозиционните депутати Г. Кирков отдаваше дължимото на положителните елементи в правителствената програма: въвеждане режим на икономии в държавата, уреждане на управлението, повдигане на законността, уреждане на чиновническия въпрос, отмяна на десятъка. В същото време Г. Кирков изтъкваше, че всичко това е „само едно начало и нещо съвършено естествено за едно правителство и едни партии, които се явяват в ролята на прогресивен елемент". Неговата подкрепа не беше резонанс на обявената от правителството програма. Оценката на положителните й страни беше съпроводена с анализ на нейната ограниченост. От друга страна, критиката не беше заострена по посока на отрицанието, а беше конструктивна. И повече дори. Социалистът вземаше върху себе си грижата да покаже каква трябва да бъде същността на програмата на едно истинско класово буржоазно правителство. Нейната сърцевина Кирков виждаше в икономическото възраждане на страната чрез производство, основано на наемния надничарски труд. В противен случай страната би била изправена пред ямата на социалната анемия. И тук именно Кирков постави работническия въпрос решително и твърдо, но без отвлечена демонстративност, а обосновано, подчинявайки го на логиката на икономическото и социалното развитие. Вниманието, което пролетариатът изисква — посочваше той, — е в „интереса на самото производство, а не за да се направи една беля на фабрикантите или един реверанс на социалистите". И подхващайки известната Марксова идея, Г. Кирков в блестящ стил завършваше речта си по посока на бъдещето: „Ние страдаме от две неща: че имаме капитализъм и че нямаме капитализъм. . . И затова ви напомням да знаете, че ние сме ваши наследници и ние ви караме да уредите държавата си, да турите ред в нея, защото ние не искаме да вземем едно калпаво наследство, а искаме да го вземем чисто, искаме всичко да създадете."При този финал буржоазната камара изпрати единствения социалдемократически представител с ръкопляскане и викове: „Браво".[18]

По-нататъшната дейност на Г. Кирков в XI ОНС се базираше на началата, изложени в тази първа негова реч.

Коалиционното правителство без забавяне започна приложението на програмата си за демократизация на страната, която програма беше добра, но недостатъчна. Впрочем и пунктовете от тази програма се прилагаха плахо и непълно. Все пак трябва да се има пред вид, че кабинетът беше коалиционен и че трябваше да се уеднаквяват становищата на двете части от коалицията.

---

[18] Дневници на XI ОНС, I извънредна сесия (и. с.). С., 1901. с. 205—211.

Освен това правителствените мероприятия трябваше да се съобразяват с поддържащите кабинета групи, както и със значителна опозиция.

Успокояването на огромната селска маса, опасно възбудена от радослависткия режим, беше най-неотложната задача от вътрешнополитическо естество. Още през март—април с тая цел в Народното събрание бяха внесени три законопроекта. Най-важен от тях беше законопроектът за поземления налог. Беше отменен и издаденият от народняшкото правителство закон за бирниците, който фаворизираше едрите земевладелци. Законът за амнистия на участниците в селските бунтове в Шабленско и Балчишко същевременно предвиждаше и подвеждане под отговорност на чиновниците, виновни за безредиците.

Депутатът на БРСДП гласува и за трите правителствени законопроекта, без обаче да се солидаризира напълно с тях. Вместо десятъка в поземления закон се фиксираше една глобална сума, която трябваше да се разхвърля по обработваеми площи, разделени на категории. Кирков нарече „шаткав" новия данък, както и самата система за събирането му. Той се обяви за въвеждането на прогресиво-подоходен налог. Социалдемократическият представител гласува за законопроекта не защото се съгласяваше с положенията в новия данък върху земята, а защото той премахваше десятъка. Кирков прие обясненията на министър-председателя, че за толкова къс срок е невъзможно да се изработи по-добър закон и че в близко бъдеще законът ще бъде преразгледан. Пред вид това Г. Кирков препоръча при бъдещото преразглеждане на закона да не се приема, че България за дълго ще бъде чисто земеделска страна, защото ако не се положат грижи за развитие на промишлеността, народът ще продължи да гладува, дори и ако България се превърне в житница.[19]

При обсъждането на законопроекта за амнистия Кирков обърна внимание, че по начина, по който той е редактиран, могат да бъдат подведени под отговорност цял ред дребни чиновници, а истинските виновници за селските бунтове да останат ненаказани.[20]

Друга значителна стъпка на кабинета беше намаляването на броя на окръзите, което имаше положително значение за икономическото развитие на страната, защото се създаваха по-крупни административни и стопански райони. Представителят на БРСДП оцени тази положителна страна на законопроекта и отново подкрепи правителството, което трябваше да се бори с локалния патриотизъм и амбиции както на своите противници от опозицията, така и на своите съпартизани. И при обсъждането на този законопроект Кирков прояви принципност и далновидност, които го поставиха високо и над правителствените, и над опозиционните депутати. Като марксист той оценяваше ролята на един законодателен акт не само от гледище на непосредствените нужди, които са го предизвикали; той не спираше до неговия ефект в една само област — в случая в административната и стопанската. Поставяйки действието на закона в контекста на социалната действителност и прилагайки историческия подход, Г. Кирков обръщаше внимание и върху съпътстващите приемането на един такъв закон политически явления. Той основателно отбелязваше, че с желанието за намаляване броя на окръзите е вървяло и окастрянето на „това, което се нарича вътрешно или окръжно самоуправление". Ако тази тенденция не се пресече, би могло да се стигне до положение

[19] Дневници на XI ОНС, I и. с. С., 1901. с. 961, 1027.
[20] Пак там, с. 280—281.

да се очисти пътят на една полицейска държава.[21] По този начин Кирков показа, че единичното въвеждане на положителни мероприятия в една област, ако не е подчинено на една обща демократическа програма, може да даде отрицателни резултати. Кирков наблягаше специално върху „демократизма и именно в зависимост от него поставяше своята поддръжка на правителството. „По всички реформи — заявява той — трябва да се има един принцип, принципа на демократизацията на управлението на страната. Само в такъв смисъл се явявам да говоря и аз по този въпрос (по законопроекта за намаляване на окръзите — б. м., С. Г.) и от този принцип, като излизам, гласувам за туй, като зная, че в такъв смисъл ще се действува; че една реформа на избирателния закон ще да последва непосредствено след приемането на административното разпределение.“[22]

Правителството действително внесе законопроект за изменение на избирателния закон. Г. Кирков пак гласува за правителствения законопроект и пак пролича разликата в подхода на кабинета и на социалдемократическия депутат, при което, подкрепяйки правителството, Кирков отчетливо се разграничи от него. Законопроектът предвиждаше ред мероприятия, които според мнението на кабинета трябваше да осигурят по-голяма свобода на изборите и да създадат препятствие за най-грубите партизански злоупотреби с волята на избирателите.[23] Г. Кирков отново свали въпроса от неговата абстрактно-юридическа сфера в конкретната социална среда, в която законът щеше да се прилага. Той твърдо застана на позицията за последователно провеждане на принципа на демократичността в избирателния закон и се обяви против орязването на избирателните права по административен, национален и религиозен признак на полицейските, горските и митническите стражари, на пожарникарите, а тъй също на „бедните цигани, които нямат честта да бъдат християни“. И отново Кирков се спря не само върху самия закон, но и върху тенденцията, върху перспективата, която крие в себе си това частично орязване на избирателните права, като изтъкна, че по този прецедент и по тази логика един реакционен режим може да достигне до много по-широко настъпление върху правото на глас на гражданите.[24]

В курса към либерализация и демократизация на управлението бяха отмяната на противоконституционните ограничителни наредби по печата, внесени от радослависткото правителство, както и обезсилването на чл. 13 от закона за разбойничеството, който член по времето на Стамболов служеше като „законно“ средство за физическа разправа с политическите противници. Г. Кирков гласува и за двата законопроекта, но осъди половинчатостта, с която правителството подходи към прословутия чл. 13.[25]

По въпроса за разширяването на общинското самоуправление кабинетът отново показа основната си характеристика — добро желание, съчетано с нерешителност и страх да се направи стъпката до края. Пропорционалната система за общинските съвети се въвеждаше само в градовете с над 10 000 жители и имаше само експериментален характер. Освен това демократите на-

---

[21] Дневници, на XI ОНС, I и. с. С., 1901. с. 1147.

[22] Пак там.

[23] Пак там, с. 1376—1378.

[24] Пак там, с. 1379.

[25] Пак там, с. 2084—2085. Дори някои от министрите (Сарафов) бяха не само за неговото изменение, но и за цялостното му премахване, което най-пълно би отговаряло на курса към демократизация.

чело с премиера се опасяваха, че с подобен закон в някои градове могат да получат приоритет други националности. Г. Кирков заяви, че ще гласува за закона, тълкувайки го като едно начало и защото с него ще се направи „доста нещо за повдигането на комуналния живот у нас и за превъзпитанието на избирателите". Колкото до страховете на демократите, Кирков ги отхвърли като нереални.[26]

Внесеният от правителството на демократи и прогресивно-либерали законопроект за градските и селските общини можа да мине само на първо четене в Народното събрание. Основното в него беше установяването на контрол върху финансите, увеличаването на числото на съветите и уреждането на някои въпроси около разтурянето им. В изказването си по законопроекта Г. Кирков отбеляза, че принципите на стария закон са запазени, но крачка напред, макар и малка, е, че разтурянето ще става от самото население, а после въпросът ще се внася в съда. Въведението за имуществения ценз Кирков оцени като противоречие с конституцията, изтъквайки, че спасението не трябва да се търси в имуществения ценз, а в повдигането на самосъзнанието на българските общинари, в повдигането на техния умствен и морален ценз.[27]

В първата редовна сесия на XI ОНС всички въпроси отстъпиха място на финансовия. Страната беше на ръба на финансовата криза. Сключването на външен заем беше наложително. Правителството не можа да сдържи обещанието си да сключи заем без залагане на монополи, и то не поради нежелание, а поради неотстъпчивостта на Парижко-холандската банка, с която то водеше заемни преговори. Независимо от това подкрепящите кабинета групи бяха свободни от ангажимента да поддържат правителството по въпроса за заема. Дори в самото правителство имаше хора несъгласни с условията на заемния договор.[28] И част от демократите бяха против него. Кабинетът беше бламиран в Народното събрание по въпроса за заема.

На 21 декември 1901 г. беше сформирано правителство на Прогресивно-либералната партия. В проведените през февруари 1902 г. избори БРСДП спечели седем депутатски места. Социалдемократическата парламентарна група беше съставена от трима революционни марксисти — Д. Благоев, Г. Кирков, Г. Василев — и от четирима опортюнисти — Я. Сакъзов, Н. Габровски, А. Конов, Вл. Димитров; поради това в групата съществуваха разногласия. Важно място в тях заемаше въпросът за отношението на партията и нейната парламентарна фракция към цанковисткото правителство. Дискусията в социалистическия печат по този въпрос може да остави впечатление, че революционните марксисти са имали отрицателно отношение към цанковисткия кабинет и неговите мероприятия.[29] Това впечатление обаче не е точно. Революционните марксисти внимателно следяха развитието на буржоазните партии у нас. Още в 1899 г. след първия конгрес на Прогресивно-либералната партия Д. Благоев писа, че тази партия може да се издигне до истинска буржоазна класова партия,която да улесни установяването на капитализъм в България.[30]

[26] Дневници на XI ОНС, I р. с., с. 1966.

[27] Пак там, с. 542.

[28] Вж. Цв. Тодорова. Дипломатическа история на външните заеми на България. С., 1971. с. 288, 293; С. Дамянов. Френското икономическо проникване в България. С., 1971. с. 126.

[29] Вж. например Г. Кирков. Днешният режим. — Работнически вестник, бр. 12 от 5 дек. 1902; Работнически вестник. Избрани статии и материали. Т. I. С., 1953. с. 114.

[30] Вж. Д. Благоев. Съчинения. Т. 5. с. 555.

Същата оценка на цанковистката партия дава той и по-късно, когато тя заедно с демократическата партия взе властта в 1901 г. [31] Вече като депутат в XII ОНС Благоев запази положителното си отношение към прогресивно-либералното правителство.[32] От друга страна, за отношенията между кабинета и революционните марксисти може да говори и поведението на правителството. Правителствените депутати се отнасяха с уважение към марксистите и към някои техни мнения по проблемите на страната.[33] Характерно е, че и крайно реакционният руски дипломатически представител в София Юрий Бахметиев независимо от това, че кабинетът беше възможно най-русофилски и следваше неотклонно руската външнополитическа линия, даваше отрицателна оценка на вътрешнополитическата дейност на правителството, и то заради нейния демократичен характер. Особено недоволен беше Бахметиев от либералното отношение на цанковистките министри към учителите социалисти. Ето какво донася до правителството си по този въпрос руският дипломатически агент: „Един ден в двореца, разговаряйки с мен, той (става дума за министъра на просветата Радев — б. м., С. Г.) ми извести по най-спокоен начин, че има 800 социалисти (в България така наричат анархистите) от 6512 учители, и моето възмутено удивление го разсмя; той очевидно ме съжаляваше, че съм надъхан с толкова назадничави идеи. Тогава говорих за това на Данев, който се оказа малко смутен, но не направи нищо и остави българската младеж в ръцете на 800 бандити..."[34]

По същество цялата социалдемократическа група провеждаше единна политика на подкрепа на демократическите мероприятия на прогресивно-либералното правителство в Народното събрание. Опортюнистическите представители обаче искаха тази именно политика да стане център на парламентарната дейност на партията, БРСДП да признае безрезервно прогресивността на цанковисткия режим и да извърши широко съглашателство с него. Позицията на революционните марксисти беше друга. Основното в парламентарната дейност на партията те виждаха в поставянето на работническия въпрос, пропагандата на марксизма, критиката на политиката на буржоазията. Едва след всичко това идваше подкрепата на демократичните мероприятия на правителството и тя съвсем не означаваше безкритичност и отмяна на класовия подход към него. При все това в XII ОНС революционните марксисти бяха по-близо до правителството, отколкото до дребнобуржоазните демократически образования като Земеделския съюз и младите демократи. В парламента положението на групите с демократическа насоченост беше особено. Тук не съществуваше и повърхностното сътрудничество, каквото имаше в XI ОНС. Правителствената партия, социалистите, земеделците и младите демократи често гласуваха за едни и същи законопроекти, но без всякаква предварителна договореност, от съвсем самостоятелни позиции. По линията на демократизиране на страната те действуваха успоредно, но не съвместно. Така един от водачите на младите демократи (бъдещи радикал-демократи), който беше в близка лична дружба с Д. Благоев,[35] заяви в Народното събрание, че техните

[31] Вж. Д. Благоев. Съчинения, Т. 6, с. 530—535.

[32] Вж. Дневници на XII ОНС, I и. с., с. 190.

[33] Вж. например Отговор на д-р Данев на речта на Д. Благоев по отговора на тронното слово (пак там, с. 200—206 и с. 104).

[34] Архив внешней политики России, ф. Политархив, д. 1318, 1903, л. 16—17, Институт за история, микрофилм 292.

[35] Вж. Хр. Стефанов. Образуване и начална дейност на българската радикал-демократическа партия. — ИПр., XXVI, 1970, кн. 4, с. 32.

искания са сходни с исканията на социалистите, макар и да имат различни мотиви. [36] Революционните марксисти се отнасяха до известна степен критически към земеделците и към младите демократи. Те смятаха, че безкрайното роене на дребнобуржоазни партийни образования пречи на политическата консолидация на страната и на пълното установяване на капитализма, че вместо многобройните политически котерии за буржоазията е крайно време да си създаде солидни политически партии. Това отношение на революционните марксисти беше свързано с неизживяното още схващане, че буржоазията като класа има в себе си още неизчерпан прогресивен заряд и беше длъжна да създаде закони и институции, улесняващи установяването на капитализма. Изхождайки от тази оценка в прениятa по отговора на тронното слово, Д. Благоев формулира и тактиката на социалдемократическата група (в същност на революционните марксисти в нея): да се изкажат ония възгледи, които според социалдемократите ще могат да помогнат на всички, които стоят на кормилото на управлението, за да накарат страната да върви напред.[37] В това и в други изказвания на революционните марксисти в парламента личи известен назидателен тон към буржоазията. Те се опитваха да дадат на буржоазията да разбере своята историческа мисия, защото според тях колкото по-бързо тя направеше това, толкова по-добре би било и за пролетариата, и за самата буржоазия, и за цялата страна. Така при обсъждането на закона за общата митническа тарифа Д. Благоев заяви, че за социалистите е „извънредно важно, щото нашата буржоазия да има много ясно представление за законите, по които се развиват народите“[38]. В този смисъл беше обосновано и многократното поставяне в XII ОНС от страна на социалдемократическите депутати[39] на работническия въпрос и необходимостта от въвеждане на работническо законодателство. От тази позиция произхождаха и конструктивните елементи в дейността на революционните марксисти по укрепване на буржоазната демокрация в страната.

Пред вид на известни международни усложнения във връзка с македонския въпрос обаче и поради краткото управление на прогресивно-либералния кабинет в Народното събрание бяха поставени малка част от програмните положения на прогресивно-либералите. Независимо от това искреният стремеж към демократизация беше запазен и той бе поддържан от революционните марксисти.

Характерно беше отношението на революционните марксисти към важните въпроси около въвеждането на нова образователна система. Поради падането на правителството нов образователен закон не бе приет, но в Народното събрание беше представен правителствен законопроект. Д. Благоев и другарите му подкрепиха общия демократичен дух на законопроекта. Тяхната гледна точка и в същността, и в детайлите обаче не се покриваше с правителствената. Те разглеждаха и този въпрос от принципна позиция. Д. Благоев се обяви против мнението, че училищата създават чиновнически пролетариат. Той постави нещата на техните истински места, като посочи, че пролетариатът се създава от съвършено естествените закони на развитието на страната и че затварянето на училищта не ще ограничи пролетариата, а той ще се яви в по-

[36] Дневници на XII ОНС, I и. с., с. 249.
[37] Пак там, с. 1978; срв. пак там, I р. с., с. 161.
[38] Пак там, с. 3717.
[39] Вж. например пак там, с. 161; пак там, I и. с., с. 1978.

грозната форма на лумпенпролетариат.[40] Благоев решително се обяви в защита на гимназиалното образование в България, изтъквайки, че капиталистическото производство не трябва да се основава само на експлоатация на невежи работници.[41] За подобряването на образователната система Д. Благоев подкрепи кабинета в идеята му, че трябва да се усъвършенстват методите на преподаване, като се сложи ударението върху обучението предимно в училище, а във връзка с това да се увеличат заплатите на народните учители.[42]

В пълно противоречие с цялостния характер на прогресивно-либералното управление и в частност със законопроекта за нов закон за народната просвета прозвуча в Народното събрание предложеното от Др. Цанков изменение на закона за просвещението, според което учители, чието поведение е несъвместимо и недостойно с учителското звание, да се уволняват безапелационно от общинските съвети.

Пръв Д. Благоев призова депутатите да се опълчат против това изменение, като „съвсем безсмислено, крайно реакционно, крайно пакостно предложение“[43]. В резултат на изказването на Д. Благоев и на последвалите го представители на опозицията, както и на протестите от страна на самите учители в края на краищата самият Др. Цанков оттегли тази част от предложението си.

В съответствие с програмата си за въвеждане на режим на икономии прогресивно-либералното правителство се опита да съкрати бюджета на военното министерство. Главно под давление на княз Фердинанд този опит не успя.[44] Социалдемократическите представители подкрепиха и тази неуспешна стъпка, но те съвсем не се водеха от временни мотиви, както това беше с правителството. Обявявайки се против въоръжаването на страната изобщо, Г. Кирков набеляза система от мероприятия в армията, които постепенно да позволят преход от наборна армия към въвеждане на постоянна милиционна система.[45]

Дейността на революционните марксисти в Народното събрание даваше и един страничен ефект. Там те се откроявaха като нов тип политици със свой различен морал. На фона на грубите нападки между буржоазните депутати в българското народно представителство поведението на Д. Благоев, Г. Кирков и другарите им поразяваше със своята нравственост и толерантност. Тяхната остра и безпощадна критичност на буржоазните порядки никога не се принизи до клюкарско злословие и дребно скандалничене на лична основа. Духът на деловитост и принципност в изказванията им понякога разкъсваше навичната партизанщина и даваше сериозен тон при обсъждането на различни въпроси. Винаги на висотата на положението си като народни представители, те облагородяваха цялостната атмосфера в Народното събрание и издигаха неговия авторитет. Заедно с това революционните марксисти зорко пазеха достойнството на партията и класата. Те бързо и точно парираха всеки опит да бъдат поставени социализмът или социалистите в невярна или смешна светлина. Като правило те бяха изкусни полемисти, но безспорно в тази об-

---

[40] Дневници на XII ОНС, I и. с., с. 2167.

[41] Пак там, I р. с., с. 1578—1580.

[42] Пак там, с. 2165—2166.

[43] Пак там, с. 3381.

[44] Вж. Евг. П. Политическите партии в различните етапи на социалното и политическото развитие на България. Ч. I. Политическите режими и партиите в управление. С., 1931. с. 20; Ст. Грънчаров. Разногласия между Фердинанд и правителството на прогресивно. либералната партия (1901—1903) по въпросите на външната политика. — ИПр., 1972, кн-5, с. 26.

[45] Дневници на XII ОНС, I р. с. с. 160.

ласт с най-пълна сила блестеше талантът на Г. Кирков. Той притежаваше светкавична реакция, остър език, хладнокръвие, остър психологически усет, разнообразие в похватите. Най-изпитаните парламентарни бойци на буржоазията не можеха да устоят в словесен двубой с него.[46] Въпреки своята малочисленост в Народното събрание революционните марксисти успяха да си завоюват завиден авторитет. Буржоазните представители се противопоставяха на социалистическите идеи, но не отказваха уважение на социалистите, а понякога търсеха мнението им.

*

Характерът и проявлението на демократизма на революционните марксисти в Народното събрание изхождаха и напълно се съгласуваха с общите им възгледи на здраво марксическо ядро в БРСДП. Този демократизъм имаше своя специфика.

Абстрактната съпоставка на възгледите на революционните марксисти с ленинизма наистина може да ни открие, че те не познаваха положенията за съотношението между борбата за демокрация и за социализъм, за революционните компромиси, проблема за съюзниците, това, че партията и класата трябваше да бъдат хегемон и в борбата за демократически преобразования. И когато става дума за демократизма на революционните марксисти, обикновено се пренебрегват положителните му черти, а целият този набор от липси се превръща в списък на недостатъци. Така отношението им към общодемократическите мероприятия става повод за критика на техния догматизъм и сектантство, придружена с извинителното признание за чистотата на техния класов мироглед и политика.

Не трябва да се забравя обаче, че Лениновите положения, повечето от които бяха разработени не в самото начало на века, а в следващите десетина-петнадесет години, бяха неразривно свързани с теорията за империализма и очертаваха политиката на комунистическите партии в неговите условия.

Българската социалистическа интелигенция начело с Д. Благоев беше внесла отвън социализма в началото на 90-те години на XIX в., тогава, когато базата за развитието му беше незначителна, т. е. пролетариатът беше малоброен и със слаби зачатъци на класово съзнание. И пред малката група социалисти-ентусиасти стояха планини от задачи. Само по себе си интелектуален подвиг беше, че социалистите начело с Благоев можаха да прозрат историческите тенденции на развитието на България към капитализъм, и то тогава, когато в условията на вековна изостаналост на българското стопанство наченките на едрото производство се губеха в морето на дребни производители. И в своите ползотворни усилия те не можеха да си служат с други понятия за капитализма освен с онези, които Маркс и Енгелс бяха изработили на базата на неговото развитие в Европа през XIX в. Те не можеха да имат друг модел за развитието на капитализма в България освен онзи на сравнително плавното, равномерно развитие на капиталистическите отношения в Западна Европа през XIX в. И те се подготвяха за една дълга, постепенна борба за победата на социализма, която едва ли предполагаха, че ще се осъществи в живота на тяхното поколение. Наистина капитализмът настъпваше в голе-

[46] Вж. например словесните схватки на Г. Кирков с П. Каравелов, Др. Цанков в Дневници на XII ОНС, I р. с., с. 160, 1574.

мите държави, но как можеше да се разбере това в България? Тя изпитваше вече неговото действие, разбира се, като жертва, но беше ли възможно да се прави някаква качествена разлика, когато империализмът беше пак капитализъм, само че в последния си етап? Положението беше такова, че учението за империализма, така както и за марксизма, не можеше да се роди на българска почва, а трябваше да се внесе също отвън.

Разбира се, революционните марксисти в началото на века не бяха лишени от недостатъци. Те можеха да направят едно или друго, което не направиха, по линия на борбата за демокрация, но все пак без задълбочена разработка от ленински тип на проблемите на империализма то щеше да бъде откъснато и би добило дори двусмислен характер. Наистина трудно беше да се прилагат революционни компромиси, когато „широките" искаха да вършат съглашателство и когато необразованата и недостатъчно осъзната пролетарска маса едва ли можеше да прави разлика между революционни и нереволюционни компромиси.[47] Трудно беше да се препоръчва и единна платформа на демократическите сили, когато опортюнистите проповядваха своята теория за „производящите слоеве", искайки да подменят класовата борба с класово сътрудничество. Трудно беше да се търси единодействие с една или друга дребнобуржоазна групировка, когато партийното роене и свързаната с него партизанщина действително разяждаха слабите сили на капитализма в България. Независимо от трудностите обаче революционните марксисти съумяха да подкрепят частичния процес на демократизация в управлението, който се извършваше в страната в началото на века. Парламентарната им дейност се простираше върху един широк диапазон от проблеми, обхващащ цялостния живот на страната. Изказванията им бяха лишени от сектантска сухота и създаваха атмосфера за творческа дискусия за бъдещето на държавата в най-разнообразни сфери. Тяхната конструктивност по редица конкретни въпроси ги включи и в процеса на доизграждане на третата българска държава, поради което Д. Благоев с оправдана гордост заявяваше, че в този смисъл социалистите в Народното събрание се явяват не разрушители, а съзидатели.[48] Революционните марксисти направиха може би не максимума, но все пак достатъчно много в борбата за демократически преобразования и бяха най-последователните демократи в българското общество в началото на века.

[47] Вж. Кр. Шарова. Разцеплението на БРСДП . . . с. 44; А. Ст. Тодоров. Пос. съч., с. 118.

[48] Дневници на XII ОНС, I и. с., с. 195.

A TRAVERS L'ACTIVITE PARLEMENTAIRE DES MARXISTES REVOLUTIONNAIRES BULGARES AU DEBUT DU SIECLE (1901—1903)

Stojčo Grănčarov

(Résume)

L'activité du noyau marxiste sain du Parti social-démocrate ouvrier bulgare à la XIe et XIIe Assemblée nationale ordinaire (1901—1903) en vue de la réalisation de certaines transformations démocratiques générales en Bulgarie est en rapport direct avec l'attitude du groupe dirigé par D. Blagoev à l'égard de la démocratie bourgeoise et en particulier du parlement bourgeois. Cependant les documents du parti et les interventions des chefs du parti de ce temps ne reflètent pas entièrement le point de vue des marxistes révolutionnaires sur la lutte pour la démocratie et encore moins ou presque pas leur activité dans ce sens dans la mesure où au plus fort de la lutte contre les sociaux-démocrates opportunistes ressortait leur intransigeance à l'égard des compromis avec la bourgeoisie. L'étude de l'activité parlementaire des marxistes révolutionnaires montre qu'en dépit des difficultés, créées par le développement intérieur de parti ainsi que par certains phénomènes sociaux et politiques dans le pays, l'aile marxiste dans le Parti social-démocrate ouvrier bulgare est parvenue à favoriser le processus partiel de démocratisation dans le gouvernement qui s'opérait en Bulgarie au début du siècle. Les interventions des marxistes révolutionnaires à l'Assemblée nationale étaient dépourvues de sécheresse sectaire et créaient une atmosphère propice aux discussions créatrices sur l'avenir de l'Etat dans les sphères les plus diverses. Leur caractère constructif sur une série de problèmes les a engagés aussi dans le processus d'édification du troisième Etat bulgare. Aussi D. Blagoev déclarait-il avec une fierté légitime qu'en ce sens les socialistes à l'Assemblée nationale apparaissent non pas comme destructeurs mais comme constructeurs.

Bien que ne connaissant pas les principes léninistes concernant l'attitude du parti prolétarien à l'égard de la démocratie bourgeoise (la plupart de ces principes furent développés par Lénine dans les 10—15 années suivantes),les marxistes révolutionnaires ont beaucoup fait dans la lutte pour des transformations démocratiques et étaient les démocrates les plus conséquents dans la société bulgare au début du siècle.

БЪЛГАРСКА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ
Единен център за наука и подготовка на кадри по история —
Българско историческо дружество
България и европейските страни през XIX—XX в.
София . 1975

ИЗ ДЕЙНОСТТА НА АВСТРО-УНГАРСКАТА ДИПЛОМАЦИЯ НА БАЛКАНИТЕ В НАЧАЛОТО НА ПЪРВАТА СВЕТОВНА ВОЙНА

Милчо Лалков

Още след убийството в Сараево, когато се очертава военният конфликт между Антантата и Тройния съюз, политиката на Австро-Унгария на Балканите придобива определена насоченост, обусловена от общата за двете групировки необходимост — привличането на съюзници в задаващата се война. Обяснимо остър става този въпрос след началото на Първата световна война. Тогава неутралитетът или намесата на една от балканските държави биха повлияли решително върху развръзката на фронта срещу Сърбия.

Почти неизследвана страна от усилията на австро-унгарската дипломация да присъедини България към Централните сили във вихъра на вече бушуващата война е нейната дейност по организирането на въоръжени чети на българска и албанска територия и тяхното изпращане за саботажни и военни действия в Сърбия, най-често във Вардарска Македония.

Австрийската историография, увлечена в разработването на големите проблеми в тази последна и съдбоносна за дунавската империя война, не засяга този епизод от българо-австрийските взаимоотношения в началния период на войната. В статията „Върховизмът и неговата роля по време на войните“ Т. Влахов проследява връзките на австро-унгарската дипломация с върховистките водачи от края на Междусъюзническата война до началото на Първата световна война, опирайки се на солидния корпус от издадени австрийски дипломатически документи за периода 1908—1914 г.[1] Тази документална публикация завършва обаче с последните депеши от първия ден на войната, 1 август 1914 г.[2] Поради това авторът е бил принуден да се задоволи с предположения — несъмнено верни от гледна точка на историческата и политическата логика — за продължаващата дейност на австро-унгарската дипломация в тази насока и ангажиментите на правителството на Радославов към нея.

[1] Т. Влахов. Върховизмът и неговата роля по време на войните. — ИПр., 1951, кн. 4—5, с. 361—379.

[2] Österreich-Ungarns Aussenpolitik von der Bosnischen Kriese bis zum Kriegsausbruch 1914. Wien — Leipzig, 1930 (по-нататък: ÖUAP).

Самият Радославов след войната, търсейки мотиви за лично оневиняване в отрицателното общополитическо салдо на своя кабинет, отрича съучастието на правителството и двореца в начинанията на австро-унгарските дипломати по организирането на четите.[3] Заставайки зад тезата, че от началото на Първата световна война една от основните задачи на българското правителство била „мирно решаване на въпроса за Македония", той не споменава за ролята на австро-унгарската дипломация в организирането на върховистките провокации на сръбска територия. Според него действията на върховистките чети във Вардарска Македония трябва да се отдадат на „революционната" самоинициатива на „македонски, български и турски революционери, които след Букурещкия мир живеели в България, антисръбски настроени и милеещи за Македония..."[4].

Дали с върховистките провокации във Вардарска Македония Австро-Унгария е целяла единствено дезорганизация на сръбския тил в австрийската военна кампания срещу сръбската армия през август 1914 — април 1915 г.? До каква степен във Виена са разчитали, че действията на четите ще провокират сръбското правителство да обяви война на България, като по този начин се осъществи директно и най-бързо основната задача — българското участие във войната заедно с Централните сили?

На тези въпроси авторът, използувайки главно непубликувани австрийски документи, се опитва да отговори в предлаганото изследване.

*

Австро-унгарската дипломация установява контакт с върховистките водачи през лятото на 1913 г., няколко дни след Букурещкия мир. От своето основаване в 1895 г. до разпускането си през 1905 г. Върховният комитет представлява организационна емблема на десницата в македонското националноосвободително движение — едно течение, представителите на което в по-голямата си част застъпват линията на двореца и политическите кръгове около Фердинанд по македонския въпрос. След разтурването на Върховния комитет бившите върховисти се обединяват по време на Балканските войни около т. нар. Македонски комитет.

Стремежът за реванш след първия национален погром и съзнанието, че хабсбургската монархия е главен противник на Сърбия, са двата мотива, които тласкат членовете на Македонския комитет към сближение с австро-унгарската дипломация. Обхванати от общия следвоенен песимизъм за бъдещето на Македония, те търсят минималния шанс за своята кауза дори в съдбоносното за Балканите осъществяване на вековния стремеж на Хабсбургите към Солун. „Те предпочитат вече Македония да бъде анексирана от Австро-Унгария..." — съобщава за първата си среща с върховистките водачи през август 1913 г. Тарновски, австро-унгарски дипломатически представител в София.[5] По-нататък връзките стават не само по-интензивни, но и политически целенасочени. Тарновски, от една страна, Ал. Протогеров, Т. Александров и останалите лидери на комитета, от друга, проучват възможността за преминаване на населението в Македония към католицизма под протектората на Австро-Унгария. По същото

[3] В. Радославов. България и световната криза. С., 1923. с. 93.

[4] V. Radoslawoff. Die Rolle und die Ziele Bulgariens im Kriege.—Die Kriegsschuldfrage.— Berliner Monatshefte für internationale Aufklärung, Jg. 6, 1928, S. 1141.

[5] ÖUAP, Bd. VIII, Tarnowski — Berchtold, Nr. 8193, 2. VIII, 1913,

време — зимата на 1913—1914 г. — Виена е в течение на разработваните от българското и турското правителство планове за съвместни четнически акции в сръбския дял на Македония.

След 28 юни 1914 г. зреещата война със Сърбия засилва интересите на Виена към Македонския комитет с оглед на използуването на върховистки чети за саботажни и диверсионни действия във Вардарска Македония, т. е. в тила на сръбската армия. На 28 юли 1914 г., когато двуединната монархия обявява война на Сърбия, в българската столица Тарновски вече постига принципното съгласие на Радославов за изпращането на чети зад сръбската граница.[6]

В Балплац не само София се разглежда като център за организирането на върховистки чети. Тук, както и в Генералния щаб плановете са по-широки. Началникът на щаба, Конрад фон Хьотцендорф, замисля четническо движение не само в сръбския дял на Македония, но и в нейната гръцка част. На 28 юли при австро-унгарския консул във Валона (Вльора) се явява капитан Гиларди, който идва с препоръка от Конрад фон Хьотцендорф. Той е един от емисарите на австро-унгарския Генерален щаб, които от 1911 г. обикалят Албания, за да неутрализират евентуална политическа или военна акция на Италия в албанските земи.

Гиларди още преди конфликта със Сърбия имал план да организира българско четническо движение в гръцкия дял на Македония. С негова помощ империята трябвало да завоюва Северна Гърция — първата стъпка към желаното приближаване до Солун. Сега Гиларди предлага нов вариант — организиране на широко четническо движение във Вардарска Македония и Албания с три центъра: Битоля, Дебър и Корча. От тези пунктове движението трябвало да се разпростре и на гръцка територия. За акцията Гиларди и неговият помощник Спенсер искат 105 000 франка — за въоръжение и завербуване на разпръснатите групи български четници в Албания.[7] Консулът Майханик не дава обаче веднага съгласието си. Предпочита да изчака мнението и инструкциите на външния министър и Берхтолд. Определени политически кръгове във Виена, към които принадлежи и Берхтолд, не споделят негативизма на фон Хьотцендорф спрямо благосклонността на Гърция към Централните сили. Те застъпват мнението, че трябва да се избягват всякакви усложнения с гръцкото кралство, докато не се изясни неговата позиция в започналата война. В този смисъл са и нарежданията от Виена за преустановяване на акцията.[8] Гиларди и неговите агенти получават заповед да не се появяват на гръцка територия. Вече предпазливият след юлските дипломатически несполуки австро-унгарски външен министър сега предпочита да се презастрахова. Самото присъствие на австро-унгарски военни лица в гръцкия дял на Македония би довело до нежелателни обяснения с Вилхелмщрасе. С несравнимо по-голямо доверие към Германия, отколкото към нейния съюзник, гръцкото правителство при най-малката недискретност би получило повод да постави отново в Берлин повтаряното с основание от началото на века оплакване: „Австро-Унгария се стреми да проникне до Солун."

---

[6] ÖUAP, Bd. VIII, Tarnowski — Berchtold, Nr. 10922, 28. VII. 1914.

[7] Haus-Hof- und Staatsarchiv, Wien, Politisches Archiv. I (по-нататък: HHStA, P. A. I), 820, Liasse Krieg 2e: Serbien 1914—1915, Maihanik—Berchtold, Nr. Z. 25/P, Geheim, 28. VIII. 1914.

[8] Ibidem.

Отхвърляйки варианта за инспириране на четническото движение в гръцкия дял на Македония, Берхтолд не се отказва от намерението да се използува албанската територия като база за четнически акции срещу Сърбия. В края на юли австро-унгарският военен аташе в Рим завербува пребиваващия в италианската столица член на Македонския комитет Павел Христов.В РимХристов получава задачата заедно с намиращите се в Италия български четници и албански терористи да взриви мостовете по главната железопътна магистрала през Вардарска Македония, за да се дезорганизират комуникациите в тила на сръбските войски.[9]

С прякото осъществяване на акцията е натоварен вицеконсулът в Драч (Дурацо). На 1 август той получава указание от Берхтолд да се свърже с намиращия се вече в града Христов, като се позове на името на българския майор Червенаков, австрофил и приятел на върховиста. От Виена горещо препоръчват Христов като „голям патриот и дискретен човек"[10]. Изглежда обаче, че неговата дискретност е надценена, защото още същия ден той се разкрива несъзнателно пред случаен сръбски агент и с това проваля замисления план.

Двойният неуспех в Албания принуждава австро-унгарската дипломация да насочи усилията си към организиране на четите само от София. В дипломатическите пресмятания на Балплац четническата акция трябвало да бъде допълнително средство за въздействие в предвидения за август дипломатически натиск за въвличане на България във войната.[11]

Целенасочените действия на четите са от значение и за австро-унгарската армия, тъй като те внасят смущение в сръбския тил. Основните австрийски сили са ангажирани на Източния фронт срещу Русия. На Балканите срещу Сърбия австрийският Генерален щаб е принуден да остави малобройни контингенти. Немското командуване отказва да изпрати помощ. В началото на август началникът на немския Генерален щаб генерал фон Молтке съветва австрийския си колега: „Хвърлете българите срещу сърбите..."[12]

В началото всичко се развива като че ли в насока, желана от Виена и Берлин. Още на 30 юли, дал вече принципното си съгласие за изпращането на четите на сръбска територия, Радославов съобщава на Тарновски, че четите са превхърлени в Македония. Очаквали се техните първи действия, като същевременно със съдействието на правителството Македонският комитет подготвял нови чети на българска територия.[13] Под впечатлението на немските успехи на Западния фронт Радославов въпреки обявения от правителството неутралитет, не пести обещания пред Тарновски. Той отказва предложените от Виена пари за четите. Уверява, че изключително българското правителство ще се ангажира с вербуването и екипировката на четниците, тъй като вече се подготвя настъплението срещу Сърбия и четите трябва да бъдат „психологическият удар" преди навлизането на българската армия.[14]

В средата на август обстановката по фронтовете се променя. Темповете на немското настъпление на Запад се забавят. В Галиция под напора на рус-

---

[9] HHStA, P. A. I/820, Berchtold — Kral, Nr. 197, 1. VIII. 1914.

[10] Ibidem.

[11] Вж. Ф. Нотович. О попытках австрийско-германской дипломатии вовлечь Болгарию в мировую войну в августе 1914. — Новая и новейшая история, 1960, №1, с. 116—123.

[12] F. Conrad v. Hötzendorf. Aus meiner Dienstzeit. Bd. IV. Wien, 1925. S. 195.

[13] ÖUAP,' Bd. VIII, Tarnowski — Berchtold, Nr. 11097, 30. VII. 1914; Т. Влахов. Пос. съч., с. 374.

[14] HHStA, P. A. I/820, Liasse Krieg 2e: Serbien 1914—1915, Tarnowski—Berchtold, Nr. 498, 7. VIII. 1914.

ките армии австро-унгарските части вече отстъпват. Започналата на 12 август австро-унгарска офанзива срещу Сърбия е спряна и сръбските войски преминават в контранастъпление.[15]

В София настроенията се променят. Перспективата за намеса на България на страната на Централните сили не предизвиква вече предишния ентусиазъм. Въпреки симпатиите към Централните сили правителството на Радославов предпочита благоразумно да изчака. Негласно се преустановява и четническото движение в сръбския дял на Македония,защото по този повод недоброжелателен вятър повява и от Петербург. Още на 1 август княз Трубецкой, дясната ръка на руския външен министър Сазонов по балканските въпроси, има дълъг разговор с Патев, временно управляващия българската легация в руската столица. Въпреки обявения от България неутралитет Трубецкой иска от българското правителство и други гаранции за лоялност на България към Съглашението. Той особено набляга на една от тях: „... да не се поощрява четничеството във Вардарска Македония.“[16]

Раздразнен от пасивността на Радославов, Тарновски иска на 15 август аудиенция от него. „Вие ми бяхте казали, че преди българската акция срещу Сърбия ще има безредици в Македония. Обаче нищо не се върши за предизвикването на тези безредици“ — упреква той още в самото начало българския министър-председател.[17] Радославов се опитва да излезе от деликатното положение с оправдания и преувеличения. Той иска да избегне неудобната тема — нежеланието на правителството да провокира Сърбия, преди обстановката да стане достатъчно ясна, за да се реши България на война със своята западна съседка. А „ясната обстановка“ във военното и политическото положение, която би развързала ръцете на правителството за намеса във войната, придобива в този момент в инструкциите на Радославов до българските дипломатически представители в чужбина почти максималистични очертания — победа на Централните сили над Русия и Франция и сразена от Австро-Унгария Сърбия.[18]

„Четниците вече са пратени в Македония. Те разрушават мостове и режат телефонни жици... Но те искат постоянно пари“ — отговаря Радославов на упреците на Тарновски.[19] Съмняващ се в неговите твърдения, Тарновски решава да вземе най-силния коз за оправдание от ръцете на българския министър-председател — финансовата страна на въпроса — и се съгласява да даде пари при условие „акцията да бъде сериозна“.[20] Двамата решават финансовият въпрос да бъде обсъден между военния аташе полковник Лакса и консула Бертони, от една страна, и Протогеров, от друга.

Все пак Тарновски не си отива доволен от срещата. В края на разговора Радославов подхвърля, че „е невъзможно да се инспирира четническа акция в голям мащаб, без да се компрометира правителството“[21].

---

[15] Вж. подробно Н. Корсун. Балканский фронт мировой войны. 1914—1918 г. М.,1939. с. 18—22.

[16] Вж. Дипломатически документи по намесата на България в европейската война. Т. I. С., 1920. №351 (по-нататък: ДД).

[17] HHStA, P. A. I/820, Liasse Krieg 2e: Serbien 1914—1915, Tarnowski—Berchtold, Nr. 574, 15. VIII. 1914.

[18] ДД, № 313.

[19] HHStA, P. A. I/820, Liasse Krieg 2e: Serbien 1914—1915, Tarnowski—Berchtold, Nr. 574, 15. VIII. 1914.

[20] Ibidem.

[21] Ibidem.

През следващите дни съмненията на Тарновски в преднамерената инертност на българското правителство се засилват. В Балплац и Генералния щаб обаче бързат. Сръбската армия спира австро-унгарската офанзива. Сега дори малка акция в тила на сърбите е все пак помощ. Конрад фон Хьотцендорф иска да ускори българската намеса въпреки тревожните депеши от София. От Генералния щаб следват една след друга инструкции до Тарновски и Лакса да направят всичко възможно, за да въвлекат България във войната.[22] Но и за двамата е вече ясно, че докато сърбите не бъдат разгромени от армията на Потиорек, България няма да се намеси.[23]

И във Виена, и Тарновски в София под натиска на военната необходимост стигат до заключението, че изходът в този момент е една широка по мащаби четническа акция, която би компрометирала неутрална България за връзките ѝ с Централните сили и би провокирала Сърбия да обяви война на източната си съседка. Като първа стъпка се планира разрушаването на двете важни магистрали — Солун—Скопие — и железопътната линия по долината на р. Тимок.[24]

Енергичните действия на Тарновски и Лакса пред българското правителство носят на първо време резултат, но далеч от очаквания. Изпратените от началото на август чети най-после се активизират и на 22 август взривяват моста при Велес. Три дни след това, при срещата си с българския министър-председател, Тарновски иронично му благодари, че „все пак нещо се е случило". Пренебрегвайки иронията, Радославов изтъква заслугите на българското правителство за акцията, но същевременно и предупреждава: „Македонските водачи имат от мен поръчението да следват указанията на Лакса. Ние им даваме оръжие и пари, ангажираме албански и турски четници. Обаче една по-голяма акция и нахлуването на по-голяма маса четници е невъзможно и правителството не ще позволи това."[25]

За добре ориентирания в българската политическа обстановка Тарновски става ясно, че планът за голяма четническа акция в Македония, която би хвърлила една срещу друга Сърбия и България, е почти илюзорен за момента. Четническата активност продължава и след това. Прекъснато е трасето на Солунската железопътна линия още на няколко места. Австро-унгарският консул в Солун Квятковски съобщава в края на август за въоръжени стълкновения между четите и сръбските военни части в района на Велес и Струмица, за нападението на албански и български четници над Дебър.[26]

Вестите от Солун не намаляват обаче песимизма на Тарновски. С трезв поглед върху политическата обстановка на Балканите в този решителен за дипломацията на двете враждебни групировки час, той вярно преценява задръжките, възпиращи българското правителство да рискува с голяма четническа акция, която би въвлякла България във войната. В края на август най-силно се проявяват две от тях, пряко влияещи върху изчакателната позиция на българското правителство: неизясненото поведение на Румъния, която също е неутрална и непрекъснато лавира; тежкото положение на австро-унгарската армия по фронтовете срещу Русия и Сърбия.

---

[22] F. Conrad v. Hötzendorf. Op. cit., Bd. IV, S. 189—190.

[23] Ibidem.

[24] HHStA, P. A. I/820, Liasse Krieg 2e: Serbien 1914—1915, Tarnowski—Berchtold, Nr. 603, 18. VIII. 1914.

[25] Ibidem, Tarnowski — Berchtold, Nr. 649, 25. VIII. 1914.

[26] Ibidem, Kwiatkowski — Berchtold, Nr. 175, 26. VIII. 1914.

В Балплац обаче смятат, че Тарновски описва настроенията в българските политически кръгове с прекалено песимистични краски. Въпреки военните неуспехи срещу сърбите в края на август дипломатическите и военните среди във Виена са оптимистични за крайния изход на кампанията. Берхтолд, началникът на Генералния щаб и унгарският премиер Тиса дори настояват пред Франц-Йосиф за „светкавичен разгром" на Сърбия.[27]

В тази връзка фон Хьотцендорф иска от Лакса и Тарновски разширяване на четническото движение във Вардарска Македония. Двамата говорят почти ежедневно с Радославов и военния министър ген. Фичев. Настояват с парите, отпуснати от австро-унгарската легация, да се въоръжат нови чети и да се осигури тяхното безпрепятствено преминаване в Македония. Но почти след всяка среща австро-унгарският посланик остава неудовлетворен и си тръгва със съмнения. „Те обещават помощ, но от техните изявления става ясно, че засега нямат никакъв интерес към акцията на комитаджиите в Македония" — обобщава той пред Берхтолд резултатите от разговорите.[28]

Един инцидент по конспиративния канал за пренасяне на оръжие и взривни материали за върховистите, последван от рязката реакция на влиятелния пълномощен министър в Букурещ Чернин, налагат промяна в тактиката спрямо българското правителство. На 28 август е заловен редовният куриер с взривни материали за София. Това е албанският терорист А. Фаши, натоварен с тази мисия лично от Берхтолд и фон Хьотцендорф. Той е задържан от румънската полиция, пътувайки нелегално, както и всеки друг път, по най-късия маршрут Виена—Букурещ—София.[29]

Правителството на Братиано е недоволно поради възможните усложнения с дипломацията на Съглашението, тъй като това би могло да се тълкува като неспазване на обявения неутралитет. При подобни настроения в румънските политически среди усилията на германската и австро-унгарската дипломация да накарат румънското правителство да пропусне през територията на Румъния военните транспорти за турската армия биха могли да се окажат безрезултатни. Наистина Чернин енергично интервенира пред румънските власти и Фаши заминава с взривните материали за София. Но мнението на Чернин е категорично — втори инцидент от този род ще повлияе за недопускането на военните транспорти за Цариград. Чернин счита, че широката четническа акция в Македония трябва се изостави, за да се гони по-голямата цел — свободното пропускане на влаковите композиции с оръжие за Турция.[30]

Във Виена вече си дават сметка, че при демонстрираното от българското правителство нежелание за разширяване на четническото движение в сръбския дял на Македония всеки натиск в тази насока ще се отрази и върху усилията да се спечели то за безпрепятственото преминаване на идващите от Румъния турски транспорти през българска територия.[31] Сега се решава да се ограничат до минимум ангажиментите на българското правителство с четническите акции, за да не се влияе задържащо върху преговорите за транспортите към Цариград. В този смисъл Тарновски и Лакса получават инструкции да работят

[27] S. Tisza. Briefe. Bd. I. Berlin, 1921. S. 57, 60—62.

[28] HHStA, P. A. I/820, Liasse Krieg 2e: Serbien 1914—1915, Tarnowski —Berchtold, Nr. 673, 27. VIII. 1914.

[29] Ibidem, Czernin — Burian, Nr. 495, 2. IX. 1914.

[30] Ibidem.

[31] Вж. подробно: Н. Ников. Транзитът на австро-германско оръжие за България и Турция в началото на Първата световна война. — В: Българско-германски отношения и връзки. Изследвания и материали. Т. 1. С., 1972. с. 167—243.

директно с водачите на македонската десница. Двамата вече могат да си отдъхнат — планираната голяма акция се снема от дневния ред. Препоръчват се малки дезорганизиращи акции в сръбския тил, като стриктно се избягва всеки повод за компрометиране на България с тях.[32]

В този дух говори Тарновски пред водачите на Македонския комитет на 8 септември 1914 г. На срещата присъствува и Лакса. Протогеров и неговите хора остават учудени от сдържаността на австрийците. На замисляните от членовете на комитета грандиозни планове — последователно изпращане на групи от 40—50 човека за диверсионни действия по долината на р. Вардар — Лакса отговоря, че ще бъдат отпуснати повече пари и оръжие само ако се видят първите резултати. Военният аташе изказва и друго съображение — за такива големи групи са необходими и картечници. Те могат да се доставят само от правителството, а при неговото сегашно състояние на колебание и раздвоеност това не трябва да се иска. Тарновски също смята, че Радославов „ще остане резервиран" към такова искане.[33]

Въпреки плановете си Македонският комитет е принуден да ограничи действията си в Македония. През целия септември и началото на октомври се извършват само изолирани нападения върху отделни сръбски охранителни части. Правителството на Радославов поставя ограничения върху броя на четниците. Забранено е участието на офицери-доброволци в тях. Тактиката има успех. Дори добре информираният гръцки вестник „Хронос" обвинява за четите австро-унгарската дипломация, без да спомене нещо за българското правителство.[34]

Недоволни от мащабите на четническото движение, членовете на Македонския комитет предприемат опити за разширяването му. Липсата на средства ги принуждава отново да се обърнат към Виена. В желанието си да получат и по-солидна представителност като политическа сила те предпочитат сега директните контакти в столицата на дунавската монархия.

В началото на октомври Протогеров се появява във Виена. Покрай общополитическите разговори, които той води в Балплац и Генералния щаб, обсъдена е отново възможността за една голяма акция в сръбския дял на Македония. Готовността на македонския водач се тълкува във Виена като благоприятна възможност отново да се гони крайната цел на четническите акции в тази част на Македония — провокиране на Сърбия и конфликт между нея и България. След завръщането на Протогеров Тарновски иска веднага среща с Радославов. Верен на досегашната изчакателна позиция, българският министър-председател обещава „да не създава никакви трудности", но не споменава нищо за конкретна помощ и ангажименти.[35] Неконкретизирани обещания дава и военният министър.[36]

За Тарновски и Лакса мълчаливото съгласие на българското правителство е достатъчно. В средата на октомври организирани от австро-унгарския военен аташе със съдействието на върховистите чети нанасят значителни загуби в личния състав на сръбски войскови поделения при Гевгели и с. Радовище.[37]

[32] HHStA, P. A. I/820, Liasse Krieg 2e: Serbien 1914—1915. Berchtold—Tarnowski, Nr. 485, 6. IX. 1914.
[33] Ibidem, Tarnowski — Berchtold, Nr. 733, 8. IX. 1914.
[34] Chronos, 19. X. 1914.
[35] HHStA, P.A.I/820, Liasse Krieg 2e: Serbien 1914—1915, Tarnowski — Berchtold, Nr. 922, 11. X. 1914.
[36] Ibidem, Tarnowski — Berchtold, Nr. 936, 19. X. 1914.
[37] Ibidem, Kwiatkowski — Berchtold, Nr. 225, 20. X. 1914.

След акциите самочувствието на македонските лидери се повишава. Заинтересоваността на Австро-Унгария от четническите акции постепенно затвърждава у тях убеждението, че те могат да бъдат заедно с правителството равностоен партньор при преговорите с Централните сили за въвличането на България във войната. Македонският комитет иска среща с дипломатическите представители на Централните сили. На 20 октомври Тарновски и неговият германски колега Михаелис в присъствието на двамата военни аташета приемат ръководството на Македонския комитет, водено от Протогеров. Македонците гарантират, че са в състояние да вкарат България във войната на страната на Централните сили чрез провокация в сръбския дял на Македония или давление върху правителството, но при следните териториални обещания: България да получи сръбския и гръцкия дял на Македония; Австро-Унгария да се откаже от аспирациите си за десния бряг на р. Вардар.[38]

Тези максималистични искания заварват неподготвени двамата дипломати. Без конкретни инструкции от Виена и Берлин те обединяват становищата си в отговора, че сръбският дял на Македония може да се обещае, но на претенциите за Кавала и Солун (т. е. за гръцкия дял на Македония) противопоставят аргумента, че засега Гърция е неутрална и поради това не могат да бъдат направени обещания за нейни територии.[39]

Когато информацията за срещата пристига с дипломатическите депеши в Берлин и Виена, във Вилхелмщрасе и в Балплац мненията се разделят. Мащабите на четническите акции се превръщат в следствие от възможността или невъзможността да се обещае на върховистите гръцкият дял на Македония; от различното място, което заема Гърция в плановете на германския и австро-унгарския империализъм.

Привърженик на по-твърда и безогледна политика на Балканите, притиснат от военни несполуки, Конрад фон Хьотцендорф настоява да не се щади Гърция за сметка на България. „Неутралитетът на Гърция не трябва да се цени много. . ., да се дава много в обещанията пред българското правителство и Македонския комитет, за да се постигне акция на България в сегашния момент. . .“ — завършва фелдмаршалът служебното си писмо до Берхтолд.[40]

Повлиян от военните, австро-унгарският външен министър отново поставя на Тарновски по-голямата цел на четническото движение, за което вече е отпусната значителна сума [41] — въвличането на България във войната. На 31 октомври Тарновски получава инструкция: „Акцията на четите трябва да се продължи дотогава, докато България склони, че една такава акция е необходима в интерес на нейните македонски планове в Сърбия.“[42]

Все пак Берхтолд съветва де не се дават конкретни обещания на върховистите за гръцкия дял на Македония. Не е ясно още становището на Вилхелмщрасе. Там принципно подкрепят дейността на австро-унгарската дипломация за организирането на върховистките чети с оглед на чисто военните интереси, но Берлин все още не се изказва определено какво точно трябва да се обещае на България и Македония. Затова според Берхтолд Тарновски трябва да ограничи четническата активност към гръцкия дял на Македония и да я насочи

---

[38] HHStA, P. A, I/820, Giesl — Berchtold, Bericht, Nr. 641, 2. XI, 1914.
[39] Ibidem, Giesl — Berchtold, Nr. 151, 24. X. 1914, fl. 9.
[40] Ibidem.
[41] Ibidem, Berchtold — Tarnowski, Nr. 445, Geheim, 19. IX. 1914.
[42] Ibidem, Berchtold — Tarnowski, Nr. 594, 31. X. 1914.

към Североизточна Сърбия, за да се пречи на руските военни транспорти по Дунава за сръбската армия.[43]

В началото на ноември по указания на Тарновски и Лакса четите се активизират в Североизточна Сърбия. Те излизат от Видин и действуват в района на Крагуевац, като нападат руските военни транспорти по Дунава. Техните действия се ръководят непосредствено от австро-унгарски военни разузнавачи. В тези акции трудно може да се определи степента на участие от страна на българското правителство. Радославов отрича официално всякаква правителствена намеса.[44] Вероятно българското правителство е предпочело да не рискува в Североизточна Сърбия, защото в този случай конфликтът със Сърбия би бил неизбежен. Във всяко отношение за него теренът за четническо действие в Македония е далеч по-незаангажиращ поради съществуващите там от Междусъюзническата война постоянни безредици и напрежение.

Успоредно с инспирирането на четническото движение на сръбска територия Берхтолд прави сондажи в Берлин, за да получи одобрение на плана за подготовка на четническа акция и в гръцкия дял на Македония. Отговорът е неудовлетворителен за неговите планове. На 13 ноември Хаймерле, заместникът на австро-унгарския дипломатически титуляр в Берлин Хохенлое, разговаря по този повод с държавния подсекретар Цимерман. Германците са твърдо на мнение да не се допускат четниците в гръцкия дял на Македония и „да не се дават на българския министър-председател никакви обещания за гръцко-македонски области, дори ако четническото движение се развива добре".[45]

Съображенията, изтъкнати от Цимерман пред Хаймерле, показват не само по-силното ударение, което за момента Берлин поставя на гръцкия неутралитет, но и все още съществуващата неувереност на немското правителство в намеренията на България. „Българските чети в този случай (ако се обещае на България гръцкият дял на Макединия—б. м., М. Л.) биха сметнали нападението върху Сърбия само като претекст и странична цел и биха се концентрирали преди всичко срещу гръцкия враг. По-късно, като братски славянски народ със Сърбия, те биха могли дори евентуално да се съюзят срещу Гърция" ди отговаря Цимерман на дългите уверения на австро-унгарския дипломат—

Така четническото движение в Македония, подкрепяно от Австро-Унгария,[46] е новият повод да излязат на повърхността някои от противоречията между Берлин и Виена. Не съвпадат техните становища както за степента на важност, на всяка една от балканските страни в конкретния военно-политически момент така и следвоенните им планове за Балканите. Австро-Унгария се бори за, спечелването преди всичко на България и Румъния, евентуални съюзници, респективно благосклонни доброжелатели в неблагополучно развиващата се война със Сърбия. В следвоенните планове на австро-унгарския империализъм България се очертава като съсед на империята след разгрома на Сърбия. Австро-Унгария трябва да получи и излаз на Бяло море през Солун за сметка на Гърция. Затова интересите на гръцкото кралство не играят голяма роля в предначертанията на австро-унгарската политика.

Обратно, в първите месеци на войната Германия разчита най-вече на Турция и частично на Гърция въпреки зле прикриваната антантофилска ориен-

[43] HHStA, P. A, I/820, Berchtold—Tarnovski, Nr. 594, 31. X. 1914.

[44] В. Радославов. България и световната криза . . . с. 93.

[45] HHStA, P. A. I/820, Liasse Krieg 2e: Serbien 1914—1915, Haymerle—Berchtold, Nr. 677, 13. XI. 1914.

[46] Ibidem.

тация на последната. Срещу нея кайзер Вилхелм II притежава силна карта — жената на гръцкия крал Константин е негова сестра, която се налага винаги над безволевия монарх. Дори и гръцкият неутралитет е необходим за Германия, защото по този начин се държи спокоен тилът на най-верния съюзник на Германия на Балканите — Турция. Немското правителство затова е против всяка провокация срещу Гърция и териториални обещания на България за нейна сметка.

Несъгласието на немското правителство за разгръщане на четническите акции в гръцкия дял на Македония принуждава австро-унгарската дипломация през втората половина на ноември да хвърли всички сили в сръбския дял на Македония. От Генералния щаб също настояват за активизация, за да се улесни ходът на ноемврийската офанзива срещу Сърбия, която най-после дава обнадеждващи резултати. Започва планирането на голяма саботажна акция за прекъсването на железопътната линия по долината на р. Вардар, за да се затрудни подвозът на резерви и боеприпаси за предните сръбски линии.

На 14 ноември 1914 г. Тарновски съобщава, че от началото на войната под австро-унгарски инструкции действуват 260 четници в сръбския дял на Македония и 60 в гръцкия.[47]

Във Виена са недоволни. Настоява се пред Тарновски да търси и съдействието на българското правителство за подготвяната акция. Изглежда, временните австрийски успехи на сръбския фронт възвръщат увереността на българските германофилски кръгове в мощта на Централните сили. Правителството този път е благосклонно. То отпуска на Македонския комитет около 300 пушки заедно с муниците. От своя страна австро-унгарската легация го снабдява с взривни материали. С прякото съдействие на Лакса е въоръжена една чета от около 200 души — българи и турци, — която се установява в Струмица в очакване на сигнала за акцията.[48] Австрийските документи показват несъстоятелността на по-късните уверения на Радославов, че правителството не знаело нищо за нейната подготовка. Тъкмо обратно, Радославов е бил в течение на акцията. Той съобщава на Тарновски, че за нейното ръководство е заминал за Струмица самият Протогеров. [49] По този начин съществуващите досега само мемоарни свидетелства на военния министър ген. Фичев за ангажираността на кабинета в тази акция получават и документално потвърждение.[50]

Този път ударът е сполучлив. На 30 ноември Радославов сам съобщава на Тарновски резултатите. Във въздуха са хвърлени два от най-големите железопътни моста на р. Вардар.[51]

Същия ден Квятковски донася от Солун точните данни за диверсията. Разрушени са мостовете между селата Удово и Демир капия и между Давидово и Удово. По пресмятания на Квятковски това щяло да забави с около две седмици подвоза на военни материали за армията на фронта срещу австрийците. Взривяването било извършено от български войници-сапьори, придружени от няколкостотин четници, които неутрализирали слабите сръбски части, охраняващи линията.[52] Тарновски веднага възнаграждава „усилията“ на Маке-

[47] HHStA, P. A, I/820, Tarnowski — Berchtold, Nr. 1132, 14. XI. 1914.
[48] Ibidem.
[49] Ibidem.
[50] Вж. Ив. Фичев. Лични спомени за всеобщата европейска война. С., 1921. с. 32; Т. Влахов. Пос. съч., с. 375.
[51] HHStA, P. A. I/820, Liasse Krieg 2e: Serbien 1914—1915, Tarnowski — Berchtold, Nr. 1255, 30. XI. 1914.
[52] Ibidem, Kwiatkowski — Berchtold, Nr. 260, 30. XI 1914.

донския комитет. На 30 ноември Лакса предава като „награда“ на комитета 50 000 лв.[53]

Въпреки успеха на акцията Тарновски продължава да отклонява запитванията на Македонския комитет за териториалните обещания на Централните сили в гръцкия дял на Македония, ако България се присъедини към тях във войната. Михаелис — за разлика от уклончивостта на своя австро-унгарски колега излиза с твърдо становище: никакви обещания и локализиране на акциите само върху територията на Сърбия.

В началото на декември въвличането на България във войната става един от въпросите на европейската политика. Вече не само дипломатите от Централните сили упражняват натиск и обещават териториални компенсации. Активизира се и дипломацията на Съглашението. Кабинетът на Радославов и Фердинанд продължават обаче да стоят на изчаквателна позиция. Добрович, началникът на тайната канцелария на монарха, конфиденциално предава на Тарновски настроенията на Фердинанд: „Страхувам се от Гърция и Румъния и смятам, че би трябвало още да се чака.“[54]

Сега и в Берлин разбират, че трябва да се форсира натискът върху България. Тук вече не само се одобрява работата на австро-унгарските дипломати по организиране на четническа дейност в сръбския дял на Македония, но се и поставя въпросът за немско участие в подготовката и организирането на акциите.

Във всеки случай немалка роля за събуждането на германските интереси към четническите действия във Вардарска Македония играе и нескриваното от началото на войната леко недоверие към качествата на австро-унгарската дипломация, за която все повече се говори в Берлин, че не е делова и решителна. Разчитайки на вече изградените от австро-унгарската дипломация връзки с Македонския комитет, в Берлин планират през първите дни на декември съвместна голяма акция в сръбския дял на Македония, която би трябвало да предизвика навлизането на български войски в южните предели на Сърбия.

С нейното организиране се заема крупният търговец и финансист Розелиус. До войната той има авторитета на човек, който посредством деловите си връзки в балканските столици познава най-добре политическия живот на Балканите. Затова немското външно министерство и Генерален щаб посрещат с охота през първите военни дни неговото желание да се постави в тяхна услуга за осъществяването на по-специални мисии и акции в балканските страни.

Първият план на Розелиус е изключително грандиозен. Той предлага огромна по мащаби акция — да се въоръжат 25 000 селяни в Македония, чието надигане срещу сръбските власти да се съчетае с нахлуването на върховисти от България.[55]

На 7 декември Михаелис уведомява Тарновски за плана на Розелиус и иска неговото съгласие Австро-Унгария да се включи в този план, като заплати половината от предвижданата за акцията сума — 3 млн. и 750 хил. марки.[56] Германският пълномощен министър не споменава нищо за далечния замисъл на акцията, но за Тарновски нейното предназначение е ясно — тя

[53] HHStA,P, A. I/820, Tarnowski — Berchtold, Nr. 1255, 30. XI. 1914.
[54] Ibidem, 872, Liasse Krieg 6a: Bulgarien 1914—1915, Tarnowski—Berchtold, Nr. 1277, 4. XII. 1914.
[55] Ibidem, Liasse XLVII 17a: Krieg 1914—1918, Berchtold—Hohenloe, 7. XII. 1914, fl. 24.
[56] Ibidem.

ще представлява първата фаза от военния удар, който Централните сили искат от България да нанесе на Сърбия.

Австро-унгарският дипломат се съгласява по принцип, но искайки указания от Берхтолд, излага и своите резерви. Той смята, че една такава акция е изгодна за Централните сили, ако се избягнат техните преки ангажименти в нея. Те трябва само да предоставят парите, а българското правителство да бъде нейният организатор. В противен случай дипломацията на Антантата, убедена в доверителните връзки на Централните сили с правителството на Радославов, ще използува чуждата намеса в тази акция, за да го компрометира. „Ще загубим всички партии в България. Ние трябва да се съобразяваме преди всичко с това, че кабинетът на Радославов непременно трябва да остане на власт и ние да не му причиняваме трудности“ — излага опасенията си Тарновски.[57]

Становището и внушенията на Тарновски влияят във Виена. Берхтолд защищава мнението на своя пълномощен министър и в Берлин. По-реалистичното виждане на австро-унгарската дипломация надделява и на 10 декември Хохенлое съобщава, че в Берлин вече са съгласни образуването на чети да стане „само под ръководството на Радославов, за да не се утежни неговото положение“[58]. Приемат се и исканията на Берхтолд да се ограничи обхватът на акцията, като се има пред вид нейната рискованост.

Тарновски и Михаелис веднага влизат във връзка с върховистите и Радославов. Единият от членовете на Македонския комитет, Тошков, е изпратен в Берлин, за да доведе Розелиус. Розелиус обаче остава в немската столица, като изпраща за организатори двама свои сътрудници.[59]

Дипломацията на Централните сили има всички основания да бърза. Австро-унгарската армия към средата на декември е в критично положение при Белград. Българската намеса срещу Сърбия би дошла направо като спасение. Затова наред с дейността по „акцията Розелиус“ австро-унгарската и немската дипломация атакуват почти ежедневно българското правителство с искане за намеса във войната. Пристига и известният фон дер Голц, за да използува приятелските си връзки с Фердинанд като най-ефикасно средство за внушение: „Ако България се намеси незабавно, то Вие ще можете да играете ролята на голям монарх“ — не скъпи ласкателствата си германският генерал в разговора с Фердинанд на 11 декември.[60]

Фердинанд не дава обаче никакви гаранции: „Вие давате интересни съвети, обаче ситуацията е тежка и иска най-голяма предпазливост. Относно времето на нашата акция не мога да Ви обещая почти нищо.“[61]

Подобни уверения в принципна решимост да се върви с Централния съюз, но неподкрепени с конкретни срокове, получават през тези дни Тарновски и Михаелис и от Радославов. За двамата дипломати остава неголемият, но все пак реален шанс с върховистките чети.

На 15 декември Тарновски говори с българския министър-председател половин час след като той се среща с пристигналия от Берлин Тошков. Ра-

---

[57] HHStA, P. A. I/820, Berchtold — Hohenloe, 7. XII. 1914, fl. 24.

[58] Ibidem, 515, Liasse XLVII 17a: Krieg 1914-1918, Hohenloe — Berchtold, Nr. 755, 10. XII. 1914, fl. 17.

[59] Ibidem, Tarnowski-Berchtold, Nr. 1343, 15. XII. 1914. fl. 8.

[60] Ibidem, 820, Liasse Krieg 2e: Serbien 1914-1915, Tarnowski — Berchtold, Nr. 1355, 16. XII. 1914.

[61] Ibidem.

дославов дава съгласието си за образуването на нови чети, но с много уговорки. „Нямам нищо против Македонският комитет да подготвя акцията в тишина, т. е. да получава оръжието, дрехите и т. н. от Германия. С образуването на четите и акциите на последните не трябва да се започва, докато сам не сметна, че е дошъл моментът за това.“[62]

Всички увещания на Тарновски, че именно сега моментът е изключително благоприятен от политическа и военна гледна точка, се разбиват в уклончивостта на Радославов. На тръгване българският министър-председател недвусмислено подчертава, че четническите акции едва ли ще се окажат прелюдия на българската намеса във войната. „Докато България съвсем не се подготви, нашата намеса е невъзможна.“[63]

На следващия ден Радославов съобщава на австро-унгарския дипломат и мнението на Фердинанд, което по думите му напълно се покривало с неговото. „Негово Величество е съгласен всичко да се организира тайно и да се чака.“[64]

Втората половина на декември и началото на януари 1915 г. протичат без съществен напредък в подготовката на акцията. Българското правителство е почти пасивно. Поражението на Австро-Унгария в зимната офанзива срещу Сърбия извиква сега сред софийските военни и политически среди известно съмнение в бързия успех срещу Сърбия. Най-войнствените започват по-трезво да оценяват възможността за намеса във войната посредством удар срещу Сърбия. Колебанията не остават скрити и от чуждите политически наблюдатели. „Усилията на световната дипломация сега са насочени към София, защото поведението на България ще определи това на Гърция и Румъния. Но в София сега съществува период на съмнение и колебание“ — пише по това време известният немски политически коментатор Л. Литман.[65]

Сега вече за правителството на Радославов и силно редуцираните мащаби на „акцията Розелиус“ са неуместни. В София са благосклонни само към дребни инциденти във Вардарска Македония, които трябва да поддържат напрежението в сръбския тил. Тарновски и Михаелис се убеждават, че поне засега акцията е неосъществима. Във Виена също надделява скептицизмът. Тук още на 9 януари Берхтолд обсъжда с Розелиус възможностите за провокационно вкарване на България във войната. Дискутира се по три плана:

Първият — турски войски да минат през Южна България, за да нападнат Сърбия — се отхвърля. Тримата считат, че вероятността Сърбия, провокирана от българското съгласие за преминаването на турските войски, да нападне България, е далеч по-малка, отколкото опасността от обществено недоволство в България и замяна на Радославовия кабинет с антантофилски.[66]

Вторият план в същност представлява замислената в началото на декември „акция Розелиус“. Самият автор на плана информира, че вече са вербувани 25 000 четници и още толкова резервни — твърдение, посрещнато от Берхтолд със съмнение. Розелиус сега съзира и политически трудности за осъществяването на своя първоначален план — необходима му била подкре-

[62] HHStA, P. A. I/ 515, Liasse XLVII 7a: Krieg 1914—1918, Tarnowski—Berchtold, Nr. 1343, 15. XII. 1914, fl. 8.

[63] Ibidem.

[64] Ibidem, 820, Liasse Krieg 2e: Serbien 1914—1915, Tarnowski — Berchtold, Nr. 1355, 16. XII. 1914.

[65] München-Augsburger Abendzeitung, 12. I. 1915.

[66] HHStA, P. A. I/978, Liasse Krieg 36, Kurze Aufzeichnung über die am 9. Jänner stattgefundene Unterredung mit den Herren Mannesman, Roselius und Berchtold, fl. 13.

пата и на другите крила в македонското движение. Този план се оставя като резервен.[67]

Постига се споразумение за приложимостта само на третия план — четническа акция за ново прекъсване на Солунската железопътна линия.[68]

Наистина и този вариант е съмнителен относно възможността да се провокира Сърбия да нападне България. Но той в момента е перспективен от военна гледна точка. Военното и дипломатическото разузнаване вече разполагат със сведения, че Антантата ще използува Солунската железопътна линия за доставяне на оръжие и продоволствие не само за Сърбия, но и през сръбска и румънска територия — за Русия.

Първите опити за реализиране на третия план са неуспешни. До 23 януари Тарновски неколкократно настоява пред Радославов да даде съгласието си да бъде разрушена линията в участъка Солун — Гевгели, предлага и пари. Българският министър-председател обещава, гарантира, но до края на януари четниците не предприемат нищо.[69]

За осъществяването на „акцията Розелиус", която фигурира като резервен вариант в инструкциите от Виена, Тарновски избягва дори да мисли. В лично писмо до граф Форгач, секционен шеф в Балплац, той споделя: „Аз се излъгах. От самото начало бях по-малко скептичен към идеите на Розелиус, отколкото немския посланик, който изобщо не искаше да ги вземе за сериозни."[70]

Но в началото на февруари за дипломацията на Централните сили настъпва разведряване на политическия небосклон в България. Немските и австрийските банки отпускат заем на България. Отново барометърът на настроенията в правителствените кръгове показва неприкрита благосклонност към Германия и Австро-Унгария. Официалният орган на българското външно министерство „Българско ехо" излиза с уводна статия, в която се възхваляват Германия и Австро-Унгария.[71] Налице са благоприятни предпоставки за подновяване на натиска върху България във връза с акцията срещу Солунската железопътна линия.

Допълнителен фактор за въздействие върху българското правителство е и личността на новия австро-унгарски външен министър Буриан, който сменя на 13 януари 1915 г. Берхтолд. В българските германофилски среди Буриан минава за приятел на България. Неговата популярност датира от края на миналия век. Тогава той постига първите си успехи в дипломатическата кариера в България по време на управлението на Стамболов (1887—1895).[72] На времето постоянен политически съветник на Стамболов, център на русофобските кръгове в България, Буриан сега на поста австро-унгарски външен министър се посреща със задоволство от кабинета на Радославов и дворцовите среди.

Въпреки това Радославов отстъпва едва към средата на март. В края на същия месец с австрийски пари и при съдействието на Лакса са въоръжени няколко чети. Независимо от българското правителство в акцията се включва

[67] HHStA, P. A. I/978. . .

[68] Ibidem.

[69] HHStA, P. A. I/820, Liasse Krieg 2e: Serbien 1914—1915, Tarnowski — Burian, Nr. 70, 23. I. 1915.

[70] Ibidem, 978, Liasse Krieg 36, Tarnowski — Forgach, 29. I. 1915.

[71] Echo de Bulgarie, 3/16. II. 1915.

[72] Jahrbuch des K. und K. Auswärtigen Dienstes 1916. Zwanzigster Jahrgang, Wien, 1916, S. 237.

и Младотурският комитет в Цариград. Водачът на македонските турци Ибрахим бей от Струмица получава инструкции от турската столица да съдействува на четите.[73]

Четническите формирования се установяват на изходна база в Струмишката околия. Първоначално четите извършват няколко провокационни нападения в района на Удово и Валандово.[74] След това, към средата на април, те нападат два пъти железопътното трасе няколко километра северно от Удово. Сръбските охраняващи части са изненадани, оттеглят се със загуби. Върховистите овладяват три малки гари и прекъсват линията на няколко места. Телеграфирайки незабавно на Буриан за акцията, Тарновски отбелязва и реакцията в София. „Министър-председателят, когото днес посетих, не беше никак недоволен от акцията. . . Той обсъди с мен успешния удар срещу линията и каза, шегувайки се, че това било наше, а не негово дело. . .“[75]

На протестите на сръбското правителство и дипломацията на Съглашението кабинетът на Радославов отговаря, че той не носи никаква отговорност, тъй като това било дело на турски четници. В подобен смисъл реагират и българските правителствени вестници.[76]

Акцията през април 1915 г. е в същност последната, организирана със съдействието на австро-унгарската дипломация акция. Отказът на австро-унгарското правителство да се ангажира повече с четническото движение в сръбския дял на Македония намира обяснение в няколко нови елемента, които се появяват в дипломатическата и военната стратегия на дунавската монархия през пролетта на 1915 г. в нейния балкански аспект. Съюзническата измяна на Италия и нейното влизане във войната към съглашенската групировка през пролетта на 1915 г. засилва опасността от Румъния, гравитираща вече в този момент към италианската политика. Една намеса на България на страната на Централните сили чрез акция срещу Сърбия би тласнала нейната северна съседка към противоположния лагер. Същото би направило и гръцкото правителство — поради съюзните задължения, които имат двете държави спрямо Сърбия и най-вече от залегналото в Букурещ и Атина убеждение, че България като съюзник на Централните държави след победоносната война би доминирала на Балканите.

Така се очертава през пролетта на 1915 г. прогнозата на Балплац за военнополитическата обстановка на Балканите през лятото. Благосклонният неутралитет на България се оказва предпочитана цел за момента, понеже с него се държат в неизвестност Гърция и Румъния. „Неутралитетът на България като факт за нас е от голямо значение, докато чрез този неутралитет се държи Румъния в шах“ — съветва постоянно от София Тарновски.[77] Подобно становище споделя и Буриан, който налага една по-гъвкава линия на поведение спрямо България — да се „изчака психологическият момент“, когато напълно се подготви австро-унгарската офанзива срещу Сърбия и тогава да се атакува

---

[73] ЦДИА, ф. 176, оп. 3, а. е. 235, л. 8.

[74] Вж. Д. Кьосев. История на македонското национално-революционно движение. С., 1954. с. 484.

[75] HHStA, P. A. I/820, Liasse Krieg 2e: Serbien 1914—1915, Tarnowski — Burian, Nr. 316, 5. IV. 1914.

[76] ЦДИА, ф. 176, оп. 3, а. е. 128, л. 31—32.

[77] HHStA, P. A. I/513, Geheim, Liasse XLVII 6d: Krieg 1914—1918, Tarnowski — Burian, Nr. 546, 28. V. 1915, fl. 207.

българското правителство за намеса във войната.[78] А Генералният щаб планира такава офанзива едва за есента. Затова през пролетта на 1915 г., макар и за непродължителен срок, неутралитетът на България се явява предпочитана алтернатива за Централните сили. По този начин четническите акции на сръбска територия, свързани с австро-унгарски политически и военни ангажименти, се оказват неизгодни поради възможността Сърбия да ги използува като повод за дипломатически конфликт с България и за нейното преждевременно встъпване във война.

По-дребните акции също губят значение като източник на напрежение в сръбския тил в дадения момент поради затишието на балканския фронт и отсрочката на офанзивата за есента на 1915 г.

От друга страна, проваля се и немският замисъл за развитието на четническото движение, получил израз в големите планове на Розелиус. Амбициозен, но твърде прибързан, по думите на Тарновски „аматьор-дипломат", той се дискредитирва в София с разкриването на тайни дипломатически документи. Тарновски и Михаелис чрез съгласувана интервенция във Виена и Берлин съумяват да се освободят от присъствието на този лишен от дипломатически такт помощник.[79]

*

През периода август 1914 — април 1915 г. дипломацията на Австро-Унгария не съумява да постигне главната цел на финансираните от нея и организирани със съдействието на Македонския комитет и правителството на Радославов четнически акции във Вардарска Македония: въвличането на България във войната като следствие от дипломатически конфликт между сръбското и българското правителство по повод на изпращаните от българска територия чети. Българското правителство е в изчаквателна позиция през този период. Хранейки симпатии към Германия и Австро-Унгария, кабинетът на Радославов не иска обаче да рискува в непрекъснато менящата се военна и политическа обстановка и умишлено спъва инициативите на австро-унгарската дипломация за организиране на голяма по мащаби четническа акция на сръбска територия, която би провокирала Сърбия и би довела до дипломатически стълкновения и въоръжен конфликт.

Австро-унгарската дипломация успява да осъществи само онези акции, които дезорганизират сръбския тил и фактически подпомагат австро-унгарската армия на сръбския фронт. Ограничените мащаби на тези акции и тяхната сравнителна безопасност за българо-сръбските отношения обясняват съдействието на българското правителство, съзиращо в тях относително неангажирана форма както за проява на своите аспирации спрямо Македония така и доказателство за утвърждаващите се след Междусъюзническата война австрофилски и германофилски тенденции в неговата политика.

---

[78] S. Burian. Drei Jahre aus der Zeit meiner Amtsführung im Kriege. Berlin, 1923. S.104.
[79] HHStA, P. A. I/978, Liasse Krieg 36, Tarnowski — Burian, Nr. 481, 16. V. 1915, fl. 100.

AUS DER TÄTIGKEIT DER ÖSTERREICHISCH-UNGARISCHEN DIPLOMATIE AUF DEM BALKAN AM BEGINN DES ERSTEN WELTKRIEGES

Milćo Lalkov

(Zusammenfassung)

Vorliegende Arbeit behandelt eine österreichische Dokumentation, die bisher in der wissenschaftlichen Literatur noch keinen Niederschlag gefunden hat. Der Verfasser untersucht die Tätigkeit der österreichisch-ungarischen Diplomatie im Zusammenhang mit der Aushebung und Organisation bewaffneter Banden auf serbischem Territorium, i. e. in Vardar — Makedonien in der Anfangsperiode des ersten Weltkrieges — August 1914 bis April 1915. Nach den ersten Fehlschlägen geplanter Bandenaktionen vom Zentrum Albaniens versuchte die österreichisch-ungarische Diplomatie die bulgarische Regierung zur Mithilfe bei einer erneuten Bandenformation aus Beständen ehemaliger Varchovisten und ihrer Überstellung ins serbische Makedonien zu gewinnen. Zu diesem Zwecke wurde auch das sogenannte Makedonische Kommitee mit seinem Sitz in Sofia herangezogen.

Der Autor analysiert nun die beiden Aufgaben, die sich die österreichisch-ungarische Diplomatie zur Heranbildumg solcher Bandenbewegungen im serbischen Makedonien stellte. Die eine, an Wirkungsbereich wie Ausmaß geringere, besteht in der Desorganisation des serbischen Hinterlandes während dieser Etappe im Krieg Österreich-Ungarns gegen Serbien. Sie wird begleitet von einer ständigen Tätigkeit der österreichisch-ungarischen Diplomatie in der bulgarischen Hauptstadt.

Die zweite verfolgt das Ziel, einen politischen Konflikt zwischen Bulgarien und Serbien auszulösen als Ursache späterer Kriegshandlungen zwischen Bulgarien und Serbien. Und dies trotz der bestehenden bulgarischen Neutralität, die im Widerspruch zur Mitwirkung an einer Bandenorganisation seitens der bulgarischen Regierung steht.

Tatsächlich führt nur die zweite Aufgabe zum Ziel, da das Kabinett Radoslav zu jener Zeit — trotz seiner Sympathien zu den Mittelmächten — es vorzieht, einen günstigeren Augenblick zur Einmischumg in den Krieg abzuwarten. Deshalb zeigt es keine Beihilfe, ja stellt sich sogar gegen eine große Bandenaktion, die Serbien provokiert hätte.

БЪЛГАРСКА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ
Единен център за наука и подготовка на кадри по история —
Българско историческо дружество
България и европейските страни през XIX—XX в.
София . 1975

КОМУНИСТИЧЕСКАТА ПАРЛАМЕНТАРНА ГРУПА СЛЕД СЕПТЕМВРИЙСКОТО ВЪСТАНИЕ ПРЕЗ 1923 Г.

Боян Григоров

След поражението на Септемврийското въстание Българската комунистическа партия отстояваше принципното положение за запазване и укрепване на нелегалната политическа организация на работническата класа, като първо и основно условие, необходимо за успешната борба срещу тъмните сили на реакцията. Марксизмът-ленинизмът учи, че в условията на преследване и жесток терор партията на работническата класа трябва да има гъвкава тактика, да бъде в състояние бързо да се преустройва и да възриема нови форми на борба и организация. Маркс и Енгелс сочеха ясно и категорично, че тези, на които са отнети всички легални възможности да защищават своето право, в едно прекрасно утро ще прибягнат към нелегални средства и никой не ще има право да ги осъжда за това.[1] Те остро разобличаваха реформизма, който се придържаше само към легалните начини на борба. Десните опортюнисти се прекланяха пред буржоазния парламентаризъм и насочваха работническото движение по пътя на непосредствените и дребните придобивки. Социалдемократическите партии на Втория интернационал издигнаха във фетиш легалността. Те не се оказаха в състояние да поведат работническата класа в борба за сваляне на буржоазното иго. На работническата класа беше нужна партия от нов тип, която да доведе до победа социалистическата революция. Такава партия създадоха болшевиките начело с В. И. Ленин.

В своите гениални произведения В. И. Ленин обобщи богатия опит на работническото движение и възстанови революционните идеи на Маркс и Енгелс по въпросите на стратегията и тактиката на пролетариата и неговия авангард. Той отхвърли опортюнистическата и реформистката тактика на водачите на Втория интернационал и творчески разви марксизма в новите условия на решителните борби на пролетариата, създавайки нова, съобразена с тези условия революционна стратегия и тактика на комунистическата партия в борбата за масите, за сваляне на царизма и буржоазията.

Главната задача, която стоеше пред болшевиките след поражението на Първата руска революция и в годините на Столипиновата реакция, се заключаваше в запазването и укрепването на партийните организации и в при-

[1] К. Маркс и Ф. Енгелс. Соч. Т. 15. М., 1933, с. 587.

лагането на тактика, съобразена с новите условия, тактика на отстъпление и събиране на силите. Болшевиките начело с В. И. Ленин развиха широка дейност за преминаване на партията на нелегални основи. „Неизменно, както преди, остава и трябва, разбира се, да остане нашето отношение към нелегалната партийна работа — писа В. И. Ленин. — Запазването и укрепването на БРСДП е основната задача, на която трябва да бъде подчинено всичко. Само след като постигнем това укрепване, ние ще можем да използуваме в интерес на партията и споменатите легални възможности.“[2]

Болшевиките водиха остра и тежка борба срещу опитите да бъде ликвидирана нелегалната организация на работническата класа. Липсата на такава организация лишаваше трудещите се от политическо ръководство в борбата им срещу буржоазията. „Ликвидаторството — учеше Ленин — е такъв опортюнизъм, който стига до отричане на партията. От само себе си е ясно, че партията не може да съществува, включвайки ония, които не признават нейното съществуване. Не по-малко ясно е и това, че отричането на нелегалността при съществуващите условия е отричане на старата партия.“[3]

Богатият революционен опит на международното комунистическо и работническо движение и особено опитът на Болшевишката партия за запазване и укрепване на поставения извън законите авангард на работническата класа имаше извънредно важно значение за Българската комунистическа партия, принудена след Деветоюнския преврат да работи фактически в дълбока нелегалност и при изключително тежки условия. Отличителна черта на Българската комунистическа партия и на нейните първи ръководители беше непримиримата борба против всякакъв вид опортюнизъм, за чистота на партийните редове. Остра и непримирима беше нейната борба срещу десните и „левите“ ликвидатори след Септемврийското въстание. Това бяха дребнобуржоазни, еснафски и интелигентски елементи, които изпаднаха в страх и паника, проявиха неустойчивост и объркване. Ставайки изразители на буржоазния натиск и идеология, те се обявиха против партийната линия и застанаха на десноопортюнистически, ликвидаторски позиции. Тези неустойчиви елементи се отказаха от революционните методи на действие и се обявиха за заменяне на нелегалната партия с легална реформистка организация.

Изразител на десноопортюнистически схващания стана избраната в изборите през ноември 1923 г. комунистическа парламентарна група, състояща се от 7 членове — Н. Сакаров, д-р Н. Максимов, Х. Стоянов, Т. Страшимиров, Н. Тарашманов, Ан. Картунков и Д. Кандулков. Христо Кабакчиев беше избран също за народен представител, но той се намираше в затвора след арестуването му на 12 септември 1923 г. В обстановката непосредствено след поражението на Септемврийското въстание и в условията на съществуващия свиреп фашистки терор комунистическата партия беше лишена от възможността да издигне по-подходящи кандидатури. Добре известно е, че една част от нейните кадри бяха убити, други бяха арестувани и се намираха в затворите, трети трябваше да минат в нелегалност, а четвърти бяха принудени да напуснат временно своята родина и да потърсят политическо убежище в други страни и преди всичко в първата страна на социализма, тяхното второ отечество — Съветския съюз.

---

[2] В. И. Ленин. Съч. Т. 15. с. 442.
[3] Пак там. Т. 19. с. 142.

Парламентарната група на БКП просъществува до 18 март 1925 г., когато бяха касирани останалите нейни живи членове.[4] В дейността ѝ, която продължи около 15 месеца, се открояват няколко етапа.

Най-силна проява на ликвидаторство представляваше речта на Н. Сакаров, произнесена на 24 декември 1923 г. при отговора на тронното слово на цар Борис III. Тронното слово беше изслушано наред с всички други групи и от комунистическата парламентарна група със ставане на крака. Народните представители комунисти не изразиха своето възмущение срещу установения чрез военен преврат фашистки режим в страната. Никой от тях не само не изказа по-друго гледище от това на Сакаров, но дори и с реплики не изрази несъгласие с него. Това дава основание да се приеме, че в началото на своята кепутатска дейност те на дело проявиха солидарност със схващанията на Н. Садаров. Всички депутати от групата подписаха първата декларация, подадена на 26 декември 1923 г. в Народното събрание за обособяването им в т. нар. „Независима трудова група". Поведението на парламентарната група през декември 1923 г. приемаме за първи етап в нейната дейност.

Вторият етап в развитието на парламентарната група започна от януари 1924 г. Поради критиката на ЦК на БКП и на трудещите се маси някои нейни членове и особено Х. Стоянов и Т. Страшимиров започнаха смело да разобличават от трибуната на Народното събрание фашисткия режим в страната и да защищават интересите на широките народни маси. Този етап завърши с депозираната от Х. Стоянов на 26 март 1924 г. декларация в Народното събрание, в която той заяви, че ще действува в парламента като комунист.

Третият етап в дейността на депутатите-комунисти се характеризира със съществуването на две парламентарни групи — едната действително комунистическа парламентарна група, състояща се от Х. Стоянов, Д. Хаджидимов (влязъл през юни 1924 г. в Народното събрание на мястото на убития единофронтовец Петко Д. Петков) и Т. Страшимиров, и другата — ликвидаторска „Независима трудова група", — в която участвуваха Н. Сакаров, д-р Н. Максимов, Н. Тарашманов, А. Картунков и Д. Кандулков. В парламентарната дейност на двете групи има съществена разлика. Депутатите от комунистическата парламентарна група водеха смела, решителна и героична борба против фашисткия строй, те бяха достойни изразители и защитници на интересите

---

[4] По въпроса за ликвидаторството на парламентарната група вж: П. Костов. Борбата на Българската комунистическа партия против ликвидаторството след Септемврийското въстание в 1923 г. — Ново време, кн. 12, 1951, с. 134—142; Ем. Димитрова и В. Филипова. Из дейността на комунистите в парламента след Септемврийското въстание (9. XII. 1923 г. — 6. III. 1925 г.). — ИПр., кн. I, 1956, с. 59—74; Л. Панайотов. Борбата на БКП срещу ликвидаторството и десноопортюнистическите отклонения 1923—1924 г. С., 1962. В тези трудове правилно се изяснява същността на ликвидаторството на парламентарната група и преди всичко на Н.Сакаров, показва се и смелата борба на оформилото се по-късно комунистическо ядро в лицето на Х. Стоянов, Д. Хаджидимов и Т. Страшимиров. За съжаление обаче не е обърнато внимание на дейността и на останалите членове на парламентарната група, които не могат да се отъждествят с Н. Сакаров. В глава пета от III том на „История на България" проф. Туше Влахов не се задоволява само с характеристика като цяло на комунистическата парламентарна група, но разкрива и положителни прояви на нейните членове. „След убийството на Д. Хаджидимов — пише Т. Влахов — Х. Стоянов, Т. Страшимиров, Тарашманов, Кандулков и Картунков продължаваха да защищават партията и Съветския съюз" (вж. История на България. Т. III. С., 1964. с. 161). Една от задачите на настоящото изследване е да доразвие тезата на проф. Туше Влахов, т. е. да се разкрият не само отрицателните, но и положителните страни в дейността на членовете на парламентарната група. Това ще позволи да се направи по-правилна и диференцирана преценка за тяхната дейност.

на работническата класа и другите трудещи се, бореха се като истински герои и загинаха на своя високо отговорен пост със смъртта на най-смелите.

Сред депутатите от „Независимата трудова група“ през 1924 г. Н. Тарашманов се откроява със своята по-голяма инициатива при защитата на работническите интереси. В началото на 1925 г. обаче, в условията на извършваните тежки политически убийства, когато бяха покосени от вражески куршуми Д. Хаджидимов и Т. Страшимиров, и той намали активността си. Най-ярък изразител на упадъчните настроения бе Н. Сакаров. Другите депутати — д-р Н. Максимов, Д. Кандулков и А. Картунков — не развиха особена дейност. Последните двама при редица случаи през 1924 г. се солидаризираха с депутите на комунистическото ядро, но в началото на 1925 г. отново споделяха схващанията, изразени от Н. Сакаров.

*

Когато на 24 декември 1923 г. произнася своята реч по проектоотговора на тронното слово, Сакаров е атакуван с провокационни въпроси от Гр. Василев, Кр. Пастухов, К. Лулчев, Х. Христов и др., които настояват той да изясни от името на коя партия говори, съгласен ли е с ръководителите на революцията в България — Г. Димитров и В. Коларов, — какво е отношението на представляваната парламентарна група към Септемврийското въстание и др.[5]

В своята реч Н. Сакаров фактически оправдава Деветоюнския преврат. Той заявява, че 9 юни се посрещнал с облекчение от народните маси.[6] Въпреки че деветоюнската линия е отхвърлена от партията през август и заменена с курс на въоръжена борба, той одобрява тази линия и се изказва против справедливата критика, която Комунистическият интернационал прави на партийното ръководство. Н. Сакаров продължава да отстоява една грешка на ЦК на БКП, изживяна окончателно по време на подготовката и провеждането на Септемврийското въстание. С твърде късна дата той се обявява решително против упражнената на ЦК на БКП критика от страна на Комунистическия интернационал по време на възприетата от него неправилна тактика на неутралитет на 9 юни. „Не само Зиновиев — казва Н. Сакаров, — но и самият Изпълнителен комитет се обърна към Българската комунистическа партия и я осъжда, защото не е взела оръжие да спасява Стамболийски на 9 юни. . . не може в работите, в политиката, в борбата на една партия да се намесват по такъв начин, в който и да е момент.“[7]

Н. Сакаров не само осъжда героичното Септемврийско въстание, но той го охарктеризира като „безумие“, оклеветявайки тежко неговите ръководители. Оценката му за Септемврийското въстание е капитулантска и предателска. По същество той отрича септемврийската линия на партията, която преодоля деветоюнското капитулантство.[8] Н. Сакаров необосновано и в противовес на историческата правда заявява, че В. Коларов и Г. Димитров през септемврийските събития са действували произволно и на своя глава, представяйки ги в светлината на авантюристи, а не като членове на Централния комитет, които действуват в пълно съгласие с политическата линия и революционната тактика на партията. „Двама души — казва Н. Сакаров, — именно Георги

[5] Стенографски дневници на XXI ОНС, I р. с., 10 зас., 24. XII. 1923, с.149—163.
[6] Пак там.
[7] Пак там, с. 161.
[8] Л. Панайотов. Пос. съч., с. 32—33.

Димитров и Васил Коларов — са обявили въстанието след южнобългарските сражения, на 22—23 септември."[9]

Като отрича нелегалните форми и методи на борба, които са свързани с много опасности и рискове, Н. Сакаров се обявява категорично против нелегалното съществуване и дейност на комунистическата партия и решително се изказва само за легална работа в рамките на буржоазната законност. От името на парламентарната група той заявява на убийците на българския народ, че „движението масово конспиративно не може да бъде". Н. Сакаров изяснява по следния начин политическата линия и поведение, които ще следва парламентарната група в своята дейност в Народното събрание: „ . . .легализиране и канализиране на нашите вътрешни борби, за тяхното водене в рамките на законите."[10]

Недостойното раболепие и малодушното отказване на Н. Сакаров от комунистическата партия и от нейната борба против установената военно-фашистка диктатура в страната, неговия опит решително да се разграничи от комунистическата партия и нейното ръководство, за да не попадне под тежките удари на буржоазната класова мъст, издават следните негови ликвидаторски думи, казани в парламента: „Тържествено заявявам, не само няма да се сърдим, но естествено ще считаме, господа, за крайно легално, ако властта противодействува на истински нелегални действия. Ама това да бъде така, да бъде за истински нелегални действия, това да засяга тия, за които законът повелява; обаче да искате от нас, от мене и от моите другари, или от вън от хиляди комунисти, да отговарят за психологията, литературните проявления, или за мислите на наши другари, макар и водачи, вън от нашата граница — това е безумие."[11]

Н. Сакаров, като се обявява открито против Комунистическия интернационал, декларира, че Българската комунистическа партия няма връзки с него. На зададения му от Кр. Пастухов въпрос, дали В. Коларов не представлява комунистическата партия в него, той отговаря: „Не, никой не му е дал сега туй представителство."[12]

И по въпроса за единния фронт на работниците и селяните Н. Сакаров се изказва отрицателно в тази си реч. Той вижда в него една обикновена партийна коалиция, а не боеви съюз между работническата класа и трудещите се селяни.[13] Н. Сакаров фактически се солидаризира с обвиненията, че българските политически емигранти — комунисти и земеделци — могат да бъдат използувани и да действуват като оръдие на чужди държави против интересите на страната. Излишно е да се изтъква, че това представлява гнусна клевета по отношение на прокудените революционери.[14]

Речта на Н. Сакаров разкрива съвсем ясно неговите ликвидаторски разбирания по редица основни и съществени въпроси. Обстоятелството, че останалите членове на парламентарната група не реагират и не се противопоставят на неговата реч, говори, че в условията на фашисткия терор те не намират сили да заемат друга позиция, а се солидаризират с опортюнистическата линия на Сакаров.

---

[9] Стенографски дневници на XXI ОНС, I р. с., 10 зас., 24. XII. 1923, с. 160.
[10] Пак там, с. 160.
[11] Пак там, с. 159.
[12] Пак там.
[13] Пак там, с. 154.
[14] История на България. С., 1964. с. 158; Л. Панайотов. Пос. съч., с. 40.

Предателството и измяната на парламентарната група спрямо интересите на работниците и селяните, изразени с антипартийната и капитулантска реч на Н. Сакаров, са осъдени от Централния комитет на БКП. На 26 декември 1923 г. партийното ръководство издава декларация, в която осъжда позициите на Сакаров. За измяната към партията и трудещите се Н. Сакаров е изключен от партийните редове. В същото време сериозно предупреждение е отправено и към другите членове на парламентарната група.[15]

От друга страна, партийното ръководство полага големи усилия чрез Станке Димитров (Марек) да помогне на парламентарната група и да я приведе на правилни партийни позиции. [16] Оказва се, че ликвидаторските възгледи на Н. Сакаров не се споделят от всички депутати на комунистическата парламентарна група, въпреки че по време на неговата реч те не се разграничават от него. Под влияние на натиска от страна на партийната маса в поведението на парламентарната група настъпва отрезвяване и коригиране. При обсъждане на различни въпроси в Народното събрание членовете от комунистическата парламентарна група протестират остро срещу беззаконията и фашисткия терор, разобличават правителствения режим и защищават интересите на трудещите се. Те изказват, макар и с няколко дни закъснение, своето несъгласие с гледището, изразено от Н. Сакаров в Народното събрание. Една седмица след декларацията на ЦК на БКП, когато в парламента се обсъжда законопроектът за амнистия, Т. Страшимиров влиза в остри пререкания с министъра на правосъдието Я. Стоенчев и с други видни сговористи, обвинявайки много тежко фашистката власт, че е нанесла най-големия удар върху българската конституция. Той настоява за амнистиране на всички арестувани и задържани по време на юнските и септемврийските събития. На репликата на сговориста К. Кънчев, че по думите на Сакаров двама членове на Централния комитет на БКП са прокламирали въстанието, Т. Страшимиров смело заявява: „Да се приказва тук, че едно народно въстание може да бъде инсценирано в продължение на няколко часа от двама или трима, или петима или десет души, това е една празна приказка. . . Народните движения не се създават от отделни личности: Народните движения имат в основата си икономически причини."[17]

Срещу амнистията, за която правителството дига голям шум, остро протестира в Народното събрание и Н. Тарашманов. Като изнася конкретни данни, че от 650 затворници в Търновския затвор и от 500 в Старозагорския само по десетина души ще бъдат амнистирани, той заявява в лицето на управниците: „Това не е никаква амнистия. Вие дадохте амнистия на убийците на народа, а за дружбашите и комунистите няма такава. И не само че не е вярно, че сте дали някаква амнистия, продължавате да арестувате още."[18]

Разобличителна реч Н. Тарашманов произнася и при обсъждане бюджетопроекта на Министерството на вътрешните работи. С конкретни примери от страната той показва големия предизборен терор на правителството по време на общинските избори през май 1924 г. В лицето на класовия враг Н. Тарашманов сочи, че от 9юни 1923г. не може да се говори за никаква конституционност и законност в страната. „Щом не можете да въдворите поне един относителен

[15] Звезда, №26, 27. XII. 1923; Лъч, №35, 28. XII. 1923; Работнически вестник, № 9—10, 5. I. 1924.

[16] ЦПА, фз, оп. 4, а. е. 142, л. 84, оп. 1, а. е. 37, л. 10.

[17] Стенографски дневници на XXI ОНС, I р. с., 18 зас., 4. I. 1924, с. 393—394.

[18] Пак там, 28 зас., 7. II. 1924, с. 633.

мир — казва той, — не ви остава нищо друго, освен да си вземете калпаците и да си вървите там, откъдето сте дошли — в казармата. В казармата е вашето място, а не на министерските места.“[19]

По повод на настъпилото коригиране в поведението на някои депутати от парламентарната група Георги Димитров с удовлетворение пише на 25 февруари 1924 г. от Берлин до Васил Коларов: „В парламента нашите все по-определено и решително се проявяват. Страшимиров е направил питане против преследванията срещу партията на труда, а Хар. Стоянов — питане против нападението срещу анархистите.“[20]

Влизането на Димо Хаджидимов в Народното събрание като депутат на мястото на убития народен представител от левицата на БЗНС Петко Д. Петков засилва комунистическото ядро в парламентарната група, която повежда още по-силна разобличителна борба против фашисткия режим. Отначало Д. Хаджидимов много сериозно се съпротивлява и не желае да целуне евангелието и кръста съгласно с установената от конституцията клетва, но под упоритото настояване на министър-председателя Ал. Цанков и на сговористките депутати той е заставен да изпълни обреда. По повод на това той заявява: „Аз не искам да целувам това евангелие, защото са го целували юди и клетвопрестъпници.“[21] След това Д. Хаджидимов взема веднага думата, за да направи и кратка декларация за своята бъдеща дейност в парламента. „Едно трагично обстоятелство ме довежда тук при вас — казва той, — една потресна смърт опразни мястото, което идвам да запълня сега. Преди няколко дни падна подло убит и пладнешки разстрелян като бясно куче софийският народен представител Петко Д. Петков всред една от най-многолюдните улици на София... Това злодеяние биде посрещнато от цялата страна с възмущение и погнуса... Това убийство е убийство политическо, едно от многото и неизброими вече политически убийства, станали тук у нас, които характеризират днешния режим.“[22]

Сговористките депутати посрещат това първо изказване на Д. Хаджидимов с тропане по банките и диви крясъци: „Долу“!, „Позар“!, „Да се изключи!“. Отстраняването му от три заседания се посреща от Д. Хаджидимов с думите: „Аз съм изпратен от избирателите, които имат свои интереси, за да ги защищавам, а не да угаждам на вас!“[23]

Във връзка с убийството на Петко Д. Петков Т. Страшимиров настоява да бъде прочетена интерпелацията му до министър-председателя; той влиза в остри пререкания с председателстващия заседанието д-р Б. Вазов. Между тях се разменят следните реплики, които определено говорят за смелото и достойно държане на Тодор Страшимиров.

„Т. Страшимиров(к): Аз моля да бъде прочетена интерпелацията ми... Аз трябва да заявя на народните представители, че интерпелацията ми няма да бъде поставена на дневен ред никога. Това ми се заяви. Искам думата.

Д-р Б. Вазов: Седнете на мястото си. Нямате думата.

Т. Страшимиров: Аз обвинявам, че убийците са в кабинета и че убийците заседават тук. (Силни протести от сговористите.)“[24]

---

[19] Стенографски дневници на XXI ОНС, I р. с., 86 зас., 21. V. 1924, с. 1987.
[20] Г. Димитров. Писма. С., БКП, 1962. с. 147.
[21] Стенографски дневници на XXI ОНС, I р. с., 106 зас., 19. VI. 1924, с. 2443.
[22] Пак там.
[23] Пак там, с. 2444.
[24] Пак там, 105 зас., 18. VI. 1924, с. 2421.

По предложение на д-р Б. Вазов за обвинението и оскърблението, които Т. Страшиморв отправя към правителството, болшинството го изключва за три заседания. Н. Тарашманов се солидаризира с Т. Страшимиров и възразява остро за това, че не е прочетена интерпелацията му и че е изключен за три заседания.[25]

И комунистическият депутат Х. Стоянов протестира, че се отнема правото на неговата парламентарна група да се изкаже във връзка с убийството на П. Д. Петков. Той предлага да се приеме следният дневен ред: „След развиване интерпелацията на земеделската парламентарна група и тая на Страшимиров по убийството на народния представител Петков и изслушване отговора на министър-председателя и станалите разисквания, Народното събрание реши:

1. Осъжда правителството за извършване по негово внушение убийство на народния представител Петков. (Тропане по банките и възражение на сговористите).“[26]

Този дневен ред ужилва министър-председателя Ал. Цанков, който вика: „Това е провокация!“[27]

За предложения дързък дневен ред Х. Стоянов е изключен от сговористкото болшинство за три заседания.

Постепенно от парламентарната група започват да отпадат нейни членове и да се отказват от подадената начело с Н. Сакаров през декември 1923 г. декларация за обособяването им в т. нар. „Независима трудова група“. Х. Стоянов, Т. Страшимиров и Д. Кандулков съобщават, че не са солидарни с поведението на Сакаров в парламента и остават верни на комунистическата партия.[28] Х. Стоянов заявява смело в депозираната от него декларация на 26 март 1924 г. в Народното събрание, че продължава да се числи в парламента като комунист и като такъв ще защищава интересите на своите избиратели. Той протестира и против разтурването на единствената смела и вярна защитница на работническата класа — комунистическата партия.[29]

На 23 юни 1924 г. в Народното събрание е подадена нова декларация, подписана от Тарашманов, Сакаров, Страшимиров, Максимов, Картунков и Кандулков, но не и от Х. Стоянов и Д. Хаджидимов.

Подписаните заявяват, че се отказват от подадената на 26 декември 1923 г. декларация за конституирането им в „Независима трудова парламентарна група“, за каквато фактически те не са били признати от бюрото на Народното събрание и са били считани за комунисти по идеи. Признавайки, че в идейно отношение са комунисти, „макар и безпартийни“, за да не се допускат недоразумения, депутатите заявяват, че за в бъдеще трябва да бъдат считани „като комунистическа група, която ще продължава да се бори на легална почва и ще защищава класовите интереси на работниците и малоимотните маси в страната“[30].

По повод на тази нова декларация Д. Хаджидимов настоятелно иска да му бъде дадена думата, за да се изкаже. Въпреки изразеното съгласие чрез реплики от социалдемократа Д. Нейков и от някои други сговористки депутати да му се

---

[25] Стенографски дневници на XXI ОНС, 105 зас., с. 2422.
[26] Пак там, 112 зас., 26. VI. 1924, с. 2713.
[27] Пак там.
[28] Работнически вестник, № 11, 16. I. 1924.
[29] Стенографски дневници на XXI ОНС, I р. с., 119 зас., 4. VII. 1924, с. 2907.
[30] Пак там, 109 зас., 23. VI. 1924, с. 2537.

даде думата, за да бъдат запознати народните представители с характера на парламентарната група, председателстващият д-р Б. Вазов не разрешава.

Тази група не излиза с никаква самокритика по отношение на допуснатите от нея много сериозни отклонения от партийната линия. Освен това тя отново декларира, че е привърженик само на легалната борба. Ето защо Д. Хаджидимов само с едно изречение изразява партийното становище. „Комунистическата група няма нищо общо с трудовата група, която сега се обявява за комунистическа.“[31]

Това, което Д. Хаджидимов не можа да каже на 23 юни в Народното събрание, той го каза на 4 юли 1924 г. Д. Хаджидимов съобщава, че депутатите, включени в т. нар. „Независима трудова група“, са изключени от комунистическата партия за тяхното недостойно държане в парламента и за солидаризирането им с прочетената от Н. Сакаров декларация. Също така той обявява, че комунистическата парламентарна група се представлява в момента от двама души: от Х. Стоянов, който признава своята грешка пред работническата класа, и от самия него. „Така че — заключава той — заявявам още един път, „Независимата трудова група“ вие не можете и нямате право да я считате като комунистическа парламентарна група. Тя може всеки ден да прави по пет или десет декларации, обаче туй няма абсолютно никакво значение.“[32]

Макар на този етап комунистическата партия да се представлява в парламента от Х. Стоянов и Д. Хаджидимов, партийното ръководство продължава до полага усилия и да оказва въздействие и върху други избрани през ноември 1923 г. депутати. Скоро към комунистическата парламентарна група се присъединява и Т. Страшимиров.[33]

В пълно противоречие със Сакаровата ликвидаторска реч през декември 1923 г., която бе одобрена от сговористите и остро порицана от трудещите се, представителите на комунистическата партия в парламента се държат достойно и героично, решително осъждат фашисткия терористически режим и беззаветно защищават интересите на широките народни маси,заплащайки с цената на своите глави тази своя революционна дейност. Тяхната мъжествена и героична борба издига авторитета на комунистическата партия, показва, че тя съществува и е на своя боен пост. Те разобличават с най-силни думи деветоюнските управници, дошли чрез преврат и чрез проливането на огромно количество народна кръв, разкриват тяхната демагогия и фалшив демократизъм, назовавайки ги с напълно заслуженото прозвище „убийци“.

На репликите на сговористките депутати Г. Василев и Ц. Дяков към Т. Страшимиров—дали той споделя и поддържа убежденията на В. Коларов и Г. Димитров и дали те в духа на Сакаровото обвинение на своя глава са обявили въстанието, комунистическият депутат отново, след направеното вече от него изявление по този въпрос още на 4 януари 1924г., ясно и недвусмислено заявява през юни същата година: „Георги Димитров и Васил Коларов като водачи на комунистическата партия застанаха начело на движението през месец септември и това действително беше техен дълг. Те бяха длъжни да го направят и затова застанаха начело на това движение.“[34] Когато Г. Василев съобщи в Народното събрание за току-що казаното му от Н. Сакаров, че против революцията в

---

[31] Стенографски дневници на XXI ОНС, I р. с., 109 зас., 23. VI. 1924, с. 2538.

[32] Пак там, 119 зас., 4. VII. 1924, с. 2908.

[33] Ем.Димитрова и В. Филипова. Пос. съч., с. 61; Л. Панайотов. Пос. съч., с. 47—48.

[34] Стенографски дневници на XXI ОНС, I р. с., 112 зас., 26. VI. 1924, с. 2681.

България е бил целият Централен комитет, а също така и Димитър Благоев, с изключение само на Георги Димитров и Васил Коларов, Т. Страшимиров с презрение към ликвидаторското поведение на Сакаров заявява: „Благоев винаги е бил за революцията . . . цялата тази история може да дава само повод на клюки.“[35]

При обсъждане законопроекта за амнистия през юли 1924 г. Д. Хаджидимов обосновано доказва, че трябва да бъдат амнистирани всички арестувани работници и селяни във връзка с юнските и септемврийските събития. В остри пререкания със сговористите той разкрива фашистките жестокости, проявени по време на преврата и Септемврийското въстание. Сговористките депутати не могат да седят спокойно и да слушат неговите дълбоко изобличителни речи, те с злоба го назовават „московско оръдие“, „агент-провокатор“ и др. Д. Хаджидимов не остава длъжник на сговористкия депутат Д. Мишайков, който взема думата поради „нечуваната дързост на г. Хаджидимов да излиза с обвинения като тия, които чухме преди малко срещу сегашното управление!“[36]. По отношение на изказването му Д. Хаджидимов заявява: „Срам и позор за един професор така безсрамно и кръчмарски да лъже!“[37]

Като се обявява остро против амнистирането на виновниците и проводниците на противонародната политика, която докара България до национална катастрофа, Д. Хаджидимов настоятелно поставя въпроса да се амнистират всички народни синове единофронтовци, които не са продавали интересите на България, не са я въвличали във война, а са се борили за свободата и щастието на българския народ. Той заявява от трибуната на Народното събрание: „Вие тук често пъти подхвърляте клевети, инсинуации, мерзки окачествявания по адрес на народните водачи, които се поставиха начело на народното въстание. Вие често пъти подхвърляте по адрес на Коларов и Димитров, че са предатели на своето отечество, че са искали да го хвърлят в разорение. Не, аз тук трябва да ви заявя, че това са най-достойните народни водачи, които изпълниха своя дълг. . . А разорителите на България, предателите на България, големите престъпници, които нямат равни на себе си, вие тях ще амнистирате.“[38]

Комунистическите депутати разобличават измислиците, клеветите и хулите против Съветския съюз, против първата социалистическа държава. Т. Страшимиров предупреждава буржоазията, че тя не ще успее да очерни болшевишкия строй, приписвайки му всички злодеяния и ужаси, извършени от белогвардейците и подкрепяни от световната буржоазия.[39] Д. Хаджидимов показва действителното лице на деветоюнския противонароден режим, към който трудещите се нямаха никакво доверие. Той удовлетворява „настоятелното“ искане на сговористите да ги информира за положението в страната на строящия се социализъм. „Като е дума за Русия — заявява той, — аз ще ви кажа, че вие напразно бълвате помия против нея. Аз мога да ви кажа само едно, че тя е една свещена земя, която ние адмирираме и за която мога да извикам тук:„Да живее Съветска Русия!“[40] На разяреното сговористко мнозинство, което тропа по банките и крещи: „Долу! Вие българин ли сте или русин?“, Д. Хаджидимов спокойно и с дълбоко убеждение отговаря, че е по-голям българин от тях. „Недейте се

---

[35] Стенографски дневници на XXI ОНС, I р. с., 112 зас., 26. VI. 1924, с. 2681.
[36] Пак там 130 зас., 15. VII. 1924, с. 3467.
[37] Пак там, с. 3468.
[38] Пак там, 126 зас., 11. VII. 1924, с. 3252.
[39] Пак там, 112 зас., 26. VI. 1924, с. 2677.
[40] Пак там, 110 зас., 24. VI. 1924, с. 2591.

вълнува. Съветска Русия ще спаси България, спасението на България ще дойде от Москва. Да живее Съветска Русия!“ — заключава той.[41]

Сговористкото мнозинство скача на крака, то е готово да прибегне до физическа разправа с комунистическия депутат, от устата на когото са казани истини, които бодят и жилят. Думата му е отнета. Той е изключен за три заседания, защото нарекъл сговористкото мнозинство „предатели“ и „възхвалявал една система на управление“, която се преследва от ЗЗД. Въпреки бруталността на сговористкия парламент, въодушевен от великата освободителна мисия на съветската страна, Д. Хаджидимов изразява още веднъж своята адмирация към нея, като заявява на разяреното и подскачащо мнозинство: „И народът ѝ е един велик народ, който извърши едно велико дело в освободената си земя и който носи знамето на освобождението на всички поробени и угнетени народи на Балканския полуостров и по целия свят. За тази Съветска Русия аз съм готов винаги да се боря и да сложа главата си, и пет глави, и десет глави, ако имам, готов съм да ги сложа винаги, навсякъде.“[42]

Д. Хаджидимов се противопоставя остро на предложението да бъдат отпуснати народни пенсии на 52 запасни руски офицери и други чинове, небългарски поданици, но живеещи в България, под предлог, че са участвували в Освободителната война. Той съобщава в парламента, че тези хора се намират в България по политически мотиви, че те участвуват под ръководството на съглашенския империализъм в нападения срещу свободата и независимостта на руския народ. Пред лицето на сговористкото мнозинство Д. Хаджидимов разкрива, че българската буржоазия прави това предложение, за да манифестира, от една страна, своята неприязън към съветската страна, а, от друга, за да изкаже своята благодарност към руските „изгнаници“, които се борят против своето отечество и които я подпомогнаха пряко или косвено с участието си в борбите против българския народ по време на юнските и септемврийските събития. Отново Д. Хаджидимов използува този повод, за да манифестира обичта и признателността на българските трудещи се към Съветския съюз. „Българският народ от градове и села адмирира Съветска Русия — казва той, — помнете това добре. Това ясно трябва да ви се каже. Българският народ от градове и села настоятелно иска, заявявал го е много пъти и пак го заявява, и винаги ще го заявява, че българското правителство, което и да е то, трябва да прави, да струва, но да влезе в стопански, икономически и дипломатически връзки със Съветска Русия. Съветска Русия тепърва има да играе роля на Балканите и в Европа, от която роля победените и поробените народи могат да очакват само закрила, само помощ, само освобождение.“[43]

Какво мъжество и сила, какво дълбоко убеждение, стигащо до фанатизъм и пророчество, се съдържа в тези крилати думи, произнесени от смелия трибун Д. Хаджидимов пред лицето на най-големите врагове на Съветския съюз! За много смелото и дълбоко разобличаване на Сговора, за геройската защита на революционното дело на Българската комунистическа партия, за пламенната и възторжена подкрепа на съветската страна Д. Хаджидимов е покосен от фашистки куршум на 13 септември 1924 г.

Във връзка с Тронното слово при откриване на II редовна сесия на XXI ОНС от името на комунистическата парламентарна група реч произнася Т.

---

[41] Стенографски дневници на XXI ОНС, I р. с., 110 зас., 24. VI. 1924, с. 2591.
[42] Пак там, с. 2593.
[43] Пак там, 117 зас., 2. VII. 1924, с. 2834.

Страшимиров. В нея той обрисува картината на тежкото икономическо и политическо положение в страната, протестира остро срещу убийството на смелия комунистически депутат Димо Хаджидимов, обявява се смело срещу варварския Закон за защита на държавата и срещу забраната на класовите работнически организации. Т. Страшимиров сочи силата на единния фронт на комунисти и земеделци в България, от който буржоазията основателно се плаши. На репликата на министъра Я. Стоенчев, че въпреки забраната комунистическата партия съществува нелегално, Т. Страшимиров казва: „Безспорно нелегалната комунистическа партия съществува благодарение на туй, че легалните пътища са заприщени. . . не с закони и не с насилия може да се потуши едно работническо, едно обществено движение, което има дълбоки корени в икономическите условия на днешното общество.“[44]

Най-после — една година след внасянето — в Народното събрание е поставен на обсъждане законопроектът за настаняване на работа и осигуряване при безработица. Самото забавяне определено говори за противоработническия характер на властта. Х. Стоянов остро разкритикува Цанковото правителство за това, че в продължение на цяла година не намира време да постави на разглеждане този законопроект, от който са заинтересовани около 80 000 безработни в страната. С конкретни примери той сочи, че въпреки закона за намаляване на скъпотията фактически предметите от първа необходимост са поскъпнали два-три пъти. Х. Стоянов разкрива причините за безработицата: преди всичко противоработническата политика на правителството, притока на бежанци и на руски контрареволюционери в страната. По-нататък заключава, че целта на обсъждания законопроект е да се залъжат работниците. Законопроектът не носи никакви съществени подобрения. Работничеството знае, че от буржоазията не може да получи нищо даром. „Не сте вие, които ще дадете на работничеството облаги — казва Х. Стоянов. — Вие само му давате трохички и хвърляте прах в очите му, за да го залъжете.“[45]

Дори и Н. Сакаров е заставен през 1924 г., макар и с по-умерен и непредизвикателен тон, при обсъждане на някои законопроекти да застъпва становища в полза на трудещите се маси. Той се обявява против разтурването на кооперация „Освобождение“,[46] за установяване на търговски и дипломатически връзки със Съветския съюз,[47] за приемане на законопроект за пострадалите от юнските и септемврийските събития,[48] за даване на обща амнистия.[49]

Под натиска на масите Н. Сакаров също е принуден да се явява в защита на комунистическата партия. Той е заставен да дава обяснения в парламента, особено по настояване на някои социалдемократически депутати. На 16 февруари 1924 г. много остри реплики се разменят между него и Кр. Пастухов при обсъждане законопроекта за извънбюджетен кредит за пострадалите от пожара във Враца на 30 септември 1923 г. Във връзка с лъжливото и провокационно обвинение на Пастухов, че комунистите подпалили града, за да дадат сигнал за въстание, Н. Сакаров прави предложение да се проведе анкета по този въпрос. Тогава Кр. Пастухов се нахвърля върху Н. Сакаров с изразите: „Личи, че си комунист“, „Нали не си комунист, какво те боли за комунистите?“

---

[44] Стенографски дневници на XXI ОНС, II р. с., 8 зас., 14. XI. 1924, с. 77.
[45] Пак там, 21 зас., 10. XII. 1924, с. 355.
[46] Пак там, I р. с., 16 зас., 2. I. 1924, с. 285—290.
[47] Пак там, 27 зас., 6. II. 1924, с. 605.
[48] Пак там, 34 зас., 16. II. 1924, с. 784—786.
[49] Пак там, 130 зас., 15. VII. 1924, с. 3463—3465.

(Към депутатите:) „По рано казваше, че Васил Коларов и Георги Димитров са инсценирали Септемврийските събития, и затова го изключиха комунистите, а сега отказва и казва, че нищо не знае.“ (Към д-р Н. Сакаров:) „От чие име говорите?“ и др.[50]

Тази промяна в поведението и държането дори и на Н. Сакаров отбелязва и Георги Димитров в писмо до Васил Коларов на 25 февруари 1924 г. „Даже Сакаров се е видял принуден да бие отбой — пише той. — Пастухов и други го обвиняват в непоследователност: по-рано се обявил против Септемврийското въстание и против комунистическата партия, а сега се явява в тяхна защита.“[51]

Въпреки това Н. Сакаров продължава да е изразител на десноопортюнистически ликвидаторски разбирания. При обсъждане на законопроекта за изменение, допълнение и отменяне някои членове от закона за народната просвета той проявява отново огъване пред правителството. Н. Сакаров се обявява против учителите-комунисти, които използували служебното си положение, за да развиват политическа и антирелигиозна пропаганда в училищата. „Учителят-комунист преподава в народното училище напр. закон Божий, вероучение, по оная програма, която е определена от министерството на просвещението — казва той. — И ако някой рече да не преподава по нея, той ще бъде вън от училището. Това е по моето разбиране. . .“[52]

В реплика към сговористкия депутат К. Миланов Н. Сакаров признава, че е комунист само по убеждение. В същото време той бърза рязко да се разграничи от комунистите, които си служат с революционни методи на борба. Апелира към правителството да не преследва хората само за това, че по убеждение са комунисти, защото такива комунисти не са опасни за властта. „Който е участвувал в септемврийските събития — пояснява той, — който е бил с оръжие, — за него не е въпрос на уволнение. . . Обаче не може предварително да се каже, че всеки учител, щом е комунист, с неговата деятелност в училището, той вече е вреден.“[53]

В края на декември 1924 г. се поставя в Народното събрание за обсъждане законопроектът за допълнителен извънреден бюджет за 1924—1925 г. Развиват се бурни дебати, в които Х. Стоянов и Т. Страшимиров, поддържани от Н. Тарашманов, Д. Кандулков и А. Картунков, разобличават силно много злостните клевети и измислици, отправени от министъра на вътрешните работи И. Русев по адрес на комунистическата партия и единофронтовското движение. И. Русев не скрива голямата необходимост за правителството от допълнителен бюджет, който да се използува за по-ефикасно организиране на борбата срещу единофронтовското движение, разгръщащо се в страната. Опитвайки се да представи единния фронт като ловка маневра на комунистите, които искат да обвържат в него наивните селяни в името на едно работническо-селско правителство, той съветва земеделските депутати в парламента да узнаят от Х. Стоянов „дали в Русия има поне един, за чешит селянин на власт“[54]. Х. Стоянов веднага отговаря на поставения въпрос с реплика: „Да, целият селски народ е на власт. В Русия работниците и селяните са на власт.“[55] А Н. Тарашманов

---

[50] Стенографски дневници на XXI ОНС, I р. с., 34 зас., 16. II. 1924, с. 781—786.
[51] Г. Димитров. Писма. С., БКП, 1962. с. 147—148.
[52] Стенографски дневници на XXI ОНС, I р. с., 99 зас., 10. VI. 1924, с. 2303.
[53] Пак там, с. 2304.
[54] Пак там, II р. с., 33 зас., 30. XII. 1924, с. 592.
[55] Пак там.

добавя с друга реплика: „Председателят на Съветската република Калинин е селянин.“[56]

И. Русев описва пред послушното сговористко мнозинство тежкото положение на властта; той изтъква, че комунистическото и четническото движение са се активизирали и че борбата срещу комунистите е трудна и изисква допълнителни средства. В речта си излага организационната структура на комунистическата партия, задачите на нейните ядки, комфракции и пр. Следват веднага апострофите на Х. Стоянов — „Това е измислено“, на Д. Кандулков — „Кой знае в коя редакция е съчинено това“ и на Н. Тарашманов — „По-голямата част от документите, които се изнасят тук, са фалшиви“[57]. Тенденциозните измислици на министър Русев не завършват с това. Той съобщава също така, че всеки четник, наричан от него „разбойник“, уж получавал от 3000 до 5000 лева месечна заплата и премии за всяко извършено престъпление. На това нагло изказване Т. Страшимиров възклива: „Брей!. . . Вие като че ли рисувате службите на вашите агенти в страната. . . От вашите агенти е писнал българският народ.“[58] Министърът на вътрешните работи обаче продължава своите клевети и заявява,че комунистическите функционери получавали огромни „заплати“. Според него в България те най-добре живеели. По повод на тази безочливост Х.Стоянов прави реплика: „Ведомостите виждали ли сте, господин министре?“[59]

Генерал Русев не обръща никакво внимание на възраженията и заема театрална поза, с която иска да съобщи нещо необикновено, но като че ли няма сила за това. „Има нещо страшно — започва с подправен глас, — и аз се боя и колебая дали да го съобщя,защото то е много тягостно, мъчително... Има съвети, давани на отчаяни комунистки, ако е нужно да се спечели офицер, подофицер или някой от администрацията и полицията, да се отдадат. . .“[60] Тази обида, нанесена на българската жена-боркиня от един от крепителите на падналото в морално отношение буржоазно общество, накарва да подскочат и остро да протестират избраните с гласовете на трудещите се депутати. Един след друг те заявяват:

Х. Стоянов: Това е лъжа. Това е ваша мърсотия. Нашите жени са честни. Те нямат нищо друго освен честта си.

Т. Страшимиров: Това е най-голямото унижение, отправено от масата на един министър спрямо българската жена.

„Х. Стоянов: Това е позор! Няма ни една наша жена безчестна.

Н. Тарашманов: Скъпете честта на българската жена! Не ви е срам да говорите така!

Т. Страшимиров: С рокли си служи само буржоазията. . .“[61]

При обсъждане законопроекта за изменение и допълнение на закона за Българската централна кооперативна банка през януари 1925 г. Н. Тарашманов разменя със сговористките депутати много остри реплики. Той разобличава противонародния режим в страната и страха на правителството да установи търговски и дипломатически връзки със Съветския съюз. На лъжливото твърдение на сговористките депутати С. Мошанов и И. Хрелопанов, че в Русия

---

[56] Стенографски дневници на XXI ОНС, II р. с., 33 зас., 30. XII. 1924, с. 592.
[57] Пак там, с. 594.
[58] Пак там, с 595.
[59] Пак там.
[60] Пак там, с. 596.
[61] Пак там, с. 592.

с декрет било унищожено кооперирането и че там не се развивали свободно кооперациите,[62] Н. Тарашманов изнася конкретни данни за успеха на кооперациите в СССР по време на съветската власт. „Вие не искате да влезете във връзка с великия братски руски народ между другото и затова — казва той на сговористкото мнозинство, — защото знаете, че ако влезете във връзка с него, един лъч на истина ще блесне и не ще можете да разправяте по-нататък тия неверни работи за Русия, както досега сте разправяли.“[63]

Н. Тарашманов протестира и срещу извършеното престъпление от властта по отношение на трудещите се в страната със забраняването и конфискуването на имотите на кооперация „Освобождение“ през 1924 г. Критиката си към представителите на Цанковото правителство той завършва със следния апел: „Да съзнаете, че вие сте вредни за България, че с вашето стоене на власт ще докарате катастрофа на страната, да си приберете куфарите и ако може — нямаме нищо против, — нощно време да избягате от България. . . защото вашето управление носи само трупове, само насилия, само нещастия за българската държава. . . Вървете си! Кой ви е дал тази власт?“[64]

В началото на 1925 г. са извършени нови политически убийства в страната. На 13 февруари 1925 г. в бюрото на Народното събрание отправят питане народните представители Х. Стоянов, Т. Страшимиров, Н. Тарашманов, Д. Кандулков и Н. Максимов към министъра на вътрешните работи във връзка с убийството на Вълчо Иванов. Също депутатите Т. Страшимиров и Н. Тарашманов искат обяснение за интернирането в Свиленград на отговорния редактор на в. „Наши дни“ Петър Георгиев.[65] Наскоро след убийството на В. Иванов е убит депутатът Т. Страшимиров. По този повод отправят питане Х. Стоянов и Н. Тарашманов. Питането за убийството на Т. Страшимиров пред Народното събрание развива депутатът Н. Тарашманов. За съжаление той отново допуска неустойчивост и непоследователност. Само преди един месец Н. Тарашманов заявява на Цанковото правителство да си върви, а сега, когато един след друг най-смелите комунистически депутати — най-напред Д. Хаджидимов, а след него и Т. Страшимиров — падат покосени от вражите куршуми, неговата позиция не е издържана. Вместо да издигне високо глас на протест срещу унищожителния поход на правителството против антифашисткото движение, Н. Тарашманов поставя на една плоскост убийството на сговористкия депутат Н. Милев и убийството на комунистическия народен представител Т. Страшимиров, поради което справедливо е иронизиран от някои сговористки депутати.

„Н. Тарашманов казва: Това убийство не може да не покърти нас също така, както и убийството на другия наш колега — Никола Милев, убит преди два дни.

Някой от сговористите: Крокодилски сълзи рониш.

Н. Тарашманов: За нас е еднакво скъпа кръвта и на единия, и на другия. Парламентарната ни група се възмущава и сме против всякакви политически убийства. . . Ние не можем да не заявим високо и пред вас, и пред целия български народ, че убийството, особено каквото е убийството на Никола Милев (разр. м. — Б. Г.), представлява една безподобна провокация, едно велико престъпление.

---

[62] Стенографски дневници на XXI ОНС, II р. с. 38 зас., 28. I. 1925, с. 699.

[63] Пак там, с 700. !

[64] Пак там, с. 702.

[65] Пак там, 47 зас., 13. II. 1925, с. 871.

Д-р Н. Чирпанлиев (д. сг.): Отде намери тези думи?“[66]

Връхна точка на падение, на свиване и капитулантство след някои положителни прояви представлява изявлението, което Н. Тарашманов прави в Народното събрание по повод на убийството на Т. Страшимиров: „Аз няма да обвинявам правителственото болшинство или отделни лица, или някои организации в убийството на Тодор Страшимиров, макар че ако е въпрос на догадки, могат да се правят много основателни и много сериозни догадки.“[67]

В началото на 1925 г. обстановката в страната се изостря. Правителството засилва терористическия си курс срещу комунистическото и антифашисткото движение. Във Военната организация възниква ултралевичарският уклон. Последват сериозни политически убийства. В този важен и решаващ момент за революционното движение, когато трябваше да се употребят всички средства, за да се запазят неговите ръководни сили, ликвидаторството на нездравите елементи в парламентарната група блясва с нова сила. На 27 февруари 1925 г. при обсъждане законопроекта за изменение и допълнение на ЗЗД Н. Сакаров прочита писмено изявление, подписано от д-р Н. Максимов, А. Картунков, Д. Кандулков, Н. Тарашманов и от него, с което посочените депутати декларират отново своето отрицателно отношение към нелегалните форми и методи на борба. Служейки си с демагогия, те се наричат „последователни марксисти“, които стоят уж на почвата на класовата борба, но дебело подчертават, че „класовата борба не може да се включва в рамките на една конспиративна дейност“.[68]

Депутатите-ликвидатори, като се изказват против четническото движение и терористическите акции, от една страна, и против изключителните закони, от друга страна, издигат лозунга за „легална класова организирана работа[69].“ Тяхната антикоминтерновска насоченост, която ярко бе манифестирана през декември 1923 г., е налице и сега. След като Н. Сакаров прочита писменото си изявление в Народното събрание, сговористкият депутат Ц. Бръшлянов влиза с него в пререкания с цел Сакаров да изясни един много съществен момент, който е изпуснат в документа:

„Ц. Бръшлянов: С Третия интернационал как сте?

Н. Сакаров: Иди го питай — нямам нищо общо с него.

Ц. Бръшлянов: Това е важно.

Н. Сакаров: С Третия интернационал аз имам толкова общо, колкото и ти.“[70]

Въпреки че опортюнистическата парламентарна група начело с Н. Сакаров застава в края на февруари 1925 г. отново на ликвидаторски позиции, фашистката власт подготвя нейното отстраняване от парламента. Законът за изменение и допълнение на ЗЗД е публикуван от реакционната власт на 16 март 1925 г. и незабавно влиза в сила. Два дни по-късно в Народното събрание е поставен за разглеждане въпросът за прилагане на чл. 20 от ЗЗД по отношение на народните представители Хр. Кабакчиев, Н. Тарашманов, Н. Сакаров, Н. Максимов, А. Картунков и Д. Кандулков.[71] Попадналите под този член лица трябваше незабавно да бъдат уволнени от заеманата държавна или обще-

[66] Стенографски дневници на XXI ОНС, II р. с., 50 зас., 19. II. 1925, с. 936.

[67] Пак там.

[68] Пак там, 55 зас., 27. II. 1925, с. 1027.

[69] Пак там, с. 1028

[70] Пак там.

[71] По това време Хр. Кабакчиев бе в затвора, а срещу останалите депутати от комунистическата парламентарна група — Д. Хаджидимов, Т. Страшимиров и Х. Стоянов — не се прилагаше този член, тъй като те бяха вече убити.

ствена служба и да бъдат лишени от мандата им в Народното събрание и самоуправителните тела.

В своята мотивировка председателят на Народното събрание Т. Кулев припомня за подадената и подписана от посочените депутати[72] на 23 юни 1924 г. декларация, с която се заявява, че в парламента групата им остава да съществува като „комунистическа група", която ще води легална борба в защита на интересите на работниците и малоимотните маси.[73]

В отсъствие на депутатите, които не се явяват да защитят комунистическото и работническото движение и за които Народното събрание предстоеше да вземе решение, се развиват на 18 март 1925 г. дебати в парламента с участието на представители на различните буржоазни и дребнобуржоазни партии. Заслужават известно внимание изказванията на представителите на Националлиберална партия (Д. Кьорчев) и на Демократическата партия (Н. Мушанов Д. Кьорчев съобщава, че в доклада на председателя на Народното събрание не са изнесени данни, от които да се вижда, че посочените депутати са използували своя мандат, за да вършат конспиративна работа. Той изказва своето дълбоко убеждение, че те не са опасни за властта. „Аз познавам г. Сакаров в Народното събрание от 10 години и му вярвам — заявява той. — Аз ви казвам съвършенно открито, че на г. Сакаров вярвам. Аз не ще вярвам, ако той ми каже, че е революционер, но ако каже, че не е — вярвам му. . .

Най-после не забравяйте едно — че водачите на революцията, която се готви в България, не са тези, които стоят там, на ляво, те са презрени от самите комунисти, те са отхвърлени, за тях никой не държи сметка. Водачите на революцията са непознати хора."[74]

Н. Мушанов също изказва учудване от съществуващия страх в правителството „от 5-те празни места, от 5-те безобидни хора", в лицето на които той не вижда сериозна опасност за държавния строй. Нещо повече, Н. Мушанов оценява тяхната полезна роля в Народното събрание, тъй като те „обуздаваха комунизма навън"[75]. Особено интересна и в голяма степен правдива е характеристиката, която той дава на Н. Сакаров като политически деец и комунист. „Между комунистите има хора почтени — казва Н. Мушанов. — Един Сакаров по моето разбиране е държал от трибуната най-умерени речи. Напоследък по данъчните реформи Сакаров говори такива буржоазни работи, че мога да ви кажа, даже един радикал би бил по-смел от него. Господин Сакаров е един човек, който доби своите познания във финансовото министерство. Господин Ляпчев го няма тук, за да ви потвърди, че неговата дресировка е буржоазна. Даже Сакаров да е тук, и той би го признал. Сега защо да създаваме от Сакаров един страшен лъв, когато го виждам, че е без зъби срещу демократическата държава, в която е станал народен представител?"[76]

Във връзка с обсъждания въпрос накрая се оформят две предложения. Първото на земеделския депутат П. Минев, поддържано от Д. Кьорчев и Н. Мушанов — въпросът да се отнесе в комисията на Министерството на правосъдието, за да даде тя своето мнение. При гласуването това предложение получава малцинство. Приема се второто предложение на сговориста Ал. Христов,

[72] Без Хр. Кабакчиев.
[73] Стенографски дневници на XXI ОНС, II р. с., 63 зас., 18. III. 1925, с. 1159.
[74] Пак там, с. 1169.
[75] Пак там, с. 1177.
[76] Пак там.

подкрепено от Н. Пъдарев, посочените депутати да се изключат от числото на народните представители.[77]

С този свой вот правителственото болшинство, след като се разправи най-брутално с действителните представители на комунистическата парламентарна група — Д. Хаджидимов, Т. Страшимиров и Х. Стоянов, — въпреки възраженията дори и на представители на буржоазната опозиция, показва, че се плаши и от сянката на комунизма. Сговористите не могат да търпят в парламента дори бивши членове на комунистическата партия, които, уплашени от терора, са изпаднали в безпътица, наричат се „комунисти" по убеждение само, а на дело не споделят комунистическите концепции и са изразители на ликвидаторски разбирания.

*

Развитата дейност от комунистическата парламентарна група, избрана с гласовете на трудещите се по време на изборите през ноември 1923 г., показва, че се налага при нейното характеризиране да се прилага един по-конкретен и диференциран подход, да се вземат пред вид както положителните, така и отрицателните прояви на различните нейни членове. След съвсем ясното и безспорно откроване, от една страна, на здравото комунистическо ядро в лицето на Х. Стоянов, Д. Хаджидимов и Т. Страшимиров, което застава на здрава партийна позиция, и на Н. Сакаров, от друга страна, който най-ярко и силно изразява своите ликвидаторски разбирания, необходимо е да се дава по-вярна и диференцирана оценка на дейността на другите депутати. Трябва да се отчитат както техните положителни изяви, така и непоследователността им, огъването им в много трудната обстановка, отклонението им от партийната линия. Но те не бива да се отъждествяват и да се поставят на една плоскост с Н. Сакаров.

[77] Стенографски дневници на XXI ОНС, II р. с. 63 зас., 18. III. 1925 с. 1182.

DIE KOMMUNISTISCHE PARLAMENTARIENGRUPPE NACH DEM SEPTEMBERAUFSTAND 1923

Bojan Grigorov

(Zusammenfassung)

Ein Charakterzug der Bulgarischen Kommunistischen Partei ist in ihrem unversöhnlichen Kampf zu sehen, den sie mit dem Opportunismus jeglicher ihrer Reihen führt. Hart und unversöhnlich greift sie die rechtsorientierten und die sog. „linken" Liquidatoren nach dem Septemberaufstand im Jahre 1923 an. Die damals im November desselben Jahres gewählte kommunistische Parlamentariergruppe wird zum Wortführer rechtsorientierter opportunistischer Tendenzen.

Die Tätigkeit der kommunistischen Parlamentariergruppe hat bisher die Aufmerksamkeit und das Interesse auch anderer Forscher auf sich gelenkt. Deren Abhandlungen zeigen im richtigen Licht den mutigen Kampf, den der zu dieser Zeit gebildete Parteikern mit H. Stojanov, D. Hadschidimov und T. Straschimirov an der Spitze gegen das Liquidatorentum von N. Sakarov führt. Leider erstrecken sich die Untersuchungen nicht auf das gesamte Wirken der übrigen Mitglieder dieser Parlamentariergruppe, die mit Sakarov nicht unter einen Nenner zu bringen sind.

Unser Untersuchungsgegenstand ist es, die Tätigkeit der kommunistischen Parlamentariergruppe eingehender zu charakterisieren. Indem die Entwicklungsetappen umrissen werden, kommt der mutige, entschiedene und an das Heroische grenzende Kampf der Abgeordneten zum Vorschein; schrittweise erfolgt die Aufdeckung des bei einigen von ihnen festgestellten Mangels an Konsequenz und Standhaftigkeit in der äußerst schwierigen damaligen Situation. In dieser Abhandlung sind aber diese Parlanemtarier der kommunistischen Gruppe mit dem Liquidator N. Sakarov nicht gleichgestellt.

БЪЛГАРСКА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ
Единен център за наука и подготовка на кадри по история —
Българско историческо дружество
България и европейските страни през XIX—XX в.
София . 1975

БЪЛГАРО-ГРЪЦКИ ОТНОШЕНИЯ (ЮНИ 1923—ЯНУАРИ 1926 Г.)

Милен Куманов

След Първата световна война отношенията между България и Гърция се развиват при сложна международна обстановка на Балканите и в Близкия Изток. По волята на съглашенските сили-победителки и най-вече на Англия Гърция бе тласната в тежка и кръвопролитна война в Мала Азия. Чрез своя балкански съюзник Лондон искаше не само да укрепи стратегическите си позиции в този район, но и да го използува за по-нататъшно проникване в Югоизточна Европа.

Войната между Гърция и Турция продължи с известни затишия от средата на май 1919 до началото на есента на 1922 г., когато под напора на кемалистките войски гръцката авантюра претърпя пълен погром.[1]

Поражението на Гърция в Мала Азия бе тежък удар за политиката на английския империализъм в Близкия Изток и на Балканите. Изкупителна жертва на тази загуба стана английският премиер Лойд Джордж, който въпреки лаврите, събрани от годините на Първата световна война, бе принуден да отстъпи властта и да се оттегли впоследствие въобще от активна политическа дейност.[2]

През целия период на гръцко-турската война правителството на БЗНС, оглавявано от Александър Стамболийски, държеше позиция на строг неутралитет. Когато обстановката в Гърция започна да се нормализира, в София бе извършен военно-фашистки преврат. Правителството на Ал. Стамболийски бе свалено от власт и начело на управлението на страната бе поставено ново правителство начело с Александър Цанков. Опитите за нормализиране на отношенията между двете страни бележат своето начало едва след установяването на фашистката диктатура в нашата страна. И действително, идвайки на власт, деветоюнският кабинет предприе известни действия за подобряване на своите отношения с Гърция. Тази негова политика бе подчинена на желанието му да постигне нормализиране на отношенията между България и всички нейни балкански съседи и да я изведе от създадената спрямо нея изолация още от времето на Първата световна война. Защото тази изолация създаваше изключителни пречки за нейното вътрешно икономическо стабилизиране

[1] По-подробно за хода на тази война вж. И. Алтънов. Източният въпрос и нова Турция с особен оглед към интересите на България. С., 1926. с. 166 и сл.; А. Ф. Миллер. Очерки новейшей истории Турции. М. — Л., 1948. с. 96 и сл.

[2] В. Г. Трухановский. Новейшая история Англии. М., 1958. с. 94.

и възпрепятствуваше между другото сериозно и задачата на самото правителство за неговото вътрешнополитическо укрепване.

Отделни моменти от отношенията между България и Гърция в периода на управлението на деветоюнското правителство са разгледани в изследванията на някои български автори.[3] Настоящата работа представлява опит за едно по-цялостно изследване на политиката, провеждана от деветоюнското правителство спрямо Гърция. Тя не претендира за пълнота, а цели по-скоро да хвърли известна светлина върху по-важните моменти от двустранните отношения през посочения период.

*

Както в другите балкански страни, така и в Гърция превратът от 9 юни 1923 г. привлече извънредно силно вниманието на нейните управляващи среди. Докато в Белград още от самото начало се отнесоха враждебно спрямо новото българско правителство,[4] а в Букурещ — с открита симпатия,[5] позицията на Атина бе твърде противоречива. В първите няколко дни след превратa сред гръцките управляващи кръгове липсваше твърдо установено становище към събитията в България. Непосредствено след извършването на превратa в София министър-председателят Гонатас направи декларация пред представителите на атинския печат, в която между другото се казваше: „Ние нямаме никаква причина да не даваме вяра на миролюбивите декларации на българското правителство.[6] Уверени сме, че то не ще създава никакви безпокойства на Балканите. Гърция ще уреди официалните си отношения с новото българско правителство след предварително споразумение с другите балкански държави."[7] В същия дух пред българския пълномощен министър в Атина направи декларация на 12 юни 1923 г. и гръцкият министър на външните работи.[8]

През следващите няколко дни в позицията на Атина към сговористкото правителство у нас настъпи известна промяна. Някои автори отдават тази промяна на влиянието, което било оказало върху нея югославското правителство. В тази връзка се изтъква, че промяната на гръцката позиция е настъпила след срещата между белградския пълномощен министър и атинските управляващи среди, станала непосредствено след правителствената промяна в София.[9] Едно подобно въздействие е напълно допустимо, като се имат пред вид, от една,

[3] Тези изследвания се отнасят главно до отношението на Гърция към превратa на 9 юни 1923 г. Вж. Г. Стефанов. Международни влияния за фашисткия преврат на 9 юни 1923г. — Год. Соф. унив., Юрид. фак., т. 54, кн. II, с. 334—336; Д. Косев. Международното значение на Септемврийското въстание през 1923 година. С., 1964. с. 72 и сл.

[4] М. Куманов. Югославия и деветоюнският преврат през 1923 година. — Векове, 1973, кн. 5, с. 42—48.; Ž. Avramovski. O stavu jugoslavenske vlade prema devetojunskom prevratu u Bugarskoj 1923 godine. — In: istorija XX veka. Zbornik radova. T. IX. Beograd, 1968. s. 155.

[5] Г. Стефанов. Пос. съч., с. 328—331; Д. Косев. Пос. съч., с. 59.

[6] Рано сутринта на 9 юни 1923 г., непосредствено след превратa, новият министър-председател изпрати бърза телеграма до столиците на съглашенските сили-победителки и до нашите балкански съседи, с която ги уведомяваше, че неговото правителство ще спазва всички международни задължения на България, поети от бившия кабинет на Ал. Стамболийски, и че ще се стреми към подобряване на отношенията с всички държави, особено със съседните балкански страни. — вж. Й. Митев. Фашисткият преврат на девети юни 1923 година и Юнското антифашистко въстание. С., 1956. с. 295.

[7] Слово, бр. 321, 13 юни. 1923.

[8] Г. Стефанов. Пос. съч., с. 335.

[9] Д. Косев. Пос. съч., с. 72.

страна, заетата позиция на Белград спрямо преврата в България, и, от друга — известният страх в Атина от новия кабинет, произлязъл из по-десните среди на българската буржоазия. В резултат на настъпилата промяна в позицията на Атина към събитията в България граничните постове по гръцко-българската граница бяха незабавно подсилени с гръцки войскови части, някъде с по 30—40 души на пост. Но общото разположение на тракийската гръцка армия остана почти без изменение в сравнение с това, което тя заемаше и преди преврата на 9 юни 1923 г. Струпаните по долното течение на Марица III и IV армейски корпус се намираха там също от времето преди преврата и стояха на позиция срещу Турция, тъй като мирният договор с нея все още не бе подписан в Лозана.[10] Гръцкият печат поде силна кампания против новото сговористко правителство и отправи призиви към кабинета на Гонатас за открита намеса в България.[11] Заетата нова позиция от Гърция предизвика известна реакция в Англия, където идването на правителството на Ал. Цанков бе посрещнато с неприкрити симпатии. Под влияние на Лондон атинските управляващи кръгове бяха принудени да се откажат от своя нов курс и възприеха примирителна позиция към новото българско правителство. На гръцкия пълномощен министър в София бе наредено отАтина да влезе в контакт с кабинета на Ал.Цанков.[12] На 18 юни 1923 г. Гърция призна официално новото правителство в България и по този начин стана една от балканските държави, които най-рано установиха редовни дипломатически отношения с него.[13]

Направената от Атина стъпка бе твърде важна и при все това тя бе недостатъчна за действителното уреждане на двустранните отношения. Между двете страни съществуваха някои спорни въпроси, възникнали още от времето на войните през 1912—1913 и 1915—1918 г. и особено след края на Първата световна война. Първият по-съществен въпрос се отнасяше до положението на българското малцинство, намиращо се на територията на Гърция. Другият голям въпрос бе свързан с българския излаз на Егейско море. След края на Първата световна война с отнемането на Западна Тракия България бе лишена от своето дебуше на егейския бряг.

Отнемането на Западна Тракия стана по силата на Ньойския договор, наложен на България от западните съглашенски сили през 1919 г. Следователно за уреждането на този въпрос деветоюнското правителство трябваше да действува не пред атинските управляващи среди, а пред същите тези сили. Веднага след своето идване на власт то побърза да изрази сановището си по този въпрос, възползувайки се от обстоятелството, че Лозанската конференция все още не бе приключила своята работа. В инструкциите си до новия ръководител на българската делегация в Лозана, инж. Богдан Морфов,[14] министърът на външните работи Христо Калфов нареди да не се предприема никаква промяна в поддържаното до този момент гледище от бившето земедел-

---

[10] Народна отбрана, бр. 958, 23 юни. 1923.

[11] Г. Стефанов. Пос. съч., с. 335.

[12] Д. Косев. Пос. съч., с. 72.

[13] Слово, бр. 326, 19 юни 1923.

[14] След преврата на 9 юни 1923 г. новото сговористко правителство предприе незабавна подмяна на онази част от българския дипломатически персонал в чужбина, която след правителствената промяна бе останала вярна на свалените земеделско правителство. Между уволнените български дипломати бе и ръководителят на българската делегация Коста Тодоров, назначен на този пост след завръщането на Ал. Стамболийски от Лозана през януари 1923 г. Коста Тодоров бе в същото време и български пълномощен министър в Белград.

ско правителство.[15] Следвайки това указание, на 26 юни 1923 г. Б. Морфов направи пред конференцията следната декларация: „Българската делегация храни и няма да престане да храни надежда, че този въпрос (за излаза на България на Егейско море — б. м., М. К.) ще бъде разрешен в своята цялост по начин, отговарящ на справедливостта на духа на чл. 48 от Ньойския договор и нуждата от един практически изход на морето, осигурен и действително ефикасен."[16]

Две седмици по-късно министър-председателят Ал. Цанков, излагайки програмата на новото сговористко правителство на публичен митинг пред столичани, отправи апел към западните съглашенски сили да ѝ предоставят онова, което ѝ се пада по силата на Ньойския договор — излаза на Егейско море.[17]

Апелът на деветоюнския премиер предизвика бърза реакция в Атина. Близкият до правителствените среди вестник „Полития" писа по този повод, че подобни декларации от българска страна правели все по-трудно възстановяването на добрите отношения между двете държави. В същото време той изтъкваше готовността на Гърция да се съгласи с един „търговски" излаз на България.[18]

В навечерието на приключването на Лозанската конференция деветоюнското правителство повдигна отново този въпрос. В изявления пред английския вестник „Таймс" от 20 юли 1923 г. Христо Калфов заяви, че България ще продължава да отстоява своето искане за излаз на Егейско море, основавайки се на постановленията на Ньойския договор.[19]

Надеждите на новото българско правителство за едно благоприятно разрешение на този въпрос почиваха, от една страна, на увереността, че подобен излаз на България не противоречи на клаузите на Ньойския мирен договор, и, от друга — на симпатиите, които то имаше в Лондон. Но тези негови надежди не се оправдаха. Англия, която имаше решаващата дума по този въпрос в Лозанската конференция, зае съвършено друга позиция. Тя наложи в Лозана при подписването на новия мирен договор с Турция Западна Тракия да бъде включена отново в границите на Гърция.[20]

Въпреки наложеното от Англия решение на Лозанската конференция правителството на Ал. Цанков продължи да повдига въпроса за българския излаз на Егейско море. Този въпрос бе от изключително важно значение за икономиката на страната. Посредством Егейско море България имаше възможност да води търговия с всички средиземноморски държави. Наистина тя имаше достъп и до Черно море, но то бе затворено море и не можеше да играе такава роля за българската търговия, както Егейско море. През септември 1923 г. ръководителят на българската делегация на Общото събрание

---

[15] В едно от последните си заседания преди преврата от 9 юни 1923 г. правителството на Ал. Стамболийски одобри следната инструкция, която бе изпратена телеграфически до българската делегация в Лозана:„Нашето становище по излаза на Егея, изразено от министър-председателя, си остава неизменно. Излаз, който не минава през автономна или наша територия, е невъзможен." ЦДИА, ф. 284, оп. 1, а. е. 4978, л. 1 (Протокол на Министерския съвет №55 от 31 май 1923 г.).

[16] ЦДИА, ф. 396, оп. 1, а. е. 730, л. 1.

[17] Слово, бр. 343, 9 юли 1923 г., Програмата и задачите на правителството. Реч на министър-председателя.

[18] Слово, бр. 345, 11 юли 1923.

[19] Пак там, бр. 356, 25 юли 1923.

[20] По-подробно вж: у И. Алтънов. Пос. съч., с. 392—399.

на Обществото на народите, министър Калфов, вземайки думата по годишния доклад на Съвета на ОН, постави въпроса за излаза на България на Егея и изрази огорчението на своето правителство от отказа на съглашенските сили да изпълнят в Лозана задължението, което бяха поели към нашата страна с чл. 48 от Ньойския договор.[21] В края на декември 1923 г. в реч пред народните представители по отговора на тронното слово министър-председателят Ал. Цанков отправи нов апел към западните държави да бъде удовлетворено искането на България за излаз на Егейско море.[22]

Практически резултати от тези апели не последваха.

Успоредно с въпроса за излаза на Егея деветоюнското правителство бе принудено да се заеме незабавно и с уреждане положението на българското малцинство в Гърция. Защото и след превратa на 9 юни 1923 г. притокът на бежански маси от нейната територия в нашата страна продължаваше. Решението на Лозанската конференция по въпроса за съдбата на Западна Тракия доведе до по-нататъшно усложняване и на въпроса за положението на българското население, което живееше в нея. Притокът на бежанците от Гърция идваше да увеличи и без това големия брой на българските бежанци от териториите на другите съседни балкански държави. По официални данни броят на тези бежанци възлизаше на около 500 000 души. Тази огромна бежанска маса представляваше допълнителен товар за и без това разстроения държавен бюджет на страната след Първата световна война. Необходими бяха бързи мерки за уреждане положението на българското малцинство в Гърция, откъдето притокът на бежанците бе най-голям.

Още през септември 1923 г. на редовната годишна сесия на Обществото на народите Христо Калфов постави въпроса за защитата на малцинствата като един от най-важните фактори за умиротворяването на народите.[23] Представителят на Гърция Н. Политис схвана това изказване на ръководителя на българската делегация като намек към неговата страна и побърза да вземе веднага след него думата. В своята реч той изрази задоволство от работата на смесената българо-гръцка комисия[24] и прибави още, че неговото правителство било разположено благосклонно към идеята на тази комисия да бъде поверена и една допълнителна функция, а именно контролът за защита на малцинствата в двете съседни страни.[25]Подобна декларация бе направена малко пъ-късно, през октомври същата година, и от самото гръцко правителство. Този път то декларира, че е съгласно да се повери на смесената комисия тази допълнителна функция при следните две условия: 1) нейният срок да не бъде продължен след приключване на другите й задължения (свързани с взаимното

---

[21] В чл. 48 на този договор бе прокарано положението, според което България се задължаваше да се откаже в полза на силите-победителки от всички свои права върху територията на Тракия, които бе притежавала до този момент. От своя страна западните държави „се задължаваха" да й гарантират „икономически" излаз на Егейско море. Условията на тези „гаранции" трябваше да се уредят допълнително. Вж. Договор за мир. С., 1919. с. 19.

[22] Стенографски дневници на XXI ОНС, I р. с., 13 зас., 26 дек. 1923, с. 241—242.

[23] ЦДИА, ф. 176, оп. 5, а. е. 211, л. 13.

[24] Тази смесена комисия бе предвидена в конвенцията между България и Гърция за т. нар. „доброволно" изселване на населението между двете страни, която бе приложена като анекс към Ньойския договор от 27 ноември 1919 г. Учредена на 18 декември 1920 г., тя още от самото начало на своето съществуване развиваше твърде анемична дейност и фактически нищо не допринесе за облекчаване положението на българското население в Гърция.

[25] Слово, бр. 399, 14 септ. 1923.

изселване на населението между двете страни — б. м., М. К.) и 2) тя да има права само на съвещателен орган.[26]

От изказването на Политис в Обществото на народите и от декларацията на правителството на Гонатас става очевидно, че в случая се касае за едно категорично съгласие от гръцка страна за установяването на известен контрол върху покровителството на малцинствата в нейната територия от един международен орган.[27] Това бе стъпка, която за пръв път се предприемаше от гръцките управляващи среди. Кои бяха причините, които подтикнаха Атина към подобна инициатива? Несъмнено те трябва да се търсят в тогавашното вътрешно и международно положение на Гърция. В този момент тя изживяваше изключително тежко последиците от своя погром в Мала Азия. При това прогоненото оттам милион и половина гръцко население в нейните предели утежняваше още повече вътрешнополитическата обстановка в страната. След продължителната война с Турция икономиката на страната бе чувствително разстроена и атинските управляващи среди нямаха възможност да посрещнат дори насъщните нужди на тази огромна бежанска маса. Принудителното изселване на българското население от Гърция и особено от присъединената към нея Западна Тракия се оказа незадоволително средство. Необходими бяха огромни финансови средства, с каквито в този момент гръцкото правителство не разполагаше. Наистина то получи от своя лондонски покровител един заем от 4 милиона лири стерлинги. Но и този заем се оказа недостатъчен за нуждите на гръцките бежанци. Тогава гръцкото правителство отправи своя поглед към Обществото на народите за един по-голям заем — в размер на 10 милиона лири стерлинги, който да бъде отпуснат на Гърция под негово покровителство. За да постигне получаването на този заем, Атина бе принудена да даде вид, че е благосклонна към въпроса за покровителството на инородното население в нейната територия, и всячески се стремеше да не бъде злепоставена в тази насока от когото и да било в Обществото на народите.

Друга причина, която подтикна гръцкото правителство към по-внимателно отношение спрямо Обществото на народите, бе избухналият съвсем неочаквано остър конфликт между Атина и Рим.[28] Ултимативните действия на Италия изправиха гръцките управляващи среди пред сериозни изпитания и те се видяха принудени да потърсят незабавно намесата на Обществото на народите. По нареждане на Съвета на ОН Посланическата конференция в Париж се намеси в конфликта и успя да склони Италия да се откаже от някои свои искания, предявени в ултиматума ѝ до Гърция.[29]

След като исканият допълнителен международен заем под покровителството на ОН бе постигнат и шумът около конфликта с Италия позаглъхна, атин-

---

[26] ЦДИА, ф. 176, оп. 5, а. е. 47, л. 85—87.

[27] Смесената българо-гръцка комисия се оглавяваше от представители на Обществото на народите и функционираше като негов орган.

[28] Този конфликт избухна по повод на избиването на италианската делегация начело с генерал Телини, която бе включена в състава на международната комисия по определяне на албано-гръцката граница. Престъплението бе извършено на 27 август 1923 г. недалеч от град Янина. Правителството на Мусолини обвини за това престъпление гръцкото правителство и му отправи веднага ултиматум с тежки условия. За да принуди Атина към изпълнение на поставените в ултиматума условия, то заповяда на части от военноморския флот на Италия да окупират йонийския остров Корфу.

[29] По-подробно вж. у: Г. П. Генов. Итало-гръцкият конфликт. — Демократически преглед, 1923, кн. 7—8, с. 495 и сл.

ските управляващи среди промениха своето становище по въпроса за покровителството на чуждите малцинства в Гърция. Те излязоха с нова постановка по този въпрос, а именно, че Лозанският договор от 24 юли 1923 г. съдържал „достатъчно" гаранции за покровителството на малцинствата, че по силата на този договор Гърция била вече поела „задължението за покровителство" на инородните малцинства, живеещи в нейните предели.

Промяната на позицията на Атина по малцинствения въпрос предизвика голямо разочарование в София. То бе изразено открито от Хр. Калфов в неговото експозе по външната политика на деветоюнското правителство, направено в Народното събрание в началото на февруари 1924 г. Засягайки българо-гръцките отношения, той изтъкна тежкото положение на българското население, живеещо на територията на Гърция.[30] Атина незабавно реагира на тази реч. Министър-председателят Кафандарис се опита да опровергае изнесените от Хр. Калфов факти. Заедно с това в своите изявления пред атинския печат той отправи упрек към българското правителство, изтъквайки, че с подобни действия от българска страна не се допринасяло нищо за установяването на по-тесни връзки между двете страни, и пр.[31]

До края на лятото на 1924 г. в своите усилия по уреждането на малцинствения въпрос правителството на Ал. Цанков не постигна никакви положителни резултати. Гръцкото правителство нямаше намерение да прави каквито и да било отстъпки по този въпрос. Но в края на юли 1924 г., след търлиския инцидент, атинските управляващи фактори наредиха на своя представител в ОН Политис да направи декларация, че гръцкото правителство е съгласно да бъде сключен специален договор с Обществото на народите за покровителството на българското население. При тази обстановка на поредната сесия на Обществото на народите, когато българският делегат повдигна отново въпроса за положението на българските малцинства в чужбина, Н. Политис направи декларация в духа на дадените му от Атина инструкции. Така се стигна до двата еднотипни протокола, подписани от Гърция и България, по силата на които малцинствата в двете съседни страни се поставяха под покровителството на ОН.[32]

Българското правителство подписа подобен документ с ОН, без да има за това особени причини — гръцкото население в България се радваше на всички политически и културни права, които Търновската конституция бе гарантирала и за самото българско население в страната; то направи тази стъпка, за да изрази известна солидарност с новата позиция на Гърция, възприета по малцинствения въпрос. В края на декември 1924 г. подписаният в Женева между Калфов и представителите на ОН договор бе внесен за ратифициране в Народното събрание. Въпреки някои критики, отправени по адрес на протокола от страна на опозицията, той бе одобрен от правителственото мнозинство и приет от Народното събрание.[33]

По-друга бе съдбата на гръцкия протокол. Както в печата, така и в камарата той бе подложен на остри критики. Новото правителство, което дойде на власт след неговото подписване в Женева, даде да се разбере, че то се де-

[30] Стенографски дневници на XXI ОНС, I р. с., 27 зас., 6 февр. 1924, с. 590.

[31] Слово, бр. 518, 11 февр. 1924.

[32] За текста на протокола, подписан между България и ОН, вж.: Приложения към стенографските дневници на XXI ОНС, II р. с., т. III, прил. №1.

[33] Стенографски дневници на XXI ОНС, II р. с., 31 зас., 26 дек. 1924, с. 549—555; 32 зас., 29 дек. 1924, с. 557—570.

солидаризира от акта на бившето правителство. През януари 1925 г. то внесе подписания от Политис протокол за одобрение от парламента. По този повод министър-председателят Михалакопулос побърза да направи изявления, в които изтъкна, че неговото правителство не би счело като акт на недоверие към себе си един отрицателен вот на този протокол от страна на камарата. Това изявление на гръцкия премиер бе твърде показателно за отношението на атинските управляващи среди към този протокол. На 3 февруари 1925 г. гръцкият парламент гласува отрицателна резолюция по протокола на Политис и той бе официално отхвърлен.[34]

Тъй като с този акт се засягаше престижът не толкова на българското правителство, колкото на самото ОН, Съветът на ОН постави на разглеждане поведението на атинските управляващи среди на своята поредна сесия, свикана през март 1925 г. Резолюцията на гръцкия парламент бе намерена за неоснователна и от Гърция бе поискано да конкретизира своите задължения по малцинствения въпрос.[35] На следващата сесия на Съвета на ОН, през юни 1925 г., гръцкият представител Какламанос направи изложение по този въпрос, което бе посрещнато с одобрение от представителите на западните велики сили. Така бе сложен край на въпроса за гръцкия протокол, подписан от Политис с ОН през септември 1924 г.[36]

Така усилията на сговористкото правителство да постигне разрешение на въпроса за покровителството на българското малцинство в Гърция останаха без резултат.

В края на юни 1925 г. в Гърция бе извършен военен преврат и на власт дойде правителство начело с Пангалос. Още в първите дни на своето управление той даде да се разбере, че има намерение да установи военна диктатура в страната. Неговото идване на власт бе посрещнато без особен ентусиазъм в София. Само няколко месеца след извършването на военния преврат гръцката икономика бе изправена пред сериозни затруднения. Бюджетът на страната се очакваше да завърши с чувствителен недостиг. Курсът на английската лира започна да се увеличава непрекъснато и към края на годината достигна увеличение с 32% в сравнение с юни 1925 г., когато Пангалос заграби властта. Настаняването на гръцките бежанци бе преустановено поради липса на средства и пр. [37]

При тази вътрешна обстановка през есента на 1925 г. правителството на Пангалос предприе въоръжена агресия против България. Като повод за тази стъпка послужи един граничен инцидент, станал в началото на втората половина на октомври 1925 г., в резултат на който бе убит един гръцки офицер. Поради бързата намеса на Съвета на ОН избухналият конфликт не можа да се разрасне в по-сериозни въоръжени действия. Той бе ликвидиран още в първите дни.[38] Но самият факт на неговото избухване бе съществен показател за действителния характер на отношенията между двете страни. Нерешените висящи въпроси създаваха натегнатост в тези отношения и достатъчно

---

[34] ЦДИА, ф. 176, оп. 5, а. е. 47, л. 15.

[35] По този повод заслужава да се отбележи поведението на английския делегат по време на тази сесия. В своя личен бележник Хр. Калфов пише: „Чемберлейн приема всичко, което казва Венизелос." — ЦДИА, ф. 369, оп. 1, а. е. 390, л. 103.

[36] Слово, бр. 805, 5 март 1925; бр. 908, 15 юни 1925.

[37] Слово, бр. 1067, 22 дек. 1925.

[38] По-подробно вж. у G. Sarailiev. Le conflit gréco-bulgare d'octobre 1925 et son règlement par la Société des Nations. Amsterdam, 1927.

бе един малък повод от рода на посочения граничен инцидент, за да се изострят те в още по-голяма степен.

Правителството на Ал. Цанков се опита да извлече известен политически капитал от бързото уреждане на конфликта с Гърция. По-специално то искаше да изтъкне факта, че се радва на подкрепата на западните съглашенски сили. В действителност положението не бе такова. Провежданата от него системна терористическа политика спрямо българските трудещи се маси се посрещаше с голямо недоволство от европейската демократична общественост. При това в настъпилата обстановка на временна частична стабилизация и самите империалистически държави нямаха нужда от подобен терористически режим в България. Напротив, техните интереси диктуваха тук също да се установи по-спокойна обстановка. При това положение оставането на правителството на Ал. Цанков начело на управлението на страната не можеше да среща повече тяхната подкрепа. И все пак, ако те се намесиха в прекратяването на конфликта с Гърция, причините за това трябва да се търсят другаде. Те се криеха в стремежа на тези държави и най-вече на Англия към една по-спокойна обстановка на Балканите. Английските консерватори — в този момент на власт в Англия — подготвяха нови планове против СССР, в които искаха да въвлекат и балканските държави. За тази цел бе необходимо между тях да няма изострени отношения.

При така създалата се обстановка падането на правителството на Цанков бе само въпрос на време. В началото на януари 1926 г. то бе бламирано в Народното събрание от опозицията, към която се присъедини и част от правителственото мнозинство.

Деветоюнското правителство напусна властта, без да успее да разреши онези въпроси с Гърция, по които то желаеше да намери известен изход. Причината за неуспеха трябва да се търси преди всичко в обстоятелството, че тези въпроси, които формално не противоречеха на клаузите на Ньойския договор, бяха твърде трудни за уреждане. Те се оказаха извън възможностите на двете страни за непосредствено разрешаване. Към тях проявяваха жив интерес и западните империалистически държави, по-специално Англия. Английските управляващи кръгове не бяха заинтересовани както от допускането на България на Егейско море, така и от уреждането на въпроса за покровителството на българското малцинство в Гърция. Те възприеха отново курс на пълна подкрепа на Гърция, която и след поражението си във войната с Турция продължаваше да играе важна роля в плановете на английския империализъм на Балканите. Атина се възползува от тази подкрепа на своя европейски покровител. Нейните интереси в случая съвпаднаха изцяло с интересите на Лондон и имайки неговата подкрепа, тя естествено се показа неотстъпчива по уреждането на посочените въпроси в дух, отговарящ на интересите на двете съседни балкански държави.

BULGARIAN-GREEK RELATIONS (JUNE 1923—JANUARY 1926)

Milen Kumanov

(Summary)

After the military-fascist coup d'etat of June 9, 1923, the government of Alexandre Tsankov came to power. He remained at the head of the country until January 4, 1926. During this relatively short period of time his attention was principally directed to the solution of domestic problems. Together with this he made an attempt to solve several problems of a foreign political nature. Concerning our neighbours to the south, he tried to find solution to two main problems, namely: the outlet of Bulgaria on the Aegean Sea and the question of the Bulgarian minority in Greece.

With regard to the first question the Tsankov government pursued the line which had been adopted before June 9, 1923 by the former government of the Bulgarian Agrarian Union headed by Alexander Stamboliiski. This line essentially meant that an outlet on the Aegean Sea could be considered only if the territory separating Bulgaria from the Aegean (Western Thrace) were autonomous or placed under the control of the Great Powers.

On the initiative of Tsankov's government Bulgaria and Greece signed two treaties at the League of Nations on September 29, 1924. In these treaties the question of minority protection was formally placed under the aegis of the highest international forum.In Bulgaria the agreement was ratified by theNational Assembly, but the Greek Parliament refused to comply with the terms.

БЪЛГАРСКА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ
Единен център за наука и подготовка на кадри по история —
Българско историческо дружество
България и европейските страни през XIX—XX в.
София . 1975

ЧУЖДИЯТ КАПИТАЛ В ТУРЦИЯ МЕЖДУ ДВЕТЕ СВЕТОВНИ ВОЙНИ

Дженгис Хаков

Чуждият капитал играе изключително голяма роля в новата и най-новата история на Турция. Той ускорява разрушаването на социално-икономическата структура на Османската империя и превръщането ѝ в полуколония на империалистическите държави в края на XIX и началото на XX в. Между двете световни войни чуждият капитал е едно от главните препятствия за утвърждаването на икономическата и политическата независимост на турската република. След Втората световна война той трасира пътя за изпадането на Турция под изключителната икономическа и политическа зависимост от западните империалистически държави.

Хронологически настоящата статия обхваща периода между двете световни войни, когато републиканското турско правителство води борба за ликвидиране или ограничаване дейността на чуждия капитал в страната. В началото обаче се допуска известно нарушение на тези хронологически рамки, за да се изяснят по-добре позициите, които заема чуждият капитал при образуването на турската република върху развалините на Османската империя след Първата световна война.

Положението на чуждия капитал в Турция между двете световни войни е сравнително слабо проучено в съществуващата турска и чуждестранна историческа литература. У нас няма специални публикации по този въпрос, като изключим монографията на Л. Живкова за англо-турските отношения, в която е разгледана и ролята на новите английски капитали в Турция в навечерието на Втората световна война.[1] В Съветския съюз също няма монографични изследвания по темата, но в редица публикации на съветски автори в една или друга степен се засягат някои аспекти на чуждия капитал в Турция между двете световни войни.[2] От турските публикации трябва да посочим преди всичко документалния труд на И. Хаккъ Йениай „Историята на новите османски дъл-

[1] Л. Живкова. Англо-турските отношения 1933—1939. С., 1971.

[2] А. М. Шамсутдинов. Национально-освободительная борьба в Турции. 1918—1923. М., 1966; Ю. Н. Розалиев. Особенности развития капитализма в Турции. М., 1962; И. В. Алибеков. Государственный капитализм в Турции, М., 1966; Новейшая история Турции. М., 1968; А. Ф. Миллер. Очерки новейшей истории Турции. М. —Л., 1948, и др.

гове“[3], в който са събрани всички документи, свързани с османския държавен дълг. Кенан Булутоглу в своята книга „100 въпроса върху чуждия капитал в Турция“[4] разглежда в популярна форма чуждия капитал в световен мащаб и неговото място в Турция от втората половина на XIX в. до наши дни. В труда на Баран Тунджер „Въпросът за чуждия капитал в Турция“[5] се разглежда дейността на чуждия капитал в развиващите се страни и по-специално в Турция главно след Втората световна война. Мемдух Яша разглежда в своята книга „Държавните дългове“[6] редица въпроси, свързани с държавните дългове — разнообразните им форми, техника на реализирането и управлението, ролята им в слаборазвитите страни и др., — като си служи предимно с данни и примери от следвоенния период. Определен интерес представлява и тритомният труд на Ш. С. Айдемир „Вторият човек“[7], в който на фона на социално-икономическото и политическото развитие на турската република е представена биографията на И. Иньоню — вторият човек в политическата йерархия след К. Ататюрк.

Изхождайки от недостатъчната проученост на въпроса и липсата на специални публикации по него, ние си поставяме за задача, доколкото това е възможно в рамките на една неголяма статия, да разкрием позициите на чуждия капитал в Турция, борбата на кемалисткото правителство срещу него и получените резултати в периода между двете световни войни.

*

Чуждият капитал започва да прониква в Османската империя през втората половина на XIX в. по пътя на държавните заеми и чуждестранните концесии. След сключването на първия държавен заем през 1854 г. във връзка с Кримската война в период от двадесет години се сключват още 14 различни по размер и условия заеми от финансовите борси на западните империалистически държави.[8] Поради високия лихвен процент и големи разноски по реализирането на заемите от направените през периода 1854—1874 г. заеми общо на стойност 238 773 хил. турски лири в държавната хазна влизат само 127 120 хил. турски лири.[9]

Изплащането на заемите и лихвите ляга като тежко бреме върху държавния бюджет. През 1875 г. султанското правителство се изправя пред явен финансов банкрут. При бюджет от 25 млн. турски лири то трябва да изплаща за вноски и лихви по заемите 13 млн. и за краткосрочни заеми 17 млн. лири. При това положение правителството обявява, че в следващите пет години ще изплаща само половината от вноските и лихвите по заемите, а другата половина ще превърне в 5%-ови облигации.[10] Това става причина за възникването на първата криза във връзка с дълговете на Османската империя.

Под натиска на западните империалистически държави продължителните преговори между султанското правителство и неговите кредитори завършват

---

[3] I. Hakki Yeniay. Yeki Osmanli Borçlari Tarihi. Istanbul, 1964.
[4] Kenan Bulutoglu. 100 Soruda Türkiycde Yabanci Sermaye. Istanbul, 1970.
[5] Baran Tuncer. Türkiyede Yabanci Sermaye Sorunu. Ankara, 1968.
[6] Memduh Yaşa. Devlet Borçlari. Istanbul, 1971.
[7] Ş. S. Aydemir. Ikinci Adam. I, II, III cilt. Istanbul, 1968.
[8] I. Hakki Yeniay. Op. cit., p. 19—51.
[9] Ibidem, p.51.
[10] Ibidem, p. 53—55.

на 20 декември 1881 г. с издаването на известния Мухаремов декрет, с който се уреждат всички въпроси, свързани с изплащането на дълговете.[11] Към тази дата размерът на османския държавен дълг се определя на 106 437 хил. англ. лири, или на 117 081 хил. турски лири.[12] За изплащането на този дълг в Истанбул се създава Управление на османския държавен дълг, на което се предоставя да събира около 1/3 от всички данъци и други държавни доходи.[13]

След създаването на Управлението на османския държавен дълг всички нови заеми се сключват с неговото посредничество, защото западните кредитори виждат в негово лице надежден гарант за своите капиталовложения в Османската империя. За периода от 1886 до 1914 г. се сключват 26 нови заема за 155 778 хил. турски лири, 56 664 хил. англ. лири, 540 000 хил. франка и 78 960 хил. марки.[14]

Като цяло получените заеми се използуват за непроизводителни цели. Преди всичко те отиват за покриването на текущите разходи на държавата, които се увеличават особено много във военно време. От друга страна, султанският дворец по своето разточителство стои на първо място в сравнение с другите европейски дворове.[15] Изразходват се огромни средства за строителство на дворци, джамии, вили и др. За пример може да се посочи построяването на най-разкошния султански дворец „Долма бахче" в Истанбул. Само една малка част от заемите се влагат в строителство на железопътни линии, пристанища, напоителни системи.[16] Ето защо чуждият капитал, чието проникване по пътя на държавните заеми се ускорява от Управлението на османския държавен дълг, играе изключително важна роля в икономическото и финансовото заробване на Османската империя от западните империалистически държави.

Проникването на чуждия капитал по пътя на концесиите се облекчава от режима на капитулациите в Османската империя.[17] Освен това отпускането на нови държавни заеми често се обвързва с предоставянето на една или друга концесия на чужденците. Проникналият по такъв начин чужд капитал се насочва в отрасли, чиято експлоатация осигурява максимални печалби и е най-изгодна в Турция: железопътния и морския транспорт, разработването на подземни богатства, банковото дело, търговията, комуналните услуги и др. Чуждият капитал не само че не се интересува от развитието на турската промишленост, но препятствува всяко начинание в тази област и по такъв начин съдействува за превръщането на Турция в суровинен източник и пазар за индустриалните стоки на западните империалистически държави.

От табл. 1 се вижда, че през 1923 г. на чуждия капитал в Турция принадлежат 94 компании, в които са вложени общо 63 414 хил. англ. лири. По-голямата

---

[11] I. Hakki Yeniay. Op. cit., p. 64-68.
[12] Kenan Bulutoglu. Op. cit., p. 81.
[13] Ibidem, p. 86.
[14] I. Hakki Yeniay. Op. cit., p. 79—80; Kenan Bulutoglu. Op. cit., p. 89—90.
[15] Tahsim Ünal. 1700-den 1958-e kadar Türk Siyasi Tarihi. Ankara, 1958. s. 151—153.
[16] Kenan Bulutoglu. Op. cit., p. 91-92.
[17] Капитулациите са едностранни привилегии, давани от султанското правителство на чужденците, с които се освобождават от отговорност пред турските съдилища, от пълното или частично плащане на всякакви мита;дава им се правото да живеят в обособени квартали в градовете, върху които не се разпространяват разпоредбите на местните органи на властта, и др. В период на възход на Османската империя капитулациите били израз на нейното могъщество и сила, но в период на упадък те станали символ на нейната слабост и зависимост от империалистическите държави.

Таблица 1

Позициите на чуждия концесионен капитал в Турция към 1923 г.[18]

Сфери на действието на чуждите компании	Англия		Франция		Италия		Германия		Америка		Холандия		Белгия		Общо	
	компании	капитал	компании	капитал	компании	капитал	компании	капитал	компании	капитал	компании	капитал	компании	капитал		
Железопътни линии	1	4587	1	6002	—	—	3	26421	—	—	1	153	—	2000	7	39133
Минно дело	1	200	2	2333	1	380	2	135	—	—	—	—	—	—	6	3048
Банково дело	3	690	6	6020	4	300	2	2251	1	100	1	100	5	350	23	10210
Градски комунални услуги	2	1897	2	1142	—	—	—	—	—	—	6	1934	1	10	11	4983
Индустриални инициативи	4	1850	5	269	—	—	—	—	—	—	1	81	2	244	12	2447
Търговия	10	1480	6	4621	4	65	—	—	5	500	3	107	2	65	35	3593
Общо	21	10704	22	20387	9	745	7	28807	6	600	12	2375	10	2669	94	63414

[18] Таблицата е взета от S. S. Aydemir. Op. cit., p. 362. Сумите са дадени в хиляди английски лири.

част от тези капитали са вложени в строителството и експлоатацията на железопътни линии. Това се обяснява както с получаваните високи печалби, така и с експанзионистичната политика на западните империалистически държави. Като пример може да се посочи договорът за Багдадската железопътна линия, чрез която германският империализъм си пробива път към Близкия Изток.[19] От друга страна, султанското правителство изплаща на чуждите компании така наречените километрични гаранции — предварително определена висока печалба независимо от рентабилността на железопътната линия. За целия период от средата на XIX в. до началото на Първата световна война чуждестранните компании построяват около 4 хиляди км железопътни линии. А със средствата, изплатени като километрични гаранции, би могло да се построят най-малко още 1400 км нови железопътни линии.[20]

След железопътното строителство чуждият капитал в Турция се насочва към банковото дело. Първите чуждестранни банки започват да се основават през 60-те години на XIX в., за да стигне техният брой в началото на XX в. числото 23 с общ капитал 91,8 млн. турски лири. В същото време броят на турските банки възлиза на 10 с общ капитал 17,79 млн. турски лири.[21] Най-голямата чуждестранна банка е основаната през 1863 г. с англо-френски капитал Османска банка, която единствена притежава всички права на държавна банка. Общата сума на нейните активи е около 45 млн. турски лири, което е почти три пъти повече от активите на всички турски банки.[22] Затова чуждестранните банки заедно с Управлението на османския държавен дълг упражняват пълен контрол върху финансите на Османската империя.

Участието на Турция в Първата световна война завършва с пълния крах на Османската империя. Започналата под непосредственото влияние на Великата октомврийска социалистическа революция антиимпериалистическа националноосвободителна борба на турския народ — Кемалистката революция (1918—1923) — довежда до образуването върху развалините на Османската империя на турската република.[23] Съветска Русия първа признава новото правителство на Турция начело с М. Кемал и установява с нея дипломатически отношения. А на 16 март 1921 г. в Москва се сключва договор за дружба и братство между двете страни.[24] Заедно с това се подписва отделно споразумение за оказване на Турция безвъзмездна финансова помощ в размер на 10 млн. златни рубли и помощ в оръжие и боеприпаси.[25]

Всичко това изиграва изключително голяма роля за успешното завършване на националноосвободителната борба на турския народ и за образуването на независима от империалистическите държави турска република. Лозанската конференция от 1923 г., която се явява дипломатическо продължение на националноосвободителната борба, завършва с международното признаване на независимостта и суверенитета на новата турска държава.[26] Държавите

[19] Вж. Г. Л. Бондаревский Багдадская дорога и проникновение германского империализма на Ближний Восток (1888—1903). Ташкент, 1955; А.С. Силин. Экспансия Германии на Ближний Восток в конце XIX века. М., 1971.

[20] А. Д. Новичев. Очерки экономики Турции до Мировой войны. М.—Л., 1937. с.166.

[21] Ю. Н. Розалиев. Особенности развития капитализма в Турции. М., 1962. с. 46.

[22] Пак там. с. 47.

[23] Вж. А. М. Шамсутдинов. Пос. съч.; Ст. Великов. Кемалистката революция и българската общественост. 1918—1922. С., 1966.

[24] Вж. Документы внешней политики СССР. Т. III. с. 597—604.

[25] Пак там, с. 675.

[26] Вж. А. М. Шамсутдинов. Пос.съч.,с. 289—326; Ş. S.Aydemir. Ikinci Adam. Birinci cilt. Istanbul, 1968.s.229—275; Olaylarla Türk Diş Politikasi (1919—1965).Ankara,1969. s.52—62.

от Антантата под предлог, че Съветска Русия не участвува във войната срещу Турция, не я поканват за Лозанската конфереция. Тя взема участие само в разглеждането на въпроса за Черноморските проливи. Независимо от това моралната, политическата и материалната помощ, която Съветска Русия оказва на Турция, допринася много за нейния успех на Лозанската конференция.

Финансово-икономическите въпроси заемат много важно място на конференцията и преговорите по тях се оказват изключително трудни. Западните империалистически държави, принудени да признаят политическата независимост на Турция, упорито се стремят да я оставят и занапред под своята икономическа и финансова зависимост.[27] Преговорите и по тези въпроси обаче в края на краищата завършват като цяло с благоприятен резултат за Турция. Премахва се финансовият контрол на западните империалистически държави над Турция и тя отстоява правото си да провежда самостоятелна финансово-икономическа политика. Премахва се капитулационният режим, а с това и привилегиите на чуждия капитал в Турция. Заедно с това обаче Турция се ангажира с изплащането на османския държавен дълг и прави известен компромис по митническите въпроси на западните империалистически държави.

Още през годините на националноосвободителната борба новото турско правителство, оглавявано от М. Кемал, обявява, че не признава Управлението на османския държавен дълг, но признава самия дълг. На Лозанската конференция изплащането на османския държавен дълг се разпределя между Турция и държавите, освободили се от османското владичество или образувани след окончателното разпадане на Османската империя.[28] Всички права и привилегии на Управлението на османския държавен дълг се отнемат, като занапред му остава само задължението да разпределя получените вноски между притежателите на облигациите на османския държавен дълг.

На Лозанската конференция османският държавен дълг (заедно със събраните вноски) се определя на 161 303 833 турски лири. На Турция се пада да изплаща 62% от всички заеми, получени до 1912 г., и 76% от получените след тази година (делът на България е съответно 1,63% и 0,16%). След това разпределение на Турция остава да изплаща от османския държавен дълг (без събраните вноски) 84 597 495 турски лири.[29] Турция сключва със страните—участнички в Лозанската конференция, търговска конвенция, съгласно с която се задължава в следващите 5 години да не повишава митата, да премахне всички ограничения и да не въвежда нови за внос на едни или други стоки от тези страни.

Съгласието на Турция да изплаща османския държавен дълг и компромисът в митническата политика се отразяват отрицателно върху икономиката и финансите на страната. Тъй като всички ключеви позиции на турската икономика се намират в ръцете на чуждия капитал, то провеждането на независима икономическа политика изисква ликвидирането или най-малко ограничаването на неговите позиции в страната. Политиката на турската буржоазия, дошла на власт след Кемалистката революция, е непоследователна по този въпрос. От една страна, тя се бори против стария привилегирован чужд капитал, от друга — стреми се да привлече нов чужд капитал за икономическото

---

[27] Вж. А. М. Шамсутдинов. Пос. съч., с. 295—319; S. S. Aydem r. Op. cit. p. 229—260.

[28] J. Hakki Yeniay. Op. cit., p. 115—122.

[29] Kenan Bulutoglu. Op. cit., p. 96—97; I. Hakki Yeniay. Op. cit., p. 122—133.

развитие на страната. При това буржоазията се надява да привлече така наречения политически неутрален капитал, който би се съобразявал с независимата икономическа политика на турското правителство и би се задоволявал със законната печалба.

На състоялия се през февруари 1923 г. икономически конгрес в Измир се изработва икономическата политика на новото турско правителство.[30] В основата на неговите решения стои необходимостта от провеждане на независима икономическа политика за изменяне полуколониалния характер на турската икономика. За целта се предвиждат мероприятия за развитието на селското стопанство, промишлеността, транспорта, банковото дело, търговията. Специално се подчертава необходимостта от участието на държавата в развитието на ония отрасли от икономиката, които имат общонационално значение и които националният частен капитал поради своята слабост не е в състояние да развива. В решението за чуждия капитал се говори за мерките, които ще се прилагат по отношение на него, и за условията, при които той може да действува в Турция.[31]

На конгреса голяма реч произнася М. Кемал, който между другото казва, че преди чуждият капитал се е ползувал с изключителни привилегии и държавата и правителството не са правели нищо друго, освен да изпълняват ролята на негов жандарм. „И турската нация като всяка нова нация не може да се съгласи с такова положение. Ние няма да позволим Турция да стане страна на роби. Обаче това не означава, че сме врагове на чуждия капитал. Всякога сме готови да дадем необходимите гаранции на чуждия капитал при условие, че той се съобразява с нашите закони. . .“[32]

Една от областите, в която пряко се сблъскват интересите на турската национална буржоазия и чуждия капитал, е външната търговия. Въпреки желанието си обаче турското правителство не може да провежда протекционистична митническа политика преди изтичането на срока през 1929 г. на Лозанската търговска конвенция.[33] При това положение турското правителство предприема редица мероприятия за ограничаване дейността на чуждия капитал в интерес на турската национална буржоазия.

Преди всичко турското правителство пристъпва към образуването на държавни монополи. През 1923 г. то изкупува френската компания за производство на барут и запалителни вещества и установява държавен монопол на това производство и неговата продажба. Във връзка с изтичането през март 1925 г. на срока на концесията на англо-френската тютюнева компания „Режи“ турското правителство я изкупува и от 1926 г. установява държавен монопол на преработването и продажбата на тютюневи изделия. През същата година се установява държавен монопол на спирта и спиртните изделия, на захарта и нейната продажба. През август 1926 г. се закриват всички чуждестранни търговски палати в Турция.

Приетият през октомври 1922 г. закон за данъка върху извънредните военни доходи се разпространява и върху чуждестранните компании. А от ноември същата година започва задължителната регистрация на чуждестранните компании въз основа на закона, приет още през 1914 г. от младотурското правителство, но не проведен на практика. Според този закон всички

[30] Вж. A. Gündür Ökçün. Türkiye Iktisat Kongresi 1923 — Izmir. Ankara, 1960.
[31] Ibidem, p. 387—437.
[32] Ibidem, p. 252—253.
[33] Вж. И. В. Алибеков. Пос. съч., с. 61—63.

чуждестранни компании, действуващи на територията на Турция, трябва да се регистрират като турски и тяхната дейност да се контролира въз основа на турските закони. От 1 януари 1927 г. всички чуждестранни компании се задължават да водят своята кореспонденция и документация на турски език, в противен случай тя не се взема под внимание от официалните лица и съдебните органи.[34]

Следващата важна стъпка на турското правителство към ограничаване дейността на чуждия капитал в Турция е изкупуването на чуждестранните компании. Това става в течение на много години въз основа на двустранни договори, като при всеки конкретен случай се определят общата сума на обезщетението, срокът и валутата на изплащането.

От табл. 2 се вижда, че изкупуването на чуждестранните компании в поголямата си част е приключено до Втората световна война. Обезщетението, което турското правителство се задължава да изплати за това, се равнява на 236 558 400 швейцарски франка, 204 576 000 френски франка, 4 862 900 английски лири и 11 996 100 турски лири. Една част от тази сума се изплаща в брой, а друга — в облигации с лихвен процент от 5 до 7,5 и срок на изплащане от 10 до 20 години, а в отделни случаи и до 40 години. Някои от обезщетенията, определени в чужда валута, се изплащат в турски лири, но тогава се разрешава изнасянето на турски стоки от страната.

Мероприятията на турското правителство по отношение на чуждия капитал се отразяват отрицателно върху притока на нови чужди капитали в страната. Надеждите, които се възлагат на така наречения неутрален капитал от Чехословакия, Унгария, Полша, Швеция, не се оправдават. Капиталовложенията от тези страни в някои мини, строителни обекти, предприятия на леката промишленост са незначителни и не играят съществена роля за икономическото развитие на страната. Въпреки неведнократните изявления от турска страна, че ще бъдат напълно гарантирани чуждите капитали, които действуват съобразно с турските закони, чуждестранните кредитори се въздържат да влагат своите капитали в Турция. Те са недоволни както от ликвидирането на досегашните привилегии на чуждия капитал, така и от независимата икономическа политика на турското правителство, насочена към утвърждаване на турската национална буржоазия и ликвидиране на империалистическата зависимост на страната.

През първите 10 години от съществуването на турската република тя получава много малко, и то предимно краткосрочни чужди кредити. Общата сума на тези кредити през 1933 г. възлиза на 67 673 000 турски лири.[35] Изключение прави полученият през 1930 г. от САЩ кредит в размер на 10 млн. долара за доставка на машини и съоръжения за турската промишленост. Той е с 25-годишен срок на изплащане при 6,5% лихва. Срещу това турското правителство предоставя на една американска компания монопола за производство и продажба на кибрит.[36]

Започналата през 1929 г. световна икономическа криза нанася поражения, макар и не в еднаква степен, почти на всички отрасли на турската икономика. Това става причина за съкращаването на производството, падането на цените, влошаването на търговския баланс. Като се има пред вид това, турското пра-

[34] Вж. Ю. Н. Розалиев. Пос. съч., с. 53—59.
[35] Memduh Yaşa. Devlet Borçlari. Istanbul, 1971. s. 70—71.
[36] Kenan Bulutoglu. Op. cit., p. 111.

Таблица 2

Изкупени чуждестранни акционерни дружества в Турция[37]

Дата	Изкупени акц. д-ва	Обезщетение
31. I. 1928	Акц. д-ва на Анадолската и Мерсин—Тартус—Адана железопътна линия; пристанището Хайдар паша	204 175 400 шв. франка
30. V. 1930	Анонимното турско д-во на железопътната линия Мудания—Бурса	50 000 турски лири
20. V. 1932	Анонимното турско д-во на истанбулския водопровод	1 300 200 фр. франка
12. VI. 1933	Акц. д-во на Измирското пристанище и трамвай	7 827 700 фр. франка
31. V. 1934	Градският телеграф в Измир (Измир—Айфон и Маниса—Бандърма)	162 468 000 фр. франка
23. XII. 1934	Акц. д-во на Истанбулското пристанище и складове	32 980 100 фр. франка
30. V. 1935	Айдънската железопътна линия	1 825 800 англ. лири
13. VI. 1936	Анонимното турско д-во на инстанбулския телефон	800 000 англ. лири
31. III. 1937	Ереглийското акц. д-во (пристанището, железопътната линия Зонгулдак—Чаталджа и мини)	3 500 000 турски лири
26. IV. 1937	Анонимното турско акц. д-во на източните железопътни линии	20 760 000 шв. франка
25. IV. 1938	Анонимното турско акц. д-во на измирския телефон	1 200 000 тур. лири
11. IV. 1938	Анонимното турско акц. д-во в Юскюдар и Кадъкьой	400 000 тур. лири
22. IV. 1938	Анонимното турско акц. д-во в Инстанбул	1 873 000 англ. лири
12. VI. 1939	Инстанбулското трамвайно акц. д-во	169 000 англ. лири
12. VI. 1939	Инстанбулското анонимно турско тунелно д-во	175 000 тур. лири
5. VII. 1939	Анонимното акц. д-во за електричество и газ в Анкара и д-вото за електричество в Адана	6 661 100 тур. лири
5. VII. 1939	Бурса и обединената анонимна турска електрическа компания и Мерсинската анонимна турска електрическа компания	195 100 англ. лири
22, V. 1941	Анонимната турска компания на железопътната линия Ълъджа—Искеле—Пала	10 000 тур. лири
19. VII. 1943	Анонимната турска компания за трамваи и електричество в Ивмир	10 223 800 шв. франка
5. VI. 1944	Измирската анонимна компания за вода	1 399 200 шв. франка

[37] Таблицата е съставена по данни от: Baran Tuncer. Türkiyede Yabanci Sermaye Sorunu. Ankara, 1968, s. 70—72; Kenan Bulutoglu. Op. cit., p. 104—107.

вителство взема мерки в защита на икономиката и финансите на страната.

До икономическата криза се запазва конвертабилността на турската валута и чуждият капитал има възможност да изнася своите печалби в чуждестранна валута. Със закона от 1929 г. за движимото имущество и валутните борси обаче се ограничават покупката и продажбата на чужда валута. А с приетия през 1930 г. закон за запазване стабилността на турската валута напълно се забраняват всички операции с чужда валута в страната. С това фактически се слага край на конвертабилността на турската валута, което пряко засяга интересите на чуждите банки и чуждия капитал в Турция. През 1931 г. се приема и закон за защита на националната икономика, с който още повече се засилва политиката на контингентирането на вноса. При това се забранява внасянето на всички стоки, които се произвеждат или се подготвя произвеждането им в страната.[38]

Независимата финансова политика, която провежда турското правителство, намира израз и в създаването през 1930 г. на Централната банка на Турция. На тази банка се предоставя правото да регулира паричната борса и да изпълнява функциите на държавна хазна, като в същото време съдейства за икономическото развитие на страната. Освен това на Централната банка се предоставя и монополното право на емисия на банкноти, което влиза в сила след изтичането на концесията на Османската банка за това през 1935 г.[39]

Световната икономическа криза създава големи трудности на турското правителство при изплащането на османския държавен дълг. Парижкият договор от 1928 г. [40] урежда всички технически въпроси по неговото изплащане, останали недоизяснени от Лозанския договор. По силата на новия договор турското правителство се задължава да изплаща този дълг в онази чужда валута, която в момента е най-стабилна — нещо, неизгодно за Турция. Изплащането на ежегодните вноски в чужда валута в условията на световната икономическа криза довежда до рязкото падане на курса на турската валута. С оглед на това турското правителство прекратява изплащането на ежегодните вноски в чужда валута и изисква преразглеждането на условията за погасяването на османския държавен дълг. Започват трудни и продължителни преговори между заинтересованите страни по този въпрос. На 22 април 1933 г. в Париж се подписва нов договор, според който османският държавен дълг се намалява значително и се определя на 8 578 343 златни турски лири, или 962 636 000 френски франка.[41] Срокът на окончателното му погасяване се удължава от 30 на 50 години, като ежегодните плащания се определят да стават с френски франкове, което е изгодно за Турция. А след девалвацията на френския франк през 1937—1938 г. задължеността на Турция по османския държавен дълг се намалява повече от два пъти.[42]

Досега османският държавен дълг, както и другите нерешени въпроси от Лозанския договор се използуват от западните държави за оказване на натиск върху Турция, за да я накарат да се откаже от своя курс на икономическа и политическа независимост. Като се опира на дружбата и взаимно из-

---

[38] Ю. Н. Розалиев. Пос. съч., с. 67.

[39] И. В. Алибеков. Пос. съч., с. 68—69.

[40] I. Hakki Yeniay. Op. cit., p. 135—167.

[41] Ibidem, p. 170.

[42] Окончателното ликвидиране на османския държавен дълг става през 1954 г., когато се навършват 100 години от получаването на първия заем.

годното сътрудничество със Съветския съюз обаче, Турция издържа на този натиск. В началото на 30-те години западните държави пристъпват към разрешаването на нерешените въпроси с Турция и към подобряване на отношенията с нея с цел да я отдалечат, колкото се може повече от Съветския съюз, и да я приобщят към Запада. В тази светлина трябва да се разглежда и благоприятното за Турция уреждане на въпроса за изплащането на османския държавен дълг.

Първите 10 години от съществуването на турската република убеждават нейното правителство, че то не може да разчита на чуждия капитал за икономическото развитие на страната. Затова турското правителство пристъпва към провеждането на политика на държавен капитализъм — етатизъм.[43] С други думи, то се насочва към използуване на държавните средства за икономическото развитие на страната поради слабостта на националната буржоазия и нежеланието на чуждия капитал да съдействува за това.

Пристъпвайки към провеждането на политиката на държавен капитализъм, турското правителство разчита на помощта на Съветския съюз, приятелските отношения с който продължават да се развиват въпреки интригите на западните империалистически държави. На 17 декември 1925 г. в Париж между двете страни се сключва Договор за дружба и неутралитет,[44] който има голямо значение за укрепването на международното положение на Турция. А подписаният на 11 март 1927 г. Договор за търговия и мореплаване[45] дава нов тласък на взаимно изгодното сътрудничество в тази област. Срокът на тези договори след неколкократно продължаване стига до 1945 г.; подписват се и нови договори и протоколи, които отговарят на многостранното сътрудничество между двете страни. Израз на приятелско отношение и взаимно доверие между Турция и Съветския съюз е и тяхното единодействие при обсъждане важни проблеми от външната политика: отказа от войната като средство в международните отношения, определянето на агресора, съкращаването на въоръженията, колективната безопасност и др.[46]

По покана на съветското правителство през май 1932 г. турска правителствена делегация начело с министър-председателя И. Иньоню прави официално посещение в Съветския съюз. Наред с официалните преговори турската делегация присъствува на първомайския парад на Червения площад в Москва, запознава се с различни области на икономическия, обществено-политическия и културния живот в Съветския съюз. Съветското правителство удовлетворява молбата на турското правителство за дългосрочен кредит от 8 млрд. долара за изграждането на промишлени обекти в Турция. Преговорите в Москва довеждат до по-нататъшното задълбочаване на икономическото и културното сътрудничество между Турция и Съветския съюз.[47]

Под влияние на първите съветски петилетки се изработва и първият петгодишен план за икономическото развитие на Турция, чието изпълнение започва от края на 1934 г. Той предвижда развитието предимно на текстилната, металургичната и химическата промишленост, с което се цели значително да се намали вносът и да се облекчи финансовото положение на страната. Освен

---

[43] Вж. подробно И. В. Алибеков. Пос. съч.

[44] Вж. Документы внешней политики СССР. Т. VIII. с. 739—741.

[45] Вж. пак там, т. X, с. 81—100.

[46] Вж. Новейшая история Турции. М., 1968; Olaylarla Türk Diş Politicasi (1919—1965). Ankara, 1969. s. 82—87.

[47] Вж. Документы внешней политики СССР. Т. XV. с. 302—303-, 310—311.

това първият петгодишен план има за цел да създаде вътрешен пазар за ония суровини, за които трудно се намира външен пазар; да укрепи отбранителната способност на страната.[48]

Съветският кредит от 8 млрд. долара съставлява около 1/3 от всички капиталовложения в първия петгодишен план и изиграва съществена роля в неговото изпълнение. При това съветският кредит е отпуснат на изключително изгодни за Турция условия: без лихва, двадесетгодишен срок за изплащане с традиционни стоки от турския износ и без каквито и да е политически условия. За сметка на този кредит и с помощта на съветски специалисти в Турция се изграждат редица промишлени обекти, в това число и най-големите текстилни предприятия в Кайсери и Назили.[49]

След конференцията за ревизиране статута на Проливите в Монтрьо през 1936 г. започва сближение и подобряване в отношенията между Турция и Англия.[50] В резултат на това се стига до подписването на някои финансово-икономически споразумения между двете страни. Така например в края на 1936 г. турското правителство сключва с английската фирма „Брасерт" договор за построяването на металургическия комбинат в Карабуюк, предвиден по първия петгодишен план. За целта тази фирма отпуска на Турция кредит от 3 млн. английски лири.[51] В навечерието на Втората световна война, през 1938 г., Англия отпуска на Турция кредит в размер на 16 млн. английски лири. По-голямата част от тази сума — 10 млн. — се предвижда за закупуването на машини и съоръжения за турската промишленост, а останалите 6 млн. — за закупуването на оръжие и други военни материали. Този кредит е с 6% лихва и е гарантиран от английското правителство.[52]

Английският кредит за разлика от съветския не само е с висок лихвен процент, но е и обвързан с определени политически условия. Това ясно проличава следващата година, когато турското правителство, поставено пред избора да сключи договор за дружба и взаимопомощ със Съветския съюз или със западните държави — Англия и Франция, — предпочита последните.[53] Това е следствие от засилилото се влияние на прозападно ориентираните реакционни кръгове в Турция върху външната политика, които след смъртта на Ататюрк през 1938 г. започват да вземат връх в управлението на страната.

*

В периода между двете световни войни в общи линии Турция провежда независима вътрешна и външна политика. По отношение на проникналия дотогава в страната по различни пътища чужд капитал турското правителство провежда линия на ликвидиране или ограничаване на неговите позиции: премахва всички привилегии за чуждия капитал, изплаща значителен дял от османския държавен дълг, изкупува чуждестранните акционерни дружества. В същото време то се стреми да привлече нов, политически неутрален чужд капитал за икономическото развитие на страната. Притокът на такъв капитал обаче е съвсем незначителен в Турция. Западните империалистически държави,

---

[48] Вж. И. В. Алибеков. Пос. съч., с. 78—79.

[49] Вж. Ф. Н. Розалиев. Пос. съч., с. 168—174; И. В. Алибеков. Пос. съч., с. 80—83.

[50] Вж. Л. Живкова. Англо-турските отношения. 1933—1939. С., 1971. с. 67—117.

[51] Пак там, с. 88.

[52] Пак там, с. 104—105.

[53] Вж. Дж. Хаков. Основни насоки на външната политика на Турция през Втората световна война. — ИПр., 1967, 6.

недоволни от независимата политика, която следва турското правителство, отказват да предоставят на Турция значителни кредити. Единствен Съветският съюз оказва на Турция безкористна икономическа, финансова, военна и дипломатическа помощ — както в годините на националноосвободителната борба на турския народ, така и в мирновременния период. В навечерието на Втората световна война във връзка с очертаващата се все по-ясно прозападна ориентация на Турция тя получава първия значителен кредит от Англия. Като цяло обаче периодът между двете световни войни поради мероприятията на турското правителство по отношение на чуждия капитал се характеризира повече с изтегляне на чуждите капитали, отколкото с внасяне на нови.

LE CAPITAL ETRANGER EN TURQUIE DURANT L'ENTRE-DEUX-GUERRES

Djengis Hakov

(Résumé)

Vu l'insuffisance des études sur cette question et l'absence de la publication spéciales la concernant, le présent article se propose, dans la limite de son cadre restreint, de faire ressortir les positions du capital étranger et la politique au gouvernement turc à son égard dans l'entre-deux-guerres.

Pour ce qui est du capital étranger déjà implanté en Turquie, le gouvernement turc suivit une ligne de liquidation ou de limitation des positions de celui-ci: i labolit tous les privilèges du capital étranger, paya une considérable partie de la dette ottomane et racheta les compagnies étrangères. Dans le même temps, il s'efforça d'attirer de nouveaux capitaux étrangers politiquement neutres, afin de contribuer au développement économique du pays. Toutefois, l'afflux de tels capitaux s'avéra complètement insignifiant. Les Etats impérialistes occidentaux, mécontents de la politique indépendante du gouvernement turc refusèrent d'accorder à la Turquie des crédits importants. Seule l'Union soviétique prêta à la Turquie une aide désintéressée économique, financière, militaire et diplomatique autant durant les années de la lutte de libération nationale du peuple turc qu'en temps de paix. A la veille même de la guerre mondiale, la Turquie qui s'orientait décidément vers l'Occident, obtint un premier crédit important qui lui vint de l'Angleterre.

Dans son ensemble cependant, la période de l'entre-deux-guerres est caractérisée, du fait des entreprises du gouvernement turc à l'égard du capital étranger, davantage par l'exportation que par l'importation de capitaux étrangers en Turquie.

БЪЛГАРСКА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ
Единен център за наука и подготовка на кадри по история —
Българско историческо дружество
България и европейските страни през XIX—XX в.
София . 1975

ФАШИСТКА ИТАЛИЯ И ВМРО

Илчо Димитров

В историческата книжнина — и българска, и чужда — за безспорна истина се смята тясната обвързаност на балканската политика на фашистка Италия с ВМРО. В подкрепа се привеждат съвсем ограничени данни главно от някогашните вестникарски кампании. Естествено нито за фашисткото правителство на Италия е било изгодно, нито за ВМРО удобно да се афишират взаимните им връзки. Дори в издадените си на Запад мемоари Иван Михайлов съзнателно омаловажава или направо премълчава международната страна на своята дейност.

Документите на италианското външно министерство позволяват да се разбули донякъде тайната, да се очертае по-конкретно мястото на македонския въпрос във външната политика на фашистка Италия, както и връзките на фашистката партия и фашистката дипломация с ВМРО. Очевидно и те не са достатъчни за цялостното разрешаване на проблема — дори само за това, че поне засега не разполагаме с документите на другата страна. Целта на настоящата статия е да даде известна представа за развитието на взаимните връзки, без претенции да оспорва утвърдените мнения, нито да предлага нови.

*

След Първата световна война македонското освободително движение отново бе поставено пред необходимостта да намери правилния път към своята цел. Демократичните и прогресивни македонски дейци начело с Димо х. Димов и Гьорче Петров се стремяха да обединят емиграцията в името на самостоятелността на македонското движение, на свободна и независима Македония в рамките на една балканска федерация. На този стремеж отново се противопоставиха националистическите среди на българската буржоазия и българският милитаризъм чрез македонския върховизъм.

Тактиката на върховизма за подчинение на македонското освободително движение на външната политика на българската държава бе претърпяла тежко поражение с националните катастрофи от 1913 и 1918 г. А след войните надвиснаха нови заплахи: от една страна — външната политика на земеделското правителство за споразумение със Сърбо-хърватско-словенското кралство, а, от друга — стремителният ръст на БКП и огромното влияние на нейните

идеи сред трудовата македонска емиграция. Автономистите възстановиха организацията със старото име ВМРО, влязоха в съюз с буржоазните партии и се включиха в борбата срещу земеделския режим и комунистическата партия. Те потърсиха и външна подкрепа за своята кауза.

Италия започна да се интересува от македонския въпрос още преди идването на фашизма на власт.[1] Този интерес стана още по-явен след октомври 1922 г. Фашисткото правителство се придържаше към основните насоки на италианската следвоенна политика, като им придаде по-голяма агресивност. Ликвидирането на създаденото след Първата световна война Сърбо-хърватско-словенско кралство бе една от главните му външнополитически цели. На тази цел бе подчинено и отношението към България. Недоверието на Мусолини към земеделския режим в България до голяма степен се дължеше на политиката на Стамболийски за споразумение с Белград.

Фашистката дипломация се свърза с опозиционните буржоазни партии. Тя установи контакт и с ВМРО. Този контакт бе на взаимноизгодна основа. Поради ограниченията, които мирният договор бе наложил на България, и поради политиката на земеделското правителство автономистите бяха стеснени да действуват в страната. Те се нуждаеха от външна помощ и от големите държави на континента единствена Италия можеше да им я предложи.

Ръководителите на фашистка Италия гледаха да представят интереса си към македонския въпрос като породен от чисто хуматинарни съображения. Когато Андрей Ляпчев декларира, че с македонската си политика прави услуга на Италия, Дино Гранди, италианският външен министър по това време, се провикна: „Италия разглежда македонския въпрос само от съображения на хуманност и справедливост. Нищо повече."[2] В действителност Мусолини не криеше, че „свещеният егоизъм" е един от основните принципи, върху които почива политиката му.

От една страна, Италия използуваше ВМРО като инструмент за натиск върху българските правителства, срещу всеки техен опит да излязат извън насоките, изгодни за италианската политика. В края на 1922 и в началото на 1923 г., в условията на активна подготовка за преврат, ръководни дейци на

---

[1] През юни 1921 г. в България се завърна един от ръководителите на македонските братства. На Тодор Александров той предаде съвета на „чужденци — приятели на македонската кауза" за прехвърляне базата на македонското движение извън България; представители на две държави обещали да позволят най-широка дейност върху своята територия. Така щели да се прекратят упреците срещу ВМРО, че се управлява от българското правителство, и то ще се освободи от тормоза на съседите (ЦДИА, ф. 252, оп. 1, а. е. 35, л. 1, д-р Атанасов — А. Ляпчев, Виена, 8. VII. 1930). Вероятно двете държави са Италия и Албания. Непосредствено след войната автономистите установиха близки връзки с албанските националисти, които пък бяха покровителствувани от Италия. През 1920 г. между тях бе подписан протокол за „съвместна борба срещу сръбския шовинизъм" (Ив. Михайлов. Спомени. III. Освободителната борба (1924—1934). Лувен. с. 601). Единодействието им обаче се спъваше поради взаимни претенции за някои райони на Македония. През 1922 г. Ал. Протогеров и П. Чаулев се срещнаха тайно в Тирана с Ахмед Зогу, тогава албански министър на вътрешните работи. Преговорите им останаха без резултат, понеже Зогу искаше предварително да се споразумеят по териториалните въпроси (I Documenti Diplomatici Italiani, settima serie 1922—1935, volume VII, 24 settembre 1928—12 settembre 1929, Roma, 1970, p. 581 (по-нататък: DDI).

По същото време един служител на българската легация в Рим съобщаваше, че италианската столица е център на македонската дейност, че тук пребивават или идват редовно Антон Пиперов, Наум Томалевски, П. Чаулев и др. (ЦДИА, ф. 252, оп.1, а. е. 210, л. 1, Т. Петров — К. Тодоров, Рим, 26. III. 1922).

[2] Ministero degli Affari Esteri. Servizio Studi.Archivio Storico (по-нататък: MAE, SS, AS), pacco 926, pos. 1793, Roma, 4. X. 1929, №2014/20, Roma, 14.X.1929, № 4043 R.

ВМРО посещаваха Рим, поддържаха тесни връзки с официални представители на фашистката йерархия и с български опозиционни буржоазни лидери, емигрирали на Запад. От друга страна, ВМРО влизаше като важен елемент на италианското политическо действие в Югославия. Фашистката дипломация разглеждаше Македония като ахилесова пета на създадената след Първата световна война южнославянска държава.[3] В такъв смисъл ВМРО можеше да служи за подкопаване единството на държавата, а при благоприятни условия — и за нейното разпадане.

Значението на ВМРО за италианската политика се увеличи още повече след Деветоюнския преврат, когато автономистите получиха широки възможности за дейност върху българска територия. Отношението на Италия към преврата до голяма степен се определяше и от това обстоятелство. В първата си телеграма от София на 9 юни 1923 г. пълномощният министър Ринела съобщи, че превратът е извършен от „македонците с помощта на войската", чиито офицери били спечелени за „македонската кауза"[4]. А няколко дни по-късно, обобщавайки резултатите от политическата промяна в България, той между другото подчертаваше, че е пропаднала вече всяка надежда Югославия да намери подкрепа в София за борба срещу македонското движение.[5] Сговористкото правителство, дошло на власт с военен преврат и лишено от масова обществена опора, се нуждаеше от ВМРО, за да балансира огромното влияние на БЗНС и БКП. ВМРО се превърна във важен фактор на вътрешната и външната политика на България. По време на управлението на Цанков организацията получаваше ежегодни субсидии от правителството в размер на 3 милиона лева.[6] Дори когато нейната дейност влизаше в противоречие с непосредствените задачи на режима, той не бе в състояние да ѝ се противопостави. Още в навечерието на преврата един от ръководителите на Военния съюз бе апелирал пред Тодор Александров да не пречи на бъдещата външна политика, по-специално по отношение на Югославия.[7] След 9 юни правителството се стараеше да отрече всякакво участие на ВМРО в преврата и всякакво нейно влияние върху управлението. Но поради вътрешната си слабост то не успяваше да подчини напълно ръководителите на ВМРО, които, поощрени от промяната в България, предприеха подготовка на акция в Македония, разчитащи вече на сигурна база в страната и на подкрепата на Италия.[8]

Ръководните кръгове в Рим обаче не бяха склонни в момента да съдействуват на рисковани мероприятия. Както пред сговористкото правителство, така и пред ВМРО те даваха съвети за умереност и благоразумие в отношенията с Югославия. Този необичаен дух на примирителност произтичаше от линията за уреждане на спорните итало-югославски въпроси чрез мирно споразумение. Преговорите между двете страни бяха започнали през лятото на 1923 г. и се ознаменуваха с подписаните на 27 януари 1924 г. пакт за приятелство и конвенция за Фиуме. Двете страни се обявиха за запазване на статуквото, установено с мирните договори.

---

[3] DDI, VII, 4, p. 467—468.

[4] MAE, SS, AS, pacco 914 (Bulgaria, 1923), pos. 1702, София, 9. VI. 1023, № 4635.

[5] Ibidem, София, 12. VI. 1923, №1030/254, 17. VI. 1923, №1029/253.

[6] Ibidem, pacco 930, pos. 1816, 1/3, София, 17. III. 1930, №560/208.

[7] АМВР, II съд, дело №1156, т. II, л. 194.

[8] По въпроса за подготовката на въстание в Македония през есента на 1923 г. вж. у Ил. Димитров. Фашистка Италия и сговористкото правителство в България през 1923 г. — ИПр., кн. 4, 1973, с. 59—63.

Итало-югославското сближение бе само един епизод в развитието на отношенията между двете държави след Първата световна война, чието основно съдържание бе недоверието и враждебността. Макар да се налагаше по-голяма предпазливост в контактите на фашистката дипломация с ВМРО, те не бяха преустановени. Италия и Албания продължаваха да служат за база на македонската дейност.

Отстъпчивостта, която Цанков проявяваше в отношението си към Белград, и итало-югославският пакт предизвикаха тревога и разколебаване сред ръководителите на ВМРО. Без съмнение тук се крие една от причините, които накараха Т. Александров, Ал. Протогеров и П. Чаулев да подпишат във Виена манифеста от 6 май 1924 г. за съвместна дейност с прогресивните партии и революционните организации в балканските страни, за самостоятелност на македонското движение, за независима Македония и балканска федерация.[9] Подложени на натиск от различни страни, Александров и Протогеров се отказаха от подписа си. На 31 август Т. Александров бе убит. Бе открита десетгодишната ера на жестока самоизтребителна борба между враждуващите фракции на ВМРО. В тази борба, провокирана от крайната националистическа върхушка, целяща да ликвидира влиянието на комунистическите идеи сред македонското движение, ВМРО все по-тясно се опираше на сговористкия режим вътре в страната, а извън нея — на фашистка Италия. По такъв начин организацията се превръщаше в инструмент на най-реакционните сили в България и Европа.

Фашистка Италия изпитваше сериозно безпокойство пред перспективата за насочване на националните движения на Балканите по пътя, препоръчан от комунистическите партии. Тази перспектива изглеждаше особено опасна след публикуването на Майския манифест. Сред ръководните кръгове на Рим се обсъждаше идеята за учредяване на един „таен балканско-дунавски комитет", включващ националистическите организации на малцинствата в Сърбо-хърватско-словенското кралство за борба против „натиска на Москва" и на „Комитета за балканска федерация".[10] С проекта бе запознат Мусолини. Вероятно по негово мнение и главно по външнополитически съображения — твърде рисковано би било Италия да се ангажира, и то в момент на подобряване на отношенията с Белград, с една организация с явна антиюгославска функция — проектът не бе осъществен. Но задачата за противопоставяне на комунистическото влияние оставаше да важи с пълна сила. И поради това независимо от временното стопляне на климата между Рим и Белград значението на ВМРО за италианската политика се запазваше. Неговото ръководство можеше да разчита на пълна подкрепа от италианските управляващи среди в акцията за физическото изтребване на прогресивните дейци на македонското движение.

Македонският въпрос лежеше в основата на почти непрекъснатото българо-югославско напрежение през 20-те години, което пък от своя страна представляваше една от критическите точки на европейските отношения от това време. Сръбската буржоазия се стремеше да затвърди господството си във Вардарска Македония, като провеждаше политика на асимилация. Македонското население упорито се съпротивляваше на сърбизацията и защищаваше

[9] Д. Кьосев. История на македонското национално-революционно движение. С., 1954. с. 501, 502—522.

[10] DDI, VII, 3, p. 309—311; A. Torre, R. Moska, R. Moskati, R. Grispo, R. Moro, M. Toscano, G. L. André, P. Pastorelli. La Politica estera italiana dal 1910 al 1943. Torino, 1963. p. 44.

народностната си самобитност. От своя страна българската буржоазия и нейните партии експлоатираха македонския въпрос в свой класов и партиен интерес. Връзките с ВМРО бяха подчинени по-скоро на вътрешни цели — да се осигури противовес на революционните сили в страната, — отколкото на преки агресивни намерения срещу Югославия. Великосръбската шовинистична буржоазия, раздухвайки напрежението с България, също преследваше най-вече вътрешнополитически цели: да елиминира външната подкрепа за освободителната борба в Македония, да оправдае денационализаторската и репресивната си политика с твърдения, че тя е насочена срещу едно движение, подбудено от чужбина.

По принцип италианската дипломация бе против нормализирането на отношенията между балканските държави. За нея бе по-изгодно състоянието на взаимно недоверие и подозрение, на напрежение и конфликти, което ѝ даваше възможност да маневрира и да действува ту като арбитър, ту като подстрекател. Специално в България тя целеше да си осигури такова положение, при което да насочва нейните отношения със съседите според потребностите и изискванията на собствените си политически ходове. Затова посрещаше с неприязън всяка проява на българската политика, която свидетелствуваше за самостоятелност или за пренебрегване на предпочитанията на Рим.

От края на 1924 и през 1925 г. във вътрешната политика на фашистка Италия настъпиха сериозни промени, които доведоха до установяването на тотална диктатура. Външната ѝ политика стана открито агресивна. На преден план излезе амбицията италианският империализъм да заеме мястото на Австро-Унгария и царска Русия в Средиземноморието и Балканите. В това отношение главната пречка идеше от страна на Малката антанта и особено на Югославия. Първи успех на новия курс на италианската политика бе утвърждаването ѝ в Албания, ознаменувано с итало-албанския пакт от ноември 1926 г. Югославия отговори чрез подписването на пакт с Франция. Италоюгославските отношения отново навлязоха в критическа фаза.

По това време в България правителството на Ал. Цанков бе заменено с правителството на А. Ляпчев, изхождащо пак от Демократическия сговор. За отношението на Италия към новото правителство решаващо значение имаше позицията, която то би заело спрямо Югославия и ВМРО. В Рим не изключваха изобщо възможността за българо-югославско споразумение, но се смяташе, че реално сближение е невъзможно, докато не се намери разрешение на македонския въпрос.[11] Следователно македонският въпрос можеше да продължава да служи на Италия като главно средство за регулиране на отношенията между двете съседни държави в интерес на Италия. Тъй като и в новото правителство ген. Ив. Вълков запази поста си на военен министър, не се очакваше някаква промяна и в отношенията към ВМРО.

И в условията на итало-югославско сближение италианските управляващи среди бяха запазили връзките си с ВМРО, макар и да не им се придаваха непосредствени практически цели. В края на 1924 г. в Милано бе убит П. Чаулев — един от ръководителите на ВМРО. Италианският печат пое защитата на убиеца Димче Стефанов. За адвокати на убиеца бяха ангажирани сенаторът Морело и депутатът Капа, които във връзките на Чаулев с комунистическата партия и Съветския съюз откриха оправдателни мотиви за убийството. Съдът намери,

[11] MAE, SS, AS, pacco 917 (Bulgaria, 1925/1926), pos. 1757, София, 20. VI. 1926, №1086/313.

че Димче Стефанов е виновен само загдето незаконно е носел опасно оръжие, и му наложи минимална глоба.[12] С личното ходатайство на пълномощния министър Г. Радев на Стефанов бе разрешено да напусне Италия и да се завърне в България.[13]

Като официален представител на ВМРО в Рим пребиваваше А. Пиперов. Една от задачите му бе да осигурява съдействието на италианските власти по прехвърляне на дейци на ВМРО през Албания в Македония. Той поддържаше контакти с официални лица на режима, включително с Палацо Киджи.[14] Срещу помощта, която получаваше, ВМРО оказваше съдействие на италианските политически ходове на Балканите.

В началото на 1927 г. фашистката дипломация констатира признаци, които свидетелствуваха за стремеж на българското правителство да подобри отношенията си с Югославия, а чрез нея — с Франция. През лятото на 1927 г. цар Борис посети Париж и други европейски столици. Още неприбрал се в София, ВМРО предприе широка терористична дейност във Вардарска Македония. Не може да не направи впечатление, че тази дейност винаги се активизираше, щом се забележеше отслабване на напрежението, и да не се заключи, че целта ѝ бе да не допусне по-нататъшен прогрес в двустранните отношения между София и Белград. А като имаме пред вид безпокойството на Рим пред всяка проява на подобряване на тези отношения и тесните му връзки с ВМРО, основателно възниква въпросът, каква роля играеше Италия в активизирането на терористичната дейност.

През август възникнаха сериозни инциденти на българо-югославската граница. Италианският пълномощен министър Пиачентини подстрекаваше Атанас Буров, министъра на външните работи, и Владимир Моллов, министъра на финансите в правителството на Ляпчев, да покажат повече смелост и достойнство, да реагират твърдо на югославския печат, който, насърчен от българското примиренчество, „е преминал всички граници". Той предложи и на държавния подсекретар на външните работи Д. Гранди да говори в същия дух с Буров, който бе заминал за заседанията на ОН в Женева.[15] Все с цел да насърчи твърдостта на българското правителство Пиачентини препоръча на италианския делегат в ОН да покаже максимална благосклонност към българското искане за заем.[16] В края на август Пиачентини със задоволство констатираше, че българският печат рязко е променил тона си, като обявява за невъзможно всякакво споразумение с Югославия.[17]

Точно в разгара на напрежението в Рим пристигна членът на ЦК на ВМРО Н. Томалевски. Близък с Ляпчев и Буров, той бе опитал да съчетае политиката им на сближение с Франция със своя собствен опит да спечели подкрепата на Франция за ВМРО. Най-голямото обещание, което Томалевски получи от един френски министър, бе, че Франция ще съдействува за културни и религиозни реформи в Македония. Но и то си остана на книга.[18] След като илюзиите във Франция бяха разколебани, за ВМРО пак оставаше като единствена

[12] Ив. Михайлов. Пос. съч., с. 160—169; ЦДИА, ф. 176, оп. 5, а. е. 400, Г. Радев—Ат. Буров, Рим, 7. X. 1926, л. 65; ЦДИА, ф. 353, оп. 1, а. е. 333, л. 410, 424—425.

[13] MAE, SS, AS, pacco 917, pos. 1749, Roma, 12. V. 1926, №219/38; 15. V. 1926, 30. V. 1926.

[14] Ibidem, paco 921 (Bulgaria, 1927), pos. 1772, Roma, 29. VIII. 1927

[15] Ibidem, paco 920 (Bulgaria, 1927), pos. 1746, София, 20. VIII. 1927, №2092;DDI, VII, 5, p. 368—369.

[16] MAE, SS, AS, pacco 920, Roma, 6. IX. 1927, №6428; DDI, VII, p. 377—378.

[17] DDI, VII, 5, p. 369.

[18] MAE, SS, AS, pacco 920, Roma, 23. VIII. 1927, No2066 R.

възможност да търси помощта на Италия. На 27 август Томалевски изложи пред Пиачентини исканията си: върху италианска територия да се създадат бази за наблюдения и за прехвърляне на чети в Македония; да се нареди на италианските консулства от двете страни на албано-югославската граница да улесняват това прехвърляне; албанското правителство да забрани югославската пропаганда сред македонското население в Албания и да отмени решението си за експулсирането на двама дейци на ВМРО.[19] Томалевски изказа желание да посети Рим, за да аргументира лично пред Мусолини и Гранди тези искания. Външното министерство веднага даде съгласие за посещението.[20]

На 23 септември Томалевски бе приет в Палацо Киджи. След като го изслуша, Гранди потвърди най-голямата си благосклонност към македонската кауза и го увери, че и занапред ВМРО може да разчита на гостоприемство в Италия. Той обеща да изпрати необходимите нареждания до италианските консулства и да направи желаните внушения на албанското правителство. Загрижен да не се компрометира италианската легация в София, той предложи да се организира в Рим бюро на ВМРО, което да поддържа контакти с компетентните власти.[21] На италианския пълномощен министър в Албания бе наредено да действува в духа на исканията на Томалевски, като убеди Зогу, че целта е да се спечели България за антиюгославската политика, без Италия да се ангажира пряко с действия срещу балканското статукво.[22] А на Пиачентини бе обърнато внимание върху значението на македонското движение за балканската политика на Италия и върху необходимостта да се поддържа постоянно неговата бойкост, за да се затрудняват и осуетяват опитите за българо-югославско сближение.[23]

По такъв начин отново фашистката дипломация пое ролята на подстрекател на балканските разпри, използувайки ВМРО като инструмент на империалистическата политика на Италия. Разбира се, взаимоотношенията им старателно се забулваха, за да не се дава повод на Белград за разобличения и обвинения. Маркиз ди Калболи Бароне, с когото Томалевски бе свързан, бе предупреден, че всички контакти трябва да се запазят в тайна. Но колкото и да се прикриваха, все нещо излизаше наяве. Югославският пълномощен министър в София занима Буров със срещите на Пиачентини с Томалевски.[24]

Непосредствено след разговорите на Томалевски и Гранди бе открита нова серия атентати във Вардарска Македония. На 6 октомври бе убит в Щип югославският генерал Ковачевич. Югославски войски бяха струпани на българската граница. Границата бе затворена. Сговористкото правителство изпадна в паника. Пиачентини апелира към Гранди да предупреди Томалевски за опасностите от продължаването на терористическия курс. Според него пропагандата и съпротивата във Вардарска Македония трябвало да се организират така, че да не будят излишни тревоги в Европа. Съгласявайки се, че македонският въпрос представлява важен елемент в балканската политика на Италия, той не смяташе решението му за предстоящо, нито пък за най-

[19] DDI, VII, 5, p. 436—437; VII, 6, p. 147.
[20] DDI, VII, 5, p. 391.
[21] Ibidem, p. 418.
[22] Ibidem, p. 436—437.
[23] Ibidem, p. 419.
[24] MAE, SS, AS, pacco 921 (Bulgaria, 1927), pos. 1776, Roma, 7. X. 1927, No 329, P. R., София, 9. X. 1927, No 2269R.

подходящи крайните действия. Главната цел на Италия — подчертаваше Пиачентини — е да привлече България към своята политика, да я държи изолирана на Балканите и да я ръководи според целите си. А терористическите действия можели да затруднят италианската съпротива срещу българо-югославското сближение и заплашено от вътрешни и външни усложнения, сговористкото правителство би капитулирало пред Белград. Ето защо ръководителите на ВМРО, намерили в Италия единствената си опора, трябвало да проявят повече тактичност, за да не се допуснат нежелателни реакции.[25]

В отговор на убийството на Ковачевич бяха убити бащата и братът на Ив. Михайлов. Пиачентини бе информиран, че ЦК на ВМРО ще се събере, за да обсъди въпроса за репресивна акция във Вардарска Македония. Той продължаваше да смята, че такава акция ще бъде вредна, и поиска от Мусолини разрешение да се срещне с Томалевски, чието връщане в София се очакваше, за да го посъветва в умереност. Томалевски трябваше да бъде предупреден да не се избързва с решение преди тази среща.[26] Мусолини даде одобрението си. Само препоръча — все поради страх от разкрития — не Пиачентини, а доверено нему лице да разговаря с Томалевски.[27]

Последното указание не се изпълни. Изглежда, че поради необходимостта да се действува бързе, Пиачентини предпочете лично да разговаря с Томалевски. За съдържанието на разговора знаем малко. Но няма съмнение, че Пиачентини е развил познатите вече от писмата му до Рим мисли. Томалевски използува случая, за да предяви нови искания: да се публикува в италианския печат една декларация на ВМРО, да се изпрати италиански журналист на откриващия се в Скопие процес срещу македонски студенти, тъй като югославското правителство бе отказало да допусне български журналисти, италианският консул в Скопие да осведомява Пиачентини за хода на процеса.[28] От Рим веднага съобщиха, че исканията се уважават.[29]

Линията, която препоръчваше Пиачентини, бе одобрена от Мусолини в едно специално изложение за италианската политика срямо ВМРО. За Италия — писа той — е нужно да покровителствува македонците, доколкото техните цели влизат в рамките на нейната балканска политика. Италианските интереси диктуват македонското движение да запази единството си и да се развива успешно. Не бива да се допусне нито временното му смазване, нито ограничаване на дейността му до обикновена дискусия в ОН. Мусолини подчертаваше необходимостта от широка и ефикасна пропаганда на „македонската кауза“ сред европейското обществено мнение. Тази пропаганда била по-опасна за Белград от терористичната дейност, която се използувала за оправдаване на репресиите в Македония. При това положение — заключаваше Мусолини — ВМРО може да разчита на италианската подкрепа.[30]

Политиката на фашисткото правителство не се отличаваше с голяма последователност и логичност. „Целта оправдава средствата“ — такава бе максимата, от която се ръководеше италианският диктатор. Но все пак се налага

---

[25] MAE, SS, AS, pacco 921, София, 9. X. 1927, No 2272R, 2273R.
[26] Ibidem, София, 12. XI. 1927, No 2427 R, No 2433R; DDI, VII, 5, p. 514.
[27] Ibidem, Roma, 14, XI. 1927, No 1487/358 R; DDI, VII, 5, p.519.
[28] MAE, SS, AS, pacco 921, София, 14. XI. 1927, No2441R, 15. XI. 1927, No 2464.
[29] Ibidem, Рим, 25. XI. 1927, No1493/362R.
[30] Ibidem, Рим, 25. XI. 1927, No 1580/378R; DDI, VII, 5, p. 566—567.

някакво обяснение на тази линия, очевидно противоречеща на провокаторската роля, която Италия често играеше в междубалканските отношения.

За Италия бе изгодно поддържането на постоянен вътрешен смут в Югославия. В такъв смисъл терористичната дейност на ВМРО бе добре дошла. Но реакцията на Белград — а зад него стоеше Франция — поставяше Рим пред необходимостта да защити или не сговористкото правителство и с това да навлезе в големите проблеми на европейската политика. В това отношение действуваха ред други съображения, които се оказваха решаващи. Декларациите за примирителност имаха и конкретна подбуда. Рим се отнасяше с недоверие към наченките на една модификация на българската външна политика по линията на сближаване с Белград и Париж и използуваше удобния случай, за да спре този процес. Заемайки позата на обективен наблюдател и съветник, фашистката дипломация даваше възможност на българските управляващи среди да се убедят в рисковете, които им носи оттеглянето на италианската подкрепа.

И накрая значение имаше и непреставащата кампания срещу италианската намеса във вътрешните работи на Югославия. В ОН бе съобщено, че в София се намирал италиански офицер, изпратен специално за да поддържа контакт с ВМРО и да ѝ оказва помощ.[31] Белградският печат обвини Пиачентини, че е участвувал в конференция на ВМРО в Рилския манастир. Въпреки че лично югославският пълномощен министър в София опроверга тази новина,[32] тя се прехвърли и в европейския печат. И в този случай крушката не бе без опашка. Вероятно югославското разузнаване бе научило за срещата на Пиачентини с Томалевски в навечерието на заседанието на ЦК на ВМРО.

Разкритията на Белград спъваха дейността на Пиачентини и го принуждаваха да бъде по-предпазлив в контактите. Затова и инструкцията на Мусолини не успя своевременно да достигне до знанието на ръководството на ВМРО.[33] Защищавайки се срещу обвиненията, Пиачентини предупреждаваше, че целта им е да злепоставят италианската политика пред общественото мнение в Европа и да оправдаят югославския репресивен режим в Македония.[34] Но Мусолини го успокои, като потвърди, че дейността му съответствува на директивите на правителството, и нареди да се запазят контактите, макар и с необходимата дискретност.

Нова среща между Томалевски и Пиачентини се състоя на 28 декември. Какво се е обсъждало в нея, документите не казват. Веднага след срещата Томалевски замина пак за Рим,[35] като нареди и на Перо Шанданов, който се намираше по това време в Албания, да го последва. В италианската столица пребиваваше и Ив. Михайлов[36]. Дали това бе само съвпадение? Изворите не съдържат конкретни данни, но би могло да се допусне, че ръководителите на ВМРО са били убеждавани в Рим в духа на инструкцията на Мусолини. А възможно е поради все по-засилващите се разногласия в ръководството на ВМРО да е направен опит за заздравяване на единството му, смятано от Мусолини за особено необходимо за целите на италианската политика на Балканите.

---

[31] MAE, SS, AS, pacco 921, Женева, 3. XII. 1927, No 2721.
[32] DDI, 5, p. 607.
[33] Ibidem, p. 608—609.
[34] DDI, 6, p. 147—149.
[35] Ibidem, p. 147.
[36] АМВР, II съд, дело 1556, т. IV, л. 134—144; т. X, л. 128.

Както в Рим, така и при връщането си в София Томалевски сподели пред Пиачентини песимистичните си впечатления за положението в Албания. Според него там нараствало югославското влияние. Зогу предоставял пълна свобода на федералистите, а спъвал автономистите. Изглежда обаче, че италианците не били на същото мнение.[37] От друга страна, Томалевски си обясни студения прием, който срещнаха този път исканията му в Рим, с изменение на италианската политика спрямо Югославия. Пиачентини доста уклончиво отговори на въпроса за състоянието на итало-югославските отношения. Томалевски предупреди, че провалът на мисията му в Рим ще улесни франкофилското течение в България, настойчиво говореше за антииталианските действия на югославското правителство — дори връчи документ за тези действия. И направи декларация, очевидно предназначена да сплаши Рим с възможността за преориентация на ВМРО; подчертавайки външната самостоятелност на ВМРО, Томалевски заяви, че сътрудничеството с Италия почивало върху солидарност на чувства и интереси, като организацията си запазвала правото свободно да контактува с други велики сили, включително и с Франция.[38] Това предупреждение имаше ефект. В специално писмо Мусолини се опита да разсее безпокойствата на Томалевски. Той отхвърли твърдението, че Италия не е подкрепила ВМРО, като напомни, че винаги й е давала възможното съдействие, че й е предоставяла финансова помощ и свобода на действие върху собствената си територия. Но трябвало да се държи сметка за международното положение, което не позволявало да се осъществят всички искания. Мусолини отхвърляше и нападките срещу албанското правителство: то се намирало в деликатно положение, не искало да се компрометира пред Югославия, а и Италия не можела да го подтиква в тая насока. ВМРО била длъжна да разбере, че не е в състояние да се справи с Югославия, че с някои свои действия се изолира и подлага на репресии, на които никой не можел да се противопостави. Следователно, заключаваше Мусолини, поведението на италианското правителство произтича от обективни обстоятелства, а не от изменение на политиката му.[39]

Увещанията на Рим не помогнаха. В началото на 1928 г. бе отбелязана нова серия атентати. Сговористкото правителство чувствуваше сериозни икономически затруднения поради затварянето на западната граница. Югославия не криеше намерението си да се справи с ВМРО дори с прилагането на сила и изчакваше повод, с който да оправдае собствените си действия, предназначени да заставят българските власти да разтурят организацията.[40] Борбата между Италия и Франция за влияние на Балканите, пряко отражение от която бе непрестанният конфликт между София и Белград, усложняваше още повече обстановката.

Английското правителство връчи в София един списък — очевидно съставен в Белград — на лица, които се представяха за функционери на ВМРО

[37] Върху отношението между ВМРО и албанското правителство продължаваха неблагоприятно да влияят взаимните териториални претенции: ВМРО смяташе за македонски земите отвъд Охрид, влизащи в югославската държава; претенциите на Зогу пък стигаха до р. Вардар, а особено непреклонен бе той по отношение на градовете Дебър, Тетово и Гостивар. Пред италианския пълномощен министър в Тирана Зогу признаваше, че би предпочел една независима Македония — така нямало да има на границата си нито една силна България нито едно силна Югославия (DDI, VII, 7, p. 580—583).

[38] DDI, VII, 6, p. 207—210.

[39] Ibidem, p. 269—270.

[40] Ibidem, p. 129.

и за чието арестуване се настояваше.[41] Ляпчев отказа да приеме искането. Той се оправда с твърдението, че арестите не ще сложат край на ВМРО, а само ще предизвикат вътрешни вълнения, от които щели да се възползуват комунистите. В същото време той поддържаше контактите си с ръководителите на ВМРО,[42] които съветваше в примирителност.

Споровете, възникнали с Томалевски, отразяваха борбите в ръководството на ВМРО, довели до убийството на Протогеров.[43] Възмущението от този акт бе всеобщо. Югославия не пропусна случая, за да поднови кампанията си за разтуряне на ВМРО. Нова опасна криза избухна в българо-югославските отношения, а и в отношенията между Рим и Белград.[44]

На 3 август английското посолство в Рим връчи в Палацо Киджи меморандум, с който се подкрепяше апелът на Белград и се изтъкваше, че е настъпил благоприятен случай за българското правителство „да се освободи от тиранията на ВМРО". То трябвало да разбере, че докато не направи всичко възможно за ликвидиране на „македонското движение", не може да разчита на великите сили и на никакво споразумение с Белград. Меморандумът предлагаше великите сили да поискат от българското правителство да употреби енергични мерки срещу ВМРО, които да предотвратят по-нататъшни кръвопролития и да осигурят споразумението с Югославия. По такъв начин то би се оправдало от обвинения за съучастие в убийството и би могло да бъде третирано като „равно между цивилизованите народи". И само тогава би получило и исканията от ОН заем. Накрая се изразяваше надежда, че италианският пълномощен министър в София ще се присъедини към акцията на колегите си от Англия и Франция.[45]

Към английския почин се присъедини и френският посланик в Рим. Гранди излезе с компромисно предложение: постъпката на великите сили да се направи едновременно в София и Белград.[46]

Италианското правителство веднага запозна българското правителство с пълния текст на английския меморандум[47] и даде съвет за максимална предпазливост, за да се избегне всеки повод за намеса на великите сили. Буро-

---

[41] DDI, VII, 6, p. 16, 70.

[42] На 10 май 1928 г. Ляпчев разговаря с Томалевски (ЦДИА, ф. 252, оп. 1, а. е. 4, л. 40)в

[43] Между Ив. Михайлов, от една страна, и Ал. Протогеров и Н. Томалевски, от друга, съществували разногласия по тактиката на ВМРО. Михайлов поддържал, че борбата трябва да се организира в Пиринския край, където да се подготвят чети и в подходящ момент да се изпращат в Югославия. Протогеров отстоявал старата тактика за „организирано движение сред масите". Във връзка с това настоявал членовете на Върховния комитет да пребивават постоянно или по-голямата част от времето в югославския дял на Македония. В случая се визирал Михайлов, който не бил стъпвал отвъд границата, откато бил избран в комитета. До съгласие не се стигнало. Решило се въпросът да се внесе на конгрес на представителите на окръзите. На 3 юли 1928г. Протогеров уведомил с писмо Михайлов, че конгресът е насрочен за 10 август. Михайлов се съгласил, но на 7 юли негови хора убили Протогеров. Това е обяснението на събитията, довели до убийството, което обяснение Томалевски дава на Гранди (DDI, VII, 6, p. 515—516).

[44] В някои италиански вестници намекваха за съучастие на Белград в убийството на Протогеров. Югославският външен министър протестира и настоя за опровержение. Същевременно югославският печат обвиняваше политиката на Италия и лично Мусолини за покровителството,което оказваха на ВМРО.Това пък предизвикваше негодувание и протести в Рим (DDI, VII, 6, p. 440, 449).

[45] MAE, SS, AS, pacco 924 (Bulgaria, 1928), pos. 1779; меморандум на английското посолство, Рим, 3. VIII. 1928.

[46] ЦДИА, ф. 176, оп. 5, а. е. 765, Цариград, 19. XII. 1928, л. 13.

[47] ЦДИА, ф. 252, оп. 1, а. е. 591, л. 1—2.

увери, че ще се вземат мерки срещу граничните инциденти. Той само поиска да му се определи известен срок, за да не излезе, че е действувал под чужд натиск.[48] Мнението на Пиачентини бе, че Италия не бива да се солидаризира с действията на Англия и Франция.[49]

На 16 август английското посолство в Рим отново апелира за присъединяване на Италия към постъпката, която пълномощните министри на Англия и Франция щели да извършат в „първите дни на следващата седмица". Пак се напомняше, че постъпката трябвало да се направи по-бърже, за да се използува кризата във ВМРО, и че ефикасността ѝ би била пълна само ако и Италия участвува.[50] На следния ден едва Палацо Киджи отговори на меморандума от 3 август. Изразявайки волята си за сътрудничество с Англия, италианското правителство изказваше опасение, че един натиск на великите сили би се приел като външна намеса, би отслабил правителството и помирил водачите на ВМРО, с което положението би се объркало още повече. Следователно колективната постъпка би предизвикала последици, противни на намеренията на великите сили, отговорността за които Италия не желаела да поеме. По-добър резултат щял да се постигне, ако се окаже доверие на българското правителство, като се съветва, подпомага и насърчава в усилията му за ред и умиротворяване.[51] Мусолини уведоми Пиачентини за този отговор. С италианския отказ според него очакваната англо-френска постъпка в София щяла да загуби много от значението си. Пред Ляпчев и ръководителите на ВМРО трябваше да се изтъкне италианското становище като ново и важно доказателство за истинско приятелство и разбиране на българските интереси.[52]

Без да чакат следващата седмица, още на 11 август — в деня на получаването на италианския меморандум — английският пълномощен министър и управляващият френската легация в София посетиха последователно Буров, за да му изразят мнението на правителствата си за слагане край на дейността на ВМРО, за вземане мерки срещу ръководителите ѝ и за уреждане на македонския въпрос в споразумение с Югославия. Двамата дипломати заплашиха, че в противен случай Англия и Франция ще се обявят против отпускането на исканията от българското правителство заем.[53] Два пункта се открояваха в постъпката: предупреждението, че съдбата на заема зависи от изпълнението на дадените съвети, което имаше капитално значение за сговористкото правителство, и указанието за пряко споразумение с Югославия, което бе пък особено неприятно за Италия, противопоставяща се на всяко уреждане на основните разногласия чрез непосредствени преговори между двете страни.

В европейския печат поведението на Италия се обясни с тактиката ѝ да покровителствува „един неудобен за Югославия съсед". На тия твърдения Мусолини противопостави съображения от политически и хуманен аспект: Италия — заяви той — била заинтересована от спокойствието на Балканите не по-малко от останалите сили, но нейната цел била мирното равновесие между различните балкански фактори и всяка акция, която би нарушила това

[48] MAE, SS, AS, pacco 917 (Bulgaria, 1925/1926), pos. 1750, София, 5. VIII. 1928,No 4980.

[49] Ibidem, pacco 923 (Bulgaria, 1928), pos. 1776; София, 8. VIII. 1928, No4811; DDI, VII, 6, p. 479.

[50] DDI, VII, 6, p. 491.

[51] MAE, SS. AS, pacco 924, pos. 1779, Roma, 11. VIII. 1928, Меморандум до английското посолство; ЦДИА, ф. 252, оп. 2, а. е. 77, л. 1—3.

[52] MAE, SS, AS, pacco, 924, Roma, 11. VIII. 1928, No 4146; DDI, VII, 6, p. 486.

[53] MAE, SS, AS, pacco 923, Bulgaria, 1928, pos. 1776, София, 11. VIII. 1928, No 4848; DDI, VII, 6, p. 487.

равновесие и би засегнала дори само морално някого, би компрометирала тази цел.[54] И в този случай действителните мотиви бяха много по-прозаични и по-практични. Мусолини смяташе, че англо-френската намеса и отказът на Италия разкриват благоприятни възможности да се застави българското правителство да излезе от резервираността във външната си политика, да заеме ясна и недвусмислена позиция в полза на италианските проекти на Балканите.[55]

Сговористкият режим обаче не бе в състояние да отговори на желанията на Рим. Англо-френската постъпка предизвика дълбока криза в Демократическия сговор. Срещу военния министър ген. Вълков се създаваше широко настроение. Върху него главно се стоварваше отговорността за покровителството над ВМРО. Вълков се чувствуваше сигурен с подкрепата на Италия, на ВМРО и войската. Томалевски твърди, че Вълков обещавал на Ив. Михайлов помощта на армията срещу съдействието на ВМРО в усилията му да запази министерския си пост.[56] Кампанията на Белград, поддържана от Лондон и Париж, срещу ВМРО бе същевременно насочена и срещу генерала.[57] В управляващия Сговор се оформи влиятелна група, оглавявана от Цанков и Буров, която настояваше за излизане на Вълков от кабинета. Привържениците на Протогеров застанаха на страната на тази група, докато Ив. Михайлов решително поддържаше Вълков. Италианската дипломация се намеси изключително активно в разрешаването на правителствената криза в полза на генерала. Буров бе обвинен, че провежда антимакедонска и профренска политика. За изхода от кризата решаваща се оказа позицията на царя. Вълков запази поста си.

Убийството на Протогеров доведе до окончателното разцепление във ВМРО. Томалевски се обяви срещу Ив. Михайлов. Пред италианските дипломати той твърдеше, че с Михайлов била само една група младежи, докато мнозинството от окръзите се било изказало срещу него.[58]

Загрижена за запазване единството на ВМРО, италианската дипломация разгърна жива дейност. На 6 и 12 август Пиачентини разговаря в София с Томалевски.[59] След това Томалевски замина за Рим. На 21 и 22 август той води преговори със стария си познат Пиеро Парини — генерален секретар на фашите в чужбина.[60] На 24 август бе приет от Гранди.

Томалевски обясни на Гранди, че е пристигнал, за да информира „италианските приятели" и най-вече фашисткото правителство за истинското положение във ВМРО, понеже бил убеден, че „само с помощта на Италия Македония ще извоюва своята независимост". Той окачестви убийството на Протогеров като „едно от най-престъпните събития в ущърб на македонската кауза"; обвини Ив. Михайлов, че го е извършил от „луда амбиция и неизмерима жажда за власт". Томалевски смяташе за необходимо бързо да се преодолее кризата във ВМРО и се възстанови единството на организацията. Сам изказваше готовност да преговаря и с Ив. Михайлов, стига той да се яви пред конгреса на ВМРО и поеме отговорността си. Томалевски апелира пак за помощ от Италия: да се дадат улеснения за преминаването в Македо-

[54] MAE, SS, AS, pacco 923, Roma, 23. VIII. 1928, No4350; DDI, VII, 6, p. 505—507.
[55] MAE, SS, AS, pacco 924, Roma, 23. VIII, 1928, No 4351 R.
[56] DDI, VII, 6, p. 516.
[57] ЦДИА, ф. 252, оп. 1, а. е. 1027, л. 2.
[58] MAE, SS, AS, pacco 924, София, 26. VII. 1928, No 1757/502; DDI, VII, 6, 516.
[59] DDI, VII, 6, p. 515.
[60] DDI, VII, 7, p. 33.

ния без знанието на албанските власти на шестима негови съмишленици и да му се отпусне заем от 2 милиона лири.

Гранди обяви, че Италия се отнася със симпатия към дейността на ВМРО и че занапред ще я подкрепя, без да се меси във вътрешните разногласия. Относно исканата сума обеща да отговори след седмица.[61]

Мусолини бе запознат със съдържанието на разговора. Първото искане на Томалевски се удовлетвори веднага. В Рим бе повикан италианският консул във Валона, с когото се уговориха подробностите по преминаването на шестимата протогеровисти в Македония. В едно село, близо до границата, трябваше да се складират необходимото оръжие и експлозиви. Що се отнася до паричната помощ, Гранди смяташе, че предварително трябва да се изясни коя фракция ще надделее.[62] По този въпрос бе поискано мнението на италианската легация в София.[63] Пиачентини обаче не бе в състояние да направи предвиждания. Според него и ръководителите на ВМРО не можели да кажат каква насока ще вземат събитията: дали ще настъпи помирение, или разногласията ще останат непреодолими, коя група ще победи. Независимо от кризата, подчертаваше Пиачентини, македонският въпрос няма да изчезне. Ето защо Италия била длъжна да продължи да държи сметка за него. Един заем за групата на Протогеров би я улеснил и ако тя се укрепи, македонският въпрос отново би излязъл на преден план в съгласие с интересите и целите на Италия. Той предлагаше да се поиска от Томалевски да уточни предназначението на заема и ако се окаже, че ще служи само за по-нататъшното взаимно изтребление, отговорът да се забави с оглед на хода на събитията.[64] В такъв дух бе и решението на Гранди: решението за заема да се забави в изчакване развитието на събитията.[65] Това бе преценено в София като фактическа подкрепа на групата на Михайлов,[66] въпреки че впоследствие част от исканата сума бе отпусната.

Пиачентини продължаваше да отстоява линията за прекратяване на междуособната борба и за възстановяване единството на Върховния комитет. Разцеплението на ВМРО според него било само в интерес на Югославия, тъй като улеснявало денационализаторската ѝ политика. Той настояваше да не се забравя, че ВМРО може да окаже ценна помощ на Италия в случай на война с Югославия.[67] Същевременно Пиачентини се опасяваше, че разприте във ВМРО могат да укрепят „антимакедонската, сърбофилска политика" на Буров. Той упрекваше Михайлов като главен виновник за кризата и изказваше недоволство, че ген. Вълков не упражнява влиянието си във ВМРО за прекратяване на взаимните убийства.[68] Безпокойствата на Пиачентини се споделяха и в ръководните сфери на Рим. Гранди предупреждаваше пълномощния министър Г. Радев, че „македонската кауза" няма да спечели европейското обществено мнение, ако убийствата не престанат.

Томалевски полагаше огромни усилия, за да си спечели подкрепата на Италия. В Рим той изпрати подробен доклад, в който се излагаше програмата

---

[61] DDI, VII, 6, p. 514—519.
[62] Ibidem, p. 519.
[63] Ibidem, p. 513.
[64] Ibidem, p. 525.
[65] Ibidem, p. 533.
[66] Ibidem, p. 553.
[67] DDI, VII, 7, p. 110.
[68] Ibidem, p. 32—33.

на протогеровистите за акции в Македония.[69] През октомври той на два пъти се среща с Пиачентини. Впечатлението на италианския дипломат бе, че поне за момента е немислимо да се говори за помирение между двете фракции. Във връзка с две нови убийства Пиачентини изразяваше недоумението си от „необяснимото поведение" на Михайлов, който не разбирал „злото, което причинява на ВМРО и България"[70].

От своя страна и михайловистите старателно обработваха Италия в своя полза. Първият секретар на българската легация в Рим — той бе близък на ген. Вълков — уговори среща на представител на Ив. Михайлов с шефа на римската полиция, на която среща трябвало да се постигне някакво споразумение.[71] В съгласие с линията си за покровителствуване на протогеровистите Пиачентини се опита да противодействува. Той настояваше официални лица да не приемат представителя на михайловистите Т. Караджов. Съобщавайки, че Караджов, идващ от Берлин, ще пристигне в Рим на 23 януари 1929 г., Пиачентини повтори възраженията си срещу приемането му от официални лица и напомни да не се разкриват връзките с протогеровистите. В случай на разговори трябвало да се наблегне върху необходимостта от възстановяване единството на ВМРО.[72]

Съветите му не бяха взети пред вид. Караджов бе приет в Палацо Киджи. Тук той изрази съжаление, загдето не е поддържал контакт с италианския пълномощен министър в София, и обеща да стори това още щом се върне. Но за Пиачентини протогеровистите оставаха по-перспективното крило. Той докладваше в Рим, че ръководителите им са заминали за Македония, гдето развивали трескава подготовка в очакване на благоприятен сезон за подновяване на действията. Според него влиянието на михайловистите и в самата България западало. От своя страна Томалевски молеше да му се изпрати остатъкът от исканата през август сума. Той се канеше да посети Рим през март 1929 г.[73]

През 1924 г., когато пламна кървавата борба между автономистите и федералистите, за Италия бе лесно без колебание да вземе страна: страната на националистическата, антикомунистическата група, срещу демократичните и революционните сили в македонското движение. Новото разединение във ВМРО я постави пред по-мъчен избор: кое крило да предпочете. В това отношение се имаха пред вид два критерия: масовото влияние и особено политическата платформа. Външно се запазваше неутралитет и не се прекъсваха връзките ѝ с двете групи. Но докато Пиачентини клонеше към протогеровистите, в Рим надделяваха симпатиите към михайловистите.

Пред подобен избор бе изправено и сговористкото правителство. И то в началото провъзгласи неутралитет. Ляпчев съветваше двете групи за умереност, срещу терористическите акции в Македония и взаимните убийства. Той ги уверяваше, че с еднаква строгост и обективност ще се отнася и към едните, и към другите.[74] В самия Сговор обаче съществуваха различия: Ляп-

---

[69] ЦДИА, ф. 176, оп. 5, а. е. 765, Г. Радев — Ат. Буров, Рим, 21. X. 1928, л. 12; DDI, VII, 7, p. 322.
[70] DDI, VII, 7, p. 33.
[71] MAE, SS, AS, pacco 923, София, 13. XI. 1928, No 6155.
[72] Ibidem, Докладна записка на шефа на полицията, Рим, 9. XI. 1928.
[73] DDI, VII, 7, p. 227.
[74] Ibidem, p. 322.

чев и Вълков симпатизираха на михайловистите, Цанков и Буров подкрепяха протогеровистите.

В началото на 1929 г. настъпиха някои събития, които се отразиха върху положението и дейността на ВМРО.

Неудовлетворена от изхода на министерската криза през септември 1928 г., Югославия продължи кампанията срещу сговористкото правителство, като особено наблягаше върху връзките на Ляпчев и Вълков с ВМРО. В Белград бяха убедени, че с отстраняването на Вълков влиянието на ВМРО ще намалее.[75] В края на 1928 г. сговористкото правителство реши да пожертвува генерала. Въпреки че той получи поста пълномощен министър в Рим, италианските управляващи среди посрещнаха болезнено промяната, оценявайки я като удар срещу своето политическо влияние в София. Отстраняването на Вълков урони чувствително и позициите на ВМРО.

На 6 януари 1929 г. в Югославия бе извършен военен преврат. Установена бе монархическа диктатура, чието главно предназначение бе да засили държавната машина, принципите на унитаризма, безпощадно да се смажат всички центробежни и сепаратистични тенденции.

Двете събития се оказаха благоприятни за нови опити по уреждането на българо-югославските отношения. Границата бе отворена. В края на февруари бяха подновени заседанията на българо-югославската смесена комисия по спорните въпроси.[76] Италианската дипломация изпадна в тревога. Ръководните среди на ВМРО се запретнаха да провокират поводи за предотвратяване на споразумението.

Превратът в Югославия принуди редица хърватски националисти да забягнат в чужбина. Още преди това ВМРО имаше връзки с някои от тях.В началото на 1928 г. чрез Пиачентини Томалевски препоръчваше на италианското правителство да се сближи с хърватската сепаратистична партия на Трумбич. А на Гранди съобщи, че сам е в преговори с тази партия, и намекна, че Италия би спечелила, ако гарантира на бъдещата хърватска държава далматинските градове и свободен достъп до пристанището на Фиуме.[77] След 6 януари 1929 г. възможностите за единодействие с хърватските националисти нараснаха. И самото сговористко правителство не пропускаше възможност за контакт с тях.[78]

И двете фракции на ВМРО търсеха съюзник в средите на хърватските националисти. Томалевски искаше мнението на Мусолини по този въпрос, като се зарече да действува напълно в съгласие с италианските интереси.[79] Ив. Михайлов се свърза с ръководители на хърватската селска партия, както и с д-р Анте Павелич. През април 1929 г. Анте Павелич посети София. Тук той се срещна тайно с Ив. Михайлов. Двамата се споразумяха за координиране на дейността и за съвместна борба срещу „сръбската хегемония"[80].

Югославският печат намери повод, за да открие една от поредните си кампании. Югославският пълномощен министър в София официално протестира срещу гостоприемството, оказано на Павелич. На границата избухнаха ин-

---

[75] ЦДИА, ф. 252, оп. 1, а. е. 527, Дневник на А. Ляпчев, 23. IX, 1929, л. 7.

[76] Пак там, а. е. 148, Белград, 29. X. 1928, л. 1; DDI, VII, 7, p. 212.

[77] Здр. Мичева. Българо-югославските споразумения 1929—1930. Studia balkanica, VJ, S., 1972 p. 106 sq.

[78] DDI, VII, 6, p. 210, 514—519.

[79] MAE, SS, AS, pacco 926, pos. 1793/1, София, 14. X. 1929, No 4042.

[80] DDI, VII, 7, p. 228.

инциденти. Белград отказа да ратифицира изработените в Пирот конвенции. ВМРО, зад която стоеше Италия, отново изпълни функцията си на подстрекател за засилване напрежението между София и Белград.

Италианските дипломати констатираха, че посещението на Павелич може да забави вдъхновяваното от Франция българо-югославско споразумение и да ликвидира тежката криза във ВМРО.[81] В същност надделяваха михайловистите и италианската подкрепа се насочи към тях. Вече и Пиачентини признаваше поражението на протогеровистите. Пред него те обясняваха трудностите си с липсата на обещаните средства и пак молеха да получат част от тях.[82] Но доверието в протогеровистите бе окончателно разколебано. Италианският дипломат Вилафалети сигнализираше, че сред тях се формирали настроения срещу външната намеса в македонското движение и за българо-югославско споразумение върху основата на справедливо разрешение на македонския въпрос.[83] По това време и сговористкото правителство окончателно се ориентира към михайловистите,[84] което представляваше допълнителен елемент за българо-италианското сътрудничество.

За ориентацията на Италия определена роля изигра и назначаването на Вълков в Рим. Смятан за протеже на Ив. Михайлов, той използува влиянието си, за да спечели фашисткото правителство, а по-късно бе посредник между Италия и Ив. Михайлов.[85]

Италианският журналист Калоро, посетил София с информативна мисия в края на 1929 г., вече възлагаше надеждите на фашистката политика върху съюза Михайлов — Вълков, почиващ на антиюгославска основа. Той оспорваше по-раншното убеждение в Палацо Киджи за два враждебни лагера във ВМРО и привеждаше следните доводи в полза на михайловистите: българският милитаризъм в лицето на привържениците на Вълков признавал Ив. Михайлов за вожд на ВМРО; програмата за действие и военната и терористична организация на михайловистите предлагала по-чувствителни резултати. Обратно пропагандистката дейност на протогеровистите се основавала върху „дипломатическите абстракции и хуманитарните и демагогски обещания на Женева". Твърденията на Томалевски, че разполагал с широка база в Македония, се окачествяваха от Калоро като чисто самохвалство.[86] През лятото на 1929 г. белградският печат вече намекваше за широка финансова помощ, оказвана на Ив. Михайлов от Рим.[87]

Новото изостряне на българо-югославските отношения не отговаряше на интересите на сговористкото правителство, което гледаше да демонстрира добрата си воля както пред Белград, така и пред Лондон и Париж. През юли Буров посети Париж, за да потвърди желанието за добросъседски отношения на Балканите. Италианската дипломация следеше внимателно и недоверчиво тези стъпки на българския външен министър.[88] През септември 1929 г. бе сви-

---

[81] Ив. Михайлов. Пос. съч., с. 627, 633; DDI, VII, 7, p. 393.
[82] DDI, VII, 7, p. 388, 398.
[83] Ibidem, p. 534.
[84] MAE, SS, AS, pacco, 930, pos. 1816, 1/3, София, 3. IV. 1930, № 746/264.
[85] Ibidem, pos. 1815/1/, Situatione politica in Bulgaria, Roma, 29. XII. 1929.
[86] При една среща в Рим Ив. Михайлов съобщава на ген. Вълков, че възнамерявал да потърси ходатайството му, за да получи оръжие, но не станало нужда, понеже италианците сами му обещали (АМВР, II съд, дело № 1556, т. VI, л. 135—156).
[87] MAE, SS, AS, pacco 926, pos. 1793/1/. Memoriale, Roma, 6. XII. 1929.
[88] DDI, VII, 7, p. 552.

кана нова конференция в Пирот. След дълги дискусии бе изработено и на 14 януари 1930 г. бе подписано българо-югославско споразумение по граничните въпроси, представляващо важна стъпка към нормализиране на отношенията между двете държави.[89] Италия остро реагира срещу тая тенденция. Първо по дипломатически път, а после и открито — чрез печата — бе подета кампания срещу Буров, целяща отстраняването му от правителството. Конфликтът през есента на 1929 г. бе може би най-кризисният момент в развитието на българо-италианските отношения между двете световни войни. В акцията срещу Буров Рим прибягна пак до помощта на ВМРО, мъчейки се същевременно да сдържи дейността ѝ в рамки, изгодни за италианската политика. От своя страна михайловистите преследваха собствени цели, които невинаги съвпадаха с италианските. Така сътрудничеството им се съпровождаше и с някои разногласия и противоречия.

През лятото на 1929 г. ВМРО поиска чрез албанската легация в София съдействието на Тирана за преминаване на чети през албанска територия и поднови предложенията си за сътрудничество с Албания върху антиюгославска основа. А. Зогу използува случая, за да предяви претенции за земи от Вардарска Македония. Италианският пълномощен министър го увери, че Италия няма да поема пред България ангажименти, които засягат източната албанска граница.[90] Що се отнася до прехвърлянето на чети — и в това отношение италианската дипломация не бе разположена. Пълномощният министър в Белград предупреди, че подновяването на терористичната дейност ще постави България в много трудно положение и ще достави на югославското правителство отлична възможност да се представи пред европейското обществено мнение като принудено да се защищава. Той не смяташе, че ВМРО трябва да се разоръжи или да ограничи дейността си; напротив, организацията следваше да запази цялата си бойкост, но за момента да остане с пушка при нозе в очакване хода на събитията.[91]

Сключването на българо-югославското споразумение на 14 януари 1930 г. бе последвано от ново раздухване на македонския въпрос.

През януари 1930 г. трима граждани на Югославска Македония — Д. Шалев, Гр. Атанасов и Д. Илиев — връчиха в ОН мемоар, с който настояха да се осигурят на македонското население правата, признати от мирния договор. Мемоарът имаше широк отзвук в Европа. По него възникнаха разисквания и в Камарата на общините. Тримата възнамеряваха да посетят Лондон, Париж, Берлин и Рим. Но югославското консулство в Женева отказа да продължи валидността на паспортите им. Тогава те връчиха нов мемоар на съответните дипломатически представители в ОН. Чрез италианския пълномощен министър в Берн мемоарът бе изпратен и на Гранди.[92]

Това бе една легална акция, дело на югославски граждани и апелираща за права, признати от договора за мир. Тримата действуваха в съгласие със сговористкото правителство и разчитаха на подкрепата на Италия. „С нашата акция — пишеше Атанасов на Ляпчев — вършим обществен дълг, за да... дадем възможност на политическите среди да се занимаят с македонския въпрос.“[93] В същност такава бе и главната цел, която българското правител-

[89] DDI, VII, 7, p. 550—557.
[90] Здр. Мичева. Пос. съч., с. 179—184.
[91] DDI, VII, 7, p. 582—583.
[92] Ibidem, p. 563.
[93] MAE, SS, AS, pacco 931, pos. 1836/83, Рим, 3. III. 1930, No 206 695; Женева, 10. V. 1930.

ство преследваше в момента: споразумявайки се с Югославия, да поддържа претенциите си за Македония, без да допуска, че са назрели условията за осъществяването им.

ВМРО обаче не се задоволяваше само с това. През март бяха организирани атентати в Пирот, Крива Паланка, Струмица. В отговор бе засилен полицейският терор във Вардарска Македония. Буров призна пред Пиачентини, че атентатите са дело на ВМРО, че в тях са участвували и някои български офицери. В стремежа си да предотврати ново влошаване на отношенията с Белград сговористкото правителство пристъпи към някои по-енергични мерки: бяха иззети македонски вестници и се замисляше дори забраняването им, бе решено да се арестуват и дадат под съд виновните за атентатите и да се интернират от граничната зона всички подозрителни лица. Мерките се посрещнаха със задоволство от Англия.[94] В Италия обаче те предизвикаха безпокойство. Печатът даде широко място на информации за репресивната политика на българското правителство. Трябваше Пиачентини да внесе успокоение: арестите са малко — съобщи той в Палацо Киджи — и засегнаха второстепенни и третостепенни дейци на ВМРО; никоя по-видна личност не е задържана.[95]

Естествено в Белград мерките се преценихa като недостатъчни и неудовлетворителни. И все пак кампанията, която беше подета, този път щадеше България, а стрелите се насочваха главно срещу Италия. Югославският печат обвиняваше ВМРО, че служи на чужда сила, наследила австро-унгарската политика на Балканите. И открито се разобличаваше Италия, че е внушила атентатите, за да пречи на българо-югославските споразумения.[96] Този подход — очевидно по нареждане от правителството — се провеждаше стриктно и на монтираните от местните власти митинги в Скопие, Битоля, Прилеп, Охрид, Ресен, т. е. в почти всички градове на югославския дял на Македония. В речите на ораторите и в резолюциите се запазваше умерен тон спрямо България, а отговорността за атентатите се стоварваше върху Италия, която финансирала „бандитите", пречела на българо-югославските отношения, и т. н.[97]

Английското правителство реши отново да поеме инициативата за колективна постъпа в София, като великите сили настоят за строги мерки срещу атентаторите, а евентуално — и за разтурянето на ВМРО. Форейн офис използува присъствието в Лондон на италианския външен министър Гранди, за да го увещава в този дух. Гранди се обяви против едностранна постъпка, понеже тя би накърнила суверенитета на България и по-скоро би влошила, вместо да подобри положението. Той смяташе, че отговорността за инцидентите пада повече върху терористичната политика на Белград в Македония, отколкото върху примиренчеството на българското правителство спрямо ВМРО. Ето защо той се съгласяваше да участвува в една колективна постъпка, извършена едновременно в София и Белград.[98] Така бе и решено: дипломатическите представители на трите сили в София и Белград да дадат съвети за

[94] ЦДИА, ф. 252, оп. 1, а. е. 360, Гр. Атанасов — А. Ляпчев, Женева, 22. V. 1930, л. 1—5.

[95] MAE, SS, AS, paccо 930, pos. 1817, 1/2, София, 13.III. 1930,No 709, 21.II.1930, No 797, Лондон, 14. IV. 1930, № 1291/540.

[96] Ibidem, paccо 929, pos. 1917, 1/2, София, 14. IV. 1930, No 820/299.

[97] Ibidem, Рим, 22. III. 1930, No 339 R.

[98] Ibidem, Скопие, 18. III. 1930, No 374/94, Белград, 29.IV. 1930, No 2077/870,30.III. 1930, No 774 R.

въздържаност с цел да се избягнат „отраженията от последните гранични инциденти". Фактически Италия торпилира английската инициатива, реализирала се в общи пожелания в дух, от който и българското, и югославското правителство в момента се въодушевяваха. Но самият факт на присъединяването ѝ към колективната постъпка свидетелствуваше за намерението на фашисткото правителство да не се отделя от другите две сили дори когато се касаеше до въпрос, толкова важен за неговата политика.

Италианската дипломация разбираше, че политическото положение в България се изменя, че се извършва прегрупиране на политическите сили, което ѝ налагаше преоценка на провежданата дотогава линия. След излизането на Вълков от правителството бяха стеснени възможностите за влияние на ВМРО върху българската политика. Първоначално и Пиачентини, и в Палацо Киджи вярваха, че Вълков ще се върне скоро в активния политически живот, и продължаваха да залагат на него. Но през пролетта на 1930 г. Пиачентини вече докладваше, че влиянието на генерала намалява,[99] а няколко месеца по-късно вече му отричаше всякакво политическо бъдеще.

В самата управляваща партия се засилваше недоволството от дейността на ВМРО. Настояваше се за пресичане намесата на организацията в управлението. С правителствената промяна през май 1930 г. в кабинета бе включен Ал. Цанков, когото италианската дипломация таксуваше за югославофил и противник на ВМРО.

Все по-ясно ставаше, че и сговористкото управление се изхабява, че не е вечно, и с това изпъкваше опасността от едностранчивото обвързване на Италия с него. Трябваше да се потърсят нови съюзници из средата на опозиционните партии. Така италианската дипломация започна да проявява интерес и към БЗНС. Тази линия бе поета от новия пълномощен министър в София Дж. Кора.

Падането на Демократическия сговор от власт в резултат на парламентарните избори през юни 1931 г. нанесе нов тежък удар на ВМРО. Блоковото правителство не бе в състояние да се справи с организацията, но лишена от подкрепата на българските власти, тя неминуемо отиваше към упадък. Сериозно бе разколебана и външната помощ, доколкото и фашистка Италия се ориентира към сближение с новите управляващи партии. Наистина все още в Рим отдаваха значение на македонския въпрос като единствена пречка, която разделяше София и Белград. Ако македонският въпрос изчезне — предупреждаваше Кора,—панюгославският съюз ще бъде само въпрос на време и сгоден случай.[100] Успокоително действуваше обстоятелството, че правителството на Народния блок пазеше старателно дистанция в отношенията си с Белград.

През 1933 г. обаче настъпиха промени в българската външна политика. Блоковото правителство пое курс за преодоляване изолацията на страната чрез сближение с Югославия. По какъв начин Италия би могла да противодействува? Традиционните опори на една антиюгославска политика бяха дворецът, войската и ВМРО. Но и в тях се чувствуваха колебания. Що се отнася до ролята на ВМРО, италианските дипломати с основание вече си задаваха въпроса, дали наистина организацията имаше значението и влиянието, които ѝ се приписваха; дали наистина управляващите среди бяха под зависимостта

---

[99] MAE, SS, AS, pacco 930, pos. 1817, 1/2, Лондон, 14. III. 1930, No 710.
[100] Ibidem, pos. 1815/1, София, 14. IV. 1930, No 550.

ѝ или си служеха с нея в политическите си ходове?[101] Те не можеха да не констатират, че в българското общество се увеличава разочарованието от практическите акции и особено от взаимоизтребителната борба между крилата на ВМРО. Когато в отговор на отношението на Народния блок към ВМРО михайловистите заместиха лозунга за автономна Македония с лозунга за независима Македония, включваща Кюстендил и Дупница, срещу тях се обявиха дори шовинистичните буржоазни среди.[102]Правителството се възползува от тези настроения, за да предприеме някои по-решителни мерки срещу терористичните действия. Италианската дипломация се отнесе одобрително към мерките, тъй като сама смяташе, че кървавите борби компрометират ВМРО. И в същото време със съжаление следеше залеза на организацията, който лишаваше Италия от важна предпоставка на балканската ѝ политика и разчистваше пътя за българо-югославско сближение.[103] Срещу тази тенденция фашисткото правителство не можеше да се противопостави. Оставаше му да се приспособи към нея и в нейните рамки да провежда собствената си линия. Отдръпването на фашистка Италия от ВМРО представляваше един от белезите на обрата, настъпил във външната ѝ политика след 1934 г. — обрат, който се характеризираше с преминаването от противопоставяне към сближение и споразумение с Югославия.

По такъв начин, когато след 19 май 1934 г. правителството на К. Георгиев разтури ВМРО, Италия бе подготвена да приеме този акт. Дори видя в него една своевременна мярка, актив на българската политика.[104] След убийството на крал Александър в Марсилия италианският пълномощен министър в София възкликна: щастие за българското правителство е, че успя енергично да се справи с ВМРО, и така отблъсна всякакво обвинение за съучастие с терористите.[105]

*

Издигнала за знаме благородната идея за освобождението на Македония, създадената след Първата световна война Вътрешна македонска революционна организация се превърна в оръдие на най-реакционните политически среди в България и чужбина. Нейните ръководители се съюзиха с деветоюнския режим и станаха едни от най-фанатичните проводници на терористичната му политика. Сговористкото правителство си служеше с ВМРО преди всичко за смазване на революционното движение в страната. Това, както и самоизтребителните борби между фракциите на организацията я лишиха от влияние сред македонското население. Падането на Сговора от власт постави началото на един процес на ликвидация на ВМРО.Извън България ръководителите на ВМРО намериха подкрепата на фашистка Италия и станаха инструмент на нейната антиюгославска политика. Преориентацията на италианската външна политика остави ВМРО и без външна опора. След Деветнадесетомайския преврат организацията престана формално да съществува. Някои нейни ръководители, предимно от кръга около Ив. Михайлов, продължиха и по-нататък да политиканствуват в служба на чужди интереси. Но ВМРО окончателно загуби ролята си на фактор във вътрешната политика на България и значението си в борбата между империалистическите сили на Балканите.

---

101 MAE, SS, AS,pacco 4 1834), (Bulgaria, 1932), pos. 1, София, 5. VIII. 1932.
102 Ibidem, pacco 9 (Bulgaria, 1934), pos. 1, Bulgaria Politica estera, Roma, 4. VII. 1934.
103 Д. Казасов. Видяно и преживяно (1891—1964). С., 1959. с. 473—474.
104 ЦДИА, ф. 176, оп. 6, а. е. 2007, л. 13—15.
105 MAE, SS, AS, pacco 13 (Bulgaria, 1935), pos, 1—83, София, 26. I, 1935, No 126/8.

L'ITALIE FASCISTE ET L'ORGANISATION REVOLUTIONNAIRE MACEDONIENNE INTERIEURE

Ilčo Dimitrov

(Résumé)

Après la Première Guerre mondiale les Vărhovistes (mouvement révolutionnaire national macédonien) rétablirent l'Organisation révolutionnaire macédonienne intérieure (ORMI), s'allièrent aux partis bourgeois et s'engagèrent dans la lutte contre le régime agrarien et le Parti communiste. Ils cherchèrent aussi un appui à l'extérieur pour leur cause. Cette aide ils la trouvèrent en Italie.

Le contact entre l'Italie fasciste et l'ORMI était avantageux aux deux parties. L'Italie utilisait l'ORMI comme instrument de pression sur le gouvernement bulgare et comme un élément important de son action contre la Yougoslavie. L'Organisation révolutionnaire macédonienne intérieure comptait sur l'appui matériel et moral du fascisme italien. Dans le présent article sont exposés une suite de faits, tirés principalement des archives du Ministère italien des Affaires Etrangères qui témoignent des rapports suivis entre la diplomatie fasciste et l'ORMI, de coopération entre elles et d'actions coordonnées. Ces rapports s'intriquaient étroitement et influaient directement sur les relations bulgaro-italiennes.

Ainsi l'Organisation révolutionnaire macédonienne intérieure est devenue l'instrument des milieux les plus réactionnaires en Bulgarie et à l'étranger. Ses dirigeants s'allièrent au régime de neuf juin et devinrent les promoteurs les plus fanatiques de la politique terroriste. Ceci, ainsi que les luttes intestines entre les fractions et l'Organisation privèrent cette dernière de l'influence au sein de la population macédonienne. La chute du pouvoir de l'Entente démocratique priva l'ORMI de son appui intérieur. L'orientation nouvelle de la politique extérieure italienne priva l'organisation de l'appui extérieur aussi. L'ORMI fut dissoute après le 19 mai 1934.

БЪЛГАРСКА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ
Единен център за наука и подготовка на кадри по история —
Българско историческо дружество
България и европейските страни през XIX—XX в.
София . 1975

МЕЖДУНАРОДНАТА ОБСТАНОВКА ПРЕЗ ЛЯТОТО И НАЧАЛОТО НА ЕСЕНТА НА 1933 Г. И ПОДГОТОВКАТА НА БАЛКАНСКИЯ ПАКТ

Христина Данева-Михова

Подписването на Балканския пакт на 9 февруари 1934 г. не беше едно обикновено реализиране на проекта за балканско съглашение, приет от Балканската конференция. Напротив, подготовката на този пакт бе един сравнително продължителен процес, който протичаше при сложна и бързо променяща се международна обстановка.

Началото на дипломатическите усилия за създаването на една балканска групировка или на един балкански блок датират още от началото на 1933 г. През пролетта на тази година Едуард Бенеш настояваше за по-тясно сближение на България с Малкото съглашение на основата на значително подобряване на българо-югославските отношения. По същото време и турското правителство от своя страна се стремеше към един гръцко-турско-български гаранционен пакт или поне към българо-турски пакт, който да допълни проектирания гръцко-турски договор.[1]

До октомври 1933 г., макар и много да се говореше за Балканско Локарно, идеята за един общ четворен или петорен балкански пакт не бе напълно оформена и възприета. Все още се смяташе, че единството на балканските страни може да бъде изградено само посредством двустранни регионални спогодби.

---

[1] За Балканския пакт от 1934 г. вж. A. V. Papanastassiou: Vers l'Union Balkanique. Paris, 1934; St. Petrovitch. L'Union et les conférences balkaniques. Paris, 1934; K. Kerner, J. Howard. The Balkan Conferences and the Balkan Entente (1930—1935). Berkley, 1936; T. J. Gechkoff. Balkan Union. New York, 1940; Здр. Мичева. Балканският пакт и българо-югославските отношения (1933—1934). — ИПр., 1971, кн. 4; Кр. Манчев. България и дипломатическата активност на Балканите в края на 1933 и началото на 1934 г. — Studia Balkanica, 6, 1972; Ант. Кузманова. Румъния и дипломатическата подготовка на Балканския пакт. — ИПр., 1970, кн. 3; С. Рябоконь. Образование Балканской Антанты и позиция Болгарии. — Уральский государственний университет имени А. М. Горького, Ученые записки, №64 сер. ист., вып. 3, 1966; Cristian Popişteanu. Românîa si Antanta Balcanică. Bucureşti, 1968; V. Bystrický. Vznik Balkanskej Dochody a československa zahranična politika — Historicky časopis, XV, Bratislava, 1967, p. 365—378; Eliza Campus. Înţelegerea Balcanică. Bucureşti, 1972. За плановете на Малкото съглашение през пролетта на 1933, както и за предложенията на турското правителство вж. по-подробно Хр. Данева-Михова. Някои аспекти на дипломатическата подготовка на Балканския пакт (1934). — В: В чест на академик Димитър Косев. С., БАН, 1974, с. 293—308.

На практика дейността по посока на един балкански пакт доведе през пролетта на 1933 г. до очертаването на една севернобалканска групировка — от балканските държави—членки на Малкото съглашение — Югославия и Румъния — и на една южнобалканска групировка — Турция и Гърция. И двете групировки искаха да привлекат под една или друга форма България, без чието участие целите на едно групиране на Балканите не можеха да бъдат постигнати.

В изследванията за Балканския пакт от 1934 г. слабо е проучен периодът от лятото и началото на есента на 1933 г. А редица събития по това време както в Средна, така и в Югоизточна Европа оказаха значително въздействие върху еволюцията на идеята за създаването на една балканска групировка на основата на гаранционен общ или четворен балкански пакт. Тези събития упражниха и определено влияние върху дейността на политическите и държавните дейци, както и върху дейността на дипломатите във връзка с формирането на Балканското съглашение.

Изворите са все още оскъдни. Но някои документи от Централния държавен исторически архив, както и публикуваните френски дипломатически документи дават възможност да се направи опит за изясняване кои моменти от международната обстановка въздействуваха през посочения период в една или друга степен върху дипломатическата подготовка на Балканския пакт.

*

През лятото и началото на есента на 1933 г. споровете и разговорите между дипломатите и политическите дейци за едно Балканско Локарно като че ли заглъхнаха. В действителност това затишие в дейността на дипломацията с оглед на един балкански пакт бе само привидно. Сключването на конвенциите за определяне на агресора, подписването на Пакта на 4-те, френско-италианските преговори, отношенията между Австрия и Унгария, от една страна, и страните от Малкото съглашение, от друга, както и редица други събития приковаваха вниманието на правителствата от балканските страни.

В края на май в Женева в Комитета за сигурност бе разгледан внесеният от съветската делегация още през февруари проект за международна конвенция за определяне на агресора.[2] Германия, Италия, а също и Англия се обявиха против необходимостта от едно „прецизно определяне" на понятието агресор.[3]

Все пак Комитетът за сигурност не отхвърли съветското предложение. То бе одобрено по принцип, но приемането му бе отложено. По време на Международната стопанска конференция в Лондон СССР предложи да подпише с отделни страни пактове на основата на проекта за Конвенция за определяне на агресора. В Лондон на 3 и 4 юли бяха подписани т. нар. Лондонски конвенции (или „Източни пактове") между СССР и съседните му страни, а така също между СССР, Малкото съглашение и Турция.[4]

Лондонските конвенции представляваха опит за отпор на агресивните сили, на нескритите домогвания на хитлеристка Германия в Източна, Средна и Югоизточна Европа. Затруднявайки ревизията на мирните договори с насилствени средства, те допринасяха за стабилизирането на териториалното ста-

[2] История дипломатии. Издание второе. Т. III. М., 1965. с. 568—571.

[3] ЦДИА, ф. 176, оп. 6, а. е. 2304, л. 99—100 (Св. Поменов, Берлин, 30 май 1933).

[4] Документы внешней политики СССР (по-нататък: ДВнП), т. XVI. док.160, с.305—306, док. 213, с. 388—392, док. 214, с. 393—395, док. 218, с. 403—406, док. 221, с. 412, док. 222 с. 416—417, док. 242, с. 445, док. 266. с. 424.

тукво.[5] Лондонските конвенции предвещаваха подобряване на отношенията между редица страни в Средна Европа и СССР и създаваха предпоставка за система на колективна сигурност в Европа. Вторият от подписаните в Лондон пактове (пактът между СССР, Малкото съглашение и Турция) бе открит. Той предвиждаше възможността към него да се присъединят и други държави.

Българското правителство посрещна негативно проекта за конвенция за определяне на агресора. Пункт 5 от чл. 2 на този проект определяше като агресор и държавата, от чиято територия евентуално отделни чети или групи биха навлезли в територията на съседна държава. Ето защо то предприе редица дипломатически стъпки, за да получи подкрепа на своето становище.[6] Безпокойството на българските правителствени и дипломатически кръгове се засили след сключването на Лондонските конвенции. Фактът, че Турция участвуваше в тях наред с Малкото съглашение, създаваше впечатление за обкръжаване на България и засилване на нейната международна изолация.[7]

Правителството на Никола Мушанов предприе някои сондажи, за да си изясни мнението на великите сили относно евентуалното присъединяване на България към този пакт. Германското правителство препоръча на България „основните начала" на своята политика: „Да се преследват поставените цели на външната политика, без да се предприема нещо решително като преждевременно; да се избягват крайните обвързвания, като въпросите, които се слагат, се уреждат чрез временни споразумения."[8] В Рим бе заявено на българския пълномощен министър Ив. Вълков, че Италия няма интерес да се присъедини към Лондонския пакт и че същото се отнасяло за Германия и за България. „Следва да се заключи — пише Ив. Вълков, — че присъединяването на България към пакта не би отговаряло на италианската политика на Балканите и не би било желателно за нея."[9] Във Форейн офис заявиха на българския пълномощен министър П. Хаджимишев, че за английското правителство било „безразлично дали България ще се присъедини или не"[10]. Това бе фактически отговор, с който бе изразено отрицателното отношение на Лондон към евентуално присъединяване на България към един от „Източните пактове".

*

Подписването на пакта на 4-те само няколко дни след подписването на Лондонските конвенции имаше също значителен международен ефект. Германия не скриваше недоволството си от промените, внесени в първоначалния

[5] ДВнП, т. XVI, док. 160, с. 305—306; ЦДИА, ф. 176, оп. 6, а. е. 2020, л. 255—257 (П. Дорев, Прага, 3 юли 1933); а. е. 2384, л. 77—79 (Ст. Петров, Будапеща, 15 юли 1933).

[6] На българския пълномощен министър в Берлин бе даден съвет българската делегация в Женева да поддържа тесен контакт с германската и да действува съвместно с нея. — ЦДИА, ф. 176, оп. 6, а. е. 2304, л. 99—100.

[7] В един разговор с българския пълномощен министър в Атина временно управляващият гръцкото министерство на външните работи Песмацоглу подчертава, че Турция с включването си в конвенцията дала израз на недоволството си от България поради отказа ѝ да приеме предложението за българо-турски гаранционен пакт. — Вж. пак там, а. е. 2261, л. 43—47 (Петър Нейков, Атина, 9 юли 1933). Българският пълномощен министър в Анкара Н. Антонов открито изразява пред Али бей, един от подпредседателите на Народната партия и приближен на Мустафа Кемал, огорчението на българското правителство от това, че приятелска Турция е подписала Лондонската конвеция. — Пак там, л. 53 (Н. Антонов, Анкара, 28 юли 1933).

[8] Пак там, а. е. 2261, л. 388 (Св. Поменов, Берлин, 1 авг. 1933).

[9] Пак там, л. 387 (Ив. Вълков, Рим, 27 юли 1933).

[10] Пак там, л. 387 (П. Хаджимишев, Лондон, 5 авг. 1933)

проект на този пакт под натиска на Франция и на Малкото съглашение. В разговор със Св. Поменов, българския пълномощен министър в Берлин, а така също и в телеграма до германския пълномощен министър в София, Рюмелин фон Нойрат отбелязва недоволството на германските управляващи среди от промените в текста на пакта по въпроса за въоръженията и по въпроса за ревизирането на мирните договори. Въпреки това германският външен министър отдаваше значение на обстоятелството, че за пръв път чл. 19 от пакта на ОН се включваше в един международен договор.[11]

По-големи надежди на пакта на 4-те възлагаше английското правителство. О. Сарджант, директор за Средна и Югоизточна Европа във Форейн офис, подчертава пред българския пълномощен министър в Лондон, че този пакт потвърждава Локарнските решения от 1925 г. и че Хитлер ще следва политиката на Щреземан и Брюнинг. И Лондон, и Париж очакваха много от сътрудничеството с Италия в рамките на пакта на 4-те. В Ке д'Орсе и във Форейн офис се смяташе, че той открива „твърде благоприятни перспективи за разбирателство между Франция и Италия". Английското правителство се надяваше най-сетне, че пактът на 4-те ще предотврати създаването на два противоположни и враждебни блока в Европа.[12]

Непосредствено преди парафирането на пакта на 4-те обаче българският представител в Рим бе стигнал до извода, че връзките между Италия и Германия се засилват. Малко по-късно, след един разговор с барон Алоизи относно перспективите на френско-италианското сближение, Вълков направи извода, че френско-италианското сближение „не ще отиде по-далеч" от това, което е постигнато с пакта на 4-те, тъй като „въпросът за ревизията на мирните договори си остава еднакво важен за Германия и Италия."[13]

Въпреки промените, внесени в окончателния текст на пакта на 4-те, страните от Малкото съглашение го посрещнаха с недоволство и с явно безпокойство. Интересни данни за отношението на дипломацията на Малкото съглашение ни дава един разговор на българския пълномощен министър в Атина с пълномощните министри на Румъния и Чехословакия — Ланга-Рашкану и Барачек. Те смятаха, както съобщава П. Нейков, че въпреки уверенията на Франция пактът съдържа елементи за силно безпокойство за трите страни от Малкото съглашение. Ланга-Рашкану и Барачек изразиха мнението, че „вложеният в пакта на 4-те ревизионизъм не е омаломощен" и че отстъпките на Мусолини „са по-скоро словесни, отколкото действителни"[14].

*

Франция се стремеше да постигне споразумение с Италия по въпроса за отношението на конференцията по разоръжаването към германските искания и по въпроса за гарантиране независимостта на Австрия. Подмолната дейност на нацистите ставаше все по-интензивна, вътрешнополитическото положение на Австрия все повече се усложняваше. Френските политически

---

[11] ЦДИА, бр. 176, оп. 6, а. е. 2304, л. 107—109, 110—112 (Св. Поменов, Берлин, 8 и 10 юни 1933), а. е. 2258, л. 158 (Телеграма на Нойрат до Рюмелин, 9 юни 1933).

[12] Пак там, а. е. 2258, л. 175—176 (П. Хаджимишев, Лондон, 14 юни 1933).

[13] Пак там, л. 161—162, л. 187 (Ив. Вълков, Рим, 22 юли 1933).

[14] Пак там, л. 209—212 (П. Нейков, Атина, 31 юли 1933).

и дипломатически отговорни лица не се заблуждаваха относно действителните намерения на хитлеристкото правителство спрямо Австрия.[15]

За френската политика австрийският въпрос бе свързан с цял комплекс от проблеми относно Средна и Югоизточна Европа. Външнополитическата активност на Унгария заемаше важно място сред тези проблеми, засилвайки чувството на несигурност и заплаха за френската ситема от съюзи. На 17 юни унгарският министър-председател Гьомбьош направи посещение в Берлин, където бе посрещнат от фюрера с изключително и подчертано внимание. Това посещение се състоя по непосредствената инициатива на германския канцлер и бе уредено от Бюрото за външна политика при националсоциалистическата партия.[16] В първата половина на юли Гьомбьош посети Австрия, а към края на месеца той посети Рим заедно с унгарския външен министър Каня. Унгария явно се опасяваше от условията, при които можеше да се развие по-нататък френско-италианското сближение. След посещението в Рим увереността на унгарското правителство, че то има „мощната подкрепа на Италия", се засили.[17] Впечатлението от унгарското посещение в Рим не можа да бъде изгладено от последвалата през септември визита на Каня в Париж.[18]

Още от пролетта на 1933 г. сред дипломатите се говореше за евнтуална реставрация на Хабсбургите или за австро-унгарски стопански дуализъм. Плановете за австро-унгарска икономическа уния поставяха за Франция и за Малкото съглашение на първо място по значение усилията за осъществяване на „стопанската организация" на Средна, Дунавска и Югоизточна Европа. Този проблем беше през лятото на 1933 г. една от сериозните грижи за френската дипломация и за дипломацията на нейните съюзници. Той бе тясно преплетен с итало-френските отношения.[19]

С пакта на 4-те бе осъществен един етап от френско-италианското разбирателство, постигнато по време на мисията на де Жувенел в Рим. Преди да напусне поста си в Рим през юли, той набеляза основните два проблема, по които предстоеше да се развива по-нататък френско-италианското разбирателство: германския проблем на Конференцията по разоръжаването и проблемите за Средна и Югоизточна Европа.[20]

В центъра на тези проблеми стояха усилията на Франция да си осигури съдействието на италинското правителство за предотвратяването на аншлуса. Ке д'Орсе смяташе, че това би могло да се постигне чрез по-тясно икономическо сближение между страните от Малкото съглашение, от една страна, и Италия, Австрия и Унгария, от друга. Френското правителство достигаше до извода, че трябва да се признаят на Италия известни икономически предимства в Средна и Югоизточна Европа. То правеше усилия да склони страните от Малкото съглашение в тази насока.[21]

---

[15] Documents Diplomatiques Françaies, 1932—1939, 1-re Série (1932—1935((по-нататък: DDF), T. IV, doc. 158, p. 268 (Francois-Poncet, Berlin, 30 mars 1933).

[16] ЦДИА, ф. 176, оп. 6, а.е. 2304, л. 119—121 (Св. Поменов, Берлин, 22 юни 1933), а. е. 2384, л. 70—73 (Ст. Петров, Будапеща, 29 юни 1933).

[17] Пак там, а. е. 2384, л. 66—68 (Ст. Петров, Будапеща, 21 юли 1933). За посещението на Каня в Рим вж.: DDF, 1-re Série, T.IV, doc. 45, p.87—88, doc. 59, p. 106—109, doc. 74, p. 140—141.

[18] Ibidem, doc. 231, p. 392—393, вж. и ЦДИА, ф.176, оп.6, а. е. 2384, л. 95—97 (Ст. Петров, Будапеща, 10 окт. 1933).

[19] ЦДИА, ф. 176, оп. 6, а. е. 2344, л. 1 (Вл. Робев, Букурещ, 3 юли 1933).

[20] DDF, 1-re Série, t. IV, doc. 14, p. 23—25 (de Jouvenel, Rome, 18 juillet 1933).

[21] Разяснявайки тези съображения на Ед. Бенеш, френският посланик в Прага Л. Ноел предлага конкретно да се помисли за известни икономически улеснения в полза на Триест

През лятото на 1933 г. въпросът за т. нар. „икономическа организация“ на дунавските страни („Дунавски план“) заемаше важно място между проблемите, които привличаха вниманието на европейските канцеларии. Италианското правителство се стремеше да постигне пълно разбирателство между Будапеща и Виена, за да се превърнат Австрия и Унгария в основа на една бъдеща дунавска комбинация, като по този начин се избегне една профренска комбинация, в която най-активната роля би принадлежала на Чехословакия, и като се уравновеси изобщо влиянието на Малкото съглашение.[22]

Мусолини беше привърженик на икономическа — и дори на политическа — уния между Австрия и Унгария. Той смяташе, че едва след като тя се осъществи, може да се пристъпи към преговори с Малкото съглашение за стопанско сътрудничество на базата на преференциите. Тези въпроси заемаха централно място и в преговорите в Рим при посещението на унгарските министри Гьомбьош и Каня към края на юли. Гьомбьош подчерта в Рим, че Унгария е против всякакво Дунавско Локарно, ако предварително не бъдат осигурени нейните интереси.[23] В началото на август Пол-Бонкур преценяваше, че Италия не е изоставила своята идея да формира един итало-австро-унгарски икономически блок. Френското правителство смяташе, че в икономическо отношение такъв блок не можеше да бъде жизнен, поради това се опасяваше, че той се подготвя главно с политическа цел.[24]

При тази обстановка Франция правеше опити да стимулира по-тясно икономическо сближение между Малкото съглашение, Австрия и Унгария, преди да е пристъпила към по-конкретно обсъждане на дунавските проблеми съвместно с италианското правителство. Пол-Бонкур настояваше Малкото съглашение да провежда политика, която да внесе известно успокоение в Италия и наред с това да окаже широка икономическа подкрепа на Австрия. Тази подкрепа по мнението на Ке д'Орсе можеше да съдействува за предотвратяване на аншлуса.[25]

Към средата на август в Рим пристигна като френски дипломатически представител де Шамбрен, който преди това заемаше поста пълномощен мини-

---

и Фуиме. — Ibidem, t. III, doc. 482, t. IV, doc. 4, p. 5—6 (L. Noël, Prague, 17 juillet 1933), doc. 19, p.29—31 (de Dampierre, Rome, 19 juillet 1933). През юли де Жувенел бе предложил на новия румънски пълномощен министър в Рим Лузиано подготвящият се нов итало-румънски договор да бъде открит, като към него се присъединят и други страни. Поради това бе разглеждана и възможността за присъединяването и на Чехословакия към този договор. Чехословашкият пълномощен министър в Рим Хвалковски бе заявил,че напълно споделя тази идея. Италия проявяваше готовност да преговаря и с Югославия. Де Жувенел дори бе предложил по този повод Франция да не се намесва в евентуални итало-югославски преговори, за да се избегне впечатлението, че са насочени срещу Германия. — Ibidem, doc. 14, p. 23—25.

[22] ЦДИА, ф. 176, оп. 6, а. е. 2267, л. 10—13 (Стратиев, Будапеща, 11 юли 1933), а. е. 2384, л. 80—81 (Ст. Петров, Будапеща, 18 юли 1933).

[23] Пак там, а. е. 8324, л. 34—36 (Стратиев, Будапеща, 28 юли1933), а. е. 2267, л.18—19 (П. Хаджимишев, Лондон, 5 авг. 1933). Италианската позиция по проблемите на „икономическата организация“ на дунавските страни бе изложена в уводна статия на в. Giornale d'Italia непосредствено след посещението на унгарските министри в Рим. Сувич заявява пред френския шарже д'афер,че тази статия отговаря напълно на възгледите на италианското правителство и че Италия няма да допусне Унгария и Австрия да преговарят поотделно със страните от Малкото съглашение, тъй като те ще участвуват в тези преговори като един блок. — DDF. 1-re Série, t. IV, doc. 53, p. 99, doc. 59, p. 106—109, doc, 74, p. 140—141, doc. 77, p. 143—144; Giornale d'Italia, 3. VIII. 1933.

[24] Ibidem, doc. 96, p. 173—174 (Paul—Boncour, Paris, 8 août 1933), doc. 105, p. 186—189.

[25] Ibidem, t. III, doc. 118; t. IV, doc. 118, p. 207-209 (Paul-Boncour, Paris, 17 août 1933) doc. 138, p. 238—240. — Вж. и ЦДИА, ф. 176, оп. 6, а. е. 2010, л. 26 (П. Дорев, Прага, 13. 1933).

стър на Франция в Анкара. Още в първия разговор с Мусолини „икономическата организация" на дунавските страни бе включена между първите проблеми, които предстоеше да бъдат обсъждани между Италия и Франция.[26] Френското правителство се опита да спечели Италия за някои конкретни мероприятия на Малкото съглашение в полза на Австрия. В разговор с Шамбрен Квадрони, директорът за Европа в Палацо Киджи, изрази опасенията на италианското правителство икономическите отстъпки, които биха били поискани от Австрия и Унгария, да не послужат като претекст и за политически отстъпки от тяхна страна. Шамбрен предложи на Ке д'Орсе по този пункт френското правителство да се съгласи напълно с Италия.[27] В инструкциите до де Шамбрен Пол-Бонкур още веднъж формулира (към средата на август) главната цел на френското правителство при преговорите по дунавските проблеми: да не допусне сформирането на блокове в Средна и Югоизточна Европа, които да се окажат под влиянието на съперничещи сили.[28]

В началото на септември Мусолини все още се изплъзваше от изработването на един конкретен съвместен френско-италиански план за „стопанска организация" на Дунавска Европа под претекст, че Германия и Унгария щели да го осуетят.[29] Италия се домогваше до инициативата в разрешаването на стопанските проблеми на дунавските страни. Френското правителство не беше обаче склонно да остави тази инициатива в ръцете на италианското правителство,особено след като преговорите за пакта на 4-те бяха започнали по италианска инициатива.[30] През септември в Женева на конференцията по разоръжаването френските делегати следяха отблизо въпросите за икономическата организация на Дунавска Европа с оглед на итало-френските отношения. Френското правителство бе натоварило един от специалистите на Ке д'Орсе — Жермен Мартен — да следи отблизо контактите между заинтересованите делегации и хода на евентуалните преговори между тях по дунавските стопански въпроси. Пол-Бонкур проведе редица разговори с делегациите на Малкото съглашение.[31] Френското правителство все повече се убеждаваше, че Германия и Италия създават съществени трудности за осъществяването на концепцията на Ке д'Орсе за разрешване на средно и югоизточноевропейските проблеми.

По същото време (19 до 21 септември) в Будапеща пристигна на неофициално посещение фон Папен. Частният характер на това посещение не попречи на фон Папен да направи изявления пред журналистите в Будапеща относно плановете за „организацията" на дунавските страни. Фон Папен недвусмислено заяви, че тази „организация" може да се осъществи само от Унгария

[26] DDF, t. IV, doc. 113, p. 196—197 (de Chambrun, Rome, 25 août 1933).
[27] Ibidem, doc. 133, p. 229—230 (de Chambrun, Rome, 23 août 1933).
[28] Ibidem, doc. 143, p. 246—248.
[29] На въпроса на Шамбрен, как Мусолини вижда „ефективното сътрудничество" между Франция и Италия в Дунавския район, последният отговаря: „Dans l'action modératrice" на Франция в страните от Малкото съглашение и на Италия — в Унгария и Австрия. — Ibidem, doc. 180, p. 307—308 (de Chambrun, Rome, 5 septembre 1933).
[30] Вж. бел. 26 и 27.
[31] Ibidem, doc. 230, p. 392 (Paul-Boncour, Paris, 20 septembre 1933). Жермен-Мартен води разговори по тези проблеми с Ед. Бенеш, Фотич, Титулеску, Шулер — водача на австрийската икономическа мисия, който малко преди това бе посетил Рим — и с германския представител Ритер. — Вж. ibidem, doc. 281, p. 500-514 (Notes sur les conversations qui ont eu lieu à Genève du 28 septembre au 5 octobre 1933), doc.243, p.412—415 (Notes de la délégation française à la conférence du Désarmement.Conversations franco-italiennes. Genève, 25 septembre 1933).

и Германия и че „всички други комбинации ще останат неефикасни“[32]. Френското правителство все пак се стремеше да провежда изчаквателна линия по тия въпроси, за да избегне явни търкания с Италия, преди да бъдат приключени политическите и военните преговори с оглед на конференцията по разоръжаването, в които Ке д'Орсе разчиташе на Италия. Италия обаче използува тази линия на изчакване, за да вземе в свои ръце инициативата по дунавските стопански проблеми.

На 30 септември италианското правителство излезе с меморандума на Мусолини по „икономическата организация“ на страните от Дунавския басейн.[33] Това безспорно внесе нови усложнения в политиката на Франция за сближение с Италия. Както подчертава Жермен-Мартен, италианският меморандум — макар и по някои конкретни стопански въпроси да се приближаваше до френските концепции — целеше да постави под италианско икономическо влияние повечето от дунавските страни. Всичко това, заключава Мартен, можеше да бъде използувано за политическите цели не само на Италия, но преди всичко на Германия.[34]

Интересно е да се проследи какво място можеше да отреди на България едно френско-италианско споразумение за „стопанската организация“ на дунавските страни. В разговор с френския пълномощен министър в Белград Нажиар през август. Б. Йевтич бе заявил, че предпочита „България да остане вън от проекта“. Но при уговорката, че стопанските преговори трябва да бъдат отделени от политическите дискусии, той бе добавил, че „изключването на България не му се струва необходимо“[35]. Ед. Бенеш по същото време подчерта пред френския шарже д'афер в Прага, че що се отнася до България, при условие, че другите членове на Малкото съглашение се съгласят, не вижда пречки тя да не бъде причислена към страните, които ще се ползуват от предимствата на плана за „организацията“ на Средна Европа.[36] В инструкциите на Пол-Бонкур по същото време се подчертава, че френското правителство предвижда планът за „организация“ на дунавските страни да обхваща: „Австрия, Унгария, Чехословашко, Югославия, Румъния (при нужда и България, само ако от нейното участие не последва искане за участие на Гърция и Турция, което ще се окаже трудно да бъде задоволено)“[37]. Преди това обаче Кулондр бе заявил на К. Батолов категорично, че няма да се допусне Гърция и Турция да участвуват в евентуална стопанска комбинация на страните от Дунавския басейн.[38] През юни турското правителство бе изразило категорично своето становище. Турският външен министър, който се намираше в Лондон във връзка с международната стопанска конференция и преговорите за конвенцията за определяне на агресора, бе категорично заявил на П. Хаджимишев, че Гърция,Турция и Унгария ще се противопоставят на всеки опит за стопанско

---

[32] DDF, doc. 236, p. 394—401 (de Vienne, Budapest, 21 septembre 1933). Вж. и ЦДИА, ф. 176, оп. 6, а. е. 2304, л. 148—150 (Св. Поменов, 23 септ. 1933).

[33] Ibidem, doc. 281, p. 504—509, p. 512—514.

[34] Ibidem, p. 509.

[35] Ibidem, doc. 157, p.265—267 (Naggiar, Belgrade, 30 août 1933). Наскоро преди това бе парафиран търговският договор между България и Чехословакия, който предвиждаше на България да се дадат специални предимства за износа на зърнени храни, ако Прага предвиди такива за друга страна от Средна Европа.

[36] Ibidem, doc. 149, p. 257—258.

[37] Ibidem, doc. 143, p. 247 (Paul-Boncour, Paris, 25 août 1933).

[38] ЦДИА, ф. 176, оп. 6, а. е. 2261, л. 388 (Извадки от донесения на пълномощни министри, Париж, 18 авг. 1933).

сближение между България и Югославия и че „във всяка евентуална стопанска комбинация на държавите от Дунавския басейн, ако става дума за участието на България, ще бъде необходимо да влязат и Турция, и Гърция“[39]. Следователно посочената по-горе уговорка на френското правителство затрудняваше значително включването на България в проектираната дунавска стопанска комбинация

*

Посочените събития и тенденции в международните отношения упражняваха силно въздействие върху международните отношения на Балканите и върху плановете за балканско съглашение. Въпросът за групирането на Балканите бе предмет на разговорите между външните министри на балканските страни още през май 1933 г. в Женева. Рюшдю бей споделя пред новия български пълномощен министър в Анкара Никола Антонов за срещите и разговорите си в Женева с българския министър-председател Н. Мушанов и с Д. Максимос, гръцкия външен министър, както и с тримата външни министри на страните от Малкото съглашение — Бенеш, Титулеску и Йевтич. Ед. Бенеш подкрепил открито „политиката на групиране на Балканите“, която се одобрявала „напълно от Англия и Франция и не срещала противодействие от страна на Италия“[40]. Активизира се и сближението между Румъния и Гърция. Н. Титулеску, румънският външен министър, заявява в Женева на Рюшдю бей, че Румъния се намира в най-тесни връзки с Гърция и че двете държави могат да се смятат за съюзници.[41]

Наред с другите обстоятелства, които по това време тласкаха към „групиране на Балканите“, сериозна роля продължаваше да играе тенденцията към сближение между София и Белград.

В началото на юни, на път за Лондон, Рюшдю бей отново предложи на българското правителство тристранен турско-гръцко-български пакт или двустранни гаранционни договори между Турция, Гърция и България. За пръв път това предложение беше направено посредством Н. Антонов на 19 май 1933 г.

На международната стопанска конференция в Лондон разговорите между балканските министри на външните работи продължиха. Преговорите за Лондонската конвенция от 4 юли също бяха преплетени с идеята за „групирането на Балканите“. По това време турското правителство продължи да действува пред представителите на останалите балкански страни в полза на двустранни пактове.

В Лондон турският външен министър решително подчерта пред Н. Титулеску, а също така и пред Ал. Малинов, че турското правителство няма да допусне едностранно обвързване на България само с Малкото съглашение. В края на юни той посети в Лондон П. Хаджимишев и го уведоми, че вече са уговорени пактове за ненападение между Турция и Румъния и Турция и Югославия. Рюшдю бей предложи такива пактове и на България, като решително подчерта, че е против отделно българо-югославско сближение на политическа или стопанска основа. В Рим, където се отби на връщане от Лондон, турският външен министър разговаря с Ив. Вълков и отново предложи тройната гръцко-турско-българска комбинация, като го уверяваше, че от нея България

[39] ЦДИА, ф. 176, оп. 6, а. е. 2261, л. 38 (П. Хаджимишев, 28 юни 1933).
[40] Пак там, л. 31—36 (Н. Антонов, Анкара, 2 юни 1933).
[41] Пак там, л. 53 (Н. Антонов, 28 юли 1933), л. 43—47 (П. Нейков, 9 юли 1933).

щяла да извлече най-голяма полза — стопанска и политическа.[42] През август Рюшдю бей направо ще заяви на Н. Антонов, че турското правителство не може да допусне Румъния и Югославия заедно или поотделно да привлекат към себе си България, че последната трябва да преговаря преди всичко с Турция и Гърция. След завръщането си в Анкара от Лондон той заявява, че е „обезпечил гръцко-българското сближение“[43].

В рапорт от 18 юни Н. Антонов подчертава, че в центъра на дипломатическата дейност, свързана с Лондонските конвенции и балканските преговори, стои Турция, която преследва няколко задачи. Турското правителство целеше да осуети евентуално засилване на политическото влияние на Югославия на Балканите, като предотврати едно непосредствено разбирателство между Белград и София. Турция можеше да се примири с подобно сближение само ако то се постигнеше при нейно посредничество, „в рамките на едно общо или частично групиране“ на балканските държави. Анкара се стремеше също да се намерят такива условия за България, които да й дадат възможност „по-слабо да се противопоставя или изобщо да не се противопоставя на запазването на статуквото и да не търси изход. . . в отделни балкански или извънбалкански комбинации“. Турция искаше най-сетне „да обезпечи за всяка евентуалност своята сигурност чрез стягане връзките си с Гърция и Румъния, които независимо от поведението на Югославия биха могли да държат България в респект.[44]

От страна на двете балкански групировки по това време се разменяха мисли за евентуални отстъпки на България. Рюшдю бей изтъкна пред Н. Антонов, че във всички разисквания в Женева бил изхождал от схващането, че за да се постигне общобалканско споразумение, трябвало да се даде известно елементарно удовлетворение на България. В разговор с българския пълномощен министър в Рим той бе очертал перспективата българо-гръцкото сближение и оттук и тройната балканска групировка да се осъществят, като се възприеме принципът: разрешаване на трудностите между България и Гърция на етапи, след включването на България в съответните пактове. „Първият етап е пактът — бе казал турският външен министър на Ив. Вълков, — другите спорове ще се решават допълнително.“ Според тази перспектива по думите на Рюшдю бей основното по онова време искане на България—излаз на Егея—трябваше да се разреши също на етапи, като за първи етап се предвиждаше достъп на България до Солунското пристанище.[45] В разговор с П. Хаджимишев преди това в Лондон Рюшдю бей се опита да очертае при какви условия Турция можеше да се съгласи с едно българо-югославско сближение, а именно при гарантиране на границите. Като евентуална отстъпка на Югославия в полза на България той допущаше от гарантирането на границите да бъдат изключени „някои малки територии, които преди войните са принадлежали на България“, т. е. както той сам казва, „ако се предвижда ревизия на териториалните граници, послeдната да се ограничи само в горепосочените рамки.“[46]

[42] ЦДИА, ф. 176, оп. 6, а. е. 2261, л. 37—40 (П. Хаджимишев, Лондон, 28 юни 1933), л. 48—49 (Ив. Вълков, Рим, 14 юли 1933).

[43] Пак там (Н. Антонов, 14 авг. 1933).

[44] Пак там (Н. Антонов, Анкара, 18 юни 1933).

[45] Пак там, 31—36 (Н. Антонов, Анкара, 2 юни 1933), л. 48—49 (Ив. Вълков, Рим, 14 юли 1933). Вълков отговорил на Рюшдю бей, че българското правителство не би могло да се съгласи, ако с евентуалния достъп на България до Солунското пристанище се сметне, че е изпълнено обещанието, предвидено в Ньойския договор.

[46] Пак там, л. 37—40.

Малкото съглашение от своя страна също предлагаше на България двустранни пактове (с Румъния и с Югославия). Според преценката на българския пълномощен министър в Атина и то беше склонно тогава да постигне това „с цената на известни жертви". Румънският и чехословашкият пълномощни министри в Атина — Ланга-Рашкану и Барачек — му споменават, че въпросът за някои „ректификации на границите в полза на България не е лишен от сериозност" и се разисква в Белград.[47]

В началото на август българското правителство бе уведомено, че Франция отдава извънредно голяма важност на един пакт между България, Югославия и Румъния. Тази комбинация също трябваше да има за цел териториална гаранция между трите държави срещу известни отстъпки на България от страна на Румъния и Югославия.[48]

Българското правителство по това време не можеше да се реши да се присъедини към някоя от двете балкански групировки. Това още по-трудно можеше да стане на базата на Лондонската конвенция от 4 юли, тъй като по изтъкнатите вече причини то смяташе, че не може да се съгласи с пункт 5 от чл. 2 на тази конвенция.[49] Във връзка с външнополитическата ориентация на страната бе и пътуването на цар Борис през лятото на 1933 г. в Лондон, Париж, Женева и Рим. В тясна връзка с перспективите за балканско съглашение бе пак през лятото на 1933 г. посещението на видния френски общественик и политически деятел Едуард Ерио в България.[50]

Може да се приеме, че контактите на Рюшдю бей и Д. Максимос с външните министри от страните на Малкото съглашение през май в Женева поставят началото на опитите да се съгласуват плановете за балканско съглашение. Тези опити се оказаха продължителни и трудни. В Женева и в Лондон Рюшдю бей показа, че се стремеше и към по-тесни контакти с Малкото съглашение, главно с Югославия и Румъния. Недоволството на Турция от пакта на 4-те и отрицателното отношение на Малкото съглашение към този пакт създаваха благоприятна атмосфера за евентуално приближаване на Турция към тази групировка. Промяната, която се очертаваше в съветско-френските отношения и в отношенията между Малкото съглашение и Съветския съюз, при връзките между Съветския съюз и Турция, също допринасяше за тази насока на външната политика на турското правителство.

След Лондонските конвенции дейността на Турция и Гърция за балканско политическо групиране добива почти официален характер. За Малкото съглашение Лондонските конвенции бяха средство за противодействие на пакта

---

[47] ЦДИА, ф. 176, оп. 6, а. е. 2258, л. 209—212 (П. Нейков, Атина, 31 юли 1933).

[48] Тези отстъпки щели да се направят при условие, че българското правителство разпусне ВМРО и се откаже окончателно от всякакви претенции спрямо Македония. Ако България приемела тези условия и се съгласяла да се обвърже с Малкото съглашение, последното щяло да поеме задължението да склони Гърция да й предостави задоволителен излаз на Егея.— Пак там, л. 9—11 (Писмо на Министерството на външните работи, София, до българските легации, 2 авг. 1933), л. 12 (Допълнение към писмото на Министерството на външните работи от 2 авг., София, 23 авг. 1933).

[49] В докладна записка, съставена на 11 юли, секретарят на външното министерство Г. Радев позовавайки се на „политически и други условия" между България и съседните й държави „пред вид Ньойския договор и пакта Бриан-Келог", заключаваше: „Мисля, че засега ние можем да отбегнем сключването на исканите от Рюшдю бей пактове с нашите съседи."— Пак там, л. 41.

[50] За посещението на Ед. Ерио вж. Радикал, бр. 65 и 66 от 15 и 16 авг. 1933, Народ, бр. 180 от 12 авг. 1933, Мир, бр. 9924 от 11 авг. 1933.

на 4-те. Но това средство му се струваше недостатъчно поради проектите за австро-унгарска уния, насърчавани от Италия, и поради неопределената позиция на България. Затова Чехословакия, Румъния и Югославия продължаваха все още да смятат, че гаранция за мира в Средна Европа може да бъде само Малкото съглашение, но подсилено с българо-югославско сближение.

Усилията за запазване и гарантиране на териториалното статукво на Балканите улесняваха контактите между северната и южната балканска групировка. Постепенно се затвърдяваше убеждението за необходимост от балканско съглашение. Съперничеството за привличането на България за известно време обаче спъваше темпото на реализирането на това съглашение. Опасенията от пряко българо-югославско разбирателство представляваха втора, но много важна линия, по която се засилваха контактите между Гърция и Турция, от една страна, и Румъния, от друга. Може би още през май в Женева се бе достигнало до едно споразумение за съвместни действия на правителствата на тези страни в случай на осъществяване на по-тесни връзки между София и Белград.[51] Лондонската конвенция от 4 юли бележи нов етап в засилването на контактите между четирите съседни на България страни въпреки съревнованието между тях за нейното привличане.

*

През август бяха ускорени преговорите между Турция и Гърция. На 14 септември 1933 г. в Анкара бе подписан гръцко-турският договор за сърдечно споразумение, с който двете страни си гарантираха общите граници (Анкарският пакт). Основната формула на договора бе твърде гъвкава. По-късно съобразно с обстановката и целите на едната или другата от договорящите страни договорът се тълкуваше ту само като гаранционен, ту като съюзен. Той задължаваше двете страни да се съвещават по проблемите на външната политика. Това предвиждаше съгласуваност във външната политика поне що се отнася до общите интереси на Гърция и Турция. Двете страни изразяваха и готовност да се представляват една друга на международни конференции и особено в ОН.

Анкарският договор заемаше важно място в международните отношения на Балканите. С него завърши процесът на формирането на южнобалканската групировка, което не можеше да не даде отражение върху външната политика на останалите балкански страни.

Гръцко-турският договор бе посрещнат с тревога от българската политическа общественост. Преценяваше се, че той е насочен срещу искането за излаз на България на Егея. Още през август Н. Антонов съобщаваше от Анкара, че с този договор се цели „затвърдяването на турско-гръцката граница именно срещу България във връзка с излаза", че една от главните цели на турското правителство беше „да се запази на всяка цена общата граница между Турция и Гърция"[52].

След редица разговори с Рюшдю бей в навечерието на подписването на Анкарския договор Н. Антонов съобщи в София, че клаузите на договора „визират и едно възможно решение на четирите велики сили за ревизия на установеното от мирните договори териториално разпределение в тази част на

[51] ЦДИА, ф. 176, оп. 6, а. е. 2544, л. 34—35 (Н. Антонов, Анкара, 23 ян. 1934).
[52] Пак там, а. е. 2261, л. 75—77, 81—83 (Н. Антонов, Анкара, 19 и 23 авг. 1933).

Балканския полуостров във връзка с осъществяването на българския излаз на Бяло море“[53].

След подписването на Анкарския пакт настъпи известно охлаждане в българо-турските отношения. България се ориентира по-определено към сближение с Югославия. На 18 септември, завръщайки се от своята обиколка в Западна Европа, цар Борис се срещна с крал Александър на гарата в Белград. Подготовката за тази среща бе извършена в голяма дискретност от страна на българското и югославското правителство. Срещата между двамата балкански владетели бе осъществена обаче с решителното насърчение на френския външен министър Пол-Бонкур.[54] Цар Борис бе предварително уведомил за нея английското и италианското правителство.

В срещата между цар Борис и крал Александър на 18 септември на пръв поглед нямаше нищо, което да надхвърля границите на обикновената куртоазия между монарси на две съседни страни. Но тази среща можеше при определени обстоятелства да промени значително отношенията между България и Югославия и да доведе до сериозни промени в съотношението на силите на Балканите. Тя беше възприета като отговор на България и Югославия на сключения преди няколко дни гръцко-турски договор.

Срещата между цар Борис и крал Александър на Белградската гара бе последвана от посещението на турския министър-председател Исмет паша, турския външен министър Рюшдю бей и на група турски депутати в София от 21 до 24 септември. Посещението на турските министри бе подготвено значително отрано и се планираше за октомври или ноември. За да разсее обаче тревогата на българското правителство от Лондонските конвенции, турският печат разгласи веднага след завръщането на Рюшдю бей от Лондон, че посещението на турските министри в София се очаква за септември. На визитата си в българската столица турското правителство отдаваше голямо значение. То възнамеряваше да постави на разискване редица балкански проблеми. „Ние искаме да отидем по-скоро в София — казва Рюшдю бей на Н. Антонов, — за да разсеем преди всичко... подозрението, че с подписаните от мене пактове (в Лондон — б. м., Хр. М.) аз съм се стремил да обкръжавам България.“ Наред с това турският външен министър предупреди българския пълномощен министър, че посещението в София ще послужи като „един последен опит“ на турското правителство да се разбере с България и да я убеди „да вземе ясно становище по балканските работи“. Той предупреди, че ако и този път опитът остане неуспешен и Турция не получи „необходимите гаранции“, тя ще приложи „тактиката на обкръжаването и на принудата“[55].

Още по време на пребиваването на гръцките министри в Анкара, в самото навечерие на подписването на турско-гръцкия договор, Рюшдю бей бе поискал от българския пълномощен министър да предаде по телефона на Н. Мушанов покана до българското правителство да се присъедини към този договор. Правителството отказа да се присъедини към един договор, в чиято подготовка то не беше взело участие.[56]

Турското правителство все още обаче разчиташе да упражни успешен натиск върху България именно след като гръцко-турският съюз бе свършен факт. За да привлече България на страната на нейните южни съседки, Рюшдю

[53] Н. Антонов, Спомени (Рапорт от 13 септ. 1933).
[54] DDF, 1-re Série, vol. IV, doc. 225, p. 381—383 (Naggiar, Belgrade, 19 septembre 1933).
[55] Н. Антонов. Спомени.
[56] Пак там.

бей имаше и свой план за евентуални отстъпки на България, който беше споделил с тогавашния унгарски пълномощен министър в Анкара Тахи. Както отбелязва в рапорта си от 13 септември Н. Антонов, „за да се предотврати едно присъединяване на България към Малкото съглашение. . . Рюшдю бей счита, че този път трябва да ѝ се предложи нещо сериозно и осезателно. . .". Според Тахи турският министър смятал да предложи на българското правителство сключването на благоприятни търговски договори с Гърция и Турция, пристанище на Дедеагач, специален режим за съществуващата железопътна линия до това пристанище или построяване на нова българска железопътна линия и една конвенция за покровителство на малцинствата в Турция и Гърция. Срещу това България трябвало да се задължи да гарантира балгаро-турската и българо-гръцката граница.[57]

Вестта за срещата на цар Борис и крал Александър на Белградската гара завари турските министри в Цариград непосредствено пред заминаването им за българската столица. Тази среща и сключеният преди това гръцко-турски договор неизбежно упражниха много силно въздействие върху атмосферата, в която се водиха българо-турските разговори в София. Исмет паша предаде от името на Мустафа Кемал желанието на турското правителство между България и Турция да се сключи договор, подобен на Анкарския. Позовавайки се на неблагоприятното обществено мнение в страната за Анкарския пакт, Н. Мушанов отклони турското предложение. Българо-турските разговори в София през септември завършиха с доста скромен резултат. Макар че срокът на българо-турския договор за взаимност, помирение, съдебно уреждане и арбитраж не бе изтекъл, той бе подновен за още пет години.

Посещението на турската делегация в София не постигна желаните от турското правителство резултати. Както подчертава Н. Мушанов пред румънския пълномощен министър В. Стойка, нищо конкретно не беше постигнато. България не бе заинтересована от гръцко-турския пакт и смяташе, че подновеният българо-турски договор от 1929 г. „обхваща целия комплекс от отношения и тенденцията за сближение между България и Турция в този момент"[58].

От 24 до 27септември в Синая се състоя редовната конференция на Постоянния съвет на Малкото съглашение. По същото време крал Александър гостуваше на крал Карол. Конференцията отдели сериозно внимание на плановете за „стопанска организация" на дунавските страни. Най-важните въпроси, които обаче бяха обсъждани на тази конференция, бяха политическите въпроси във връзка с положението на Балканите след гръцко-турския договор, белградската среща и посещението на турските министри в София. В тези рамки фактически в Синая бе обсъждан въпросът за балканско съглашение под два аспекта: отношенията между България и Малкото съглашение и връзките на Малкото съглашение с южната групировка. Поради опасенията на румънското правителство от пряко българо-югославско разбирателство,което би могло да доведе до нарушаване на „равновесието на Балканите", въпросът за българо-югославските отношения зае много важно място в работата на конференцията. В протокола бе отбелязано, че „. . . и трите държави на Малкото съглашение са искрено заинтересовани да се затвърдят добрите отношения с България", както и че „Малкото съглашение ще се противопостави с всичката си енергия на всеки проект за ревизия на мирните договори". Наред с това бе прието,

[57] Н. Антонов. Спомени.

[58] Рапорт на Василе Стойка от 13 ноем. 1933, цитиран по Eliza Campus, Op. cit., p. 98.

че България може да участвува в многостранен пакт само на основата на принципа на запазване и гарантиране териториалното статукво на Балканите.[59]

*

През лятото и началото на есента на 1933 г. усилията за „групиране на Балканите" се развиваха под въздействието на политиката на Германия и Италия спрямо страните от Средна и Югоизточна Европа. Политиката на Франция за известно сближение с Италия за отпор на Германия в конференцията по разоръжването и за предотвратяване на аншлус също силно резонираше в страните от Малкото съглашение, както и в Турция и отчасти в Гърция.

През целия този период се наблюдават съществени различия между Малкото съглашение, от една страна, и Гърция и Турция, от друга, относно формирането на един балкански блок. Тези различия произтичаха преди всичко от обстоятелството, че вниманието на Югославия и Румъния и преди всичко на Чехословакия бе насочено предимно към проблемите на Средна Европа — към опасността от аншлус, към домогванията на Италия към активна и самостоятелна роля в дунавските страни, към опитите ѝ да противопостави на Малкото съглашение един блок от Австрия и Унгария, подсилен с нейното участие, към готовността също така на Франция да направи известни отстъпки на Италия в Дунавския басейн. Вниманието на Турция, обратно, бе насочено към самите Балкани, към възможността от известни отстъпки на Франция в полза на Италия и в ущърб на турските интереси.

Турция и Гърция недоволствуваха и срещу насърчаваното от Прага и Париж българо-югославско сближение. То създаваше цепнатини и в Малкото съглашение. Шумните манифестации на сближението между Белград и София тласкаха към осъществяването на съединително звено между южната балканска групировка и Румъния.

Позицията на българското правителство на необвързаност подхранваше опасенията, че то се е обвързало или е на път да се обвърже с политиката на Италия на Балканите. От някои частни разговори, които бе водил в София, Ерио остана с впечатлението, че българското правителство не е единно по въпросите на външната политика на страната, че министър-председателят „клонял доста към Италия и се поддавал на италианско влияние" не толкова лично, колкото посредством цар Борис. Според някои дипломатически източници Ерио напуснал България с опасението, че тя е „може би е на път да тръгне към Италия"[60].

Опасенията от една проиталианска ориентация на България бяха много важен фактор за сплотяването на Малкото съглашение и за преодоляване различията между него, Турция и Гърция. Тези опасения заставиха Малкото съглашение да насочи вниманието си освен към дунавските проблеми и към

[59] Procès verbal de la Session ordinaire du Conseil permanent de la Petite Entente, tenue à Sinaïa, 24—27 septembre 1933, цитирано по Eliza Campus. Op. cit., p.96. За конференцията в Синая вж. и V. Bystricky. Vznik . . . p. 373.

[60] Григор Василев в разговор с Ерио нападнал доста остро външната политика на правителството на Н. Мушанов, като подчертал, че той (Гр. Василев) и Ал. Малинов имали съвсем други схващания. Френският дипломат Тони Ревийон бил натоварен от Ерио да се върне от Цариград в София, да се срещне с Малинов и да се обясни с него по положението в страната и по насоките на външната политика на правителството, — ЦДИА, ф. 176 оп, 6, а, е, 2011, л, 13—15 (Н. Антонов, Цариград, 24 авг. 1933).

Балканите. Конференцията в Синая бележи един етап на активизиране на балканската политика на Малкото съглашение, тенденция, доловена ясно от съвременниците.[61]

През разглеждания период както Гърция и Турция, така и Малкото съглашение бяха ориентирани към идеята за „привличането" на България на базата на двустранни или многостранни гаранционни договори, както и към идеята за установяване на по-тясна връзка между Малкото съглашение, Турция и Гърция. Това бе пътят: от опитите за привличането на България към договори с нейните съседи на основата на конвенцията за определяне на агресора, опитите за привличането ѝ към българо-турски пакт или към една румъно-югославско-българска комбинация до твърдото решение на конференцията на Малкото съглашение в Синая през септември. Оттук нататък ще се разгърне последният етап в дипломатическата подготовка на Балканския пакт — есента и зимата на 1933—1934 г., — когато правителствата на съседните на България страни ще се обединят около идеята за един гаранционен пакт, като на България се предостави възможността да се присъедини безусловно, т. е. без да поставя въпроса за териториални промени.

[61] Белградският вестник „Политика" помести на 19 окт. 1933 г. статия от югославския пълномощен министър в Берлин Балугчич под заглавието „След Синая", в която се подчертава активизирането на балканската политика на Малкото съглашение, Вж. Eliza Campus, Op. cit., p. 96.

LA SITUATION INTERNATIONALE AU COURS DE L'ETE ET AU DEBUT DE L'AUTOMNE 1933 ET LA PREPARATION DU PACTE BALKANIQUE

Hristina Daneva-Mihova

(Résumé)

La présente étude passe en revue l'activité diplomatique et les contacts entre gouvernements pendant l'été et au début de l'automne 1933 portant sur la question d'un „groupement politique" dans les Balkans en vue de la création d'un bloc balkanique — l'Entente balkanique. L'auteur a porté son attention sur les moments dans les rapports internationaux qui ont exercé une influence sur l'idée de créer un groupement balkanique sous forme d'un pacte de garanties balkanique général ou quadripartite: la conclusion du Pacte à quatre, les visées toujours plus marquées de l'Allemagne et de l'Italie en Europe centrale et dans le Sud-Est européen, l'ensemble des entretiens franco-italiens sur une „organisation économique" des pays danubiens.

Considérant cet arrière-plan, l'auteur examine les tentatives faites pour attirer la Bulgarie dans un système de traités bilatéraux basé soit sur les Conventions de Londres, soit sur une garantie du statu quo. A ce propos, il s'arrête en particulier sur la visite faite à Sofia du 21 au 24 septembre 1933 par le Président du Conseil de Turquie Ismet Inonu, accompagné de son ministre des affaires étrangères Rouchdi bey et d'un groupe de députés.

L'exposé analyse les divergences de vues qui se sont manifestées au sujet de cette politique de „groupement" dans les Balkans entre la Petite Entente et le groupe balkanique méridional définitivement constitué par la signature du Pacte d'Ankara du 14 septembre 1933. L'auteur mentionne en même temps les facteurs qui ont agi pour surmonter ces divergences et pour unir dans les Balkans les Etats voisins de la Bulgarie sur la base d'un pacte de garanties balkanique auquel la Bulgarie avait été invitée à adhérer inconditionnellement.

L'activité diplomatique déployée au cours de l'été et de l'automne 1933 en vue d'un „groupement" dans les Balkans est considérée par l'auteur comme une importante partie intégrante de la préparation de l'Entente balkanique.

La présente étude s'appuie sur des sources empruntées aux Archives centrales historiques d'Etat de Sofia ainsi qu'à la publication „Documents diplomatiques français — 1932—1939".

БЪЛГАРСКА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ
Единен център за наука и подготовка на кадри по история
Българско историческо дружество
България и европейските страни през XIX—XX в.
София . 1975

СОЦИАЛДЕМОКРАЦИЯТА И ПРОБЛЕМЪТ ЗА МИРА И КОЛЕКТИВНАТА СИГУРНОСТ В ЕВРОПА (1933—1939)

Иван Б. Хараламбиев

Световната икономическа криза през 1929—1933 г. опровергава прогнозите за непрекъснат разцвет на капиталистическото общество и засилва неравномерното развитие на капитализма. Ускорената концентрация на капиталите и нарастването на броя на монополистическите обединения рязко засилват империалистическата активност на буржоазията. Съперничеството между главните капиталистически държави се изостря и възможността от военно сблъскване между тях става реална.

За бързото придвижване на света към нова война особено голяма роля изиграва настъплението на фашизма през 30-те години, който превръща военното насилие в държавен метод на действие. Тази перспектива насочва вниманието на световната общественост върху тревожния въпрос за войната и мира.

Европейската буржоазия се оказва обаче много далече от идеята за вземане на действени антимилитаристически решения и още по-далече от намерението да ги приложи в действие, ако евентуално се стигне до такива споразумения. Въпреки това движението на света към война може да бъде възпрепятствувано. Многобройни и могъщи са силите, които са в състояние да затворят пътищата пред войната. Пред VII конгрес на Коминтерна делегатът на ВКП(б) В. Кнорин обосновава перспективите на борбата за мир по следния начин: „Обикновено посочват, че трудещите се маси никога не са могли да предотвратят войната. Досега това наистина беше така. Но победата на Октомврийската революция и превръщането на СССР в могъща социалистическа държава, която води активна мирна политика и е привлякла по своя път цели народи и държави, нежелаещи сега войни, даде на пролетариата нови възможности да въздействува върху организаторите на войната. Съчетаването на тази сила със силата на огромното масово движение на трудещите се трябва да придаде на борбата за мир несравнимо по-голяма сила, отколкото когато и да било досега.“[1]

В масовото антивоенно движение на трудещите се значителна роля играе социалдемокрацията. В редица страни тя има достъп до решаването на въпро-

[1] Изказване на В. Кнорин пред VII конгрес на Коминтерна. — Rundschau, 1935, Nr. 77, p. 2857.

ците на международната политика, което й позволява да се намесва активно в хода на събитията, да развива тенденциите, задържащи избухването на войната, да възпрепятствува действията, представляващи пряка и непосредствена заплаха за мира.

Дълбоките икономически, социални и политически трусове на капиталистическата система, тежкото поражение на най-силната секция в Социалистическия работнически интернационал (СРИ) — германската социалдемокрация, — както и стремителното настъпление на фашизма, с всичките опасности, които носи той на човечеството, поставят пред социалдемокрацията трудни проблеми. Много работници социалисти, редица членове на реформистките и християнските профсъюзи, интелектуалци и др. тревожно и остро настояват незабавно да се вземат мерки срещу фашистката опасност. Това заставя СРИ да анализира новите елементи в областта на класовите и международните отношения, за да конкретизира формите на антифашистката и антивоенната борба.

След като фашизмът става основен метод за подготовка на война за ново преразпределение на света и против първата социалистическа страна, лозунгът „борба за мир" придобива ново звучене. Тази борба, превърнала се в разширено масово движение на трудовите хора против подготовката на нова война, не може да си постави за цел да защищава версайската система или великодържавната политика на отделните империалистически държави. Организирането й се свързва с организирането на трудещите се маси за всестранна подкрепа на мирната политика на СССР, както и за подготовка на стремещите се към мир трудещи се от цял свят да превърнат империалистическата война в гражданска в случай, че тя избухне. Според Бела Кун борбата за мир може да има действен характер при положение, че се съпровожда с призиви за масови действия, насочени против военните приготовления.[2] Голямо значение се отдава на успешното мобилизиране на най-широките народни маси срещу войната преди нейното избухване. В антивоенното движение трябва да се влеят работници социалдемократи, комунисти, безпартийни, селяни, интелигенти, пацифисти, женски организации, младежки организации, национални малцинства, т. е. всички хора, на които е скъп мирът.

Активната борба за мир се изразява в борба против военните разходи, против присъствието на чужди военни сили в колониалните страни, срещу извънредните закони, улесняващи подготовката на война, за забрана на превозването на оръжие, на търговията с оръжие; съчетава се с ежедневната защита на икономическите и политическите права на работници, селяни, градска дребна буржоазия, служещи и интелигенция. Главният враг, срещу когото насочват силите си участниците в антивоенното движение през 30-те години, е фашизмът и по-конкретно германският фашизъм. Това обаче в никакъв случай не означава, че се пренебрегва ролята на реакционните сили в Англия, САЩ и Франция. В различна степен тяхното участие в заговора против световния мир е значително и бората срещу тях представлява важна задача на антивоенното движение.

За социалдемокрацията затрудненията идват не само от динамичните промени в света, поставили толкова сложни и трудни за решаване задачи, но и от неумолимата потребност да ревизира своите становища относно същ-

---

[2] Бела Кун. Мир, война и наша политика. — Коммунистический Интернационал, 1935, №20—21.

ността на капитализма и перспективите на световния мир, като едновременно преразгледа своето отношение спрямо комунистическите партии.

През целия период между двете световни войни СРИ счита себе си за най-действена сила в борбата против възникването на нова война, единствен наследник на антимилитаристичните традиции на работническото движение.

Според Хилфердинг борбата за мир след Първата световна война придобива качествено нов характер вследствие на „демократизирането" на буржоазните държави. „С постигането на политическа демокрация приключва и фазата на утопическия пацифизъм и започва времето на реалния пацифизъм."[3] В нарасналата политическа мощ на пролетариата и неговата враждебност към войната Хилфердинг вижда главната опора на световното антивоенно движение.[4] Социалдемокрацията обаче свързва това растящо политическо влияние единствено с увеличаването на парламентарното представителство на социалдемократическите партии, игнорирайки успехите на СССР и на международното комунистическо движение, срещу които запазва постоянно враждебно отношение.

Това стеснява рамките на организираното антивоенно движение и намалява възможностите му да застави буржоазните правителства да прибягнат към реални мерки за мирното разрешаване на спорните въпроси.

Социалдемократическата програма за мир се заключава в подкрепа на миролюбивите тенденции в развитието на капитализма, които пряко свързва с дейността на ОН. Ръководителите на СРИ отъждествяват борбата за мир с борбата за „примиряване" на буржоазните страни в Европа.

Началото на световната икономическа криза нанася решителен удар върху теорията за „организирания капитализъм". Настъплението на фашизма разкрива вредата от безпринципното блокиране с буржоазните партии, както и пълната несъстоятелност на концепцията за постепенната „социализация" и смъкването на буржоазния строй с помощта на избирателната урна.

Победата на фашизма в Германия показва неумолимо близкото бъдеще и на други европейски народи. Реалната опасност изисква решителни действия срещу нея. СРИ не може повече да се задоволява с досегашната си роля на обикновен регистратор на събитията. След победата на хитлеристите през 1933 г. различни органи на СРИ, обособено или съвместно с Международната федерация на профсъюзите (МФП) и с други намиращи се под негово влияние пролетарски организации многократно се събират, за да обсъждат текущите политически проблеми и да уточняват линията и формите на антифашистката и антимилитаристичната борба на пролетариата.

Тези въпроси заемат важно място в разискванията и решенията на Парижката конференция на СРИ през август 1933 г. Тя провъзгласява борбата за мир за своя генерална задача. И този път платформата на антивоенната борба е изцяло подчинена на принципната позиция на СРИ — да свързва цялата си антивоенна дейност с дейността на ОН. Така в приетата резолюция против войната в случай на международен конфликт като първа мярка се препоръчва да се потърси решаващата намеса на международния арбитраж. В подкрепа на арбитража се предвижда общата стачка, чрез която да бъдат заставени агресорите да прибягнат до мирното разрешаване на конфликтите. Конкретно по въпроса за борбата срещу хитлеристката агресия СРИ изразява готовност

[3] Zweiter Kongress der Sozialistischen Arbeiter-Internationale in Marseille, 22. bis 27. August 1935, p. 259—267.

[4] Ibidem.

да съдействува на всички усилия, насочени към засилване на моралния и материалния бойкот на хитлеризма, като същевременно приканва всички свободни народи да обединят усилията си в борбата срещу опасността от война от страна на немския или италианския фашизъм.[5]

В условията на бързото движение на света към война провъзгласяването само на една обща задача, като борбата за мир, е недостатъчно. Необходимо е пролетарските организации, включително и социалдемократическите, ясно да посочат главния враг на мира и неговите съюзници, да свържат борбата за мир с борбата за социализъм, да конкретизират формите и методите на тази борба.

В резолюцията на конференцията е даден следният отговор на тези въпроси: „Работниците от демократичните страни не трябва да се оставят да ги изкушат с идеята за война дори ако тя е представена като средство за освобождаване на поробените народи. Историческият опит ни учи, че една война, предприета като освободителна война срещу деспотизма, винаги е завършвала с договори с империалистически характер, които засилват национализма както при победителите, така и при победените народи и рискуват да създадат още по-страшни деспотични сили. Ако въпреки съпротивата на работническата класа, ръководена от интернационалите (СРИ и МФП — б. м., И. Х.), войната все пак избухне, то пред работниците от нападащите и нападнатите страни ще се поставят най-малко следните две задачи: 1. Да запазят пълна независимост и свобода на действие за своите организации; 2. Чрез интернационалите да продължат борбата за прекратяването в най-кратък срок на враждебните действия."[6]

По-нататък СРИ призовава всички хора, станали жертва на фашизма или заплашени от него, да приобщят своите усилия към усилията на организираната социалдемокрация за борба с фашизма, войната и „срещу това, което е в основата им — варварството на капиталистическия строй"[7].

Такива параметри определя социалдемокрацията на своя „реален пацифизъм". В приетата програма не се предвиждат никакви мерки за оказване подкрепа на революционните действия в защита и разширяване на демокрацията и на борбата на националноосвободителните движения.

Страхът на социалдемократическите ръководители от революция в същност отклонява социалдемокрацията от решителни антифашистки и антивоенни действия. Фашисткото настъпление се развива с все по-ускорен темп и това вещае мрачни перспективи за световния мир, а СРИ продължава да уверява работниците (в своя първомайски манифест през 1934 г.), че „най-голямата сигурност срещу застрашаващата война е страхът на господстващите класи от пролетарската революция". Въпреки разгрома на социалдемокрацията в Австрия, Германия и Италия и обезличаването на балканските и прибалтийските партии в посочения манифест се прави извод, че „най-силната гаранция на мира е мощта на социалдемократическото движение"[8]. СРИ остава далече от разбирането — ако все пак войната избухне, да поведе борба за превръщането на империалистическата война в гражданска война против фашистките подпалвачи, против буржоазията, за събаряне на капитализма.

---

[5] Conférence de l'Internationale ouvrière socialiste. Paris, 1933, Zurich, 1933. p. 23.
[6] Ibidem, p.22.
[7] Ibidem.
[8] Народ, бр. 79, 8 апр. 1934.

С Парижката конференция на СРИ започват съвместните заседания и резолюции на СРИ и МФП по въпросите на борбата против фашизма и войната, продължили до избухването на Втората световна война. Създадената от тях съвместна комисия в своя доклад пред конференцията отбелязва зависимостта на работническите акции от задължителните предварителни правителствени действия, насочени към предотвратяване на евентуален военен конфликт, в съгласие с отделни членове от устава на ОН. Като отчита реалната опасност за световния мир, създадена от идването на фашистите на власт в Германия, комисията настоява конференцията по разоръжаването при ОН да продължи незабавно своята работа, за да постигне ефективно намаляване на въоръженията което единствено може да намали военната опасност. Равенството в правата и задълженията на всички народи не трябва в никакъв случай да се прояви „във въоръжаването на която и да е страна“[9]. Препоръчва се пълно премахване на частното производство на оръжие и установяване международен контрол върху производството на оръжие. В съгласие със синдикалния конгрес в Брюксел през 1933 г. комисията посочва общата стачка като „най-висшето средства за действие на работническата класа срещу войната, след като всички средства за политическо и парламентарно въздействие са се оказали недостатъчни“[10]. Но до такава стачка работническата класа може да прибегне само ако председателят на Съвета на ОН я призове на основание на чл. 11 от Устава или пък това направи дадено правителство, прилагайки Устава на ОН, или пък ако СРИ и МФП сметнат, че се налага прибягването до обща стачка съобразно със сериозността на международните събития. При обявяването на такава стачка в дадена страна организациите в другите страни трябва да организират бойкот срещу страната-агресор.[11] На правителствата на европейските страни се предлага да се противопоставят решително на нарушаването на договорите от фашистките страни, за да се избегне повторението на трагедията от 1914 г. В заключение комисията счита, че „един договор за строго контролирано разоръжаване е гаранция за обща сигурност“[12]. Така в духа на своята практика СРИ насочва вниманието си главно върху конструктивното взаимодействие с управляващите буржоазни кръгове и с ОН.

Разширеният пленум на СРИ през ноември 1933 г. взема решение да се изискат съгласувани действия на ОН за възпрепятствуване превъоръжаването на Германия, за забрана на всякакви концесии на немските милитаристи и за осуетяване на сепаративните преговори с хитлеристка Германия. Предлага се незабавно сключване на обща конвенция за разоръжаване независимо от отношението на Германия към нея.[13] За реализирането на това решение СРИ предлага на националните секции да упражнят натиск върху своите правителства, за да ги заставят да сключат съответни конвенции. За борба срещу тайното въоръжаване се предвижда установяването на ефикасен международен контрол. Тъй като била почти сигурна отрицателната реакция от страна на Германия, СРИ заявява, че „ще подкрепи насилствените мерки и икономиче-

---

[9] Après la catastrophe allemande. Zurich, 1933. p. 23.

[10] Ibidem.

[11] Documents et discussions. Supplément documentaire aux Informations Internationales, 1933, vol. X, p. 36 (по-нататък: DD).

[12] Ibidem, p. 23.

[13] Informations Internationales, 1933, vol. X, № 62, p. 631 (по-нататък: II).

ския, политическия и моралния бойкот спрямо нарушителя, приложени от ОН“[14]. Такива мерки били предложени и срещу японските милитаристи.

Големи надежди СРИ възлага на започналата своята дейност през февруари 1932 г. в Женева Международна конференция по разоръжаването, в която участвуват над 40 държави. Още на първия етап на конференцията обаче проличават огромните различия в становищата на главните капиталистически държави, всяка от които преследва свои користни цели, без да възнамерява искрено да предприеме реални стъпки към действително разоръжаване. Според съветския външен министър М. Литвинов „упоритата съпротива, на която се натъкват на нашата конференция дори предложенията за минимални размери на разоръжаването, говори, че правителствата, независимо от пацифисткия договор за отказване от войната, независимо от изобилието на международни конвенции, продължават да вярват във войната като средство на националната политика; че дори за мир и международна солидарност те предпочитат да разговарят помежду си при пълно въоръжение“[15].

След като исканията на германския делегат за „равенство“ във въоръжението не биват задоволени, Германия напуска конференцията, а не след дълго излиза и от ОН. Самата конференция не успява да изработи и предложи никакви мерки за разоръжаване, докато надпреварата във въоръжението взема все по-големи размери, а опасността от война става напълно реална. Усилията на съветската делегация конференцията по разоръжаването да се превърне в „постоянно и периодично свиквана конференция на мира“ със задача да осигури безопасността на държавите, да съдействува за предотвратяването на войната и запазването на общия мир, не дават резултат. В търсене на пътища за договаряне с хитлеристка Германия английските и френските представители налагат закриването ѝ през 1934г., без да бъдат постигнати и най-скромни резултати при решаване на поставения пред нея въпрос. Въпреки че не успява да наложи „строго контролирано разоръжаване“, което да се превърне в солидна гаранция за всеобща сигурност, Бюрото на СРИ продължава своите усилия за провеждане на единна международна политика за борба против войната. Идеята за организиране на стоков бойкот срещу хитлеристка Германия придобива голяма популярност в редовете на социалдемокрацията. Най-неочаквано обаче нейното осъществяване се натъква на решително противодействие от страна на социалдемокрацията, възглавяваща правителствата в Дания, Швеция или участвуваща в коалиция с буржоазните партии, както например в Испания. Това създава сериозни затруднения при практическото изпълнение на антивоенната програма на социалдемокрацията.

След като Германия започва трескаво да се превъоръжава, погазвайки брутално всякакви международни принципи и ограничения, скромната противовоенна дейност на СРИ преминава почти изцяло в теоретичната сфера.

Декларацията на разширения пленум на Бюрото на СРИ от 8 май 1935 г., че социалдемократите са смъртни врагове на надпреварата във въоръжаването, защото то е реална заплаха за мира, и че са за равенство на Германия „не във въоръжаването, а в ръзоръжаването,“[16] бива оставена без всякакво внимание. Веднага след това СРИ организира международна дискусия на тема „Интернационалът и войната“, тезисите за която разработват Ото Бауер, Теодор Дан, Жан Жиромски и Амедей Дюноа. В тях политическата обстановка в

[14] Informations Internationales, 1933, vol. X. № 62, p. 632.
[15] Внешняя политика СССР. — В: Сборник документов, Т. III. М., 1945. с. 543.
[16] II, 1935, vol. XII, № 15, p. 169.

света е очертана в следния аспект: поведението на хитлерофашизма подсказва неизбежността на едно нападение от страна на Германия върху Съветския съюз. Ако избухне война, на социалдемократическите партии в съюзните на СССР страни се препоръчва да запазят своята независимост по отношение на правителствата си, но да им съдействуват в борбата срещу немския агресор. Разгромът на Германия в тази война ще се съчетае с победоносната пролетарска революция и следвоенният мир ще бъде сключен с пролетарска Германия върху основата на пълно равноправие, без анексии и контрибуции. Такъв мир води към обединяване на „всички европейски народи във федерация на работническо-селски социалистически републики“[17]. За да попречи на буржоазните правителства да спасят капитализма, като прибягнат до пряк сговор с фашизма, пролетариатът във воюващите страни ще трябва да превърне войната в революционна и освободителна, вследствие на което в Европа ще се появи нов социален строй, който никога вече не ще познае войната.[18]

При тази перспектива социалистите са задължени да съдействуват за укрепване на отбранителната мощ на своите страни, които са действителни или потенциални съюзници на СССР. За обуздаване на агресора от неутралните страни се изисква да се намесят и да прилагат добросъвестно санкциите, определени от международното право, предвиждащи лишаване от кредити, военни материали, суровини и продоволствие. „Обстановката, породена от войната, изисква задължително съглашение и сътрудничество между социалистическите и комунистическите партии.“[19] Това условие може да спомогне социалистическите партии да осъществят целта си навсякъде, пролетариатът да смъкне господството на капиталистическата класа и да завоюва властта. Така че неизбежното бъдеще на света след една война е революцията, страхът от която решително ще отблъсне буржоазните правителства от войната. Заради това, „заявявайки своята решимост да използува войната за свалянето на капитализма, СРИ ще направи решаващото за каузата на мира“[20]. Но понеже никой не знае къде и как ще започне войната, а опасността от фашизма и войната може да създаде обстановка, която да не съвпадне с направеното предвиждане, то международната работническа класа трябва при всички случаи „да отстоява съществуването на СРИ, да поддържа връзките между работниците от различните страни, за да може Интернационалът да изпълнява поставените му текущи политически задачи“[21].

Главният недостатък на този модел за антивоенна борба се заключава в това, че социалдемокрацията няма сили да го реализира. Така нарисуваната оптимистична картина на близкото бъдеще на човечеството, когато фашизмът щял да бъде изключен от политическата действителност, на практика можела само да вдъхнови теоретиците на социалдемократизма да обогатят книжния пазар с нови програми за развитието на света към социализма, които неизбежно се разминават с историческата практика. Когато обаче трябва да се пристъпи към решаване на непосредствените въпроси на антифашистката и антивоенната борба, социалдемокрацията се оказва немощна да направи „решаващото за каузата на мира“.

---

[17] L'Internationale et la guerre. P., 1935. p. 35.
[18] Ibidem, p. 26.
[19] Ibidem, p. 29.
[20] Ibidem, p. 30.
[21] Austriacus. Le prolétariat et la guerre. P., 1935.

Най-сериозни усилия за създаване бариера срещу опасността от фашистката агресия в света полага Съветският съюз. След провала на Женевската конференция по разоръжаването съветското правителство разгръща енергична дейност за изграждане система на колективна безопасност. През 1934 г. то изработва проект за договор за взаимопомощ между СССР, Чехословакия, Полша, Финландия, Латвия, Естония и Литва под названието „Източен пакт". Посочените държави трябвало да се договорят за ненападение и взаимопомощ в случай на агресия срещу тях или срещу една от тях.[22] Въпреки съпричастието на Франция към този договор, сключването му е провалено от правителствата на фашистка Германия, Англия и Полша.[23] Реакционните империалистически кръгове гледат на фашизма като на ударна сила срещу световното освободително движение на работническата класа и срещу СССР. Същността на тази политика се изявява особено нагледно по време на събитията в Етиопия и Испания.

Дълго време преди италианската агресия в Етиопия организираното работническо движение настоятелно предупреждава трудещите се в света за войнолюбивите намерения на италианския фашизъм. Със специална протестна резолюция СРИ посочва на работническата класа намеренията на фашистките военноподпалвачи и заплашва западните капиталистически правителства с голямата историческа отговорност, която ще се стовари върху тях при избухването на война. На ОН се препоръчва да действува съгласно с чл. 2 от своя устав. Създаден е Комитет за защита на етиопския народ.

През август 1935 г. ИК на СРИ препоръчва на членуващите в него партии да организират на 4 септември същата година манифестации срещу подготвяната от Мусолини война, а италианските трудещи се са били посъветвани да обърнат оръжието си срещу фашистките сили.[24] На същата сесия е създаден от представители на СРИ и МФП Антивоенен комитет за борба срещу военната опасност. На 6 септември 1935 г. ИК на СРИ и Генералният съвет на МФП обсъждат мерките за антивоенната и антифашистката борба. С оглед на сериозността на положението в света, особено вследствие на активната подготовка на Италия за агресия в Етиопия, е решено цялата отговорност за обуздаване на агресора да бъде предоставена на ОН, а на Антивоенния комитет и на секретарите на двата интернационала е възложено незабавно да установят контакти с всички политически и синдикални организации, членуващи в двата интернационала, за да проучат конкретно необходимите мерки за решаване на следните задачи: 1. Да се засили натискът върху ОН от различните правителства, за да бъде заставено то да изпълни изцяло всичките свои задължения, произтичащи от устава на организацията; 2. Да се изготвят решения за една бъдеща конференция на синдикалните и политическите организации, свикана при извънредни обстоятелства; 3. Да се вдигне под тревога световното обществено мнение, за да бъде подготвено то за действие срещу агресора.[25]

Енергична дейност за мобилизиране силите на международния пролетариат против агресията на фашистка Италия в Етиопия разгръща и Комунистическият интернационал.

---

[22] История на дипломацията. Т. III. С., 1967. с. 721—722.
[23] Новейшая история 1918—1939. М., 1972. с. 52.
[24] II, 1935, vol. XII, № 27, p. 278—280.
[25] Ibidem, № 30, p. 334.

На 24 септември 1935 г. секретариатът на ИККИ излиза с обръщение към СРИ и определя делегацията на Коминтерна[26] (в състав Морис Торез, Марсел Кашен, Хари Полит и Ян Шверма) за преговори с делегати на Социнтерна по въпроса за единодействието им в борбата против войната. След това Георги Димитров изпраща писмо до секретариата на СРИ, в което се заявява, че военните приготовления на италианския и германския фашизъм „могат да доведат до световна война". Срещу тази опасност „двата интернационала трябва да действуват съгласувано, за да спрат с общи усилия ръката на фашистките подпалвачи на война.ИККИ предлага на общо заседание представителите на двата интернационала да обсъдят конкретните мерки за запазването на мира."[27] В директивите на Секретариата на ИККИ за делегацията на Коминтерна се посочва, че единодействието трябва да се изрази в масови антивоенни кампании за недопускане използуването на Суецкия канал за превоз на оръжие и военни материали, предназначени за Германия и Италия, за прекратяване финансовата помощ, оказвана на италианския и на германския фашизъм, и пр. Комунистическата делегация трябва да се постарае да постигне споразумение, дори ако то е ограничено само с няколко точки.[28] Тези предложения нямат ултимативен характер, а са само „отправна точка за дискусия по въпроса за успешното осъществяване на единния фронт в международен мащаб въз основа на решенията на VII конгрес на Коминтерна"[29].

В телеграма на Г. Димитров от името на ИККИ до Секретариата на СРИ паралелната антифашистка и антивоенна дейност на двата интернационала се оценява като недостатъчна и се изтъкват преимуществата на техните обединени усилия. „Общото действие на двата интернационала би поставило работническата класа на крака, с което ще се увеличи броят на привържениците на мира сред другите слоеве от населението. То би приобщило всички народи в борбата за мир и би предизвикало такава международна антивоенна акция, под натиска на която ОН ще бъде заставено да прибегне към ефикасни действия срещу италианския и германския фашизъм. Все още не е безнадеждно късно да се предотврати ужасната катастрофа, в която фашистките престъпници се стремят да тласнат човечеството."[30]

Настойчивостта на комунистите да предизвикат СРИ на конструктивен разговор по парливите проблеми на текущия исторически момент не отбелязва особени успехи.

На 11 и 12 декември 1935 г. в Брюксел се провежда сесия на ИК на СРИ, която решава да се изиска от ОН да вземе най-бързи мерки за възстановяването на мира в Източна Африка. Въпреки че повечето представители на социалдемократическите партии (12 от общо 17) били настроени положително към идеята за антифашистко единодействие, в резолюцията на СРИ е записано следното: „ИК на СРИ, бидейки задължен да държи сметка за мнението на тези големи партии на работническата класа,[31] не е в състояние да приеме поканата на Коминтерна. Но ИК наСРИ полага големи усилия да координира всичките

[26] ЦПА при ИМЛ, ф. 495, оп. 18, а. е. 1017.

[27] Писмо на ИККИ до Секретариата на СРИ. — Коммунистический Интернационал, 1935, №28—29, с. 56—57.

[28] ЦПА при ИМЛ, ф. 495, оп. 18, а. е. 1018, л. 26.

[29] Пак там, л. 24.

[30] DD, 1935, vol. XII, № 10, p. 57—58.

[31] Лейбъристката партия във Великобритания заедно със социалдемократическите партии в Холандия, Чехословакия и Дания излезли с обща декларация, че не одобряват

ефикасни действия срещу фашистките подпалвачи на война. Затова неговите председатели и секретари имат право, упражнявайки своите функции, да провеждат информативни срещи, каквито намерят за необходимо, с лица или представители на международни работнически и други организации, борещи се против войната."[32]

На 12 октомври 1935 г. в Брюксел се провежда обща конференция на ИК на СРИ и Генералния съвет на МФП със задача да проучи мерките за защита на системата на колективния мир. Като изказва задоволство от решението на ОН от 7 октомври 1935 г. да обяви Италия за агресор в избухналия италоабисински конфликт, конференцията иска това решение да бъде последвано от конкретни мерки за сриване на агресията. „В името на човечността и цивилизацията тя изисква бързи и ефективни мерки за окончателното поставяне край на това неоправдано посегателство върху международното право. Тя уверява ОН в най-енергичната подкрепа на своите организации за прилагането на санкции, за да се спре войната и бързо да се възстанови мирът."[33] Изпратена е телеграма до председателя на Общото събрание на ОН Е. Бенеш, с която СРИ и МФП „изискват от ОН незабавно да декларира, че ще възстанови мира въз основа на устава на ОН"[34].

Общата конференция на двата интернационала не се спира повече на предложението на Коминтерна, приемайки за напълно достатъчен отговора на ИК на СРИ, който по същество е не само отказ на конкретното предложение за взаимодействие в борбата срещу итало-фашистката агресия в Етиопия, но и цялостно отричане на всичките нови елементи в стратегията и тактиката на световното комунистическо движение.

Това решение противоречи на искреното желание на значителен брой работници социалисти от европейските страни да се постигне споразумение с работниците комунисти за обща борба срещу фашизма. Предоставянето на борбата срещу агресорите изключително на ОН и указанията към пролетарските маси да поддържат само провежданите от него санкции, лишава пролетариата от възможността да води самостоятелна антивоенна борба и го заставя да следва покорно външната политика на своите собствени буржоазни правителства. Особено характерно е това за скандинавските социалдемократически партии.

През декември 1935 г. секратариатът на образувания от тях Комитет за сътрудничество провежда конференция, посветена на въпросите на борбата за мир. Конференцията решава, че „северните страни трябва да продължават действията си в ОН за създаване режим на ефикасно международно право за защита на мира и свободата на всички народи. Задачата на работническите организации от различните страни се заключава в това да заставят своите правителства да участвуват в тези наложителни за мира действия. Също така техен дълг е да мобилизират силите на работническата класа, за да подкрепят действията на ОН срещу нарушителите на мира и да наложат осъществяването на решенията му."[35]

предложението на Коминтерна, понеже по начало те отхвърлят „всякакво съвместно действие с комунистическите партии в своите страни и всякакво единодействие между двата Интернационала". Вж. II, 1935, vol. XII, № 34, p. 357.

[32] Ibidem, p. 359.

[33] Ibidem, p. 358.

[34] Ibidem.

[35] Ibidem, № 48, p. 458.

Практическите резултати от тези решения са незначителни.

Известни надежди събужда успехът на световната демократична общественост да накара Събранието на ОН да вземе решение за създаване координационен комитет за разработване на санкции срещу агресорите. Излъчен е Комитет на 18-те, който предлага на ОН следната програма: „1. Да се наложи ембарго върху износа на оръжие за Италия; 2. Да не се отпускат заеми и кредити на Италия; 3. Да се прекрати вносът на италиански стоки; 4. Да се наложи ембарго върху износа на някои видове стоки за Италия; 5. Страните да си оказват взаимна поддръжка в прилагането на санкции."[36]

Тази система от санкции обаче не засяга най-важните военно-стратегически суровини, нито пък предвижда прилагането на военни ограничения спрямо Италия, което предопределя нейната неефикасност.

След като в началото на март 1936 г. Хитлер окупирва демилитаризираната Рейнска област и обявява Локарнските споразумения за мъртва буква, Мусолини от своя страна заявява, че приема апела на 13-те държави за започване на мирни преговори за Източна Африка, като в същото време италианската армия продължава безнаказано да изтребва цивилното население на Етиопия, да подлага на безогледни бомбардировки открити градове и други селища, включително и пунктовете на Червения кръст. На 5 май 1936 г. е превзет Адис Абеба, а 25 дни по-късно Етиопия, Еритрея и италианска Сомалия са обявени за колониално владение на Италия под названието Италианска Източна Африка.

Растящата агресивност на фашистките сили засилва още повече тревогата на работниците социалисти. Първомайският апел на СРИ, отправен до „работниците и социалистите от цял свят", е посветен на засилващата се военна опасност в света и произтичащите от това задачи пред работническата класа. За борба срещу главните нарушители на световния мир — немските и италианските фашисти и японските милитаристи — СРИ призовава световния пролетариат, около когото единствено могат да се съсредоточат и организират всички антивоенни и антифашистки сили. Както винаги досега, СРИ счита себе си за единствен „законен представител" на световното социалистическо движение. Макар да разбира, че „империалистическите интереси на буржоазните правителства им пречат да осъществят в рамките на ОН колективна сигурност"[37] и че избягването на войната е възможно чрез „осъществяването на колективна сигурност, при която всеки агресор би се оказал лице с лице срещу превъзхождащите го сили, готови да се борят за мир", както и че единствено колективна сигурност „би провалила агресивните попълзновения"[38], този център продължава да възлага големи надежди и да храни най-силно доверие в дейността на ОН.

СРИ следва без съществена промяна своите генерални идеологически концепции и тактически установки, вследствие на което неговата антифашистка позиция се намира на значително разстояние от практическата борба с военно-фашистката опасност. Цялата поредица негови предложения, резолюции, манифести и апели обикновено се приемат от ОН за сведение, а предупрежденията към фашистките агресори се оставят без внимание. Такава е

---

[36] История на дипломацията. Т. III. с. 741

[37] II, 1936, vol. XIII, № 12, p. 108.

[38] Ibidem.

съдбата и на решенията на проведената в Брюксел през май 1936 г. специална сесия на СРИ, посветена на международната политическа обстановка. В тях се констатира, че запазването на мира в света изисква активизиране на ОН, което трябва да попречи на фашистка Италия „да събере плодовете на своята брутална и подла агресия“,[39] като за целта трябва „да се осъществят санкции против италианския фашизъм“[40].

Борбата за запазването на мира изисква засилване политиката на колективна сигурност чрез обединяване силите на всички враждебни на войната държави и постигане на тясна координация на политиката най-вече на Великобритания, Франция и Съветския съюз. Чрез тази координация трябва да се създаде в рамките на ОН мощен център на силите, решени да поддържат и защищават мира.[41] В резолюцията се говори за „мощно народно движение“, което трябва да наложи и подкрепи тази мирна политика. СРИ с тревога констатира растящия национален егоизъм, който се превръща в главен атрибут на политиката на редица европейски страни. „Но тези, които се считат днес по-малко застрашени, трябва да разберат, че войната ще бъде катастрофа за всички народи без изключение, че мирът може да бъде запазен единствено, ако всяка нация постави общия интерес над своите частни интереси.“[42] И СРИ призовава работниците, останалите трудещи се, жените, младежта, всички хора с добра воля в целия свят да се вдигнат на „морална и политическа офанзива срещу фашизма и войната, за мир и свобода“[43].

Тези емоционални решения страдат от органическия порок на цялата антивоенна и антифашистка дейност на СРИ: не се посочват начините, формите и средствата, чрез които широкото антифашистко движение на трудещите се би могло да наложи своята миролюбива воля. Това прави тази дейност неефикасна. А силата на социалдемокрацията,[44] съчетана с широкото световно демократическо антивоенно движение и особено в единодействие със стегнатите и бойки комунистически организации, може да бъде солидна гаранция за успех в борбата срещу фашизма и войната. Същевременно главният адресат, на когото се възлагали всичките надежди — ОН, — чиято дейност в значителна степен се обуславя от позициите на Великобритания и Франция, трудно може да направи нещо конкретно за прегражданe пътя на фашизма и войната.

Отказът на ОН от по-нататъшно прилагане на ограничителни мерки спрямо Италия практически санкционира заграбването на Етиопия. По този повод съветският представител в ОН посочва, че „Обществото на народите не може да обезпечи в съответствие с чл. 10 на Устава териториалната неприкосновеност и политическата независимост на един от своите членове и сега е в състояние само да му изрази платоническото си съчувствие“[45].

Тази принесена на фашистките сили жертва обаче не отсрочва, а приближава войната до европейския материк. Това е основната тема на проведената в Лондон през март 1936 г. съвместна конференция на Бюрото на СРИ и Гене-

---

[39] II, 1936, vol. XIII, № 17, p. 159.

[40] Socialistische Arbeiter Internationale (SAI), 471/3.

[41] Ibidem, 471/11.

[42] Ibidem.

[43] Ibidem, 471/12.

[44] През 1936 г. социалдемокрацията е ръководеща сила във Франция, Испания, Белгия, Швеция, Норвегия и Дания и заема важни позиции в правителството на Чехословакия. Вж. II, 1936, vol. XIII, № 26, p. 271; ibidem, № 38, p. 358.

[45] Внешняя политика СССР. — В: Сборник документов. Т. IV. с. 170.

ралния съвет на МФП. Изразявайки тревога от безсилието на ОН да обуздае военноподпалвачите от Германия и Италия, председателят на МФП Ситрин посочва като единствен спасителен път организирането на „силите на мира“[46]. С изявлението, че пред лицето на военната опасност ОН трябва „да се насочи към деликатни проблеми като забраняване доставката на суровини за агресора“[47], той отново насочва вниманието към въпроса за прилагане организирани икономически санкции спрямо агресора. След като установява, че „войната приближава, мирът отстъпва, а с него отстъпваме и ние“[48], председателят на СРИ Луи де Брукер посочва, че борбата с военната опасност се заключава в „разобличаване на агресора и незабавно организиране на свободните народи да поемат риска на политиката, насочена към защитата на мира“[49]. Това изисква не превантивна война срещу Германия, както предлагали някои, а осъждане на нейната агресивност в Женева и Хага. От западните капиталистически страни се иска да прекратят икономическата помощ за подпалвачите на война. Агресорът можел да бъде респектиран само от превъзходство на силите, в създаването на което трябва да участвува всяка нация. На тази задача се подчинява националното въоръжаване. Постигането на сигурност изисква премахване на производството и забраняване на частната търговия с оръжие. Това освобождава нациите от бремето на въоръженията. ОН трябва да наложи на Германия да преговаря за сключване на общо споразумение, за съвместно изработване на конвенция за обща сигурност чрез договори за взаимопомощ и общо разоръжаване. В резолюцията се препоръчва на ОН „да наложи на Германия да преговаря върху равноправни условия за общо споразумение. При евентуален отказ от нейна страна правителствата и народите трябва да вземат енергични мерки за защита на мира.“[50]

Бюрото на СРИ и Генералният съвет на МФП предлагат колективната сигурност в Европа да бъде осъществена от ОН под формата на гаранционни договори, подобни на Локарнските споразумения.[51] Ролята на социалдемокрацията се ограничава в създаване на пацифистко обществено мнение. „В човешката история всички големи войни са били войни на мнения. Ако все пак избухне война, тя ще е война на демокрацията срещу диктатурата. Нека бъдем решителни, силни, нека направим да възтържествува идеалът на живата демокрация без войни. Така ние ще я отсрочим за месеци и ще спасим мира.“[52] СРИ си дава сметка за наличието на обективните трудности, които препятствуват изграждането на колективната сигурност. В своя първомайски апел за 1936 г. той посочва, че „империалистическите интереси на буржоазните правителства им пречат да осъществят в рамките на ОН колективна сигурност,“[53] при която „всеки агресор би се оказал лице с лице срещу превъзхождащите го сили, готови да се борят за мир“[54], и това ще провали „агресивните попълзновения“[55].

---

[46] SAI, 465/1.
[47] Ibidem.
[48] Ibidem.
[49] Ibidem, 465/2.
[50] II, 1936, vol. XIII, № 26, p. 271.
[51] SAI, 465/2.
[52] Ibidem.
[53] II, 1936, vol. XIII, № 12, p. 108.
[54] Ibidem.
[55] Ibidem.

Осъзнаването на тази реалност изисква да се потърсят и разкрият други пътища за борба с военно-фашистката опасност. Усилията на СРИ в тази насока обаче са крайно недостатъчни. Неговите възможности да застави националните социалдемократически организации да изпълняват антивоенните си резолюции са твърде ограничени. Подобно е състоянието и в МФП.

В последна сметка липсата на конкретен аспект на борбата против войната предопределя невъзможността да се изработи единна линия в антивоенната дейност, вследствие на което в политическото ежедневие на социалдемократическите партии настъпват разноезичие и разнобой, мотивирани с необходимостта от съхраняване автономията на отделните партии.

В страните, където фашисткото настъпление представлява реална опасност, местните социалисти се нареждат зад собствените си буржоазни правителства по въпросите на националната защита. Участвуващите в управлението социалдемократически партии на Чехословакия, Белгия, Швеция, Норвегия и Дания твърдят, че защищавайки своята страна, те защищават демокрацията. В това няма нищо ново. Политическата практика на социалдемокрацията гъмжи от примери в полза на извода, че когато пред социалдемократическите лидери се постави дилемата да избират между интересите на пролетарската борба и интересите на държавата, техните предпочитания безрезервно са в полза на държавата — независимо от империалистическата същност на следваната от нея политика. А със своето участие в правителствата на различни европейски страни социалистите поемат върху себе си и отговорността за политиката, провеждана от буржоазната държава. Особено ясно се проявява това на международните форуми на СРИ, където делегатите на управляващите партии горещо защищават политическия курс на своите страни.

През целия период между двете войни почти всички социалдемократически партии постоянно търсят конструктивни връзки с министрите на външните работи на своите страни, в съгласие с тезата, че външната политика на дадена държава представлява изпълнение на социалистическата програма на партията.

Практически интернационализмът престава да фигурира в политиката на редица социалдемократически партии, които се превръщат в послушен следовник на своята изплашена от фашисткото настъпление национална буржоазия. Най-напред на свой гръб това изпитват испанските и чехословашките социалисти. Отчаяната молба на делегатите на ИСРП на Брюкселската сесия на СРИ през октомври 1938 г. за помощ в борбата срещу франкистите и чуждестранните интервенти не трогва никого. И те трябва да се убедят, че са оставени сами на себе си и че между тях и представителите на другите европейски социалистически партии „се плискат вълните на националния егоизъм и бездушие“[56]. А след като осъждат мюнхенското предателство, редица европейски социалдемократически партии равнодушно наблюдават заличаването на Чехословакия от картата на Европа.

Измененията в политиката на буржоазията в някои европейски капиталистически страни в условията на засилващото се настъпление на нацизма се отразяват върху обективното съдържание на нейната национална политика на отбраната и защитата на мира.

Независимо от многократните декларации на различните политици и държавници в полза на необходимостта от активни действия против военната

[56] SAI, 527/3.

опасност и на първо място за постигане на споразумение за всеобщо разоръжаване, надпреварата във въоръжаването се засилва. Според годишника на ОН за 1938 г. военните разходи в света за периода 1932—1938 г. се увеличават около 3 пъти (от 1300 млн. лири стерлинги достигат 3400 млн. лири стерлинги).[57]

Пред растящата фашистка опасност обаче исканията за засилване на националната отбрана не означават подкрепа на империалистическите планове на собствената буржоазия, а противопоставяне на демократичните сили в страната на профашистите и капитулантите.

Защитата на пацифизма при тези условия означава сговор с фашистките агресори, срещу които трябва да се води не дефанзивна, а настъпателна борба.

В редовете на различните влиятелни секции на СРИ се разгаря остра борба между пацифистите и привържениците на въоръжаване за борба с фашизма.

На своя конгрес през декември 1938 г. СФИО се отказва от прилаганите преди Първата световна война методи за борба срещу войната и заявява, че „ще вземе безрезервно участие в защитата на страната срещу всякаква агресия или действие, заплашващо целостта на територията, суверенитета и националната независимост". Тя е готова всячески „да сътрудничи на военните мероприятия, които налага сигурността на Франция"[58]. На първо място те включват издигане на високо равнище „техническата ефикасност на средствата за националната защита"[59].

Активно подкрепят изграждането на националната защита и социалистическите партии в Швейцария, Холандия и Скандинавските страни. Британската Лейбъристка партия започва поврата в своята политика непосредствено след неуспеха на конференцията по разоръжаването. Отхвърляйки категорично всякакви предложения за единодействие с комунистите в борбата с фашистката опасност, която за Великобритания била нищожна, лейбъристите започват преоценка на своята политика по въпросите на отбраната.

Едногодишното властвуване на фашистите в Германия е достатъчно, за да накара Изпълкома на партията да изостави като нереалистична приетата през 1933 г. резолюция за „непреклонна опозиция на военните приготовления" и за „отказ от участие във войната и противодействието ѝ с цялата мощ на работническото движение... включително и във всеобщата стачка."[60] Тъй като в Германия, Италия и Япония всеобщата стачка с цел да се предотврати войната няма никакви перспективи за успех, а без съмнение тези страни могат за разпалят световен конфликт, то е възможно да се породят такива обстоятелства, при които „правителството на Великобритания ще се окаже заставено да прибегне до своите сухопътни и морски сили, за да подкрепи действията на ОН и да обуздае агресорите"[61].

На конгреса във Ваймут през 1934 г. председателят на Генералния съвет на Британските трейдюниони посочва, че когато правителството бъде въвлечено в отбранителна война, то работническата класа ще му окаже пълна подкрепа. В случай че Великобритания се окаже нарушител на мира, „трябва да се свика конгрес за обсъждане на най-добрия начин да се излезе от това поло-

---

[57] SAI. 531/139.
[58] Ibidem, 531/141.
[59] Ibidem.
[60] Labour Party Annual Conference Report, 1933, p. 185.
[61] Ibidem, 1934, p. 152.

жение“[62]. На конференцията в Брайтън през 1935 г., макар и с някои уговорки, Лейбъристката партия подкрепя позицията на британското правителство спрямо итало-абисинския конфликт, а през 1936 г. програмата за довъоръжаване е приета с 1 738 000 срещу 657 000 гласа.[63] През 1937 г. Лейбъристката партия се въздържа от гласуване на военните кредити, предложени от правителството, но през 1938 г. вече възприема тезата, че правителството на Великобритания ще може да се противопостави на правителствата на фашистките страни само при положение, че е достатъчно въоръжено да защищава своята страна.[64] Своята антивоенна дейност Лейбъристката партия свежда до внушението на правителството да поеме отговорности задължения само в рамките на истинска система на международна сигурност. И понеже в действителност такава система не съществува, то най-голямата партия на СРИ заема пасивна позиция в антивоенната борба.

Единствено намиращите се в нелегалност италианска и германска социалдемократически партии осъждат въвеждането на военна служба и превъоръжаването в Германия и Италия, но тяхното влияние в собствените им страни е нищожно и решенията им остават незабелязани.

В рамките на СРИ се заражда остър конфликт между защитниците на политиката на колективна сигурност и „изолационистите“. Макар че първоначално подкрепя Мюнхенското споразумение, СФИО заедно с Лейбъристката партия признава, че е необходимо обединяване на враждебните на войната сили за поддържане и защита на мира.

Партиите от малките страни пък загубват вяра в ефикасността на тази политика и възприемат политиката на неутралитет, обявена от техните правителства. Холандският социалист Албарда представя в ИК на СРИ специален меморандум, в който се заявява, че социалистите от малките страни не трябва да се обявяват против хитлеристка Германия, тъй като това можело да се възприеме като израз на позицията на самите държави.[65] „Изолационистите“ заявяват, че не ще се подчиняват на тези решения на СРИ, които могат да компрометират неутралитета на техните страни.

Така в самото навечерие на войната множеството секции на СРИ окончателно възприемат линия на автономна национална политика, без да отчитат общите интереси на международния пролетариат. Националистическите тенденции вземат връх над интернационалистическите принципи във външнополитическия курс на социалдемократическите партии. С това окончателно се провалят усилията на СРИ да изработи и предложи на членуващите в него партии единна линия за борба срещу фашизма и войната. Засиленото разнообразие рязко активизира центробежните сили в неговите редове и това довежда до разпадането му в началото на Втората световна война.

---

[62] С. Лозовский. Конгресс английских Трейдюнионов во Вейзмуте. — Коммунистический Интернационал, 1934, №28.

[63] Конференция Лейбористкой партии во Брейтоне. — Коммунистический Интернационал, 1936, №16.

[64] SAI, 531/114.

[65] Ibidem, 558/5.

SOCIAL DEMOCRACY AND THE PROBLEM OF PEACE AND COLLECTIVE SECURITY IN EUROPE (1933-1939)

Ivan B. Haralambiev

(Summary)

The possibilities of war, the forms, methods and prospects of the struggle for its prevention occupy a central position in the theory and practice of the world socialist democracy. The leading principles in its activity spring from the conviction that the building of an international system, capable of safeguarding world peace in Europe is not only possible, but it is necessary.

The United Nations whose political and diplomatic activities in this direction are fully supported by social democracy, are entrusted with this task The Socialist Workers' International sets great hopes on the general disarmament conference for prevention of war.

After the nazi invasion in 1933 the International intensified its efforts in working out an unanimous policy in the struggle against war. Considering itself the most efficient anti-militaristic force, the only heir to the social democratic traditions of the working class movement, the Socialist Workers' International retains a permanent hostile attitude towards the USSR and the international communist movement as a whole, thus limiting the possibilities of the anti-militaristic movement to force the bourgeois government to achieve a peaceful settlement of the controversial issues in advance.

This is the main cause for the rather unsatisfactory results achieved through the joint activities of the national and international socialist and communist organizations in the struggle against the Italian aggression in Ethiopia.

Neither is it possible to fulfill the demands of social democracy for intensification of the collective security policy through uniting the efforts of all countries hostile to war, primarily Great Britain, France and the Soviet Union. In connection with the growing danger of a nazi invasion, heated discussions between the pacifists and the supporters for an armed struggle against fascism burst out in many influential sections of the Socialist Workers' International.

On the eve of the war most of the parties turned their backs to international traditions in favour of an autonomous national politics. This strengthens the centrifugal forces in the Socialist Workers' International and leads to its collapse at the beginning of World War II.

БЪЛГАРСКА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ
Единен център за наука и подготовка на кадри по история —
Българско историческо дружество
България и европейските страни през XIX—XX в.
София . 1975

ВЪРХУ НЯКОИ ВЪПРОСИ НА АНГЛО-АМЕРИКАНСКИТЕ ПРОТИВОРЕЧИЯ В БЛИЗКИЯ ИЗТОК (1945—1955)

Христина Мирчева

Близкият Изток заема особено място във външната политика на Великобритания и САЩ в първото следвоенно десетилетие. Двете държави имат широки интереси в този район на света. Великобритания, изправена пред разпадането на колониалната империя, търси гаранции за традиционното си присъствие в Близкия Изток. САЩ от своя страна проявяват амбиции за широко участие във всички регионални проблеми. Борбата за надмощие определя развитието на англо-американските противоречия.

Ред буржоазни автори изследват американската и английската политика в Близкия Изток[1] след Втората световна война. Калвокореси, Томсън, Медликот, Поулк, политиците Идън, Макмилан и Нътинг[2] разработват проблеми, свързани с британските близкоизточни традиции, със стила на взаимоотношения между метрополията и арабските държави, с американската политика спрямо Израел и арабите. Мансърд, Лойд, Том и др.[3] изтъкват „рационалното начало" в политиката на Британската общност на нациите като обединение на белите доминиони и политически независимите бивши британски колонии и настоящи владения. Синай и Голдмън подчертават тясната връзка между Запада и арабския свят и я противопоставят на сътрудничеството със социалистическите страни.[4] Лонгрийг, Швадран и Лензовски посвещават изследванията си на значението на арабския петрол за междудържавните отношения

[1] Близкият Изток включва Египет, Судан, Сирия, Ливан, Израел, Йордания, Ирак, Саудитска Арабия, Йемен и шейхствата от Арабския полуостров. В западната литература се употребява понятието Среден Изток. Той включва територите на Северна Африка, западни и източни араби и неарабските народи от Мароко до Иран.

[2] P. Calvocoressi. International politics since 1945. New York, 1968; D. Thomson. England in the 20th century, 1914—1963. London, 1964; W. H. Medlicott. Contemporary England 1914-1964. London, 1965; W. R. Polk. US and the Arab World. Harward UP, 1965; A. Eden. Memoirs of sir Anthony Eden. Full circle. U. III. London, 1960; H. Maccmilan. Tides of fortune. London, 1969; A. Nutting. No end of the lesson. The Story of Suez. London, 1967.

[3] M. Manserth. The Commonwealth experience. New York, 1966; T. Lloid. Empire to wellfare state. Oxford UP, 1970; L. Tom. Modern Egypt. New York, 1967.

[4] J. K. Sinai. The Challenge of modernization. New York, 1969; M. J. Goldman. Soviet foreign aid. New York, 1967.

в Близкия Изток и за развитието на световната политика.[5] Всички автори в една или друга степен разглеждат арабско-израелския конфликт, развитието на арабския национализъм и значението на Близкия и Средния Изток в съвременните международни отношения. Но въпросите на англо-американските противоречия остават вън от полезрението на буржоазните изследователи, ако не смятаме признанията за промените в позициите на английските и американските нефтени монополи.

Съветските историци О. Туганова, Г. Мирский, Ш. Н. Курдгелашвили, колективите изследователи, създали трудове за политиката на САЩ и Великобритания в Близкия и Средния Изток, и др.[6] съсредоточават вниманието си главно върху въпросите на съветско-арабските отношения, проблемите на националноосвободителното движение, общите черти в политиката на Англия, Франция и САЩ в Арабския Изток. Те анализират някои моменти от англо-американските — главно икономически — противоречия, но не ги обособяват в самостоятелни изследвания за периода на първото следвоенно десетилетие.

Проблемите на англо-американското съперничество в Близкия Изток след Втората световна война включват множество въпроси. Те са свързани с конкретните прояви на двете държави, с промените в техните основни концепции и в съотношението на силите и влиянието им.

В първата половина на XX в. Западът признава страните от Близкия Изток за сфера на особените британски интереси. Английската корона владее Египет, управлява Судан, Палестина, Трансйордания и Ирак (до 1932 г.), осъществява режим на протекторат във всички княжества и султанати от южната и източната част на Арабския полуостров. Подвластните територии на Обединеното кралство в Близкия Изток представляват неделима част от Британската колониална империя, чрез която Великобритания поддържа положението на световна сила и реализира концепцията на Чърчил и Емери за централното място на Англия в световната политика.[7]

След Втората световна война политическата обстановка в Близкия Изток изпитва влиянието на значителните промени в съотношението на силите в света и в капиталистическата система, както и на настъпателните и решителни действия на арабското националноосвободително движение. Великобритания, загубила Индия и признала хегемонията на САЩ в световните отношения, търси компенсации в Арабския Изток. По свидетелството на британския политик Антони Нътинг именно след загубата на Индия Близкият Изток се превръща във „високочувствителен район за английската външна политика."[8] Националноосвободителното движение в арабския свят създава допълнителни проблеми за политическото ръководство на Обединеното кралство. Лондон преценява необходимостта от обединяване на усилията с американския съюзник, като признава общността в интересите на двете страни за отстраняването

[5] H. Longrigg. The economy and polities of oil in the Middle East. Modernization in the Arab World. New York, 1966; B. Schwadran. The Middle East oil and the Great Powers. New York, 1956; Q. Lensowski. The Middle East in world affairs. New York, 1956.

[6] О. Туганова. Политика США и Англии на Ближнем и Среднем Востоке. М., 1960; Г. Мирский. Армия и политика в странах Азии и Африки. М., 1970; Ш. Курдгелашвили. Революция 1952 года и крах британского господства в Египте. М., 1966; Политика США на Арабском Востоке. М., 1961; Политика Англии на Ближнем и Среднем Востоке, М., 1966.

[7] R. R. James. The politician Churchill revised. London, 1968. p. 106.

[8] A. Nuffing. Op. cit., p. 8.

на „комунистическите аспирации и „натиска“ на съветската дипломация в Близкия Изток. В периода 1945—1947 г. лейбъристкото правителство показва готовност към оформянето на нови англо-американски отношения в този район,[9] защото преценява, че събитията и конфликтите в Близкия Изток са равностойни по значение на „студената война“[10].

Съединените американски щати са удовлетворени от подобно развитие на взаимоотношенията с Англия в Близкия Изток и очакват по-широки възможности за изравняване с традиционните британски позиции. От средата на 40-те години те обявяват решението си да станат „пазител“ на арабския свят, който „не може да се противопостави на съветското влияние“[11].

Общите интереси на антисъветизма обаче не създават идилична обстановка на взаимоотношения. В Лондон следят с тревога и изострено внимание американските инициативи срещу т. нар. „система на монополна търговия и монополни капиталовложения в чужди държави. Английските политици не могат да приемат американското искане „САЩ да участвуват в разрешението на всички въпроси, свързани с бъдещото управление на зависимите територии и на тези, които отхвърлят деспотизма на метрополиите“[12]. Рекламата на Щатите като държава с подчертана „антипатия към колониализма“[13] заплашва „старомодното“ господство на британската метрополия в Близкия Изток.

Американската администрация от своя страна разглежда проблемите на Близкия Изток подчертано самоостоятелно. Тя отхвърля времето, когато английските власти и отвъдморски въоръжени сили охраняват американските интереси. Президентът Труман осуетява опита на британското правителство да разграничи правата и задълженията на Великобритания и САЩ в Близкия Изток още през 1946 г. Той обявява, че Щатите ще поемат сами „пряката и изключително голяма отговорност за събитията в Източното Средиземноморие“[14]. В потвърждение на това военният министър Форестал оповестява намерението на американското правителство да задържи своя военноморски флот в Средиземно море за неопределено време.[15]

Присъствието на значителни американски въоръжени сили в близост с богатия на петрол близкоизточен район не остава вън от вниманието на британските ръководни среди. Те имат пред вид претенциите на САЩ за участие в експлоатацията и контрола над арабския петрол. Но в Лондон все още смятат, че значителните позиции на английските нефтени монополи могат да гарантират британските преимущества.[16] Въпреки това конкурентната борба внася промени в съотношението на силите между американските и английските нефтени компании. Към 1955 г. американските компании вече експлоатират 60% от арабския петрол, като оставят за английските само 30% (срещу 50% в

[9] W. N. Medilicott. Op. cit., p. 492; H. Maccmilan. Op. cit., p. 103.

[10] D. Thomson. Op. cit., p. 207.

[11] W. R. Polk. Op. cit., p. 269.

[12] Е. Жуков. Колониальный вопрос на современном этапе. — Война и рабочий класс, кн. 6, 1945, с. 6—8.

[13] M. Manserth. Op. cit., p. 341.

[14] W. R. Polk. Op. cit., p. 263.

[15] Хроника международных событий. — Новое время, кн. 20, 1946, с. 31.

[16] Британските монополи „Ройал Дъч Шел“ и „Бритиш петролеум къмпани“ владеят по 31% от египетските национални нефтени концесии. Те експлоатират иракския петрол, тъй като притежават контролния пакет акции в „Ирак петролеум къмпани“ и оставят нищожни дялове за една френска и две американски компании. Седем английски компании участвуват в експлоатацията на либийския нефт (данните са извлечени от списание Middle East, 1961, London, p. 34—37).

1945 г.).[17] От края на Втората световна война до началото на 60-те години САЩ увеличават капиталовложенията си в страните от този район, като изпращат специално в арабските държави 795 млн. долара „помощ", 583 млн. долара заеми и 88 млн. долара във формата на военни съоръжения. [18] За едно десетилетие американските инвестиции в арабския свят отвоюват 64% от всички чуждестранни вложения.[19]

*

Политическата обстановка в Близкия Изток след Втората световна война изправя Великобритания пред сложни проблеми, които очакват разрешение. Един от тях е настоящето и бъдещето на Палестина. Великобритания разполага с мандата над Палестина от 1920 г. В периода между двете световни войни английската колониална политика в тази страна се осъществява в сътрудничество с ционистите, но против арабското националноосвободително движение. Когато арабската опозиция става много силна, англичаните извършват преориентация. От 1945 г. британският външен министър Бевин все по-често предупреждава, че оформянето на Палестина като независима еврейска държава ще влоши положението на арабското население и ще раздразни всички арабски съюзници на Великобритания в Близкия Изток. Англичаните, пише историкът Лойд, не искат да обиждат арабите поради Суецкия канал и интересите на английската хегемония в Арабския Изток.[20] Те допускат конфликт с ционистите, но не намаляват противоречията си с демократичните арабски среди. И Палестина се превръща в полесражение за 150-хилядния състав на британските колониални сили и въоръжените организации на двете националности в страната.[21] В този момент в палестинския проблем се намесват САЩ.

Американската намеса има свои сериозни мотиви. Те разкриват основните положения в политиката на Вашингтон по отношение на Близкия Изток и Англия. Американското правителство признава особената стойност на Палестина за „отвъдморските стремежи на Щатите", силното влияние на американските ционисти и поддържащите ги среди, които отстояват правото на евреите на самостоятелна държава, както и стремежа на САЩ да се противопоставят на „враждебните сили" в Палестина.[22] Президентът Труман изоставя обещанието на своя предшественик да провежда консултации с арабите при промени в американската политика в Близкия Изток и заявява: „. . . аз трябва да давам отговор на стотици хиляди хора, заинтересовани от успеха на ционизма. А сред моите избиратели няма стотици хиляди араби."[23]

Американският интерес към Палестина получава известно удовлетворение през септември 1945 г., когато Великобритания и САЩ създават обединена англо-американска комисия по палестинския въпрос. Нейната цел е формулирана по следния начин: да изучава политическите, икономическите и социалните условия в Палестина и да разработи препоръки за временно и трайно

---

[17] M. Weiss. Notes of the month. — Political Affairs, New York, November 1956, p. 3.
[18] W. R. Polk. Op. cit., p. 230.
[20] T. Iloid. Op. cit. c. 280.
[19] World news, February 2, 1957, p. 66.
[21] Ibidem; H. D. Peacoac. A history of modern England. London, 1970. p. 270.
[22] W. R. Polk. Op. cit., p. 264.
[23] БТА, Служебни материали по печата, 3 дек. 1973, бр. 283, с. 12.

разрешаване на тези проблеми.[24] В изпълнение на поставените задачи комисията посещава ред европейски и арабски държави, между които Египет, Палестина, Сирия, Ливан, Саудитска Арабия и Трансйордания. В процеса на работата става ясно, че американската страна се стреми към равни с англичаните права в Палестина, без да поема особени задължения. Такава е констатацията на д-р Дж. Макдоналд, член на посочената комисия.[25]

През лятото на 1946 г. британският държавен секретар Х. Морисън и посланикът Х. Грейди изготвят проектоплан за създаването на две автономни суверенни държави в Палестина. Планът е предложен на вниманието на Вашингтон, но Труман лично го отхвърля. Тогава започват продължителни двустранни преговори, които заемат времето от септември 1946 до февруари 1947 г. Различията в становищата обаче са много големи и двете страни не успяват да се договорят.[26] Британският министър на колониите Крич Джонс е убеден, че затрудненията по палестинския въпрос „се създават от другата страна на Атлантика". Администрацията на Белия дом отговаря лаконично: „Интересът на Америка към Палестина носи продължителен, непрекъснат и постоянен характер."[27]

Сложната обстановка в Палестина показва неспособността на Англия да овладее положението в страната и да предложи приемливо, арбитражно решение. Това я отвежда в ООН и я принуждава да се откаже от мандата над тази страна. Палестина става един от най-големите провали на британската външна политика и лично на Бевин.[28] Във всеки случай, пише Лойд, това е най-лошият резултат, при който британското правителство влошава отношенията си и с араби, и с евреи.[29]

От този резултат се възползуват преди всичко американците. След като Организацията на обединените нации взема решение за разделянето на Палестина на две самостоятелни суверенни държави — арабска и еврейска, — САЩ подготвят план за установяването на опека на ООН над Палестина. Проектът е представен на 19 март 1948 г. Докато американците защищават своята инициатива, англичаните препятствуват влизането на комисията на ООН по палестинския въпрос в самата Палестина.[30] След това САЩ предлагат т. нар. институт на посредника на ООН. Правата и задълженията на тази длъжност се възлагат на граф Бернадот.[31] По американско внушение той се заема с разработването на нов план за бъдещето на страната въпреки решенията на ООН. Този план предвижда създаването на съюз между еврейското население, палестинските араби и Трансйордания при преимущественото положение на последната. Подобен план разработва и британският генерал Клейтън, ръководител на английското разузнаване в Близкия Изток.[32] Но проектите са политически неподходящи и отпадат.

Лейбъристкото правителство от своя страна продължава да лансира идеята на Чърчил за създаването на държава, обединяваща територията на Палестина

---

[24] К. Сережин. Источник смуты на Ближнем Востоке. — Новое время, кн. 11, 1946, с. 14.

[25] Англо-американский спор о Палестине. — Новое время, кн. 10, 1947. с. 23.

[26] P. Calvocoressi. Op. cit., p. 159.

[27] Англо-американский спор о Палестине. — Новое время, кн. 10, 1947, с. 23.

[28] W. N. Medlicott. Op. cit., p. 488.

[29] T. Lloid. Op. cit., p. 280.

[30] Внешняя политика Советского Союза, 1948. Часть I. М., 1950. с. 349—350, 355.

[31] Пак там. Част II. М., 1952. с. 514.

[32] Пак там, с. 423, 426.

и двата бряга на р. Йордан.[33] През февруари 1948 г. Бевин разговаря с йорданския външен министър и възприема съображенията на Трансйордания да окупира Галилея и Газа веднага след изтеглянето на англичаните от Палестина през май същата година. Английският министър внася само едно уточнение — военните действия да не се разпростират върху области, предназначени за евреите.[34]

Може да се предполага, че подобно внушение има за цел да създаде условия, в които Великобритания би могла да продължи голямата игра на двойнственост между евреи и араби с надеждата да спечили доброто им разположение. Но първите разполагат със „силния глас" на евреите в Щатите и с огромните им възможности за натиск и контрол над американските информационни органи.[35] Особено значение придобива и личният интерес на Труман към проблемите на новата израелска държава. Американският президент обсъжда интересуващите го въпроси с бъдещия президент на Израел Вайцман в строго конфиденциални разговори.[36] Труман проявява добри чувства и към лидера на крайната ционистка партия в Палестина Менахем Бегин, на когото службата за Близкия Изток и службата за визи на Държавния департамент отказват входна виза. Личната заповед на американския президент, нарушил почивката си в Кей Уест, отменя забраните и Труман гостоприемно посреща Бегин.[37]

В същото време Лигата на арабските държави вече е осъществила решението си да започне война срещу Израел. Йорданският арабски легион на Глъб паша осъществява планираните операции, но не успява да задържи завзетите позиции. Настъпва сериозен поврат в развитието на военните действия. Във Вашингтон представители на САЩ и Великобритания водят преговори по създалото се положение. Според английския вестник „Дейли експрес" разногласията между двете делегации стават толкова големи, че разговорите достигат стадия на взаимните обвинения във вероломство.[38]

Лейбъристкото правителство обаче трябва да признае наличието на американските позиции в Израел. За тях са съдействували авторитетните ционистки организации „Американска лига за свободна Палестина", „Политически акционен комитет за Палестина", „Комитет за национална свобода" и др.[39] Те организират изпращането на облигации от заеми, чиято обща сума до средата на 50-те години достига 276 млн. долара. Специално в 1948 г. американската държава отпуска на Израел крупна финансова помощ от 150 млн. долара — сума, която Тел Авив започва да получава ежегодно.[40] По този начин САЩ стабилизират влиянието си в Израел.

Великобритания обаче не успява да заздрави собственото си положение в Близкия Изток. Макар и в различна степен, арабските народи заемат антибритански позиции. Лигата на арабските държави престава да бъде средство за британската политика и влияние. В Египет и Ирак движенията за национална

---

[33] K. Mohieddin. Israel und der Friede in Nahen Osten, Der Israelische-Arabische Konflikt. Darmstadt, 1969. S. 86.

[34] E. Redourie. The Chatham House Version and other Middle East Studies. London, 1970. p. 231.

[35] B. Bushuti. The role of the zionist terror in the creation of Israel. Beirut, 1969. p. 30—31.

[36] Правда, 23 май 1948.

[37] B. Bushuti. Op. cit., p. 135.

[38] Правда, 23 май 1948.

[39] B. Bushuti. Op. cit., p. 132.

[40] K. Mohieddin. Op. cit., p. 96.

самостоятелност поставят на дневен ред въпроса за изтеглянето на английските въоръжени сили. Двете арабски държави демонстративно отказват да подпишат нови договори с Англия за отпускане на бази. Сирия и Саудитска Арабия се присъединяват към антибританския фронт.[41] Тези факти налагат промени в английската политика в Арабския Изток. Именно след1948 г. Великобритания се подготвя за нов компромис с близкоизточните си традиции — военно сътрудничество със САЩ и Франция.

Първият документ на новата политическа ориентация е Тристранната декларация на САЩ, Англия и Франция за Близкия Изток, публикувана през май 1950 г. Трите правителства признават, че арабските държави и Израел еднакво се нуждаят от поддържане на въоръжените си сили, и предлагат активната си помощ като доставчици на оръжие.[42] Условията за участие във военните доставки изравняват САЩ с Великобритания. На практика това означава британско отстъпление и американско настъпление. Специалистите са убедени, че тристранната декларация осигурява на Щатите условия за военнополитическа активност в перспектива поне за 15 години.[43]

През февруари 1951 г. американската дипломация организира и провежда специална конференция в Истанбул, на която присъствуват представители на Турция, Гърция, Иран, Израел, Сирия, Ливан, Ирак, Египет, Трансйордания, Пакистан, американското морско аташе в Тел Авив, директори на Държавния департамент, адмирал Карни и други представители на американските военновъздушни и военноморски сили. Конференцията обсъжда проект за обединяването на арабските държави с Турция и Гърция в един военен блок и има значението на „истински американски военен съвет". Прави впечатление, че конференцията разглежда „цялостно и подробно отношенията между САЩ и Великобритания в Близкия Изток", но в отсъствието на британски представител.[44]

След обсъждането на въпросите в Истанбул американският заместник-държавен секретар Х. Байроуд извършва продължителна обиколка в Арабския Изток и посещава Париж и Лондон. Тук той участвува в подготовката на срещата между американския държавен секретар Дийн Ачесън, английския външен министър Антони Идън и френския им колега Роберт Шуман.[45] Срещата се провежда в края на юни 1951 г. в Лондон. По същото време английската столица е домакин на конференция на британските посланици в Близкия Изток. Резултатите от нейната работа се сумират от Ралф Стивънсън, британски посланик в Кайро, и Роберт Хау, губернатор на Судан. Двамата дипломати изнасят обстоен доклад пред Дийн Ачесън и Антони Идън и отново мотивират необходимостта от обединени усилия срещу арабския национализъм.[46]

Деловите разговори в Лондон показват на новото консервативно правителство, че съществуват възможности за по-тясно приближаване на становищата с Вашингтон. Това се отнася преди всичко за проектите по създаването на т. нар. близкоизточно командуване, което да обедини въоръжените сили и бази на Египет, Сирия, Ливан, Саудитска Арабия, Йемен, Израел и Йордания

---

[41] Q. Lensowski. Op. cit., p. 522.
[42] Documents on the international affairs, 1955, London, 1958, p. 389.
[43] W. R. Polk. Op. cit., p. 265.
[44] Документация на Министерството на външните работи на НРБ, преписка IV/5/1/1, 1951, бюлетин 54, с. 3—4 (по-нататък: ДМВнР).
[45] ДМВнР, IV/5/1/9, 1951, бюлетин 177, с. 18
[46] ДМВнР, IV/5/1/1, 1951.

с тези на САЩ, Великобритания, Франция и Турция и да се превърне в придатък на Североатлантическия пакт.[47]

Идеята, породена в Лондон, съгласувана с Париж и обсъдена с Вашингтон, се уточнява в подробности в началото на 1952 г. на официалните разговори между Чърчил и Труман в американската столица.[48] И макар че съществува признато единомислие, двете държави проявяват различие в конкретното тълкуване на целите и задачите на бъдещия военен съюз. Великобритания го оценява като средство за осигуряване на британското влияние в Близкия Изток. САЩ го разглеждат като средство за стабилизиране на американското присъствие в този район на света. Разликата в изходните позиции на двете държави определя взаимното недоверие и подозрителност. Но въпреки това консервативното правителство на Великобритания дава подчертан приоритет на съгласуваната англо-американска политика в Близкия Изток с оглед на очакваните от Лондон „сигнали за руска агресия"[49].

Лондонските разговори между външните министри на Англия и САЩ, както и официалните преговори между Чърчил и Труман във Вашингтон отбелязват действително сближаване на мненията за ограничаване на демократичните движения в Близкия Изток. Но дипломатите на двете страни ревниво запазват правото на всяка от тях да изготвя своя самостоятелна политическа програма за действие.

На 1 юни 1952 г. американското правителство приема подробно разработена Програма за сигурност, отнасяща се специално за Близкия Изток. Тя задължава САЩ да подпомогнат развитието на народите от Арабския Изток, да съдействуват на техните правителства да повишат военната си сигурност и да намерят пътя на реформите. Програмата предопределя движението на арабските народи към „свободния свят" и им препоръчва преимуществата на американския подход и методи на взаимоотношения.[50]

Великобритания също предвижда самостоятелна програма за военна подкрепа на британския престиж в Близкия Изток. По определението на А. Нътинг тя включва мероприятия за поддържане и развитие на британските военни бази в този район.[51] Британското правителство отделя особено внимание на най-голямата английска военна база, разположена в зоната на Суецкия канал. В следвоенните години Обединеното кралство изразходва 1500 млн. долара за различни подобрения и разширения в нея.[52] Щабът на британските военновъздушни сили разширява и базите на остров Кипър, в Йордания и Ирак.[53] Англо-либийският договор от 1953 г. осигурява нови военни и военновъздушни бази за Обединеното кралство.[54]

Британското военно присъствие в Близкия Изток е значително и неконкурирано. То представлява най-сериозната основа на английската политика в този район. Но в борбата за надмощие САЩ противопоставят своята динамична дипломация.

---

[47] СССР и арабские народы. — В: Сборник документов, 1917—1960 г. М., 1961. с. 107.
[48] A. Eden. Op cit., p.227.
[49] H. Maccmilan. Op. cit., p. 630.
[50] W. R. Polk. Op. cit., p. 268.
[51] A. Nutting. Op. cit., p. 9.
[52] W. F. Longgood. Suez story, key to the Middle East. New York, 1957. p. 121.
[53] Keesing's Conteinporary Arschives, Weakly diaries of world events, 1955—1956, p. 14 944.
[54] Middle East, 1959, p. 148.

През пролетта на 1953 г. американският държавен секретар Джон Ф. Дълес извършва дипломатическо турне в Египет, Израел, Йордания, Сирия, Ливан, Ирак и Саудитска Арабия. Интересите на американския държавник се оказват твърде широки, а речите и политическите му изявления не предизвикват възторг в английската столица. Британските политици отбелязват стремежа на Дълес да представи САЩ като необвързана с никого сила, която има благожелателно отношение към Израел и към арабите.[55]

Завърнал се в Щатите, Дълес запознава комисията по външните работи на Държавния департамент с най-важните си заключения от своята обиколка. Той специално обосновава необходимостта от оказване на по-широка подкрепа на т. нар. северен ред нации — Турция, Пакистан, Иран, — които според него трябва да се обединят помежду си и със САЩ, за да изградят бариера срещу евентуалните „руски посегателства"[56]. Фактически американският държавник изразява решимостта на своето правителство да окаже специална военна подкрепа на тези страни, да ги обвърже с договори и да изгради от тях военен съюз. И макар че съществува англо-американска договореност за съвместни усилия по създаването на блок от държави в Близкия и Средния Изток, американската дипломация показва подчертано предпочитание към самостоятелни действия. Тя оказва сериозно съдействие за сключването на турско-пакистанското споразумение от 2 април 1954 г., което поставя началото на двустранни консултации и коопериране в областта на отбраната, в размяната на военнотехническа информация и производство на оръжие.[57]

През май 1954 г. Държавният департамент провежда в Истанбул специална конференция на американските посланици в Близкия Изток. Тя обсъжда политическата обстановка в района след подписването на турско-пакистанския договор и изразява необходимостта от по-динамично американско участие в близкоизточните проблеми.[58] В края на същата година в Дамаск се провежда нова конференция на американските посланици, която поставя на обсъждане още по-широк кръг от въпроси. Прави впечатление, че в продължение на две години (1953 и 1954) Държавният департамент провежда пет подобни конференции.[59]

Американската активност в Близкия Изток съвпада с един момент, в който Великобритания трябва да признае сериозния успех на революцията в Египет — успешното завършване на англо-египетските разговори за отмяна на договора от 1936 г. и изтеглянето на английските въоръжени сили от Египет. На 19 октомври 1954 г. се подписва съответното споразумение, което предвижда евакуирането на британската военна база в зоната на Суецкия канал в срок от 20 месеца. Английската страна се задоволява с компромисния параграф 4, в който се казва, че в случай на военно нападение от външна сила Египет ще позволи на Обединеното кралство да ползува необходимите улеснения, за да заеме отново базата за военни оперативни цели.[60]

Англо-египетското споразумение придобива особено значение за Лондон. То се подписва под влиянието на засилени антибритански настроения в Египет

---

[55] Documents on international affairs, 1955, p. 361—363.
[56] Ibidem, 1954, London, 1957, p. 177.
[57] Ibidem, p. 185—186.
[58] ДМВнР, IV/5/1/1, 1954, бюлетин 134, с. 6—7.
[59] Пак там.
[60] Documents on international affairs, 1954, p. 249—251.

и под определения натиск на американската дипломация в лицето на нейния посланик в Кайро Джефърсън Кафри.[61] Развитието на англо-египетските отношения ускорява британските усилия към създаването на военен блок в Близкия Изток. През 1955 г. серия двустранни споразумения, обединяващи Турция, Иран, Ирак, Пакистан и Великобритания, оформят т. нар. Багдадски пакт. Официалното английско издание по този повод пояснява, че британската дипломация се обвързва с този военен съюз, за да „изгради отбраната срещу всяка съветска атака върху нефтените полета на Близкия Изток „и да препятствува разширяването на „съветското влияние"[62]. Параграф 5 от официалния договор постановява,че пактът„остава открит за всеки член на Арабската лига"[63] и разкрива втората голяма цел на Лондон със създаването на Багдадския пакт. Но Англия не успява да въвлече арабските държави в новия военен съюз. Политически мислещите египтяни, сирийци, йорданци и саудитци не са заинтересовани да съдействуват по този начин на западната политика и създават система на своя отбрана с египетско-сирийското и египетско-саудитското споразумения за взаимна отбрана.[64] Арабските националисти, отбелязва изследователят на египетско-английските отношения Л. Том, се страхуват, че Багдадският пакт може да ги насочи към мир с Израел, след като трябва да се обединят с Турция.[65]

САЩ дипломатично не вземат пряко участие в кампанията за привличане на нови членове в пакта. Те предприемат опити да реализират т. нар. нов курс на американската близкоизточна политика, защитен от Дж. Ф. Дълес в една реч на 26 юли 1955 г. На практика „новият курс" означава по-активна намеса на САЩ в най-важните и чувствителни проблеми на арабско-израелския конфликт. По мнението на Дълес той може да се разреши само при наличието на американски гаранции за границите и американско участие в международните заеми за финансова подкрепа на враждуващите сили.[66]

Британските политически кръгове реагират с неспокойство на „смените в американското отношение към антиколониалния национализъм". В Лондон считат за досаден факта, че САЩ поощряват създаването на Багдадския пакт, но остават вън от него.[67] Досадно е очевидно и това, че САЩ оставят Великобритания да изпадне в още по-голяма конфронтация с арабските държави, без да може да се справи с техните антибритански чувства. При това новата двустранна декларация от септември 1955 г. довежда до ново разпределение на сферите за военни доставки между САЩ и Великобритания.[68]

Вашингтон практически не остава вън от работите на новия военен съюз. Турция е постоянният им представител, който много смело се противопоставя на Англия по някои въпроси. През втората половина на ноември 1955 г. в Багдад се провежда съвещание на премиер-министрите на страните — членки на пакта. Съвещанието на високо равнище трябва да уточни някои въпроси на съвместните мероприятия и формите на сътрудничество. Великобритания отстоява разбирането, че икономическото сътрудничество е необходима предпоставка за военно сътрудничество между държавите, и настоява проблемите да се разре-

[61] ДМВнР; IV/5/1/1, 1953.
[62] The Baghdad pact, December 1955. London, 1955. p. 1.
[63] Middle East, 1961, p. 33.
[64] Договорите са публикувани в сп. Международная жизнь, кн. 2, 1956.
[65] L. Tom. Op. cit., p. 158.
[66] F. I. Kouri. The Arab-Israeli Dilemma. Syracusse, UP, 1968. p. 143.
[67] F. S. Northedge. British foreign Policy. London, 1962. p. 186.
[68] Documents on international affairs, 1955, p. 327.

шават последователно. Турция защищава становището, че определящият момент в отношенията между държавите трябва да бъде военното сътрудничество и политиката на осъждане неутралната линия на останалите вън от пакта арабски държави.[69]

Различията не са принципни, а практически. Великобритания не може да се съгласи с турската, респективно американската постановка, защото това означава Лондон да се обвърже с изявления, които могат да скъсат останалите връзки на Обединеното кралство с бившите подвластни територии в Близкия Изток. Но позициите на англичаните се оказват слаби и те отстъпват пред американо-турския натиск. Неслучайно специалистите от Кралския институт за международни отношения Чатам хауз определят създаването на Багдадския пакт като пореден неуспех на британската външна политика.[70] Влиятелното английско списание „Икономист" настоява английското правителство да постави иск пред американското за обстойно и задълбочено обсъждане на „жизнения характер на британските интереси в Близкия Изток"[71].

В началото на 1956 г. премиер-министърът Антони Идън води специални преговори във Вашингтон. Разговорите отбелязват съгласие само по общите постановки на проблемите в Близкия Изток. Подробностите разделят сериозно партньорите. Президентът Айзенхауер категорично отхвърля искането САЩ да се включат в борбата против всички антибритански сили в този район.[72] Опитите на английските дипломати да повлияят на президента с „комунистическата опасност" остават без последствия.[73]Англичаните не успяват да получат подкрепата на САЩ за „военно влияние" в Близкия Изток и за защита на интересите на английските нефтени монополи, отбелязва френският вестник „Либерасион".[74] Още веднъж се демонстрират ограничените възможности на Великобритания и силните позиции на Щатите, които отхвърлят британските предложения, щом като са в противоречие с американските интереси. Единственото утешение за Лондон идва от проявеното съгласие САЩ да изпратят специални наблюдатели в комитетите на Багдадския пакт и да се заемат с конструктивно обсъждане, планиране и изпълнение на поставените основни задачи.[75]

Този факт не намалява остротата на англо-американските противоречия в Близкия Изток. Партньорството на базата на антикомунизма и антинационализма не освобождва отношенията между двете държави от остри конфликти, политически интриги и дипломатическо злепоставяне на по-слабия в сложната борба за доминиране.

Десетгодишният период на взаимоотношения, политическа и конкурентна борба в Близкия Изток отбелязва закономерното историческо развитие на империалистическите противоречия. Разширяването на неоколониалната експанзия в този район създава условия за ново развитие на противоречията в следващите десетилетия от втората половина на XX в.

---

[69] Правда, 24 ноем. 1955.
[70] Yearbook of world affairs, London, 1956, p. 103.
[71] The Economist, January 28, 1956, p. 276.
[72] T. Robertson. Crisis, The inside stry of Suez conspiracy. London, 1964. p. 40—41.
[73] A. Eden. Op. cit., p. 333.
[74] Цитирано по Правда, 2 февр. 1956.
[75] U. S. News and world reports, February 3, 1956, p. 73—74.

ON CERTAIN ASPECTS OF ANGLO-AMERICAN CONTRADICTIONS IN THE MIDDLE EAST (1945—1955)

Hristina Mirčeva

(Summary)

The first post war decade, which showed considerable changes in the balance of forces throughout the world, brought essential changes also in certain established traditional positions of the colonizer states in the Middle East. The United States of America took a markedly independent stand on the political arena, expanding its participation in the control over the Arab oil the inreasing the size of its financial presence by special "aid" programmes, loans, credits, etc. The reputation claimed by the United States as a country with "antipathy for colonialism" was directed against the "old-fashioned" domination by Great Britain in the countries of the Near and Middle East.

The broad front of the American political offensive brought up serious changes in the traditional British policy in the Middle East.British diplomacy, whose course initially coincided with that of USA policy, soon' began to adapt itself to it, without losing its independence completely until the time when it entered into an outright military and political co-operation in the interest of the USA. The partnership established on the basis of anti-communism and anti-nationalism did not relieve the relations between the leading capitalist countries from acute conflicts, political intrigues and diplomatic blackmail against the weaker partner in the complicated struggle for supremacy. The USA won this struggle and eliminated Great Britain from the control panels of international relations in the Middle East.

The post-war decade, with its international relations, political struggles, and economic competition in this part of the world, marks the intrinsically natural historical development of the imperialist contradictions between Great Britain and the USA.

БЪЛГАРСКА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ
Единен център за наука и подготовка на кадри по история —
Българско историческо дружество
България и европейските страни през XIX—XX в.
София . 1975

ГОЛИСТКАТА КОНЦЕПЦИЯ ЗА РОЛЯТА НА ФРАНЦИЯ В ЕВРОПЕЙСКАТА ПОЛИТИКА (1945—1970)

Елена Жекова-Цветкова

Голизмът като своеобразно явление в съвременната история на Франция обхваща всички страни на политическия и социалния живот: проблема за осигуряване господството на едрия монополистически капитал чрез изменения в характера и прерогативите на най-висшата политическа власт; ограничаване ролята на политическите партии и на първо място влиянието на Френската комунистическа партия върху обществения живот; особеностите на капиталистическото развитие на страната и нейните взаимоотношения с другите капиталистически държави; неоколониализма и политиката спрямо страните от т. нар. „трети свят"; най-острите проблеми на съвременните международни отношения и мястото на Франция в тяхното разрешаване; принципа на мирното съвместно съществуване на държавите с различен обществен строй и необходимостта от сътрудничество със социалистическите страни и пр.

В настоящата работа не могат да бъдат разгледани всички страни на голистката външна политика, още по-малко на голизма като особена форма на буржоазна идеология и политика. Вниманието ни ще се спре само върху най-съществената част на неговата външнополитическа концепция — за мястото и ролята на Франция в европейската политика. Ще бъдат разгледани само някои нейни страни: усилията за възстановяване на международния авторитет и запазване мястото на Франция като велика сила; еволюцията във взаимоотношенията ѝ с нейните главни партньори в Европа — Германската Федерална република и Великобритания; ролята на Франция в западноевропейските организации — Европейска икономическа общност и Североатлантически съюз (НАТО); взаимоотношенията със Съветския съюз и другите социалистически държави.

Същността на голистката концепция за ролята на Франция в европейската политика не е била предмет на историческо изследване. Едни или други страни на нейното изменение и развитие са обект на вниманието на много журналисти, публицисти и политици, които разглеждат изцяло или отделни моменти от политическата дейност на генерал де Гол.[1] По-голямо внимание на този въ-

[1] R. Aron. De Gaulle. Paris, 1964; F. Moriac. De Gaulle. Paris, 1964; J. Ferniot. De Gaulle et le 13 mai. Paris, 1964; J. -R. Tournoux. Petain et de Gaulle. Paris, 1964; Ph. Tesson.

прос отделя Едмонд Жув в своята докторска дисертация на тема „Генерал де Гол и изграждането на Европа (1940—1966 г.)“[2]. Авторът на това политическо изследване проследява в детайли отношението на де Гол към всички европейски проблеми и неговата роля за тяхното разрешаване, като поддържа тезата за изключителните заслуги на генерала в следвоенното развитие на стария континент. Като привърженик на „Обединена Европа“ Жув подбира в документален сборник ония от възгледите на де Гол, които подкрепят тази идея. В хода на настоящата разработка ще имаме възможност да вземем отношение към някои негови конкретни изводи. Взети са пред вид и полемичната брошура на проф. Алфред Гросер, посветена на външната политика на Петата република,[3] и популярният очерк на Н. Молчанов „Внешняя политика Франции (Пятая республика)“[4], в които най-общо са разгледани някои моменти от външнополитическата ориентация на Франция до 1965 г.

Настоящото изследване е изградено върху публикуван документален материал, състоящ се преди всичко от речи, изявления и произведения на генерал де Гол.[5] Тук можем да добавим и сборника на Института за обществено мнение под название „Французите и де Гол“[6], както и биографията на Н. Молчанов „Генерал де Голль“[7] и някои други работи, имащи пряко или косвено отношение към засегнатите проблеми.

Външнополитическата концепция на де Гол преминава през три етапа: 1) от началото на съпротивата до 1946 г.; 2) опозиция срещу режима на Четвъртата република, когато се създава голисткото движение „Обединение на френския народ“ и генералът написва „Военни мемоари“, в които избистря и оформя редица свои възгледи относно ролята на Франция в европейската и международната политика; 3) конкретно реализиране на основните насоки на тази външнополитическа концепция с установяването и развитието на Петата република.

Утвърждаването на голизма като концепция и политика е немислимо без ореола на де Гол като ръководител на съпротивата и освободител на страната от фашизма. Първоначално голизмът е само движение в подкрепа на генерал де Гол, за защита на националната кауза на френския народ, за възстановяване на самостоятелното капиталистическо развитие на Франция. Самият де Гол няма строго определена система от възгледи за бъдещото място на Франция в Европа и света. Неговата главна цел е възстановяването на нейния национален суверенитет и международен авторитет. От тази цел се определя и съдържанието на всички изказани от него мисли и политически действия по време на войната. След освобождението де Гол все по-детайлно оформя своите възгледи по всички проблеми на вътрешно- и външнополитическото развитие

De Gaulle Ier. Paris, 1965; J. Lacouture. De Gaulle. Paris, 1965 et 1972; Ch. Morazé. De Gaulle et la République. Paris 1972; P. -M. de la Gorce. De Gaulle entre deux Mondes. Paris, 1972, и др.

[2] E. Jouve. Le général de Gaulle et la construction de l'Europe (1940—1966). Paris, 1967 (в два тома — том втори е сборник от документи).

[3] A. Grosser. La politique extérieure de la Ve République. Paris, 1965.

[4] Н. И. Молчанов. Внешняя политика Франции (Пятая республика). М., 1961.

[5] Ch. de Gaulle. Mémoires de guerre (в три тома). Paris, 1954—1959, 1965; Discours (1940—1945)(в три тома) Paris, 1945; Mémoires d'espoir (в два тома) Paris, 1970—1971; Discours et messages (1962—1969) (в два тома) Paris, 1970; Сборниците с речи и изказвания на де Гол под редакцията на A. Passeron. De Gaulle parle (1958—1962). Paris, 1962; J. Lacouture.Citations du président de Gaulle. Paris, 1968; J. Charlot. Le Gaullisme. Paris, 1970.

[6] IFOP, Les Français et de Gaulle. Paris, 1971.

[7] Н. Н. Молчанов. Генерал де Голль. М., 1972.

на Франция. Във „Военни мемоари" той за пръв път обобщава и конкретизира тези възгледи, за да ги приложи като актив на Петата република — в интерес на френския национален престиж и на френския монополистически капитал.

*

Политическият талант на генерал де Гол се проявява в изключително критичен за съдбата на Франция момент, когато тя претърпява национална катастрофа през 1940 г. Неслучайно в съзнанието на огромното мнозинство от французите най-забележителният момент от неговата политическа дейност е свързан с годините на войната, съпротивата и освобождението.[8] В периода на съпротивата една от главните грижи на де Гол е освобождението на страната да бъде дело на самите французи, за да ѝ се осигури равноправно участие в антихитлеристката коалиция и в разгрома на фашистка Германия.Това е според него единствената възможност Франция да възстанови международния си престиж. В своя знаменит апел от 18 юни 1940 г. той призовава всички французи да се сплотят в името на освобождението на родината.[9] Две години по-късно вече мечтае за нейното пълно възстановяване като велика сила в бъдеща преустроена Европа,[10] когато тя отново ще играе роля, отговаряща на нейните икономически и духовни възможности.[11] В този момент неговите усилия съвпадат с усилията на целия френски народ, който се бори за извоюване на свободата и независимостта на Франция.

Тук няма да се спираме на всички дипломатически и политически действия, които де Гол предприема заедно със своите последователи, за да се постигне организирането и ефикасното участие на френската армия в освобождението на Франция и Западна Европа. Необходимо е да обърнем внимание на обстоятелството, че веднага след дебаркирането на съюзниците в Нормандия, в речта си на 15 юни 1944 г., той не пропуска да подчертае, че французите участвуват като равноправни съюзници във войната и че предстоящата победа „ще бъде победа и за Франция"[12]. Два месеца по-късно, в първата си реч в освободения Париж на 25 август 1944 г., той заявява: „Войната, единството и величието — ето нашата програма."[13] Формулирана в три думи, тази програма трябва да се тълкува в следния смисъл: 1) участие на Франция в победата над хитлеристка Германия и в определянето на нейната съдба, 2) запазване капиталистическото развитие на страната, като се предотврати възможността от установяване на народна демокрация и се ограничи до минимум влиянието на Френската комунистическа партия върху политическия живот; 3) възстановяване на международния авторитет на Франция и запазване на нейното място като велика сила. Първата от така поставените в тази програма задачи се изчерпва в общи линии с прекратяването на войната. Останалите две са предмет на усилията на генерала до края на живота му (и когато е на власт, и когато се оттегля от нея). Особено трудна и непостижима се оказва втората,

[8] IFOP, Les Français et de Gaulle. Paris, 1971, p. 23; данните от проведената през 1971 г. анкета показват, че 58% от участниците сочат като най-забележително в политическата дейност на де Гол неговото участие в съпротивата и освобождението на Франция.

[9] De Gaulle. Mémoires de guerre. T. 1. p. 331 — приложението от документи.

[10] De Gaulle. Discours (1940—1942). p. 267 — реч, произнесена в Бейрут на 28 август 1942 г.

[11] Ibidem, p. 293 — реч, произнесена пред събрание в Лондон.

[12] De Gaulle. Discours (1944—1945) . . . p. 17.

[13] Ibidem, p. 57.

която е свързана с особеностите на икономическото, социалното и политическото развитие на Франция. По третата задача той постига сериозни успехи и те определят неговата заслуга в съвременната френска и европейска история.

Както по време на войната, така и в следващите години де Гол многократно — почти непрекъснато — не пропуска да наблегне (в своите речи, изявления и произведения) на необходимостта Франция да възстанови, укрепи и разшири своето „величие". Величието в неговите представи е тясно свързано преди всичко с нейното участие в бъдещото изграждане на Европа, тъй като Франция е част от нея и „всичко, което засяга стария континент, пряко засяга и нея. Освен това тя ще може с чест да внесе своя дял в разрешаването на всеки европейски проблем."[14] Генералът не само поставя като изискване неговата родина да заеме достойно място в бъдеща възстановена Европа, но тя трябва да играе първостепенна, ръководна роля в западноевропейската политика, като се противопостави на претенциите на Съединените американски щати за хегемония.

В последователната защита на френските национални интереси, против американските домогвания за господство във Франция и Западна Европа се проявява и най-голямото достойнство на де Гол като френски и западноевропейски политик. В тази позиция биха могли да се подозират тенденции за френска хегемония в Западна Европа и те не са лишени от основание, но това не омаловажава положителния ефект от нея за Франция и европейските държави, за запазване на техния национален суверенитет.

За да се противопостави на американската намеса във вътрешните работи на Франция и да възстанови международния авторитет на страната, де Гол не се бои да прибегне до помощта на Съветския съюз. Той приема с удовлетворение признаването на „Свободна Франция" от СССР и не пропуска да подчертае възможностите за приятелско сътрудничество между двете страни. Още през пролетта на 1944 г. той заявява: „Французите искат Европа, която притежава огромни човешки ресурси и богатства, да бъде център на пряко и практическо обединение на Запада с Изтока, т. е. със скъпата ни и могъща Русия — като вечни съюзници."[15] Тази своя позиция той мотивира с благосклонното и приятелско отношение на Съветския съюз към освободителното движение на Франция и с неговата изключителна роля в разгрома на фашистка Германия. Нещо повече, от най-тясното сътрудничество между Франция и СССР според него ще зависи „сигурността и равновесието в Европа"[16]. Тази позиция по отношение на Съветския съюз е не само добро пожелание. През есента на 1944 г. временното правителство на току-що освободена Франция се готви да скрепи с конкретен документ приятелския съюз между двете страни. Генералът разбира, че в този момент без помощта на Съветския съюз не е възможно възстановяването на международния авторитет на Франция.

През декември 1944 г. де Гол оглавява френската делегация, която подписва в Москва „Договор за съюз и взаимна помощ между Френската република и Съюза на съветските социалистически републики."[17] Този договор обещава взаимна подкрепа във воденето на войната до пълното унищожаване

---

[14] De Gaulle. Discours (1944—1945).

[15] De Gaulle. Discours (1943—1944). p. 253 — реч, произнесена в Тунис на 7 май 1944 г. по случай освобождението на Тунис.

[16] De Gaulle. Discours (1944—1945). p. 48 — реч, произнесена пред консултативното събрание на 25 юли 1944 г.

[17] Вж. договора, приложен към документите в Mémoires de guerre. T. 3. p. 394—396.

на хитлеристкия фашизъм и взаимна помощ за възстановяване на разрушеното от войната стопанство. Той се явява най-сериозната международна опора на Франция за възстановяването на нейния престиж като велика сила. Договорът се оказва и благоприятен фактор в усилията да се противодействува срещу претенциите на САЩ за ръководна роля в западноевропейската политика. В речта, която де Гол произнася пред Консултативното събрание на 22 декември 1944 г., той дава висока оценка на този договор и на перспективите за бъдещото развитие на френско-съветските отношения. „Договорът за съюз и взаимна помощ, който Франция току-що сключи със Съветска Русия, отговаря на общата тенденция във взаимоотношенията между двете страни — естествена и традиционна в тяхната европейска политика. Той представлява акт на укрепване на съюза между двете велики сили на континета не само до пълната победа във войната. . . Договорът изразява волята на Русия и Франция към тясно сътрудничество във всички необходими мерки за уреждането на бъдещия статут на Европа.“[18] В тази преценка трябва да се види реалистичната оценка за съотношението на силите и обективното виждане на ролята на СССР за бъдещото развитие на европейския континент. Следователно Франция не може и не трябва да се абстрахира, а максимално да се възползува от приятелското предразположение и помощта на Съветския съюз, за да възстанови своя престиж и да заеме достойно място в европейската и световната политика. С договора за съюз и взаимопомощ от 1944 г. се поставя началото на положителните тенденции в развитието на взаимоотношенията между СССР и Франция, които и в годините на „студената война“ не могат да бъдат заличени и запазват в общи линии своя положителен характер.

*

Необходимо е да се отбележи, че външнополитическата концепция на голизма не може да се отъждествява с главните насоки на външната политика на Петата република. Повечето от основните възгледи на де Гол за целите, задачите и резултатите на взаимоотношенията на Франция с другите страни, в това число и със СССР, са формулирани още по време на войната или непосредствено след нея. Нещо повече, някои от тях той прилага в качеството си на ръководител на временното правителство в периода 1944—1946 г. Преди всичко трябва да се подчертае, че в системата от политически идеи генералът отдава изключително голямо значение на външната политика. За него тя представлява най-съществената част от дейността на един държавник. Една сполучлива външна политика според него може да издигне авторитета на страната и да допринесе за нейното величие, докато неудачната води към катастрофа и загубване на националния суверенитет. Неслучайно като министър-председател на временното правителство де Гол категорично отказва да повери едно от трите главни министерства (вътрешното, външното и отбраната) на представител на комунистическата партия, като се мотивира така: „Това са трите главни лоста, които командуват външната политика: дипломацията, която я обяснява, армията, която я поддържа, и полицията, която я осигурява.“[19] Тук трябва да се отбележи известно абсолютизиране на този въпрос, който не се обвързва с цялостното развитие на страната, и надценяване значението

[18] De Gaulle. Discours (1944—1945). p. 137.
[19] De Gaulle. Mémoires de guerre. T. 3. p. 89—91.

на субективния фактор при неговото решаване. Явно личат враждебното отношение към ФКП и многото резерви относно ролята на политическите партии в политическия живот, особено на левицата.

След като войната е приключила, една от главните грижи на де Гол е внимателно да следи за равновесието в новосъздаденото съотношение на силите да поддържа приятелски отношения както със страните от Изтока, така и с тия от Запада, „като си отваря добре очите и запази ръцете си свободни“[20]. Това означава Франция на всяка цена да запази своята самостоятелност в международната и европейската политика. За постигането на тази цел освен на подкрепата на СССР де Гол разчита на възможностите за споразумение и с другите европейски държави. Той многократно подчертава необходимостта от найтясно сближение с Англия в защита на европейската кауза и особено в подкрепа на равноправното участие на Франция в разрешаването на германския проблем.[21] Въпросът за статута на Германия, перспективите на нейното бъдещо развитие и взаимоотношенията ѝ с другите страни са обект на специален интерес за де Гол както в периода, когато е на власт, така и когато е в опозиция на Четвъртата република.

*

В своята книга, посветена на първото правителство на де Гол (1944—1946), Филип Тесон счита, че в годините на войната и непосредствено след нея бихме търсили една строго определена концепция на генерала в полза на интегрирана или обединена Европа.[22] За него старият континент се състои от нации, които се стремят към свободно суверенно развитие. Европейските страни могат и трябва да установят определени взаимоотношения помежду си, с които да защитят собствените си икономически и политически интереси. Следователно Франция може и трябва да поддържа двустранни и многостранни взаимоотношения с другите държави, но те да бъдат такива, че да не обезличават, а да повишават нейния национален престиж, да не накърняват нейното положение на велика сила.

Едмонд Жув, който написва своята докторска теза в подкрепа на идеята за интегриране на Западна Европа, търси зародиш на тази идея още по време на войната и смята, че де Гол е неин привърженик от 1944 г. Той е принуден да признае обаче, че тогава тази концепция е твърде обща и все още не са назрели условия за нейното развитие и приложение.[23] Самият де Гол е ангажиран с много други вътрешнополитически задачи, за да отдели по-широко внимание на този въпрос. Като имаме пред вид ревнивото му отношение към ролята на Франция в европейската и световната политика, не можем да се съгласим с тезата за неговото абсолютно положително отношение към пълното обединение на Западна Европа. Някои негови мисли в този аспект имат по-скоро случаен, епизодичен характер и трябва да се приемат условно, тъй като съществува явно противоречие между идеята за пълна икономическа, военна и политическа интеграция на западноевропейските държави и строго последователната позиция в защита на индивидуалния, националния облик на Франция.

---

[20] За периода 1945—1958 г. главен документален източник е т. 2 на E. Jouve. Le général de Gaulle et la construction de l'Europe; вж. т. 2, с. 129 — реч на де Гол от 10 декември 1945 г.

[21] Ibidem, p. 121, 134.

[22] Ph. Tessom. De Gaulle. I. . . . p.204

[23] E. Jouve. Op. cit., t. 1, p. 17.

Атмосферата на студената война дава отражение върху отношението на де Гол към СССР. Той не прави изключение от общия тон на т. нар. „съветска заплаха“[24], поради която е необходимо западните държави да се обединят в здрав съюз. В този аспект трябва да виждаме неговото положително отношение към обединението на западноевропейските държави. През ноември 1953 г. де Гол формулира своята идея за обединена Европа така: „Обединение на европейските народи,в което всеки ще внесе своя дял, без да загуби своя дух и своята индивидуалност. . . Обединение на нациите в конфедерация от държави.“[25] Разбира се, така поставена, тази идея е твърде обща. Поставят се много условия, преди да се присъпи към нейното изпълнение. Главното от тях е запазване спецификата на икономическото и културното развитие, националните особености на политическо управление и пр. Това означава, че всяка страна, в това число и преди всичко Франция, ще трябва да запази своята самостоятелност в бъдещия европейски съюз. Поставяйки много предварителни условия, преди да се пристъпи към практическото изграждане на такъв съюз, де Гол се стреми да осигури първостепенна ръководна роля за Франция.

В подкрепа на позицията за необходимостта от гарантиране националната сигурност на френската република, де Гол се обявява против проектираната Европейска отбранителна общност, тъй като според него ремилитаризацията на Западна Германия, поставена като условие в договора, е в пълен „разрез с националните интереси на Франция“[26]. Тази негова позиция съвпада с масовото движение на прогресивните и демократичните сили в страната (през 1953—1954 г.) против ратификацията на договора за създаване на ЕОО.[27] Отношението на де Гол към този въпрос може да се приеме и обясни в два аспекта: 1) като негова субективно-отрицателна реакция срещу превъоръжаването на Западна Германия, която той продължава да счита за главен съперник на Франция на континента; 2) като реалистична оценка на общественото мнение в страната, което е почти единодушно против възможностите от нова германска заплаха за френския национален суверенитет. Неслучайно тогавашният министър-председател Мендес-Франс не обвързва приемането на договора от Националното събрание с въпроса за доверие и на 30 август 1954 г. мнозинството от народните представители гласуват против неговото ратифициране. По думите на един английски публицист и журналист „това е последното (или по-точно предпоследното)крупно проявление на френския независим дух; това е предизвикателство, хвърлено в лицето на ония, които не желаят да се съобразяват с чувствата на Франция“[28]. Разбира се, управляващата буржоазия намира друга форма и успява да осигури ремилитаризацията на Западна Германия чрез т. нар. Парижки споразумения.[29] Де Гол по принцип не е против мерките за отбрана на Запада от „съветската опасност“, дори ако те допускат превъоръжаването на ГФР, но той препоръчва такива средства, които да гарантират националния суверенитет на Франция.[30]

Когато де Гол критикува политическата система на Четвъртата република, той атакува главно два основни пункта: политическата нестабилност и неуспе-

[24] E. Jouve. Op. cit., t. 2, p. 180 — изявления на де Гол от 21 декември 1951 г.
[25] Ibidem, p. 195.
[26] Ibidem, p. 197—198.
[27] По въпроса за борбата против ЕОО вж. Н. Молчанов. Внешняя политика Франции — М., 1959. с. 334 и сл.
[28] Ал. Верт. Франция 1940—1955. М., 1959. с. 593.
[29] Вж. брошурата на Н. Молчанов Парижские соглашения угроза миру. М., 1955.
[30] E. Jouve. Op. cit., t. 2, p. 209—210 — изявление на де Гол от 26 август 1954 г.

хите във външната политика, които подронват международния престиж на Франция. Той не е против общите насоки и принципи на тази политика — в защита на интересите на френските монополи на международния пазар, в угода на френския неоколониализъм, против засилването на влиянието на световната социалистическа система, за ограничаване на демокрацията и ролята на ФКП в политическия живот на страната. Според проф. А. Гроер де Гол не е за някакъв коренен поврат, а за „изменение в детайлите, в стила, в идеологическото вдъхновение на външната политика“[31] с единствена цел — максимални успехи за Франция в запазване на нейното национално достойнство, за заздравяване и издигане на нейното величие. Именно детайлите, без да се изменя основното съдържание на цялостната политика, за него имат изключително значение за даден исторически момент, защото те могат да окажат съществено влияние върху по-нататъшната роля на Франция в международния живот.

В качеството си на президент на Петата република де Гол все по-определено извежда на преден план външнополитическите отношения, за да ги превърне в свой главен политически актив. Той не внася съществени корекции в главното им направление, а „въвежда по-скоро нов стил, нов маниер на традиционната политика. Той придава нов тон на мястото и ролята, която смята да даде на Франция в международния концерт.“[32] По-горе имахме случай да изтъкнем, че генералът съвсем не е горещ привърженик на пълната и безусловна интеграция на Западна Европа. В писмо до Пол Рейно през декември 1958 г. той сам пише, че за нейното обединение и организиране има два начина: да се създаде наднационална интеграция, с което да се загуби националният облик на отделните страни, или да се обединят държавите и нациите. „Аз безусловно поддържам втория вариант.“[33] Следователно той остава верен на своята концепция за особеното място на Франция в Западна Европа и поддържа такова икономическо, политическо и военно обединение, което ще гарантира нейния суверенитет и ще издигне нейното величие. Еволюцията на възгледите му по този въпрос е съвсем незначителна, въпреки че по принцип не е против интеграцията на западноевропейските държави. По този повод Ед. Жув многократно признава, че голистката идея за обединение на Западна Европа в много отношения се отличава от преобладаващите сред нейните партньори тенденции. И в този случай детайлите, нюансите на обединителната идея имат съществено значение за де Гол. Въпросът е преди всичко за формите на това обединение, които да не накърняват националното достойнство и да гарантират икономическите интереси на участниците в него.

Европейската икономическа общност (ЕИО) възниква с подписването на Римския договор на 25 март 1957 г. Като най-висша форма на капиталистическа интеграция тя е „исторически продукт на цялото предходно развитие на империализма, както и на сложните условия на съвременната епоха на преход от капитализма към социализма в световен мащаб“[34]. Същността и функциите на Общия пазар и другите интеграционни явления в съвременния буржоазен свят се детерминират от съотношението между двояки противоречия — между различните монополистически групировки и между двете световни

---

[31] A. Grosser. La politique extérieure de la Ve République . . . p. 25.
[32] A. Passeron. De Gaulle parle . . . p. 383.
[33] J. Lacouture. Citations du président de Gaulle . . . p. 114.
[34] Л. Георгиев. Капиталистическата интеграция на Западна Европа. С., 1970. с. 6.

обществени системи."[35] Тук нямаме възможност да се спираме по-подробно върху ролята и значението на тази международна организация за развитието на Франция и отношението на френските ръководители към нея. Ще посочим само най-общо оценката на де Гол и неговите последователи за мястото на Франция в нея.

Възникването на Европейската икономическа общност и включването на Франция в нея става почти незабелязано сред множеството други вътрешно- и външнополитически проблеми. В момента, когато Общият пазар е предмет на дипломатически обсъждания и неговото оформяне като особена междудържавна форма на обединение на капитала става факт, де Гол пази „мълчание", зает с написването на своите „Военни мемоари". Той не прави никакви коментари по този повод, но след като поема отново управлението на страната в свои ръце, именно той пристъпва към конкретното изпълнение на задълженията по Римския договор. В качеството си на президент на френската република той приема положително участието на страната в Общия пазар, тъй като това ще доведе до засилване и разширяване на икономическото развитие на шестте участнички в него и особено на Франция.[36]

*

В зависимост от икономическите интереси на Франция и нейните позиции в Европейската икономическа общност се изменя и отношението на френския президент към главните европейски партньори — Западна Германия и Великобритания. Неговите възгледи за основния европейски съюзник на Франция в Европа претърпяват значителна еволюция в сравнение с периода непосредствено след освобождението. Англия най-активно подпомага ръководителя на френската съпротива и това го задължава след победата известно време да я счита за най-близък съюзник. Общите проблеми, свързани с разгрома и бъдещия статут на Германия, са главният мотив на това сближение.[37] Той остава верен на тази позиция до момента, когато продължава да счита за основен съперник на континента Германия. В този период де Гол настойчиво иска гаранции за суверенитета на Франция.[38] В същия порядък на мисли е неговото решително противопоставяне на проекта за създаване на ЕИО, с която се осигуряват най-благоприятни условия за ремилитаризирането на Западна Германия. След като отново поема властта в свои ръце, генералът коригира тази своя позиция.

При новото съотношение на силите се налага изменение в главните насоки на външната политика на Франция. Още през март 1959 г. президентът на френската република заявява, че „съвременна Германия не ни заплашва, а със своите възможности, енергия, ресурси тя представлява основен елемент в развитието на Европа и света"[39]. Френският журналист Пол-Мари дьо ла Горс обяснява причините за преориентацията към Западна Германия с опита на САЩ и Англия да пренебрегнат равноправното участие на Франция в Атлантическия съюз. „Федерална Германия се оказва най-добрият възможен събе-

[35] Л. Георгиев. Комунистическата интеграция. . . с. 9.

[36] E. Jouve. Op. cit., t. 2, p. 238 — изявления на де Гол на пресконференция във Вашингтон през април 1960 г.

[37] Ibidem, p. 128.

[38] Ibidem, p. 133.

[39] Ibidem, p. 221 — пресконференция в Париж на 25 март 1959 г.

седник за де Гол."[40] Според автора на „Де Гол между двата свята" от 1949 г. генералът изгражда своята европейска концепция върху принципа на преките преговори със Западна Германия,[41] от които ще зависи до голяма степен бъдещето на Европа. Действително де Гол си поставя за цел чрез преговори и договорни задължения да смекчи съперничеството с Германия, като се възползува от нейните противоречия със Съединените щати и Англия.

Още през септември 1958 г. де Гол се среща неофициално с канцлера на ГФР Аденауер в своето частно имение Коломбе ле дьо з'Еглиз. Започва поредица от срещи,[42] в които се обсъждат не само проблеми, засягащи двете страни, но и бъдещето на Европа като цяло. Разчитайки твърде много на този нов дует, на 29 юли 1960 г. на срещата в Рамбуйе де Гол прави конкретни предложения за обединение на западноевропейските държави на принципа на конфедерацията. За да се постигне тази цел, той предлага да се провеждат редовни срещи на държавните глави и ръководителите на правителствата, на министрите на икономиката, отбраната и образованието; назначаване на постоянни комисии, които да подготвят срещите на министрите; ревизия на Парижките споразумения и Римския договор, за да бъдат съгласувани по-добре както двустранните, така и многостранните отношения.[43] След поредицата от неофициални срещи през юни 1961 г. в Париж пристига на официално посещение президентът Любке. През юли 1962 г. Аденауер е официален гост на Франция, а през септември същата година де Гол посещава ГФР. За изключително голямото внимание, което френският президент отделя на този въпрос, можем да съдим от това, което той сам признава в своите „Мемоари на надеждата" — че до средата на 1962 г. се е срещал 15 пъти с Аденауер и си е разменил с него повече от 40 писма и послания освен множеството разговори на експерти и други политически личности.[44]

След такава изключително активна дипломатическа и политическа подготовка, след обстойната размяна на мнения и съображения с представителите на западногерманското правителство, на 22 януари 1963г. се подписва френско-западногермански договор, който определя „организацията и принципите на кооперране между двете страни"[45] и подчертава необходимостта да се положат усилия за постигане на споразумение по военните и политическите въпроси. Според заключението на проф. Гросер „договорът фиксира надеждата да се постигне съгласие, обстоятелство, което показва, че то все още не е постигнато"[46]. Е. Жув също е на мнение, че резултатът от голямата дипломатическа активност между двете страни е крайно ограничен.[47] Тук трябва да се добави, че този резултат не бива да ни учудва, тъй като и двете страни се отнасят с изключителна предпазливост една към друга. Освен това не бива да се забравя, че въпреки общата линия на приятелство и сътрудничество с ръководителите на Западна Германия между тях и де Гол има не само много различия, но и противоречия, които са трудно преодолими. Френският президент стои на различни позиции преди всичко по германския въпрос: 1) той счита

[40] P. -M. de la Gorce. De Gaulle entre deux Mondes . . . p. 712.

[41] Ibidem, p. 713.

[42] След първата среща на 14 септември 1958 г. в Коломбе ле дьо з'Еглиз де Гол и Аденауер се срещат и през ноември 1958, през март 1959, през юли 1960 г. и пр.

[43] P. -M de la Gorce. Op. cit., p. 713.

[44] De Gaulle. Mémoires d'espoir (1958—1962). T. 1. p. 191.

[45] A. Grosser. La politique extérieure de la Ve République . . . p.92.

[46] Ibidem, p. 94.

[47] E. Jouve. Op. cit., t. 1, p. 475.

линията Одер—Ниса за окончателна и никакви промени по нея не могат да бъдат предявявани; 2) всякакви претенции по отношение на Чехословакия да се смятат за неприемливи; 3) в никаква степен не трябва да се допуска атомното въоръжаване на Германия под каквато и да е форма.[48] В тази противоположност на мненията трябва да се търсят причините за ограничените резултати от активните дипломатически контакти между двете страни.

Еволюцията на възгледите на де Гол за ролята на Германия в европейската политика е по-чувствителна в сравнение с отношението му към нейния следвоенен статут. Той счита разединението ѝ за решаващ фактор, който е изменил съотношението на силите в Европа. Участието на ГФР в Атлантическия съюз и американската опека над нея според него са достатъчна гаранция за нейната сигурност. От друга страна, Европейската икономическа общност ще ѝ даде възможност да използува западноевропейския пазар в интерес на своята икономика. По този начин ГФР ще играе определена положителна роля в развитието на Западна Европа.[49] В такъв аспект трябва да се разглеждат и изграждат взаимоотношенията на Франция със Западна Германия. Новите моменти в отношението на генерала към източния съсед са израз на реалното отчитане на измененията в Европа и света, както и на оценката за действителните възможности на Франция да гарантира в тези условия своята безопасност.

Измененията във възгледите на де Гол и новите елементи във взаимоотношенията с Германия почти паралелно налагат промяна в позицията спрямо Англия. По принцип де Гол продължава политиката на традиционен съюз с Великобритания, но той гледа с друго око на нейната мисия в Европа. Дьо ла Горс счита, че промяната в отношението към Британската империя се дължи на обстоятелството, че тя не се придържа стриктно към европейската политика, а е повече склонна към разширяване на нейния атлантически характер.[50] Тази по-тясна привързаност на Великобритания към американското присъствие в Европа се дължи на нейното значително отслабване и на невъзможността да се наложи самостоятелно като първостепенна сила.[51] Този извод на един от най-последователните голисти М. Дебре потвърждава, че в основата на опозицията на Франция към кандидатурата на Англия в Общия пазар стои тяхното съперничество за ръководна роля в Западна Европа.

В „Мемоари на надеждата" де Гол сам твърде подробно обосновава своето отрицателно отношение към влизането на Великобритания в Европейската икономическа общност. Неговото главно възражение се определя от опасението, че тя ще се окаже в ролята на троянски кон на САЩ в ЕИО и последната ще загуби своята самостоятелност.[52] Същевременно генералът не пропуска да подчертае традиционното приятелство между двете страни и да потвърди, че той не е по принцип против участието на Англия в една икономическа, военна или политическа организация в Европа. Но той поставя като задължително условие тя да провежда „европейска политика", т. е. да зачита в по-голяма степен интересите на европейските си съюзници. Тук явно става дума не за някакво чудато хрумване, а за една последователна защита на интересите на френския монополистически капитал, за съобразяване със специфич-

[48] De Gaulle. Mémoires d'esspoir. T. 1. p. 183.
[49] Ibidem.
[50] P. -M. de la Gorce. Op. cit., p. 729.
[51] M. Debré. Au service de la nation. Paris, 1963, p. 167; Дебре е един от най-последователните голисти—теоретици и политици.
[52] De Gaulle. Mémoires d'espoir. T. 1. p. 199.

ните особености и изисквания на френската икономика, за противоречия между английските и френските монополи за господство в Западна Европа. На 29 януари 1963 г. Франция налага „вето“ на английската кандидатура за влизане в Общия пазар.[53] Този факт е само един от многото случаи на изява на голистката външнополитическа концепция и политика, съобразена с конкретните условия, в защита на особените интереси на френската буржоазия. В този смисъл бихме могли да приемем формулировката на М. Дебре за голизма като „политика, вдъхновена едновременно от желанието за национална независимост и интернационално коопериране“[54].

*

Генерал де Гол по принцип подкрепя участието на Франция в Атлантическия съюз, но твърде категорично възразява срещу американската хегемония в него. Той прикрива тази своя позиция зад лозунга „Европа за европейците“.[55] Неговата цел е да осигури приоритета на Франция в Западна Европа. Неслучайно много скоро след като отново поема властта — въпреки многото други неотложни проблеми — той поставя въпроса за преустройството на Анлантическия съюз. Главните мотиви на това настойчиво искане са неравноправното положение, в което са поставени европейските участници в съюза, и недостатъчната гаранция за тяхната сигурност. Според де Гол в 1960 г. са назрели условията за преустройство на организацията по такъв начин, че да се гарантира равноправното участие на западноевропейските държави при най-благоприятни условия за тяхната собствена сигурност.[56]

Измененията, които де Гол предлага, се отнасят до два съществени пункта: 1) ограничаване сферата на действие на Атлантическия съюз единствено в Европа, без да се допуска разпространението на неговите прерогативи над Близкия Изток и Африка; 2) отбраната на съюза, която е колективно съгласувана, да запази „националния си характер“. При такива условия „Франция се надява да не загуби своята самостоятелност, своята индивидуалност, своя дух, а нейната отбрана ще запази своя национален характер“[57]. Категоричното искане за ограничаване действието на НАТО в Европа е тясно свързано със стремежа на френския президент да не допусне намесата на Съединените щати в колониалните проблеми на Франция. В 1960 г. все още продължава колониалната война в Алжир и въпросът за или против френското присъствие в Северна Африка е изключително остър. Ето защо де Гол не желае в никакъв случай да допусне американската намеса в него, още по-малко чрез Атлантическия съюз.

През 1960 г. де Гол не поставя под съмнение въпроса за участието на Франция във военно-политическия съюз на западните държави. Той все още е в плен на версията за съществуването на „съветска заплаха“ и пледира за необходимостта от обединение в името на запазването на „свободния свят“. В речта, произнесена на 25 април 1960 г. при посещението си във Вашингтон, той отново подчертава верността на Франция към западните съюзници в името на запазването на равновесието в света.[58] Тези декларации са напълно в духа на тради-

[53] Л. Георгиев. Капиталистическата интеграция на Западна Европа... с. 146, 152.
[54] M. Débre. Sur le Gaullisme. Paris, 1967. p. 22.
[55] De Gaulle. Mémoires d'espoir. T. 1. p. 211.
[56] A. Passeron. De Gaulle parle . . . p. 371 — изявления на де Гол на пресконференция на 5 септември 1960 г.
[57] Ibidem, p. 373.
[58] E. Jouve. Op. cit., t. 2, p. 239.

ционната политика от годините на студената война". Няколко години по-късно обаче френският президент изменя съществено своята позиция по отношение на НАТО. Той счита, че френското участие в тази военна организация не е в същата степен належащо, както това на Западна Германия, въпреки че по принцип не е за пълно скъсване с нея. Франция може и трябва да измени статута на своето участие в Атлантическия съюз с оглед на нуждите и интересите на националната отбрана. Нещо повече, тя би могла и окончателно да го напусне, ако това е необходимо за запазването на нейния национален суверенитет.[59] На своята пресконференция от 29 юли 1963 г. де Гол обяснява причините за противоречията, които все по-остро се проявяват между САЩ и западноевропейските държави, с нарасналата конкуретна способност на Западна Европа и растящото съперничество между тях. Освен това европейците не желаят повече да носят на гърба си бъдещите разходи на американските въоръжени сили.[60] Не би могло да се отрече, че в това обяснение на генерала личи едно реалистичнo, вярно виждане на причините за разногласията в западния империалистически лагер.

В интерес на укрепването на националния суверенитет на Франция де Гол обосновава и идеята за необходимостта от самостоятелна ядрена сила, която ще направи френската политика напълно независима. Той обяснява тази необходимост с наличието на двата световни „свръхколоса" — САЩ и СССР, — които диктуват или се стремят да диктуват напълно развитието на световната политика. Ето защо според него Франция трябва да разполага с могъщи собствени средства за противодействие и да бъде инициатор на обединението на силите на другите държави за противопоставяне срещу свръхмощните атомни сили.[61] В този пункт голистката външнополитическа концепция е може би най-противоречива не само като идея, но и като конкретна политика. От една страна, се поставя задачата да се създаде самостоятелна атомна и военна сила, с което да се гарантира националният суверенитет, а, от друга, се пледира за привързаност към западните съюзници и осигуряване на колективна сигурност на Западна Европа. Освен това теорията за създаване на обединена трета сила, най-вероятно под ръководството на Франция, която да се противопостави едновременно на Съветския съюз и на Съединените щати, е в противоречие както със съюзническите задължения към Щатите, така и с политиката на сближение и сътрудничество със СССР. Неслучайно атомната стратегия на голизма е най-непопулярната част на външната му политика и среща широка съпротива в страната.

*

Като цяло европейската концепция на де Гол последователно се придържа към интересите на френската буржоазия в Европа и света, но в тактиката за даден период, за конкретно събитие или явление тя съдържа много противоречиви моменти. Тази противоречивост се определя от основните противоречия на нашата съвременност — противоположността между капитализма и социализма и стълкновенията между големите капиталистически държави. Разбира се, съществено значение имат особеностите на икономическото и политическото развитие на Франция след Втората световна война — обстоя-

[59] De Gaulle. Mémoires d'espoir. T. 1. p. 189.
[60] E. Jouve. Op. cit., t. 2, p. 305.
[61] De Gaulle. Mémoires d'espoir. T. 1. p. 175.

телство, което дава силно отражение върху най-важните моменти от нейната външна политика.

След националната катастрофа през 1940 г. Франция можа да възстанови своето място на велика сила единствено с помощта на другите велики сили. Участието ѝ в „реконструкцията на Европа" според Е. Жув пряко определя нейното място на велика сила.[62] Нейната тактика се диктува от наличието на две възможности: 1) да използува обединена Европа срещу САЩ; 2) да обедини Европа (в съюз със САЩ) срещу СССР. „В зависимост от конкретните условия генерал де Гол използува ту едната, ту другата алтернатива."[63] Този извод на Жув не бива да се абсолютизира. Независимо от отделните конкретни нюанси, колебания, отстъпки, сблъсъци със западните съюзници, в това число и със САЩ, по принцип никога не е поставян под съмнение съюзът с тях, докато в отношенията със Съветския съюз се наблюдават непоследователност и колебание. По време на войната и след нея, когато американската заплаха за Франция е непосредствена, генералът решително търси помощта на СССР и дава висока оценка на приятелските взаимоотношения с него. В годините на „студената война" и в първите години, след като отново поема кормилото на управлението (особено докато продължава войната в Алжир), де Гол е в плен на враждебната или на твърде въздържаната политика по отношение на Съветския съюз. От пролетта на 1960 г. започва серия от икономически, научно-технически и други преговори, които подготвят разширяването на сътрудничеството между двете страни.

Действителното начало на активно сътрудничество между Франция и Съветския съюз се поставя през 1965 г., когато се разменят гостувания на министрите на външните работи (Громико посещава Франция от 26 до 30 април, а Кув дьо Мюрвил — СССР от 28 октомври до 2 ноември). През лятото на 1966 г. (от 20 юни до 1 юли) и сам генерал де Гол е на официално посещение в СССР. Неговите речи и изказвания при посещението му в Съветския съюз са изпълнени с уверения за дружба и приятелство на основата на принципа на мирното съвместно съществуване.[64] Така се поставя началото на нов етап в развитието на съветско-френските отношения, който дава съществено отражение върху европейския и международния климат.

През май 1969 г. в Москва се водят преговори (на равнището на експерти) за сключване на дългосрочно търговско и икономическо споразумение (за 1970—1974 г.), което предвижда разширяване на сътрудничеството между Франция и СССР.[65] Новият френски президент Жорж Помпиду продължава положителната тенденция в развитието на взаимоотношенията между двете държави. Той остава верен на голистката концепция по този въпрос въпреки опитите на някои реакционни кръгове да използуват оттеглянето на де Гол, за да изменят нейните основни насоки.

Признаването на принципа на мирното съвместно съществуване между държавите с различен обществен строй поставя началото на по-тясно сближение и развитие на сътрудничеството между френската република и европейските социалистически държави. От 1966 г. започва нов етап и във взаимо-

---

[62] E. Jouve. Op. cit., t. 1, p. 720.
[63] Ibidem.
[64] De Gaulle. Discours et messages (1966—1969) . . . p. 44—58.
[65] Н. Волков. Франция и социалистические страны Европы. М., 1971. с. 29.

отношията между нашата страна и Франция. През октомври българска правителствена делегация на най-високо равнище гостува в Париж. В своето приветствие към нея де Гол заявява: „В съвременното модерно развитие на Европа, в условията на общ мир, България и Франция имат всички основания да организират практически своето приятелско сътрудничество в икономическата, политическата и културната област.“[66] Със същия тон са пропити и неговите речи при посещението му в Румъния през май 1968 г.,[67] с което още веднъж се подчертават намеренията на Франция да поддържа положителни отношения с европейските социалистически страни.

Имайки пред вид положителните стъпки и несъмнените резултати от цялостната външна политика на де Гол, можем да се солидаризираме с високата оценка за мястото му в следвоенната история на Европа. „Ние виждаме в неговата личност въплъщение на политически реализъм, способност да преодолява класовите и антикомунистически предубеждения в името на най-високите интереси на Франция. В Съветския съюз го уважават и ценят като активен поборник на традиционната дружба между двете страни. . . За страните в Западна Европа той въплъщава съпротивата срещу американската хегемония и организацията на независимото европейско сътрудничество.“[68]

*

Основните насоки на голистката външнополитическа концепция биха могли да се формулират в следните няколко пункта: стабилизиране положението на Франция като първостепенна велика сила в света и осигуряване на нейната ръководна роля в Западна Европа; обезвреждане на Германия като традиционен съперник и превръщането на ГФР в най-близък партньор в общата икономическа, социална и международна политика; поддържане на традиционни съюзнически отношения с Великобритания и същевременно стремеж да се обезсили нейната икономическа и политическа опека над континента; противопоставяне на американската хегемония в Западна Европа, като се използуват противоречията и на другите европейски държави със САЩ, в това число и СССР, за да бъдат постигнати благоприятни за Франция резултати; все по-широко сътрудничество в икономическата, политическата и културната област със Съветския съюз и другите социалистически държави. Поддържането и провеждането на тези основни насоки на външната политика на Франция има безспорно положителни резултати за укрепването на нейния международен авторитет, за смекчаването на политическия климат не само на стария континент, но и в света.

Независимо от наличието на противоречиви моменти както в развитието на концепцията, така и при нейното приложение европейската политика на генерал де Гол като цяло играе положителна роля за общото разведряване на съвременната международна обстановка. Чрез нея генералът се проявява не само като последователен защитник на интересите на френската буржоазия, чийто забележителен представител е, но и като верен син на Франция. В собствената му оценка за резултатите от неговата външнополитическа дейност най-съществено значение има обстоятелството, че „Франция е жива, суверен-

[66] De Gaulle. Discours et messages (1966—1969) . . . p. 93.
[67] Ibidem, p. 276—283.
[68] Н. Молчанов. Генерал де Голль . . . с. 494.

нна и победоносна,"[69] че тя продължава да бъде първостепенна, авторитетна, велика сила.

Положителната оценка за голистката външнополитическа концепция и нейната конкретна реализация в Европа не бива да ни заблуждава относно класовия характер на голизма като идеология и политика изобщо. Голизмът е буржоазна концепция, в чиито основи стоят класовите интереси на буржоазията и преди всичко на представителите на монополите.[70] Той е своеобразен израз на усилията на френската буржоазия да използува натрупания вековен опит, своите материални и интелектуални възможности, за да задържи своето господство, да не допусне социален преврат, чиито условия отдавна са назрели

LA CONCEPTION GAULLISTE DU RÔLE DE LA FRANCE DANS LA POLITIQUE EUROPÉENNE (1945—1970)

Eléna Jekova Cvetkova

(Résumé)

La conception de De Gaulle sur la politique extérieure du pays traverse trois étapes: 1) La période de la Résistance et du Gouvernement Provisoire après la Libération de la France jusqu'à 1946, lorsqu'il s'efforce de rétablir son autorité internationale en tant que grande puissance; 2) Le temps de l'opposition au régime de la Quatrième république, lorsque se forme le mouvement gaulliste-Rassemblement du peuple français jusqu'à son écroulement en 1953 et du travail sur les „Mémoires de guerre" dans lequels le Général éclaircit et précise certaines idées sur le rôle de la France dans la politique européenne et internationale; 3) Réalisation concrète des tendances principales de cette conception par l'instauration et le développement de la Cinquième République.

Les principales tendances de la conception gaulliste sur la politique extérieure de la France en Europe pourraient être formulées de la façon suivante: 1) Stabiliser la situation de la France en tant que puissance mondiale de premier ordre et assurer son rôle dirigeant en Europe occidentale; 2) Mettre définitivement l'Allemagne hors d'état de nuire en tant que rival traditionnel et liquider la possibilité d'un réveil de ses aspirations impérialistes à l'égard de la France. Plus tard — transformer la RFA en proche partenaire dans la politique sociale, économique et internationale commune; 3) Maintenir des relations traditionnelles d'allié avec la Grande Bretagne et en même temps tâcher de réduire, d'affaiblir sa tutelle économique et politique sur le continent; 4) S'opposer à l'hégémonie américaine en Europe Occidentale, en utilisant les contradictions entre les Etats Units dt les autres pays européens y compris l'URSS, 5) Etablir une coopération de plus en plus large dans le domaine économique, politique et culturel avec l'URSS et les autres pays socialistes en Europe. Le maintien et l'application de ces tendances principales de la politique extérieure de la France en Europe a donné indiscutablement des résultats positifs pour la consolidation de son autorité, internationale de même que pour le rassérénement du climat politique non seulement sur le vieux continent, mais dans le monde.

[69] De Gaulle. Mémoires d'espoir. T. 1. p. 174.

[70] H. Claude. La concentration capitaliste, pouvoir économique et pouvoir gaulliste. Paris, 1965.

СЪДЪРЖАНИЕ

Уводни думи 5
Христо Несторов — Туше Христов Влахов — живот и творчество 7
Лиляна Чифчиян — Библиография на трудовете на чл.-кор. проф. Туше Хр. Влахов 21
Крумка Шарова — Български дипломатически акции пред Европа в началото на 40-те години на XIX в. 27
Николай Генчев — Франция, католицизмът в Ориента и в България през 40-те — 50-те години на XIX в. 49
Симеон Дамянов — Френската политика на Балканите през 1848—1849 г. 65
Виржиния Паскалева — Наченки на германско икономическо влияние на Балканите и в Турция през 60-те — 70-те години на XIX в. 85
Христо Ив. Христов — Лионската секция на Първия интернационал (1865 — 1866) 101
Йоно Митев — Турската конституция от 1876 г. и българският въпрос 117
Методи Петров — Образуването на първото правителство след освобождението на България (1879) 135
Андрей Пантев — Англия и руско-българското помирение (1894—1896) 147
Стойчо Грънчаров — Из парламентарната дейност на българските революционни марксисти в началото на века (1901—1903) 167
Милчо Лалков — Из дейността на австро-унгарската дипломация на Балканите в началото на Първата световна война 183
Боян Григоров — Комунистическата парламентарна група след Септемврийското въстание през 1923 г. 201
Милен Куманов — Българо-гръцки отношения (юни 1923 — януари 1926 г.) . . . 221
Дженгис Хаков — Чуждият капитал в Турция между двете световни войни 231
Илчо Димитров — Фашистка Италия и ВМРО 244
Христина Данева-Михова — Международната обстановка през лятото и началото на есента на 1933 г. и подготовката на Балканския пакт 267
Иван Б. Хараламбиев — Социалдемокрацията и проблемът за мира и колективната сигурност в Европа (1933—1939) 283
Христина Мирчева — Върху някои въпроси на англо-американските противоречия в Близкия Изток (1945—1955) 303
Елена Жекова-Цветкова — Голистката концепция за ролята на Франция в европейската политика (1945—1970) 315

СОДЕРЖАНИЕ

Предисловие 5
Христо Несторов — Туше Христов Влахов — жизнь и творчество 7
Лиляна Чифчиян — Библиография трудов чл.-кор. проф. Туше Х. Влахова 21
Крумка Шарова — Дипломатическая деятельность Болгарии в отношениях с европейскими государствами в начале 40-х годов XIX в 27
Николай Генчев — Франция, католицизм на Востоке и в Болгарии в 40-е и 50-е годы XIX в 49

Симеон Дамянов — Политика Франции на Балканах в период 1848—1849 гг. . . 65
Виржиния Паскалева — Начальное экономическое влияние Германии на Балканах и в Турции в 60-е 70-е годы XIX в. 85
Христо И. Христов — Лионская секция Первого интернационала (1865—1866) . . 101
Йоно Митев — Турецкая конституция от 1876 г. и болгарский вопрос 117
Методи Петров — Сформирование первого правительства после Освобождения Болгарии (1879) 135
Андрей Пантев — Англия и улучшение русско-болгарских отношений (1894—1896) 147
Стойчо Грънчаров — О парламентской деятельности болгарских революционных марксистов в начале настоящего века (1901—1903) 167
Милчо Лалков — О деятельности австро-венгерской дипломатии на Балканах в начале первой мировой войны 183
Боян Григоров — Коммунистическая парламентская группа после Сентябрьского восстания 1923 г. 201
Милен Куманов — Болгарско-греческие отношения (июнь 1923 — январь 1926 г.) 221
Дженгис Хаков — Иностранный капитал в Турции в период между двумя мировыми войнами 231
Илчо Димитров — Фашистская Италия и Внутренняя македонская революционная организация (ВМРО) 244
Христина Данева-Михова — Международная обстановка летом и в начале осени 1933 г. и подготовка Балканского пакта 267
Иван Б. Хараламбиев — Социалдемократия и проблема мира и коллективной безопасности в Европе (1933—1939) 283
Христина Мирчева — О некоторых вопросах англо-американских противоречий на Ближнем Востоке (1945—1955) 303
Елена Жекова-Цветкова — Голистская концепция о роли Франции в европейской политике (1945—1970) 315

SOMMAIRE

Avant-propos 5
Hristo Nestorov — Tuše Hristov Vlahov — vie et oeuvres 7
Liljana Ćifšijan — Bibliographie des ouvrages du m. corr. prof. Tuše Vlahov 21
Krumka Šarova — Actions diplomatiques bulgares devant l'Europe au début des années 40 du XIX es 47
Nikolaj Genčev — La France, le catholicisme dans l'Oriente et en Bulgarie pendant les années 40—50 du XIXes 64
Siméon Damjanov — La politique française dans les Balkans pendant 1848—1849 . . 83
Hristo Iv. Hristov — La section lyonnaise de la Première Internationale 1865—1866 115
Virginia Paskaleva — Anfänge des deutschen wirtschaftlichen Einflusses auf dem Balkan und in der Türkei in den 60er und den 70er Jahren des 19. Jahrhunderts 100
Jono Mitev — La Constitution turque de 1876 et la question bulgare. . . 132
Metodi Petrov — La formation du premier gouvernement après la libération de la Bulgarie (1879) 146
Andrej Pantev — Britain and the Russian-Bulgarian Rapprochement (1894—1896) . . 165
Stojčo Grăncarov — A travers l'activité parlementaire des marxistes révolutionnaires bulgares au début du siècle (1901—1903) 182
Milčo Lalkov — Aus der Tätigkeit der österreichisch -ungarischen Diplomatie auf dem Balkan am Beginn des ersten Weltkrieges 200
Bojan Grigorov — Die kommunistische Parlamentariengruppe nach dem Septemberaufstand 1923 219

Milen Kumanov — Bulgarian-Greek Relations (June 1923 — January 1926) 230
Djengis Hakov — Le capital étranger en Turquie durant l'entre deux-guerres 243
Ilčo Dimitrov— L'Italie fasciste et l'Organisation révolutionnaire macédonienne intérieure 265
Hristina Daneva-Mihova — La situation internationale au cours de l'été et au début de l'automne 1933 et la préparation du Pacte balkanique 283
Ivan B. Haralambiev — Social Democracy and the Problem of Peace and Collective Security in Europe (1933—1939) 301
Hristina Mirćeva — On Certain Aspects of Anglo-American Contradietions in the Middle East (1945—1955). 314
Elena Jekova -Cvetkova — La conception Gaulliste du rôle de la France dans la politique européenne (1945— 1970) 330

БЪЛГАРИЯ И ЕВРОПЕЙСКИТЕ СТРАНИ ПРЕЗ XIX — XX В.
В чест на чл.-кор. Туше Влахов по случай 75-годишнината му

Редактор Е. Стоянова
Художник Ал. Хачатурян
Худ. редактор Д. Донков
Техн. редактор Р. Бойчева
Коректор Й. Кицевска

Изд. индекс 5574
Дадена за набор на 13. V. 1975 г.
Подписана за печат на 15. VIII. 1975 г.
Формат 70/100/16 Тираж 900 ЛГ-II-6
Печ. коли 21,01 Изд. коли 24,79
Цена 3,55 лв.

Набрана и отпечатана в Печатницата на Издателството на БАН
София 1113, ул. „Акад. Георги Бончев"
Поръчка № 268